

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
BERLÁSZ JENŐ

79—80. ÉVFOLYAM

1945—1946

BUDAPEST

SZÁZADOK

Revue de la Société Historique Hongroise

Szerkesztőség: Budapest VIII, Eszterházy-utca 26. Teleki Pál Tudomány-
Intézet.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsi kapu-tér 4. Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Berlász Jenő* felelős.

A „Századok“ előfizetési díja évi 24 Ft. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 16 Ft) tejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekkszámla száma: 1099.

RÉSUMÉS EN LANGUE FRANÇAISE PP. 318–320

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke:

	Bolti ár	Tagok részére
	forint	
Magyarország újabbkori történetének forrásai:		
<i>Viszota Gy.</i> : Gr. Széchenyi István naplói, I—VI. k. à	50.—	36.—
— : Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, I—II.	130.—	96.—
<i>Tolnai V.</i> : Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Csak a III. kötet	50.—	36.—
<i>Ferenczi Z.</i> : Gr. Széchenyi István: Kelet népe	50.—	36.—
<i>Iványi-Grünwald B.</i> : Gr. Széchenyi István: Hitel	50.—	36.—
<i>Domanovszky S.</i> : József nádor élete I/1—2.	80.—	56.—
—: József nádor iratai II—IV. köt. .... à	50.—	36.—
<i>Lukinich I.</i> : A szatmári béke története	50.—	36.—
<i>Mályusz E.</i> : Sándor Lipót főherceg nádor iratai ..	50.—	36.—
<i>Miskolczy Gy.</i> : A horvát kérdés története, I—II. k.	80.—	64.—
<i>Hajnal I.</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban, I. kötet	50.—	36.—
<i>Szekfű Gy.</i> : Iratok a magyar államnyelv történeté- hez	50.—	36.—
<i>Steier L.</i> : Beniczky Lajos visszaemlékezései	50.—	36.—
<i>Madzsar I.</i> : Farádi Vörös Ignác naplója	20.—	16.—
<i>Wlassics Gy.</i> : Csengery Antal hátrahagyott iratai	40.—	32.—
<i>Angyal D.</i> : Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	50.—	36.—
<i>Szabó D.</i> : A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában	50.—	36.—

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

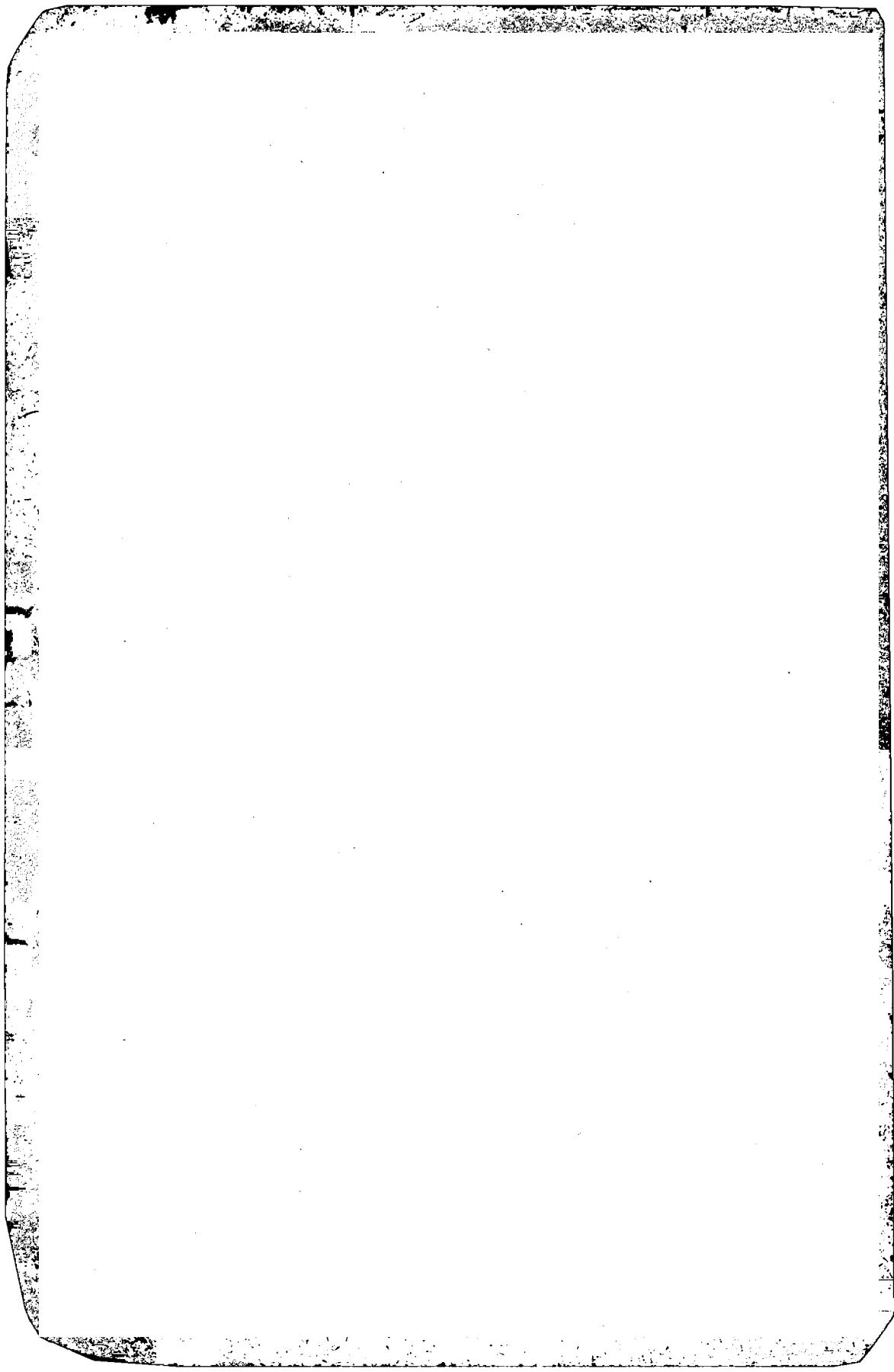
SZERKESZTI
BERLÁSZ JENŐ

79—80. ÉVFOLYAM
1945—1946

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

T A R T A L O M

	Oldal
BERLÁSZ JENŐ: <i>Bevezető sorok</i>	1—2

TANULMÁNYOK

CSAPODI CSABA: <i>Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből</i>	85—137
DEÉR JÓZSEF: <i>A IX. századi magyar történet időrendjéhez</i>	3—20
ELEKES LAJOS: <i>A dinasztikus elv a román államfejlődésben</i>	147—178
FISCHER ENDRE: <i>A római társadalom legrégebbi szervezetéhez</i>	179—191
NYOKAI TÓTH ZOLTÁN: <i>Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelenség Anonymus művében</i>	21—84
VAYER LAJOS: <i>Martinovics képmásai</i>	138—146

BESZÁMOLÓ

KOMJÁTHY MIKLÓS: <i>A középkori államfogalom</i>	192—204

TUDOMÁNYOS VITA

KNIEZSA ISTVÁN: <i>Megjegyzések a helynevek kérdéséhez</i>	222—227
MOÓR ELEMÉR: <i>A keletmagyarországi helynevek kérdéséhez</i>	205—221

ISMERTETÉSEK

ALFÖLDI ANDRÁS: <i>Az utolsó nagy pannón császár.</i> Ism. Nagy Tibor ...	263
ALFÖLDI ANDRÁS, lásd 229, 253, 256, 260.	
ALFÖLDI MÁRIA, lásd 299.	
ÁLDÁSY ANTAL (leírta): <i>A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címeres levelei.</i> Ism. Bottló Béla	247
BACSINSZKY TIVADAR: <i>Orosz-ruszin kapcsolatok a XIX. század közepén.</i> Ism. Perényi József	289
BALOGH ILONA, lásd 235.	
BALOGH JOLÁN: <i>Az erdélyi renaissance I.</i> Ism. Entz Géza	273
BĂNESCU, N.: <i>Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second empire bulgare.</i> Ism. Gyóni Mátyás	271

	Oldal
BĂNESCU, N.: <i>Le thème de Paristrion-Paradounavon</i> . Ism. Gyóni Mátyás . . .	270
BANNER JÁNOS: <i>Bibliographia Archaeologica Hungarica</i> . Ism. Erdélyi Gizella	250
BANNER JÁNOS, lásd 297.	
BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA, lásd 299.	
BENDA KÁLMÁN, lásd 232.	
BERKOVICS ILONA, lásd 294.	
BERLÁSZ JENŐ, lásd 231.	
BIRÓ JÓZSEF: <i>Erdélyi kastélyok</i> . Ism. Balogh Jolán	244
BIRÓ JÓZSEF: <i>Erdély művészete</i> . Ism. Balogh Jolán	243
BIRÓ SÁNDOR, lásd 233, 240.	
BISZTRAY GYULA, lásd 292.	
BODOR ANTAL (összeáll.): <i>Magyarország helyismereti könyvészete</i> . Ism. Maksay Ferenc	249
<i>Budapest története. I. Budapest az ókorban</i> . Ism. Radnóti Aladár	251
CSERNYÁNSZKY MÁRIA, lásd 299.	
CSÓKA LAJOS: <i>A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a XVIII. században</i> . Ism. Csapodi Csaha	284
DEÉR JÓZSEF, lásd 229.	
DERCSÉNYI DEZSŐ, lásd 300.	
ECKHARDT SÁNDOR: <i>Az ismeretlen Balassi Bálint</i> . Ism. Szekfű Gyula . .	278
ELEKES LAJOS, lásd 232.	
ENTZ GÉZA, lásd 240.	
FETTICH NÁNDOR, lásd 296.	
F. GÁSPÁR GABRIELLA: <i>Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra</i> . Ism. Benda Kálmán	283
GÁLDI LÁSZLÓ, lásd 234.	
GÁRDONYI ALBERT, lásd 293.	
GERÉZDI RABÁN, lásd 294.	
GULYÁS PÁL, lásd 292.	
GUNDA BÉLA, lásd 234.	
GÜNDISCH, GUSTAV: <i>Deutsches Volkwerden in Siebenbürgen</i> . Ism. Komjáthy Miklós	241
HUSZÁR LAJOS, lásd 300.	
I. TÓTH ZOLTÁN, lásd 232.	
JAKÓ ZSIGMOND (közli): <i>A gyalui vártartomány urbáriumai</i> . Ism. Maksay Ferenc	276
JAKÓ ZSIGMOND, lásd 231, 239.	
JOÓDY PÁL: <i>Máramaros vármegye 1749—1769. évi nemességvizsgálata</i> . Ism. Bélay Vilmos	285
JUHÁSZ ISTVÁN, lásd 233.	
KAPOSSY JÁNOS, lásd 300.	
KNIEZSA ISTVÁN, lásd 230.	
K. KOVÁCS LÁSZLÓ: <i>A kolozsvári hostátiak temetkezése</i> . Ism. Balassa Iván	245
KUMOROVITZ L. BERNÁT: <i>A magyar pecséthasználat története a középkorban</i> . Ism. Borsa Iván	270
LAKATOS ERNŐ: <i>A magyar politikai vezetőréteg 1848—1918</i> . Ism. Mérei Gyula	286

LÁSZLÓ GYULA, lásd 239, 262.	
LENGYELNÉ KOVRIG ILONA, lásd 296.	
LUKINICH IMRE, lásd 233.	
<i>Magyar könyvszemle 1944—1945.</i> Ism. Domanovszky Ákos	292
<i>Magyar Múzeum 1945—1946.</i> Ism. Csemegi József, Nagy Tibor és Radosay Dénes	295
<i>Magyarok és románok. I—II.</i> Ism. Tóth András	228
MAKKAI LÁSZLÓ, lásd 230, 239.	
MALÁN MIHÁLY, lásd 231.	
MIHALIK SÁNDOR, lásd 300.	
MIKECS LÁSZLÓ, lásd 231.	
MIKÓ IMRE, lásd 233.	
MOZSOLICS AMÁLIA, lásd 296.	
NAGY ISTVÁN: <i>A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában.</i> Ism. Wellmann Imre	290
NAGY LAJOS, lásd 255, 257, 259, 262, 297.	
NAGY TIBOR, lásd 257.	
<i>Oriens Antiquus</i>	301
PALOTAY GERTRUD, lásd 241.	
PÁRDU CZ MIHÁLY, lásd 295, 298.	
PÁSZTOR LAJOS, lásd 294.	
PAULOVICS ISTVÁN: <i>Dácia keleti határvonala és az úgynevezett dák-ezüst- kincsek kérdése.</i> Ism. Radnóti Aladár	265
PUKÁNSZKY BÉLA: <i>Erdélyi szászok és magyarok.</i> Ism. Maksay Ferenc ..	236
RADNÓTI ALADÁR, lásd 295.	
SIKURA, JÁN ST.: <i>Miestopisné dejiny Turca.</i> Ism. Fügedi Erik	247
SZABÓ GÉZA: <i>A magyar református orthodoxia.</i> Ism. Csapodi Csaba	283
SZABÓ T. ATTILA, lásd 240.	
SZILÁLYI JÁNOS, lásd 258.	
SZIMONIDESZ LAJOS, lásd 292.	
<i>Szolnok-Doboku magyarsága.</i> Ism. I. Tóth Zoltán	237
TAMÁS LAJOS, lásd 234.	
TOMPA FERENC, lásd 252.	
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, lásd 293.	
VARGYAS LAJOS, lásd 235.	
VARJAS BÉLA (közli): <i>XVI. századi magyar orrosi könyv.</i> Ism. Vajkai Aurél	281
VAYER LAJOS, lásd 300.	
VIGH KÁROLY: <i>A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete.</i> Ism. Kovács Endre	288

HÍREK

BARANYAI BÉLA † Negr. <i>Varga Endrétől</i>	302
GÁRDONYI ALBERT † Negr. <i>Niklay Pétertől</i>	303
GLASER LAJOS † Negr. <i>Mendöl Tibortól</i>	311
HEINLEIN ISTVÁN † Negr. <i>Fischer Endrétől</i>	304
HODINKA ANTAL † Negr. <i>Holub Józseftől</i>	305
HOFFMANN EDIT † Negr. <i>V. L.-től</i>	311

VI

	Oldal
JOÓ TIBOR † Nekt. <i>F. E.-től</i>	312
MADZSAR IMRE † Nekt. <i>Domanovszky Sándortól</i>	306
MAHLER EDE † Nekt. <i>Dobrovits Aladártól</i>	307
MIKECS LÁSZLÓ † Nekt. <i>B. I.-től</i>	312
NAGY LAJOS † Nekt. <i>Szilágyi Jánostól</i>	308
TOMPA FERENC † Nekt. <i>Banner Jánostól</i>	309
UNGÁR LÁSZLÓ † Nekt.	312
VARJÚ ELEMÉR † Nekt. <i>Tápay Szabó Gabriellától</i>	310
ZOLNAI KLÁRA † Nekt. <i>Cs. G. K.-tól</i>	312
<i>A levéltárainkat ért háborús károk</i>	313
<i>Új vezetők tudományos intézményeinknél</i>	313
<i>A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése</i>	313
<i>A Magyar Történelmi Képcsarnokról</i>	316
<i>Kiállítás a párizsi Nemzeti Levéltárban</i>	317
<i>Francianyelvű kivonatok</i>	318

E SZÁM MUNKATÁRSAI

CIKKÍRÓK

CSAPODI CSABA egyetemi magántanár, a Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * DEÉR JÓZSEF a középkori magyar történelem ny. r. tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * ELEKES LAJOS egyetemi magántanár, orsz. levéltárnok * FISCHER ENDRE egyetemi magántanár, egyetemi könyvtárnok * INOKAI TÓTH ZOLTÁN a Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * KNEZSA ISTVÁN a szláv filologia ny. r. tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * KOMJÁTHY MIKLÓS egyetemi magántanár, a Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * MOÓR ELEMÉR ny. főiskolai tanár * VAYER LAJOS egyetemi magántanár, a Magyar Történelmi Múzeum osztályvezetője.

A KISEBB KÖZLEMÉNYEK SZERZŐI

BALASSA IVÁN a Néprajzi Múzeum tisztviselője * BALOGH JOLÁN a Szépművészeti Múzeum igazgató öre * BANNER JÁNOS az ősrégészet ny. r. tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * BENDA KÁLMÁN egyetemi magántanár, a Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * BÉLAY VILMOS orsz. levéltárnok * BORSA IVÁN orsz. levéltárnok * BOTTLÓ BÉLA orsz. levéltárnok * FJ. CSEMEGI JÓZSEF építésszámológus, művészettörténész * DOBROVITS ALADÁR egyiptológus, a Nemzeti Múzeum elnöki tanácsosa * DOMANOVSKY ÁKOS egyetemi főkönyvtárnok * DOMANOVSKY SÁNDOR a magyar művelődéstörténelem ny. r. tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * ENTZ GÉZA a kolozsvári Bolyai Egyetemen a művészettörténelem tanára * ERDÉLYI GIZELLA a Magyar Történelmi Múzeum öre * FÜGEDI ERIK orsz. levéltárnok * KOVÁCS ENDRE a Teleki Pál Tudományos Intézet tisztviselője * MAKSAY FERENC a Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * MENDŐL TIBOR az emberföldrajz ny. r. tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * MÉREI GYULA egyetemi magántanár * MISKOLCZY GYULA egyetemi ny. r. tanár, a Bécsi Magyar Kulturális Intézetek főigazgatója * NAGY TIBOR egyetemi magántanár, a Fővárosi Múzeum öre * NIKLAY PÉTER fővárosi levéltárnok * PERÉNYI JÓZSEF a Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * RADNÓTI ALADÁR egyetemi magántanár, a Magyar Történelmi Múzeum öre * RADOCSAY DÉNES a Szépművészeti Múzeum öre * SZEKFŰ GYULA az újkori magyar történelem ny. r. tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * SZILÁGYI JÁNCS egyetemi magántanár, az Aquinumi Múzeum igazgatója * TÁPAY SZABÓ GABRIELLA a Magyar Történelmi Múzeum öre * TÓTH ANDRÁS a Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * VAJKAI AURÉL a Teleki Pál Tudományos Intézet tanára * VARGA ENDRE orsz. levéltárnok * WELLMANN IMRE egyetemi magántanár, orsz. levéltárnok.

1944 végéig, már ostromtűzben jelent meg a Századok utolsó száma. Azóta az összeomlásból ránk szakadt roppant nyomorúság miatt lapunk is szünetelni volt kénytelen. A szűk esztendőik ugyan még nem múltak el, mégis — a kultuszminisztérium támogatása és az Egyetemi Nyomda szíves készsége folytán — ma újból megjelenhetünk: közzé tehetjük a Századok 79—80. évfolyamát.

Volt idő, amikor 1000 lapos terjedelemben jelenhettünk meg évente, ma két évre sem adhatunk többet 300 lapnál. A különbséget csak egy módon lehet kiegyenlíteni: komoly tudományos produkcióval. Nem riadhatunk vissza az úgynevezett nehéz műfajoktól. Ma, amikor a magyarnyelvű szakpublikáció lehetősége ismét csak ránk szorítkozik — akár nyolcvan évvel ezelőtt —, a drága tért csakis a legszigorúbb tudományosság követelményeinek megfelelő tanulmányok számára biztosíthatjuk. Az olvasmányoszerű érdekesség ma semmiképpen sem lehet számunkra elsőrendű irányító szempont. De egyébként is erre kötelez bennünket a Századok egész multja, küldetése.

Hogy történettudományunk ma nemcsak délkeleteurópai, de európai viszonylatban is elismerten magas színvonalú, az igen nagy részben a Századok érdeme. Olyankor vetette meg ez a folyóirat a történelmi studium eljárás módjának alapjait, amikor egyetemeinken még nem volt meg a módszeres képzés lehetősége, s ezzel jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy a történetművelés viszonylag korán és határozottan elkülönült a történelmi műkedveléstől és a történelmi publicisztikától. S hogy a kiegyezéskori autodidakta történésznemzedéket a század végére európai szakműveltségű tudósok követték, s hogy ettől kezdve a tudományos succrescentia állandó, abban is jelentős része van a Századoknak.

De nemcsak az európai történetirodalom mindenkori metodikájának, elméleti és gyakorlati problematikájának közvetítését tartotta állandó kötelességének a Századok, példát mutatott a történetírás tudományetikai szabályainak szigorú megtartása tekintetében is. Három emberöltőn át megalkuvás nélkül vallotta és alkalmazta a *historia est testis temporum* klasszikus alapelvét. S ami nem kevésbé fontos, — nyolc évtized roppant anyaga rá a tanúság —, a maga hatáskörében mindig éberem őrködött ez a folyóirat, nehogy a történettudomány bármely vonalon túllépje illetékessége határait. Hogy a magyar történettudomány Délkelet-Európában nemcsak névleg, de valóban is tudomány maradt, az ismét nagyrészt a Századok komoly felelősségtudatának köszönhető.

De sok érdeme van e lapnak abban is, hogy a magyar történettudományt ma nem lehet megvádolni, hogy vizsgálódási köre akár horizontális, akár vertikális irányban szűk a kor követelményeihez

képest. Ezeken a hasábokon a gazdaság- és társadalomtörténet már akkor polgárjogot nyert, amikor másutt még értetlenül álltak e diszciplinákkal szemben. A dunai népek történeti symbiosisának feltárása is már félévszázaddal ezelőtt eleven szükségérzetként élt a Századok körében. Bizonyosság rá többek közt a Margalits-féle nagyszabású könyvészeti tájékoztatás.

Ami pedig az úgynevezett tudománynépszerűsítést illeti, a Századok — a Történelmi Társulat alapítóinak intencióihoz képest — ezt is minden időkből hivatásának érezte. Igaz, e tekintetben már a hetvenes-nyolcvanas években sem azt a kényelmes eljárást követte, mely a tudományos eredményeket primitívizálással tolmácsolja, hanem amely a szakszerűség értékeinek megértésére, sőt élvezetére képesít. Tevékenysége e tekintetben több volt egyszerű ismeretterjesztésnél: történeti kultúraterjesztés volt.

S még egyet! Mentés maradt a Századok attól a hibától is, amelybe legkönnyebben beleesik egy történelmi folyóirat, különösen Délkelet-Európában: a nemzeti elfogultságtól. A történelmi autonómia korlátainak áthágását e tekintetben sem érezte szükségesnek. *Historia est lux veritatis!* Ha az igazságot — kellemeset és kellemetlent egyaránt — szépítés és torzítás nélkül feltárjuk, teljesítettük, mint történetírók, nemzeti kötelességünket is. E domináns alapelv érvényesülése a reális történeti tudat kialakításával leginkább alkalmas a helyes, nagyzási hóborttól és kisebbségi érzéstől egyaránt távol álló nemzeti öntudat meggyökereztetésére.

Ime a Századok missziós szerepe a magyar történetírásban! Ime nyolevan év tiszteletet érdemlő és tanulságos eredményei.

Budapesten, 1946 karácsonyán.

Berlász Jenő

A IX. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNET IDŐRENDJÉHEZ

Czeglédy Károly legutóbbi tanulmányában¹ többek között arra az eredményre jutott, hogy Konstantinos császár nem ismerte a „880 előtti magyar történetet“ s hogy informátorától a magyarság multjának csak „meglehetősen kis szakaszáról értesült“. Ezért — az irodalomban tudtommal először — teljes nyíltsággal hívja fel a figyelmet „a görög és az arab forrás közt lévő áthidalhatatlan ellentétre“.

Lássuk mindenekelőtt részletesebben a két forráscsoport között mutatkozó különbséget, illetőleg ellentmondást.

A *De Administrando Imperio* 38. fejezetéből nemesupán arról értesülünk, hogy „ez előtt az Árpád előtt azonban sohasem választottak maguknak más fejedelmet a türkök“, hanem ettől az általánosító kijelentéstől függetlenül, magából az elbeszélés részleteiből arról is, hogy a magyaroknak „régente“ semmiféle monarchikusnak nevezhető szervezetük sem volt. Lebedias ugyan „a türkök első vajdája“, fővezére a türkök táborának, aki azonban még a kazár kagán felszólítására sem érzi alkalmasnak magát „ilyesféle uralomra“. Tehát nem fejedelem, nem egyeduralkodó, hanem csupán *primus inter pares*: „nemes vitéz és bölcs létére a türkök közt az első“, végeredményben azonban „méltóságára nézve vajda volt, úgy mint a többi utána való“. Hasonlóképen az „utána következő vajda“, Álmos sem visel semmiféle olyan tisztséget, mely őt a többi törzs fejétől megkülönböztetné.²

Ha e leírásból kitetszően volt is tehát a törzsek és főnökeik között bizonyos tekintélyi-vagyoni különbségen alapuló rangsorolás, viszonyuk egymáshoz laza és intézménynélküli, körülbelül olyasféle lehetett, mint az oguz törzseké Ibn Fadlan idejében,³ vagy a besenyőké Konstantinos leírásában,⁴ akiknél minden törzsnek külön fejedelme volt s ahol a vezértörzs közös fejedelemség nélkül is bizonyos preponderanciát élvezett. A „sok fő alatt harcoló, dologtalan szkíta népek“ típusa ez, melyet a bizánci hadtudomány Maurikiostól Bölcs Leóig világosan megkülönböztetett az „egy fő alatt“ szigorú hadi rendben küzdő egyeduralkodó szervezetű népek-

¹ A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. Magyar Nyelv XLI (1945) 33 kk.

² MHK 119—123.

³ § 20. Zeki Validi Togan, Ibn Fadlan's Reisebericht (1939) 19 kk.

⁴ DAI 37. fejezet: MHK 116. l.

től.⁵ Konstantinos szerint a magyaroknak ez a politikai állapota csak a besenyő támadás, azaz — Regino adatából következően — a 889 utáni években, már Árpád idejében és közvetlenül a honfoglalás előtt változott meg: addig csupán fejedelemségek törzsszövetségeit alkották.

Lényegében ugyanerre az időszakra, és pedig Czeglédy szerint⁶ a 870 és 889 közötti évekre vonatkozik az arab íróknak, elsősorban Ibn Rusztának és Gardizinek közös forrásra visszamenő tudósítása, mely azonban egészen másfajta politikai állapotokról számol be.

Míg ugyanis Konstantinos szerint Lebedias és a többi vajda között nincs intézményszerű rangkülönbség s az első vajdának még külön címe sincsen, addig az arabok szerint a *kündü* „királyuk megkülönböztető címe“, ő a „nagyobb király“, szemben a *gyulával*, mint szintén külön méltóságnévvel bíró kisebbik királlyal. E tudósításokból minden szűkszavúságuk ellenére is világosan kiolvasható e két méltóságnak nemcsak címbeli megkülönböztetése, de ezen túl hatáskörüik intézményes elhatárolása is. Abból, hogy a *gyula* az, „aki az ügyeket intézi“, aki „királyként uralkodik rajtuk“ s akinek parancsát „a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben“ követik, kétségtelen, hogy az egész törzsszövetségben belül a végrehajtóhatalom az övé volt s hogy a *kündü* ilyenekkel nem rendelkezett.⁷ Ez a negatívum, szembeállítva a *gyula* oldalán mutatkozó pozitívummal, már régebben arra indította a kutatókat, hogy a *kündüben* ugyanolyan szakrális főkirályt lássanak, akárcsak a kazár kagánban, aki az arab írók szerint nem parancsol és nem tilt, hadat nem vezet és nem is bíraskodik s aki mind-ezeket a funkciókat helyettesének, a kagán bejnek, vagy *šadnak* átengedve palotájába zárkózva él s aki nem is annyira tényleges uralkodó, mint inkább „a kozmikus erők személytelen, potenciális megtestesítője“.⁸ Az arab írók szerint tehát a magyarok körében 870 és 889 között egy kazár mintájú kettős királyság divott, vagyis ugyanabban az időben, midőn Konstantinos tanúsága és tekintélye szerint a vajdát meghaladó méltóságuk és közös fejedelmük állítólag nem lett volna. A magyar őstörténet kutatói ezt a tagadhatatlan ellentétet eddig a két forráscsoport adatainak egyszerű összeolvasztásával és kombinációjával próbálták kiküszöbölni. Így járt el Zichy István,⁹ midőn kétségbevonta, hogy a *kündü* igazi fejedelm, király lett volna s hasonlóan Hóman Bálint,¹⁰ amidőn a *kündüvel* szemben a *gyula* tényleges hatalmát hangsúlyozta. A források

⁵ Taktika 42 (43) §: MHK 32. l. Maurikios megfelelő helyéhez való viszonyára l. Gyomlay: Akad. ért. tört. tud. XVIII, 1902, 55—56. l.

⁶ Id. ért. id. h. 54. l.

⁷ MHK 167 kk. és Czeglédy (Ligeti: A magyarság őstörténete, 1943) párhuzamos szövegközlése id. m. 106—109. l.

⁸ Alföldi András: A kettős királyság a nomádoknál. Károlyi Árpád emlékkönyv (1933) 35. l.

⁹ A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. MNyK I/5, 67.

¹⁰ Hóman—Szekfű: Magyar történet I³ 67. kk.

összehasonlítása után azonban nem lehet kétséges, hogy Lebedias, akiről Konstantinos világosan megmondja, hogy „méltóságára nézve vajda volt, úgy mint a többi utána való“, éppoly kevésbé viselhetette a kündü főkirályi tisztségét, mint ahogy Álmosban, e csupán második vajdában sem ismerhetünk erőszak nélkül arra a gyulára, akinek kezében az egész magyar törzstendszer exekutív hatalma összpontosult. Nem beszélhetünk tehát „Levedi kündü“-ről és „Álmos gyulá“-ról, miként ezt régebbi dolgozataiban e sorok írója is tette,¹¹ mert az a történeti kép, mely az ilyen önkényes egyeztetésekből kialakul, már sem az egyik, sem a másik forráscsoport tudósításával nem egyezik s így szükségképen eltávolodik a valóságtól. A Czeglédy által konstatalt ellentét tehát kétségtelenül fennáll s így úgy látszik, mintha a kutatás zsákutácaiba jutott volna.

A magyar őstörténetnek jeles régész művelője, Fettich Nándor már évekkel ezelőtt a nyílt szkepszis hangján beszélt „az irodalmi források zavaros voltáról és gyakran teljes kritikátlanságáról“ és egyben „a közvetett forrásokon alapuló, magamagát is megcáfoló történetírásról“, mely „a honfoglaló magyarság kialakulásánál közreműködő gazdasági tényezők felismeréséig sem jutott el“ és amely „az egyedüli közvetlen és hiteles forrás, az archaeológiai anyag adataival is többnyire ellentétben áll“.^{11a}

A helyzet azonban mégsem ily reménytelen. Mindenekelőtt legyünk tisztában azzal, hogy kizárólagosan régészeti alapon nem lehet oly korokról értelmes történetet írni, melyről írott forrásaink is vannak s hogy semmiféle nehézség sem szolgáltathat jogcímet ahhoz, hogy az őstörténetet a különböző forrásterületek csata-terévé avassuk, vagy hogy egy jelentékeny részét feláldozzuk annak a kevésnek, amit e korra vonatkozólag egyáltalán megtudhatunk.

Ami mármost az írott emlékek magyarázatának nehézségeit illeti: egykorú, vagy közel egykorú s a mellett feltétlenül hiteles kútfőkről lévén szó, már eleve sem valószínű, hogy ellentétük valóban áthidalhatatlan volna. Ehelyett természetesebb arra gondolni, hogy helytelenül tettük fel a kérdést, amelyet hozzájuk intéztünk s hogy interprefációnkba valahol módszerbeli hiba csúszott.

A hibát abban látom, hogy mindezeideig nem vettük a kellő mértékben figyelembe Konstantinos elbeszélésének kútfői természetét s ezért olyasmit kerestünk benne, amit nem nyújthatott, viszont kiaknázatlanul maradt éppen az, ami előadásának lényege. Így feltűnő, hogy a De administrando imperio-ra vonatkozó forráskritikai vizsgálódások eredményei, főként Bury és Moravcsik alapvető megállapításai, nem mentek át a kívánatos mértékben a magyar őstörténetírásba, mely mindinkább a kútfői összefüggésükből kiragadott egyes adatok és nevek filológiai értelmezésére szorítkozott. Ezzel az ötletszerű és szükségképen örökös ellentmondásokhoz vezető eljárással szemben vissza kell térnünk a történeti kútfő-

¹¹ Magyar Művelődéstörténet I 50—51. l. és Magyarság őstörténete 131. l.

^{11a} A honfoglaló magyarság fémművészete 1935. 56—57. l.

kritikának ha nem is egyedül üdvözítő, de mégis nélkülözhetetlen és relative megbízható módszeréhez.

Mindenekelőtt nem látom bizonyítotttnak azt a nézetet, minthogy Konstantinos nem ismerte volna a 880 előtti magyar történetet és annak állapotait. Ugyanis nem Árpáddal kapcsolatban nyilatkozik először a türkök politikai szervezetéről, hanem már azt megelőzően is és pedig a későbbinél részletesebben a 38. fejezet bevezető soraiban: „A türkök népe régente Kazáriához közel lakott a Lebedia nevű tartományban, melyet első vajdájuk után neveztek. Ennek tulajdonneve ugyanis Lebedias volt, méltóságára nézve pedig vajda volt, úgy mint a többi utána való . . . Abban az időben nem hívták őket türköknek, hanem szabartioaszfaloinak, valami okból. Hét törzsből állottak és sohasem tettek meg fejedelmüknek sem közülük valót, sem idegent. Voltak azonban vajdáik, akik közül az említett Lebedias volt az első.”¹²

Nyilvánvaló mármost, hogy ennek az elbeszélésnek számos eleme Árpád idejénél régebbi eseményekre és állapotokra utal. Egy olyan időre, midőn a nép neve még nem magyar, nem is türk, hanem szabartioaszfaloi volt, ami Németh Gyula elfogadott magyarázata szerint „rendületlen szovárd”-ot jelent s így még a régi Meotis—Kubán-menti hazában kialakult szavir-magyar kapcsolatok emléke.¹³ A népnév természetesen ebben az esetben is ugyanúgy túlélte a tényleges politikai kapcsolatot, akárcsak később a türk elnevezés, mely még a X. század második felében is általánosan használt (Konstantinos, Liutprand, Ibrahim ibn Jakub) neve volt a magyaroknak, annak ellenére, hogy a közvetlen türk kapcsolatok már több évszázaddal, a kazár kapcsolatok pedig egy évszázaddal előbb megszakadtak. A népnéven kívül félreérthetetlenül a régebbi időkre mutat az is, hogy Konstantinos itt még kifejezetten csak hét törzsről beszél, holott később a 40. fejezetben már nyolc törzset sorol fel s ugyanott egy másik helyen — éppen a politikai szervezet jellemzésével kapcsolatban — szintén a türkök nyolc törzsét említi.¹⁴ Mivel pedig a magyar törzsek száma a kabarok csatlakozásával nőtt nyolcra, mindaz, amit Konstantin a 38. fejezet elején Lebediáról, Lebediasról és a magyarok akkori politikai szervezetéről elmond, legalább is a kabar csatlakozást megelőző időpontra vonatkozik. Minthogy pedig a kabarok az *Annales Iuvavenses Maximi* kétségtelen hitelű adata szerint 881-ben a távoli nyugaton, Bécs tájékán együtt harcoltak a magyarokkal,¹⁵ csatlakozásuknak legalább is 881 előtt, esetleg jóval előbb kellett megtörténni. Konstantinos tehát műve e részében 881 — mint *terminus post quem non* — előtti eseményekről tudósít. Ugyancsak elbeszélésének archaikus elemei közé tartozik az is, hogy Álmos ekkor még a Lebedias után következő vajda volt,

¹² MHK 119. l.

¹³ A honfoglaló magyarság kialakulása 315 kk.

¹⁴ MHK 127. l.

¹⁵ MGSS XXX/2, 741. l.

vagyis ebben az időben még nem a későbbi névadó, a *megyeri* volt a vezértörzs. Mindez szépen egyezik a régi népnévvel, mely egy régebbi politikai kapcsolat, de egyben egy régebbi törzsközi rangsorolás kifejezője is. Az archaikus elemek így együttesen azt bizonyítják, hogy a császár tudott, ha nem is a Lebedias előtti, de mindenesetre a 880 előtti magyar történetről és így a „régente“ (τὸ παλαιόν) kifejezés nem az értesülés hiányát leplező szóvirág csupán.

Viszont nem lehet kétséges az sem, hogy az idő és az események rendje tekintetében egyaránt jelentékeny zavar mutatkozik előadásában. Ilyen zavart árul el mindenekelőtt a következő részlet: „Háború támadván a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között, a türkök tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész keletnek ment lakni a perzsa részek felé és ezeket a mai napig a türkök régi nevén szabartoiaszfaloinak nevezik. A másik rész pedig nyugat felé ment lakni vajdájával és fővezérével Lebédiással az Atelküzü nevű tartományba.“¹⁶ Mármost teljesen elképzelhetetlen, hogy azok a besenyők, akik először 860 táján jelennek meg Kelet-Európában,¹⁷ akiket a kazárok egyideig fel is tartóztattak s akik Regino adata szerint 889-ben ütköztek meg a magyarsággal,¹⁸ a *türkök* kötelékéből egy olyan néprészt szakíthattak volna ki, mely magát még mindig „a türkök régi nevén nevezte“, holott ezt a nevet akkor már a nép egésze nem használta, hanem magát — miként Konstantinos is bizonyítja — vagy türköknek vagy — miként az araboknál olvashatjuk — mai nevén már magyarnak hívta. Magukban az elbeszélt eseményekben, t. i. egy ilyen nevű töredék kiválásában éppen nem kételkedhetünk, akár csak az első besenyő támadásra vonatkozó tudósításban.¹⁹ Nem

¹⁶ MHK 120—121. l.

¹⁷ Hóman—Szekfü: Magyar történet I³ 68. l.

¹⁸ SS rer. Germ. (1890) 132. l.

¹⁹ Noha Konstantinos a besenyőkről szóló 37. fejezetben csupán egyetlenegy, a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző támadásról tud, a 38. fejezetben említett és Regino évszámával kapcsolatba hozható első támadás megtörténtét sem szabad kétségbevonnunk. Mégpedig azért nem, mivel a 3. és a 8. fejezetben félreérthetetlenül megmondja, hogy a türkök gyakran szenvedtek vereséget a besenyőktől, tehát nem először 895-ben kerültek szembe velük. A 38. fejezet ama mondatából, hogy „a besenyők pedig haddal támadták meg a kazárokat, de legyőzettek, elvesztették földjüket és a türkök földjén voltak kénytelenek megszállani“, arra kell következtetnünk, hogy a két nép egyideig a Dontól nyugatra, egymás szomszédságában lakott, vagyis hogy a besenyők a magyarságot fokozatosan szorították nyugat felé. A magyarak tehát a honfoglalást megelőző években valóban a Dnyeper és az Al-Duna-közén laktak. Felfogásunk e tekintetben csak annyiban tér el az eddigtől, hogy Konstantinos Atelküzüjén nem ezt a területet értjük. Az első besenyő támadás méreteiben és következményeiben nem hasonlítható a másodikéhoz, melyben a magyarság — Konstantinos szavával élve — „majdhogy megsemmisült“. E tekintetben teljesen osztoom Fettich nézetét: „A 889-i besenyő támadás egyáltalában nem a magyarság katonai megveretését jelentette, hanem ... a levédiái kitűnő téli szállások elfoglalását és a Levédián keresztül vezető híres kereskedelmi útnak besenyő kézre való jutását“ (Fémművesség, 1935, 44. l.).

hihetünk azonban a két esemény egyidejűségében és okozati összefüggésében, mely már Hóman,²⁰ Moravcsik,²¹ Macartney²² és Németh Gyula²³ kételkedését is teljes joggal felkeltette. A kérdés csak az, hogy hol van Konstantinosnál a régibb és újabb dolgok önkényes összekapcsolásának határvonala? Elbeszéléséből kiteszően ott, ahol Lebedias Árpád kortársává lép elő. Mivel a régi hazát Lebediasról nevezték el, mivel a hét törzs, a szabartoiaszfalói népnév, valamint egy ily nevű töredék kiválása idején ő volt az első vajda, nyilvánvaló, hogy Lebedias nem élhetett a besenyő időkben s így nem lehetett Árpádnak, ezen idők főszereplőjének még csak idősebb kortársa sem, amint ezt a 38. fejezet elbeszélésében olvashatjuk. Ebből viszont következik, hogy mindaz, amit Konstantinos a magyarság Lebedias-korabeli állapotáról — így a fejedelm-nélküliségről, a kazár kapcsolatokról, sőt magáról a fejedelm-választásról — elmond, az nem Árpád idejének és a honfoglalásnak közvetlen előzménye, hanem jóval korábbi időkbe helyezendő. Meggyőzően bizonyítja ezt a 38. fejezetnek a fejedelmválasztásra vonatkozó két kijelentése:

1.

οἱ μὲν Τοῦρκοι γενεαὶ ὑπήρχον
 ἔρχονται δὲ εἰς αὐτοὺς εἴτε ἰδιὸν εἴτε
 ἂν ποτε οὐκ ἐκτίσαντο . . .

És a türkök hét törzsből álltak, fejedelmet azonban sohasem szereztek maguknak, sem maguk közül valót, sem idegent, ...

2.

πρὸ δὲ τοῦ Ἀρπαδῆ τοῦτου ἄρχοντα
 ἕτερον οἱ Τοῦρκοι οὐκ ἐκτίσαντο ποίποτε.

Ez előtt az Árpád előtt azonban a türkök sohasem szereztek maguknak más fejedelmet.

Az első még csak annyit mond, hogy Lebedias idejében nem volt fejedelmük, a második azonban már azt állítja, hogy Árpád előtt egyáltalán nem volt fejedelmük. Amint ez a szövegezés részleges szó szerinti egyezéséből kiderül, a második kijelentés az elsőből keletkezett s tulajdonképpen nem más, mint annak ismétlése, Árpád korára alkalmazott változata. A stíláriis egyezés így leleplezi Konstantinosnak azt az eljárását, hogy a szabartoiaszfalói- és a Lebedias-korabeli viszonyokat egyszerűen a türk korszakba, a közvetlenül Árpád előtti időkbe vetítette.

De mikor élhetett ez a Lebedias? Akkor, amidőn a magyarokat még nem türköknek, hanem szabartoiaszfalóinak nevezték s amikor kötelékükből egy ilyen nevű töredék kivált és Perzsiába költözött. Ami ezeknek az eseményeknek időbeli rögzítését illeti, figyelemreméltó az a körülmény, hogy egy *sevordi* nevű nép feltűnéséről és Perzsiában, közelebről Tiflisz vidékén, a Kur-folyó

²⁰ Magyar történet I³ 72. l.

²¹ Byzantinische Zeitschrift 33 (1933) 384. l.

²² The magyars in the ninth century 1930. 104 kk.

²³ Honfoglaló magyarság 317. l.

mentén való letelepedéséről arab és örmény források is megemlékeznek. A IX. század végén élő Baladori nevű arab történétíró szerint 750—760 között jelenik meg Örményországban a *savrdi* nevű nép, mely itt a XI. század elejéig szerepel s teljes joggal azonosítható a Konstantinos-féle szabartoiaszfaloival.²⁴ E szerint tehát Lebedias nem kortársa Árpádnak, de talán még Álmosnak sem, hanem valószínűleg a VIII. század második felének szereplője, akit Konstantinos anakronisztikusan egy évszázaddal későbbi eseményekkel és személyekkel hoz kapcsolatba. Támogatja ezt a kronológiai fellevét a szabartoiaszfalo népnév nyilvánvaló régiessége is. Használatának t. i. a IX. század első felében, a szorosabbra fonódó kazár-magyar viszony korában, mellyel a türk elnevezés általánosság válna is összefüggésben állhat,^{24a} már nem lehetett értelme. A VIII. század közepéig való továbbélése viszont — figyelembevéve a népnevek szívósságát — még jól elképzelhető.

Bármily hipotetikus jellegű is forrásaink természete következtében Lebedias korának fenti meghatározási kísérlete, annyi kétségtelen, hogy a magyarok már jóval öelötte is kazár fennhatóság alatt állottak. Mint Konstantinos mondja: „...együtt laktak a kazárokkal és együtt harcoltak velük minden háborújukban“ s „vitéségük és hadi segítségük“ oly fontos volt számukra, hogy a szövetséget családi összeköttetéssel is megerősítették, ami szintén huzamosabb előzményekre utal. Konstantinos értesülései tehát nem nyúlnak vissza a magyarság történetének a kazár függést megelőző onogur-bolgár korszakába, azaz oly eseményekre vonatkoznak, melyek 650 után történtek. Ezeknek az eseményeknek egymásutánját figyelembevéve teljesen valószínűtlen volna arra gondolni, hogy a magyarságnak a 38. fejezetben elbeszélte kettészakadása Kovrat onogur-bolgár birodalmának felbomlásával függ össze. Kútfontk ugyanis nem hagy kétségben afelől, hogy a magyarság már e kettészakadást megelőzően is azoknak a kazároknak segédnépe volt, akik tudvalevően ezt a hatalmi alakulatot megdöntötték. A 38. fejezetben elbeszélte események alsó időhatára tehát valószínűleg a VIII. század dereka s így azt kell mondanunk, hogy Konstantinos itt néhány esztendőbe sűrítve valójában egy másfél évszázados fejlődést összegez. E megállapítással egyben e fejezet magyarázatának módszertani alapkérdéséhez érkeztünk.

A 38. fejezet az egész *De administrando imperio* egyik legkevésbé praktikus, legkevésbé oktató célzatú fejezete. Ellentétben a 40.-el, mint a magyar törzrendszer jelenbeli állapotának leírásával, összefüggő történeti elbeszélése ez a magyar nép múltjának, a legrégebb időkől kezdve egészen a honfoglalásig. Bizánci vonatkozásai — a 11.-től, a 40.-től és az 51.-től eltérően — egyáltalán nincsenek, s feltűnő, hogy még a honfoglalást megelőző

²⁴ Uo. 317. l. és az ott idézett irodalom.

^{24a} Halasi Kun Tibor: A magyarság kaukázusi története (Ligeti, id. m. 98. l.).

bizánci-magyar szövetségről és a bolgár háborúról sem történik benne említés. Nem alapulhat tehát írott bizánci forrásokon, de még élő udvari hagyományokon sem s így a benne előadottaknak nem a császári szerző személye, bizánci eredetű tárgyismerete, jól értesültsége ad súlyt. A 38. fejezet kizárólag külföldi eredetű értesüléssel alapul s a kérdés csak az, hogy milyen eredetű és hány információval kell számolnunk? A szláv információ feltevése²⁵ a támogatására felhozott érvek gyengesége következtében ma már elejtettnek tekinthető.²⁶ Annál szívósabban tartja magát azonban a kazár tájékoztatás hipotézise, melyet az idevágó irodalomban tudomásom szerint elsőnek Marczali Henrik kockáztatott meg.

Marczali attól a régebbi felfogásától eltérően, mely szerint Konstantinos tudósításai jórészt korunkra nem jutott írott bizánci emlékeken, elsősorban követjelentéseken alapulnának,²⁷ később azt a véleményt nyilvánította, hogy a fejedelmválasztás elbeszélésében „kozár tendentia“ érezhető s ezért „a császár értesüléseinek egy része kozár forrásra vezethető vissza. Tudjuk, hogy Konstantinápolyban mindig voltak kozár zsoldosok, azt is tudjuk, hogy arra felé igen gyakran járt görög követség“.²⁸ A kazár információ feltevésére tehát csak másodlagosan és pedig azért volt szüksége Marczalinak, hogy vele a vélt kazár tendenciát megmagyarázhassa. Ez azonban már maga is feltevés, mégpedig igen kevésbé valószínű feltevés. Egyszerűen úgy keletkezett, hogy Marczali még nem ismerte fel a 38. fejezet elbeszélésének leglényegesebb tulajdonságát, t. i. az újabb és a régi események kronológiai és okozati összekapcsolását s szövszerint véve Konstantinost, Árpádot Lebedias kortársának tartotta. Tendenciáról azonban csak addig beszélhetünk, amíg ezt Konstantinosnak elhisszük, — ha nem, mindjárt eltűnik a tendencia s vele együtt a kazár információ valószínűsége is. A kazár uralkodó hatalmának kiemelése önmagában még nem célzatosság, hiszen — miként ez Ibn Fadlan útleírásából kiderül²⁹ — a kagán még a X. században is egész Kelet-Európának tekintélyben és gazdagságban első helyen álló s minden szomszédja által utánzótt uralkodója volt, akit még a bizánciak is különleges megtiszteltetésekben részesítettek.³⁰ Egy X. századi magyar informátornak tehát éppúgy nem eshetett nehezére a kazár kagán régi befolyásáról megemlékezni, mint ahogy a magyar vezérek sem titkolták Gábriel követ előtt, hogy a besenyők erősebbek náluk és ők bizony félnek tőlük. Másrészt a kazár tendencia feltevésében teljesen magyaráz-

²⁵ Az idevonatkozó régebbi irodalomra l. Szabó Károly: A vezérek kora 162—163. l. és Marczali: MHK 98. l.

²⁶ Moravcsik: A magyar történet bizánci forrásai M. Tört.-tud. kézikönyve I 6/b, 155—156. l. és Byz. Zeitschrift 33 (1933) 385. l.

²⁷ Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden (1882) 129. l.

²⁸ MHK 98. l.

²⁹ § 94 kk.: Zeki Validi Togan 98 kk.

³⁰ Ostrogorsky: Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kon-dakovianum VIII (1936).

hatatlan volna a *cui prodest*, vagyis az, hogy egy ilyen célzatosság-nak mi értelme lehetett volna akár a honfoglalás, akár pedig Konstantinos korában, amikor a magyarokat semmiféle mesterkedéssel sem lehetett a jólétesült bizánciak előtt kazár segédnépként feltüntetni. Miként ezt már Bury³¹ és Moravcsik³² is kiemelték, a császár általában igen keveset ír a kazárokról, amit pedig a 38. fejezetben elmond róluk, mindaz kivétel nélkül magyar vonatkozású s az elbeszélés tiszta magyar elemeitől el sem választható. Már pedig nem valószínű, hogy egy kazár informátor a császárt csak magyar vonatkozásokról tájékoztatta, vagy hogy az csak ilyenek felől érdeklődött volna.

Viszont a 38. fejezet számos oly tudósítást tartalmaz, melyekről csakis egy magyar informátor tudhatott. Ilyen a nép régi neve és a Perzsia felé elszakadt néprész említése, különösen pedig az ehhez fűzött következő megjegyzés: „ezek a nyugat felé lakó türkök *mind a mai napig* követeket küldenek a türköknek imént említett, keleten, Perzsia felé lakó népéhez, szemmel tartják őket és gyakran választ is nyernek tőlük“.³³ A kapcsolat tehát a magyarok új dunamenti hazájában, Konstantinos idejében is fennállott s így a császár arról csakis egy egykorú, ott élő, ezekről a követjárásokról tudó magyar ember révén értesülhetett.

Lehetséges volna ugyan e fejezet eredetével kapcsolatban bizonyos kazár és magyar értesülések kombinációjára gondolni, ez azonban az előbb elmondottaktól függetlenül már azért sem valószínű, mivel Moravcsik Gyula megállapítása szerint Konstantinos általában „az eredeti feljegyzéseken az egyesítés alkalmával sem változtatott, ... a különböző forrásokból származó tudósítások ellentmondásait nem egyeztetette és a becsúszott tévedéseket nem igyekezett kijavítani“. Az egész műnek bizonyos tákolt jellege van, az tulajdonképpen különböző időben, különböző alkalmakra készült „hosszabb-rövidebb jegyzetek halmaza“.³⁴

A különböző eredetű információk kombinálása kazár-magyar viszonylatban éppoly kevésbé hihető, akárcsak a magyar információknak bizonyos állítólagos szláv értesülésekkel való elegyedése, melyet ugyancsak a 38. fejezettel kapcsolatban Macartney feltételezett,³⁵ s amit Moravcsik³⁶ éppen a mű szerkesztésmódjára való utalással utasított el. Hogy a 38. fejezet a besenyők földjére vonatkozó két utolsó mondat kivételével, egyellen összefüggő egészet alkot, alátámasztja az is, hogy a stereotip $\theta\tau$ szó vezeti be. A $\iota\sigma\tau\epsilon\omicron\nu\theta\tau$ vagy $\theta\tau$ formulaszerű használata Konstantinosnál annyit jelent, hogy „minden egyes fejezet, vagy minden egyes ilyen módon bevezetett feljegyzés egy más írott forrást, illetőleg egy más

³¹ The treatise De Administrando imperio. BZ 15 (1906).

³² Id. m. 151. l.

³³ MIIK 123. l.

³⁴ Id. m. 152—153. l.

³⁵ Id. m. 98 kk.

³⁶ Byz. Zeitschrift 33 (1933) 385. l.

szóbeli közlést ad vissza³⁷. Mármost a magyarság multjának előadását a 38. fejezetben egyetlen — más információ közbeiktatására utaló — őri sem szakítja meg s e szócska csak a fejezet legvégén, a besenyő föld folyóinak felsorolásánál fordul elő. A 38. fejezet magyar történeti elbeszélése már ezért is egyetlen informátorra utal.

Bury³⁸ az egész művet illetőleg arra az eredményre jutott, hogy Konstantinos általában közvetlenül iparkodott az egyes népektől információkat szerezni, hogy forrásai túlnyomóan szóbeliek s hogy különösen a régi dolgokról a néphagyomány útján tájékozta. Ezért a *De Administrando Imperio* magyar vonatkozásait a 11. és az 51. fejezet kivételével már ő is kizárólag magyar értesületekből magyarázta és pedig vagy Termácsnak, Árpád dédunokájának, esetleg Bulcsu karchasnak elbeszéléséből, akiknek a közelmultban lejátszódott konstantinápolyi látogatását a 40. fejezetben bizonyos nyomatékkal említi. Mármost okunk van arra, hogy Burynek ezen a feltétlenül helyes megállapításán még egy lépéssel túlmenjünk s azt mondjuk, hogy a 38. fejezet a leírással járó jelentéktelen torzítás és változtatás kivételével ugyanazt a magyar történeti hagyományt rögzíti, melyet későbbi és elmosódottabb alakjában P. mester és Kézai Gestája, valamint a krónikák juttattak az utókorra. Konstantinos szerzősége és görög szövegezése ellenére is a 38. fejezet tulajdonképpen nem más, mint a legrégebb magyar történeti mű, elődje a XI. századi Gestának és későbbi átdolgozásainak.

Midőn őstörténéseink Konstantinos ellentmondásait tisztázní akarták, nem vetettek eléggé számot a 38. fejezet jellegével. Abba a könnyen éríthető tévedésbe estek, hogy saját modern oknyomozó, tehát visszafelé következtető módszerüket erőszakolták rá önkéntelenül is forrásokra. Ezért mindenáron krónikás jellegű szilárd kronológiai támpontokat kerestek egy olyan elbeszélésben, melyben ilyenek, éppen annak sajátos természete következtében nem voltak. Abból indultak ki, hogy a esászárnak azokról az eseményekről kellett legjobban értesülve lennie, melyek időbelileg a legközelebb estek hozzá s ezért ezeket tekintették elsősorban hiteleseknek s ezekhez viszonyították, ezek szerint értékelték a régebbi eseményekre vonatkozó tudósításokat. Ilymódon került a IX. század kronológiájának középpontjába — részben talán a millenneum hatása alatt is — Árpád fejedelemválasztása, mint a régi magyar történet legbizonyosabbnak látszó ténye.

Konstantinosnak, illetőleg informátorának előadásmódja azonban ennek a rekonstruáló kronológiának pontosan az ellenkezője: kerek történeti elbeszélést ad, mely a régi időktől folytatólagosan halad az újabbak felé s amelyben minden adat egyetlen közös forrásra, t. i. a magyar hagyományra megy vissza s így önmagában egyenlő hitelű is. Konstantinos informátora nem időrendjére

³⁷ Moravcsik: Byzantinoturcica I 211. 1.

³⁸ Id. ért. id. h.

ügyelő tudákos krónikás, hanem a népi és dinasztikus hagyománynak a szó igazi értelmében vett „naiv“ elbeszélője volt, s így mondanivalójának értéke végeredményben független elbeszélése időrendjének egyes botlásaitól, melyeket éppen a modern kútfőkritika van hivatva feltárni és helyesbíteni. Lényegében mondai, sőt mithikus elbeszélés ez, teljesen hasonló az egyéb steppei barbárok más forrásokból jól ismert történeteikhez, melyekben monda és valóság szételemezhetetlen egységben jelentkeznek.³⁹ Termács eredeti elbeszélése valószínűleg még színesebb, gazdagabb lehetett, mint a ma ismert 38. fejezet. Valószínű, hogy a császár iratának célja szerint egyszerűsítette és racionalizálta a barbár főnök hozszaszadalmas meséjét, melyből eredetileg talán a Turul-monda és a vérszerződés sem hiányzott.⁴⁰

Így nézve a dolgokat, nem akadhatunk fenn azon, hogy Konstantinos a fejedelmválasztást határozottan Árpád személyéhez kapcsolja és közvetlenül a honfoglalást megelőző időkbe helyezi. Ez ugyanis semmi egyebet sem bizonyít, mint azt, hogy informátora a magyar hagyománynak arról a változatról tudósította, mely szerint nem Álmos, hanem Árpád volt az első fejedelem. Mivel P. mester Gestája — éppen úgy, mint a zágrábi és váradi rövid krónikák — Álmost mondja *primus dux Hungariae*-nek,⁴¹ Kézai és későbbi krónikák viszont az ő rovására mindenütt Árpádot helyezik előtérbe,⁴² úgy látszik, ez a kérdés a magyar hagyományban éppen úgy tisztázatlan volt, nézeteltérésekre és vitákra adott alkalmat, akárcsak Andrásnak, Bélának és Leventének Vazultól, illetőleg Szár Lászlótól való származása. Annak erőteljes hangoztatása, hogy „ezen Árpád előtt pedig sohasem választottak maguknak fejedelmet a türkök“, szinte úgy hangzik, mint a krónikák polemikus *dicunt quidam*-jai. Az Árpád utáni nemzedék — köztük Termács és Bulesu — előtt nyilván oly monumentálissá nőtt a honfoglaló emléke, hogy mindent, így nemcsak a honfoglalást, hanem a fejedelemség megszervezését is neki tulajdonították, ugyanazzal a gon-

³⁹ Alföldi: A tarchan méltóságnév eredetéről. MNy. XXVIII (1932) 206. l.

⁴⁰ Valószínűleg az eredeti elbeszélésnek ez a mithikus természete magyarázza Konstantinosnak azt a sok fejtörésre okot adó állítását is, mely szerint a magyarok Lebedias előtt mindössze három évig éltek volna együtt a kazárokkal.

⁴¹ Prologus: SS rer. Hung. I 33. l.

⁴² A XIII. századi átdolgozó a királyságot szemben az ősi közösségi szervezettel idegen intézménynek, német lovagok találmányának tekintti (Comp. saec. XIV. c. 41: *Istorum etiam consilio et auxilio super Hungaros rex est constitutus*. SS rer. Hung. I 297. l.) s ezért ugyanúgy, mint Kézai, eltüntetni iparkodik a fejedelem és a kapitányok közötti különbséget. Árpád csupán *primus capitaneus*, viszont a kapitányok mindegyike egyben saját *exercitus*-ának *dux*-a is (Kézai c. 26, id. h. 165), de csak a *communitas* megbízásából és időlegesen, *pro tempore* (Kézai c. 42, id. h. 172). Ezért ezek a kútfők a fejedelmválasztásról nem is beszélnek, de viszont abból, hogy Álmos helyett mindenütt Árpádot helyezik előtérbe (Comp. saec. XIV. c. 28, id. h. 287. k. és Kézai c. 27, id. h. 165), a fejedelmválasztás hagyományának egy Árpádhoz kapcsolódó változatára kell következtetnünk.

dolgozásmóddal, mely később Szent Istvánnak biztosított ily mithikus és egyben anakronisztikus szerepet. Minthogy pedig Konstantinoson kívül egyetlen bizánci, vagy más külföldi forrás sem emlékezik meg hasonló értelemben a magyar fejedelemség keletkezéséről, ő maga pedig jó félszázaddal a honfoglalás után élt és ezekről a dolgokról mindössze annyit tudott, amennyit magyar informátora neki elmondott, errevonatkozó adatának nem tulajdoníthatunk perdöntő értéket csak azért, mert éppen ő juttatta azt korunkra. Sőt, ellenkezőleg, az a körülmény, hogy éppen ez az állítás az, mely időrendi zavart visz előadásába, erősíti a magyar hagyomány másik ágának, a zágrábi és váradi krónikáktól is támogatott P. mesternek vele ellentétes határozott tanúságát *de Almo primo duce*.⁴³ Hogy az eredeti hagyomány szerint, sőt a valóságban is Álmos és nem Árpád volt az első fejedelem, annak döntő bizonyítéka, hogy nemcsak Anonymus, de az egyébként következesen Árpádot favorizáló krónikák is Álmos és nem Árpád születésével kapcsolatban beszélnek el a Turul-mondát, ő volt tehát az az ő, akinek nevéhez a fejedelemség karizmatikus indokolása kapcsolódott.

A kronológiai zavar okára és természetére vonatkozó magyarázatunk teljes összhangban van azzal a forráskritikai megállapítással, mely szerint Konstantinos anakronizmusai általában nem egyebek, mint a néphagyomány mondai eltolódásai.⁴⁴ Midőn Narset Iréne császárnő korába helyezi, midőn Raguza két ostromát összezavarja, vagy amidőn Attilát Pipinnel hozza kapcsolatba, ez a tévedésnek pontosan ugyanaz a típusa, mint amikor Árpádot és Lebediast együtt szerepelteti, vagy amidőn a szabartoiaszfaloi-töredék keletkezését a besenyőknek tulajdonítja.

Összefoglalóan azt kell tehát mondanunk: Konstantinosnál Lebedia a magyarok régi, Kubán—Meotis-menti hazája, miként ezt Moravesik Gyula egész őstörténeti irodalmunkban úgyszólván egyedül, de kútfőkritikai szempontból egyedül elfogadhatóan, már régebben vallotta.⁴⁵ A magyarságot, mely a Kovrat-féle onogur-bolgár birodalom bukása után már itt is kazár fennhatóság alatt élt, erről a területről a VIII. század közepén egy számunkra egyelőre meg nem határozható népmozgalom mozdította ki és kényszerítette arra, hogy a Dontól keletre, Atelküzüben, a magyar hagyomány Dentümgogyerjében telepedjék meg. A 38. fejezet lényegében a régi hazából való exodusnak és a magyarság kazár megszervezésének története, melybe Konstantinos csupán néhány késői elemet — így Árpád és a besenyők szereplését — szőtte bele. Az időbeli összevonás által, melyért persze nem ő, hanem informátora felelős, elő-

⁴³ c. 3. id. h. 38. Zágrábi-váradi krónika c. 1: In qua gente quamplures fuere duces, sed finaliter unus ex ipsis fuit principalis forsan ab aliis propter suam nobilitatem et virtutem electus, qui nominatus est Almus. *Huic in ducatu successit eius filius, qui nominabatur Arpad.* (Id. h. 206. l.)

⁴⁴ Bury id. ért. 576. l.

⁴⁵ Az onogurok történetéhez. Magyar Nyelv. XXVI (1930).

adása veszített ugyan világosságából, de nem végső kútfői értékéből, mely éppen a legrégebb idők magyar eredetű emlékeinek fenntartásában rejlik.

Magyarázatunk helyességében megerősít az a feltűnő egyezés, mely ennek a két anakronizmusnak a kiválasztása után egyrészt Konstantinos, másrészt a magyar hagyomány, főként az e részében legkevésbé torzult P. mester féle Gesta és a zágrábi és váradi rövid krónikák előadása között mutatkozik.

A fejedelmválasztás P. mester szerint is jóval a honfoglalás előtt Dentümgöyberban, azaz Konstantinos Atelküzüjében játszódik le. Lényegében helyes és egyezik Konstantinos elbeszélésével az is, amit a magyar hagyomány a törzsek hetes számáról, a régi fejedelmnélküli állapotról, azokról az időkről fenntartott, midőn „e népnek még számos vezére volt“,⁴⁶ midőn a „hét fejedelmi személy“ intézte a nép dolgait. A jelen politikai aspirációinak elszínező hatása persze már P. mester elbeszélésén is megérzik,⁴⁷ még inkább Kézai és a krónikák teljesen népfölségi szellemű⁴⁸ s így a régi dolgokat még erősebben elferdítő előadásán. Ennek ellenére a krónikák is fenntartottak oly tudósításokat, melyek Konstantinosnál is megvannak s így a 38. fejezet és a hazai kútfők közös eredetének bizonyítékai. Kézai és krónikák megemlékeznek a „perzsa vidéken“ lakó „húnokról“, akik termetre és színre hasonlatosak a hazaiakhoz s tőlük csak a beszéd tekintetében különböznek, körülbelül annyira, mint a szászok és a türingiaiak.⁴⁹

Hogy Konstantinos 38. fejezete és a későbbi hazai kútfők végeredményben közös forrásra, a magyar nemzeti és dinasztikus hagyományra mennek vissza s hogy nem egyebek, mint annak különböző időben történt feljegyzései, az az események és állapotok rajzában mutatkozó egyezésen kívül a szemlélet rokonságából is kiderül.

Figyeljük meg, hogy milyen fontos szerepet játszik a bizánci elbeszélésben a vérségi-dinasztikus szempont, mint a fejedelmi hatalom elnyerésének indokolása. Lebedias „az ő híres vitézsége és dicső elnzetsége miatt“ kap „előkelő kazár hölgyet“ feleségül, hogy „gyermeke legyen tőle“. Midőn a kagán magához hivatja, hogy a fejedelemségre rávegye, azzal indokolja választását, hogy ő „nemes, vitéz és bölcs“. Ugyanígy a türkök választása is azért esik Árpádra, mert „bölcs tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és uralomra alkalmas“. Mármost P. mester szerint is Álmos „ha-

⁴⁶ SS rer. Hung. I 206. l.

⁴⁷ Deér: Pogány magyarság — keresztény magyarság 175 kk.

⁴⁸ Váczy Péter: A népfélség elvének magyar hirdetője a XIII. században, Károlyi Árpád-émlékkönyv (1933) 546. l.

⁴⁹ Kézai c. 4 (id. h. 144) és Comp. saec. XIV. c. 4, id. h. 250. l. Erre a forráshelyre Győrffy György volt szíves figyelmeztetni, úgyszintén arra is, hogy Julianus első útjának irányából következtethetően először szintén a szavárd-magyarokat kereste.

talmasabb és bölcsőbb volt Szkítia összes vezéreinél“ és azok is, akik „az ő nemzetségéből eredtek, jelesebbek voltak nem dolgában, meg hadban is hatalmasabbak“.⁵⁰ Kézai és a krónikák szerint Árpád „javakban gazdagabb, nemzetségére nézve hatalmasabb“ volt a többi kapitánynál⁵¹ s a zágrábi és váradi krónikák is úgy tudják, hogy a választás „nemessége és vitézsége miatt“ esett Álmosra.⁵² A Lebediasra alkalmazott konstantinosi εὐγενής καὶ φρόνιμος καὶ ἠνδρειωμένος csak görög változatai a hazai források latinul feljegyzett jelzőinek, mint ahogy a διὰ τὸ τῆς ἀνδρίας αὐτοῦ περίφημον καὶ τὸ τοῦ γένους περιφανές is pontos megfelelője a *propter suam nobilitatem et virtutem* kifejezésnek. Mindkettő mögött ugyanaz a nomád uralomfelfogás⁵³ áll s minthogy az információk keveredését kútfőkritikai okokból kizártnak tekinthetjük, a felfogás egyezése szintén a 38. fejezet magyar eredetét és jellegét igazolja.

A fejedelemválasztás időpontjának megállapításánál a 38. fejezet magyarzatának eredményén és Anonymus tanúságán kívül figyelembe kell vennünk azt is, hogy annak mindenképen a kabar csatlakozás előtt kellett végbemennie és pedig azért, mivel a 38. fejezetben leírt körülmények csakis azt megelőzően állhattak fenn. Nemcsak a törzseknek Konstantinosnál és Anonymusnál fenntartott hetes számára gondolok itt, hanem arra is, hogy az a kazár befolyás és kazár barátság, mely a fejedelemválasztásban érvényesült, alighanem ezzel az eseménnyel ért véget. A steppenépek körében ugyanis a lázadókat egyszerűen szökött rabszolgáknak tekintik, befogadásuk *casus belli*-t, vagy legalábbis szakítást jelent.⁵⁴ Ha tehát az arab írók a magyarokat mint független népet írják le,⁵⁵ ez jól illik azokra az időkre, amidőn a kabarság sikertelen felkelése után „elment és együtt lakott a türkökkel“.⁵⁶ A kazár függésben, kazár parancsra és kazár minta hatása alatt született magyar fejedelemség már ezért sem alakulhatott meg 881 után, hanem már előtte, nem Árpád, hanem csakis Álmos idejében, valószínűleg 830—840, de legkésőbbben 850 tájékán. Ennél későbbre ez az esemény már azért sem helyezhető, mivel 840 körül már megindult a kazár hatalom lassú hanyatlása.⁵⁷

Az írott forrásokon kívül Árpádnál régebbi időkre utal a magyarság tárgyi hagyatékának vallomása is. Az a nagyszabású harc-os lovasnomád kultúra, melynek csupán politikai kifejezője a fejedelemség, a Don—Donec-menti hazában kellett hogy kialakul-

⁵⁰ c. 4—5, id. h. 39—40. l.

⁵¹ Kézai c. 27, id. h. 165. l. és Comp. saec XIV. c. 28, id. h. 287. l.

⁵² c. 1, id. h. 206. l.

⁵³ Deér: Heidnische und Christliche 49. kk.

⁵⁴ Váczy Péter: A húnok Európában: Németh Gyula: Attila és húnjai 106. l.

⁵⁵ Czeglédy: MNy XLI (1945) 54. l.

⁵⁶ MHK 124. l.

⁵⁷ Marquart: Streifzüge 162. l.

jon. Fettich szerint Verchné Saltovo, valamint a többi téli szállás és a területükön átmenő kereskedelmi utak védelme kényszerítette arra a normanok, a kazárok, majd a besenyők közé ékelődött magyarságot, hogy állig fegyverben s a réginnél szorosabb szervezetben éljen.⁵⁸

Ha a fenti magyarázattal szemben továbbra is a régi módszerrel, tehát visszafelé következtetve építjük fel a 38. fejezet kronológiáját, akkor az nemcsak reménytelenül zavarossá, de ezenfelül még kútfői hitelében is felettébb kétes értékűvé válik. Az a nagymértékű kazár befolyás, melyről e fejezetnek csaknem minden sora tanúskodik, a honfoglalást közvetlenül megelőző időre, Árpád korára vonatkoztatva már teljesen valószínűtlen. A magyarok és a kazárok közé ekkor már a besenyő törzsszövetség ékelődött s a magyarság vezetői már nem hátrafelé, Kazáriára, hanem előre, Bizánc, Bulgária, az orosz-norman fejedelemségek, de főként a frank-bajor Pannónia felé kellett hogy tekintsenek.⁵⁹ Ha már a Don—Donec-menti korszak vége felé fémművességükből is kikopóban voltak a kazár elemek,⁶⁰ mennyivel inkább el kellett, hogy vesszítsék jelentőségüket a kazár politikai kapcsolatok. Teljesen elképzelhetetlen, hogy Árpád ekkor már belement volna egy minden előnyt nélkülöző függőség újbóli vállalásába. De a kazár kagánnak sem állhatott érdekében, hogy a besenyők nyugatra költözését megnehezítse s ezért teljesen valószínűtlen, hogy Árpád magyarjaival szövetkezett volna. Midőn Konstantinos a 37. fejezetben előadja a besenyők vándorlását, csak kazár-gúz, nempedig kazár-magyar szövetséget említ. Ennek a helyzetnek felismerése vezette Marczalit a kazár tendencia és a kazár információ téves fellevéséhez, s ami ezzel egyet jelent. Konstantinos kútfői értékének be nem vallott alábecsüléséhez is. Ha ugyanis ki akarunk tartani a 38. fejezet interpretációjának eddigi racionalisztikus és meszterkelt módja mellett, akkor végre nyíltan ki kell mondanunk azt is, hogy a régi magyarok e Tacitusa e részben teljesen hamis kazár tendenciáknak adott hitelt s hogy tulajdonképpen mitsem tudott a régi magyar történetről s hogy amit erről egyáltalán előadott, az viszont ellenkezik az arabok hiteles tudósításával, tehát légbőlkapott és valótlan.

Ha viszont elbeszélésének valódi természetét, a kronológiai zavar igazi okát felismertük, egycsapásra feloldódik a 38. fejezetnek és az arab íróknak vélt ellentéte. Ellentétéről ugyanis csak addig beszélhetünk, amíg azt hisszük, hogy Árpád Lebedias kortársa és az első fejedelem volt. Éppen a Czeglédy által hangsúlyozott ellentét mutat arra, hogy a 38. fejezet eleje nem arról az időről beszél, mint Ibn Ruszta és Gardizi, az ellentmondás tehát forrásaink egyikének félreértéséből származik. Konstantinos, mint láttuk, átugorja

⁵⁸ Fettich: A honfoglaló magyarság fémművessége (1935) III. fejezet. V. ö. Domanovszky: Szent István Emlékkönyv II 137 s az ott idézett irodalom.

⁵⁹ Hóman—Szekfü: Magyar történet I³ 72. l.

⁶⁰ Fettich: Fémművesség (1935) 74 kk.

a 889 előtti évtizedeket, vagyis éppen azt az időszakot, melyet Ibn Ruszta és Gardizi leírnak, forrásaink tehát nem egyidejű, hanem egymásból fejlődő állapotokat jellemeznek. A császár a régi hazában kialakult s az újban még néhány évig fennállott fejedelm nélküli állapotot írja le, majd annak viszonylag síma átalakulását a kazárok által kezdeményezett szorosabb, központosítottabb rendszerré. Ezt egészíti ki a 40. fejezetben a magyar törzrendszer jellemzése és a méltóságnevek felsorolása, melyből kitűnik, hogy a magyarság az ő idejében s valószínűleg már a honfoglalás korában, sőt azelőtt is egy hármas tagozású fejedelmi rendszerben élt, melynek élén az Árpád nemzetségéből való *archon* mellett két másik méltóság, a gülasz és a karchas állottak.

Kérdés, nem ellenkezik-e ez a hármas tagozás egyrészt az arab tudósításokkal, amelyek csupán két méltóságról tudnak, másrészt, hogy összeegyeztethető-e a kazár szervezéssel ez a kazár kettős királyságtól látszólag különböző magyar szervezet? Ez a nehézség volt a legfőbb oka annak, hogy a történetírók eddig kétféle fejedelemséget különböztettek meg és pedig a kazár mintájú kettős királyságot s az ebből kialakuló, közvetlenül honfoglalás előtti monarchikus szervezetet s ugyanezért adtak hitelt Konstantinos ama magyar hagyományon alapuló, de mégis téves értesülésének is, mely szerint nem Álmos, hanem Árpád lett volna az első fejedelem.

Ami mármost a Konstantinos által leírt hármas méltóságrendszernek és az arabok által leírt kettős méltóságrendszernek az ellentétét illeti, azt kell mondanunk, hogy ilyen ellentét éppen úgy nincsen, mint ahogy a valóságban sem kazár, sem magyar kettős királyság sincsen.

Két kazár királyról ugyanis jórészt ugyanazok az arab írók beszélnek, akik a magyaroknál is csak két királyról tudnak: t. i. Ibn Ruszta és Gardizi.⁶¹ Velük, valamint Ibn Haukal-lal és Maszudival⁶² szemben a részletesebben értesült Ibn Fadlan a kagánon és kagán bejen, vagy šadon kívül egy harmadik méltóságról, a *kündü kagánról* is megemlékezik.⁶³ Hogy Ibn Ruszta és Gardizi a magyaroknál is csupán az első két méltóságot, a kündüt és gyulát említik, abból a harmadik méltóság nemlétezésére következtetni már a nyilvánvaló kazár analógia alapján is jogosulatlan *testimonium ex silentio* volna. Amit a kazárokat illetően Ibn Fadlan pótol, azt pótolja a magyarokra vonatkozóan Konstantinos, midőn ezt a harmadik méltóságot a karchas személyében megnevezi.

⁶¹ MHK 167—168. l. Al Bakri csak a kündüt említi, a gyulát nem, l. Czeglédy párhuzamos szövegfordítását: Magyarország őstörténete 106. l.

⁶² MHK 223 kk. és 259. l.

⁶³ § 94: Validi Togan id. m. 99. l. Elbeszéléséből világos, hogy a „nagy kagán” és a „kündü kagán” két különböző személy. Összetévesztésükre nem gondolhatunk (Pais: MNY 1931, 170 kk.), mivel Ibn Fadlan a kagán után kifejezetten még három méltóságot sorol fel s megemlíti, hogy a kagánhoz csak ezeknek van bejárásuk. A kettős királyság elméletének kritikájára l. Validi Togan id. m. 256 kk. és Czeglédy: Magyarország őstörténete 119. l.

A kazár és a magyar rendszer között tehát teljes az egyezés: a kagánnak megfelel a kündü, a šadnak a gyula, a kündü kagánnak pedig a karchas. Az arab és a bizánci méltóságsor nem ellenkezik egymással, hanem éppen ellenkezőleg, kiegészíti egymást: ami az araboknál hiányzik, megvan Konstantinosnál és megfordítva. Így nem kétséges, hogy Ibn Ruszta és Gardizi a kündü méltóságnévben Álmos és Árpád fejedelmi címét tartották fenn s hogy őseink nyilván így szólították a honfoglalót, ami törökül tudvalevőleg „tisztel-etet, nagyrabecsülést“ jelent.⁶⁴ Hogy e cím használata csak a korai időkre szorítkozott s a kazár függéssel együtt eltűnt volna, két okból sem valószínű. Először is azért, mivel az arabok e címet oly időben jegyezték fel, amidőn a magyarok már *de facto* függetlenek voltak a kazároktól, másodsor pedig azért, mivel a magyarok Konstantinos tanúsága szerint már jóval a honfoglalás után sem titkolták politikai intézményeik kazár eredetét.

Noha Konstantinos elbeszélése kétséget sem hagy a felől, hogy a 950 körül fennálló rendszert egy évszázaddal előbb hatalmi szóval a kazárok alapozták meg és pedig azért, hogy a magyarok feletti fennhatóságukat intézményesen biztosítsák, a következőkben ennek még egy bizonyítékára kívánok rámutatni.

Ibn Fadlan szerint a „szomszédos királyok“ a kagán bej, vagy šad alá tartoznak s a kündü kagán nem más, mint „ennek a helytartója“.⁶⁵ A hűbéres fejedelmek felett tehát közvetlenül ez parancsol s ezért viseli a magyarok „nagyobbik királya“ is az ő címét, ami, mint „megkülönböztető cím“, eredetileg a kazár fennhatóság jele volt. Mármost a törökség történetéből analóg eseteink vannak arra, hogy egy hódolt nép uralkodójára éppen a harmadik méltóság címét ruházzák.

A keleti türköknél a kazár kagán-šad-küdü méltóságsornak — mely persze ezzel nem ér véget, hanem folytatódik⁶⁶ — egy kagán-šad-jabgu méltóságsor felel meg, melyben e két utóbbinak ugyanaz a szerep jutott, mint kazár kollégáiknak.⁶⁷ Ha tehát „a jabgu méltóságnevet... megtaláljuk alárendelt uralkodócsaládok címeiként, így pl. a karašari, kučai és khotani királyok családjában“, akkor ez a gyakorlat pontosan megfelel annak, amit kazár-magyar viszonylatban a kündüvel kapcsolatban tapasztaltunk. „Mohamedán források szerint a IX. században az oguzok éppen úgy, mint a karlukok jabgu uralma alatt állottak. Marquart szerint ez azt jelenti, hogy nem tartottak igényt szuverénitásra és elismerték az ujjur kagán fennhatóságát.“⁶⁸ Nyilván ez volt a helyzet egyideig a magyaroknál is s így a kündü méltóságnév felvétele egy-

⁶⁴ Németh Gyula id. m. 295. l. 6. jegyzet. Ligeti Lajos közlése szerint e szó a törökben mongol jövevény.

⁶⁵ § 94: id. h. 99. l.

⁶⁶ Ibn Fadlan egy negyedik méltóságot is említ: § 94, id. h. 99. l.

⁶⁷ A kündü és a jabgu megfelelésére l. Validi Togan id. m. 260. l.

⁶⁸ László Ferenc: A kagán és családja (1940) 36 kk. Mint Ligeti Lajos velem közölni szíves volt, a fenti jelenség egészen általános a török és mongol népek történetében s az idevonatkozó példák száma tetszés szerint szaporítható.

magában is felfedi a magyar „fejedelmválasztás” hatalmi hátterét. Hogypedig erre az átszervezésre miért volt szükségük a kazárok-nak, az kézenfekvő: egy laza, széteső törzsszövetséget sokkal nehezebb lett volna továbbra is engedelmességre és adózásra szorítani, mint egy olyant, melyet egy a kazároktól függő és általuk bármikor felelősségre vonható vezetőréteg tart együtt. E tekintetben a kazár kagán igen érthetően beszélt Levedihez: „Azért hivattalak, hogy . . . fejedelme légy népednek, nekem pedig engedelmeskedjél.”

Ami a kazár-magyar viszonyt illeti, azt a steppenépek körében szokásos szervezési formák figyelembevételével a függés aránylag laza formájának tekinthetjük. A magyarság nem kapott a kazár dinasztiából való közvetlen helytartót, hanem — miként ezt Levedi, Álmos és Árpád nevei mutatják — megtarthatta saját vezetőit.⁶⁹ A kazárok csupán átrétegezték törzsrendszerüket, amennyiben az addig második helyen álló megyeri törzset és annak vezető nemzetségét állították az első helyre. Minthogy a magyar hagyomány szerint már a régi hazában is ez a törzs „gazdagabb és hatalmasabb” volt a többinél, az átszervezés megfelelt az erőviszonyoknak s így megmagyarázza e rendszernek közel másfél évszázados fennállását. Levedi példájából sejthetően valószínűleg Álmos is megjelenhetett a kagán színe előtt s talán az ő felesége is kazár nő lehetett⁷⁰ s a volgai bolgárok fejedelméhez hasonlóan⁷¹ talán neki is át kellett adnia egy-egy leányát vagy nőrokonát a kagán háreme számára. Ugyancsak a volgai bolgár analógiából következtethetünk arra, hogy adót kellett fizetnie és katonai kontingenst kiállítania.

Hogy a kündü azonos volna az azonos nevű kazár udvari méltósággal, mint ezt régebben gondoltam⁷² s amit Validi Togan is lehetségesnek tart,⁷³ nem valószínű, mivel a kündü kagánt a X. század első harmadában élő Ibn Fadlan említi s így az állandó kazár udvari méltóság kellett hogy legyen.

Amennyiben a kútfők itt megkísérelt magyarázata helyesnek bizonyulna, nemcsak a IX. század eseményrendjét és politikai fejlődését lehetne az eddiginél szabatosabban tisztázni, de ezen túlmenően a konkrét kazár példa által új megvilágításba kerülnének a X. század belső hatalmi eltolódásai éppen úgy, akárcsak a keresztény Árpád-kor állami életének azok az archaikus elemei is, melyeket eddig csupán távolabbi analógiákkal⁷⁴ tudtunk megközelíteni.

DEÉR JÓZSEF

⁶⁹ Iljinsky magyarázata (Byzantinoslavica II 107 kk) nyelvészeti nehézségeken kívül azért sem lehet helyes, mivel összegegyeztetetetlen Konstantinos elbeszélésével.

⁷⁰ Anonymus c. 4: duxit sibi uxorem in eadem terra, filiam cuiusdam nobilissimi ducis. Id. h. 39. l.

⁷¹ Ibn Fadlan § 74—78 és § 97. Id. h. 80. és 100.

⁷² Magyar művelődéstörténet I 50. l.

⁷³ Id. m. 261. l.

⁷⁴ Deér: Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie (1934) és Pogány magyarság — keresztény magyarság (1938).

TUHUTUM ÉS GELOU*

HAGYOMÁNY ÉS TÖRTÉNETI HITELESSÉG ANONYMUS MŰVÉBEN.

Az egy székely-román adaton (XIV/K 21) kívül egész gesta-irodalmunk egyetlenegyszer, Anonymus gestája 24—27. fejezetében emlékezik meg kifejezetten az erdélyi románságról. Történeti előfordulásának Erdély földjén ez az első írott nyoma. Minthogy Anonymus elbeszélése az említett fejezetekben Tuhutumról és Gelouról a honfoglalás korában játszódik le, értesülése mintegy próbaköve a nemzetek prioritásának Erdélyben. Ez a körülmény indokolja azt a nagy érdeklődést, amelyet a magyar, román és más nemzetek történetírói Anonymus említett fejezetei iránt idestova két évszázad óta egyaránt tanúsítanak. Mióta Schwandtner 1746-ban hozzáférhetővé tette Anonymus gestáját, nemcsak élénk érdeklődés, hanem heves vita tárgya is volt Tuhutum és Gelou történeti előfordulásának. Messzire vezetne és talán tanulságos is volna, ha Anonymus vlachjainak megítélését részletesen bemutatnók a XVIII. századtól napjainkig, de erre nem vállalkozunk, mert a vita anyaga inkább a problémával foglalkozók nacionalizmusára jellemző, mint a gesta történeti érdemére. Minthogy a kutatók úgyszólván kizárólag azzal a tudattal, sőt legtöbbször elszántsággal fogtak hozzá Anonymus vlach-kérdésének megoldásához, hogy ezzel egyszersmind az erdélyi prioritás kérdését is döntő megoldáshoz segítik, amelytől Erdély jelenkori birtoklásának befolyásolását remélték, a kérdés vizsgálata

* Rövidítések:

An. = Anonymus gestája.

B = Budai Krónika.

K = Kézai gestája.

P = Pozsonyi Krónika

S = Sambucus-kódex.

V = Bécsi Képes Krónika.

XIII = XIII. sz.-i krónikaszcvegek.

XIV = XIV. sz.-i krónikaszcvegek.

SRH = E. Szentpétery: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I—II. Bp. 1937—38.

Domanovszky: *Kézai* = Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906.

Hóman: *Gesta* = A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bp. 1925.

Macartney: *Studies* = *Studies on the Early Hungarian Historical Sources*. Bp. 1940.

Karácsonyi = A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Bp. 1900—1.

a priori hamis vágányra futott és a legtalálóbbról és legérdemesebb részleteredmények ellenére is előbb-utóbb végzetesen, azt mondhatnók tervszerűen kisiklott. A Névtelen adatai a vlachokról a nacionalizmus fellendülésének korszakában jelentek meg a színen és maguk is jócskán hozzájárultak az erdélyi román nacionalizmus kibontakozásához. Anonymus neve összekapcsolódott Erdély politikai sorsával és így a kiváltképpen érdekelt nemzetek, a magyar és a román történeti irodalma, akarva-nemakarva, tehetetlenül a túlzó kritika és a mindent elhívés kritikátlanlansága közt volt kénytelen vergődni. Amíg a nacionalizmus fanatizmusa kizárólagos úr a kutatók gondolkodása és magatartása felett, az Anonymus-kérdés politizált volna nem szűnhetik meg. Az említett két szélsőség, a hiperkritika egyfelől, a kritikátlanlanság másfelől megakadályozta a történelmi forráshoz nyúlás legelső érdemi mozdulatát, a *szövegkritikát*. Hiába vonult be a magyar és a román történeti irodalom műhelyeibe a kriticizmus, a Tuhutum és Gelou históriáját felőlelő néhány fejezet szövegkritikai problémáját csak az első világháború után vetették fel magyar részről komolyabb formában, román részről pedig erre, tudomásom szerint, még kísérlet sem történt. Anonymus vlach-kérdése csak úgy segíthető ki a kátyúból, ha függetlenítjük magunkat a nacionalizmus eleve elutasító, illetve eleve elfogadó álláspontjától; ha depolitizáljuk abban a biztos tudatban, hogy a prioritás problémája tisztán tudományos kérdés, melynek semmi köze sincs a mai politikai problémák sorsához; s ha elvégezzük a régóta esedékes részletes szövegkritikai elemzést.

Ezt a feladatot csak úgy oldhatjuk meg kielégítően, ha nem csupán a Tuhutum—Gelou-epizód kiragadott részletét, hanem Anonymus történetiszemléletét, munkamódszereit, egész gestáját és azon túl a korabeli társadalom meghatározó keretét is figyelembe vesszük.

I.

Anonymus történetiszemlélete és munkamódszerei.

Mi sem volna igazságtalanabb, mint ha mai szemléletünk alapján akarnánk ítéletet mondani III. Béla király jegyzője felett. A mai történetíró, sőt a mai átlag művelt ember, földrajzi és történelmi fogalmakban könnyen és pontosan tájékozódik, azonfelül a térben és időben előforduló jelenségeket a fejlődésgondolat segítségével élő rendbe tudja csoportosítani. A középkori ember földrajzi ismeretei csekélyek, időszemlélete megbízhatatlan, világképe statikus, a fejlődés fogalmát nem ismeri, múlt és jelen közt az átmenetet nem szervesen individuálisnak, hanem mereven tipikusnak érzi. Ezért a múlt visszaállítására merev és tipizáló módszereket alkalmaz. Írott forrásait lehetőleg változatlanul, betűszerint és szó szerint, kritikátlanul követi, de a maga módján hűen igyekszik

visszaadni íratlan forrásait, például a hagyományt is. Amikor forrása bizonytalan, vagy kétértelmű, saját korának viszonyait használja fel korrekcióra. A modern ember ténszerűségével szemben a középkori emberben az elvonás hajlama erősebb. Gondolkodása alapján véve történetietlen, mert mult és jelen közt nem annyira a minőségi, egyéni különbséget látja, mint inkább a minőségileg változatlan, a merev típust. A változást a történelemben nem vertikális átminősülésben, hanem horizontális lökésekben, nem fejlődésben, hanem konvulziókban látja. Két konvulzió közt az élet statikus és sztereotip. Az időbeli és térbeli tájékozatlanság, a valóságérzet hiányai, az absztraháló hajlam, a statikus történetiszemlélet okozzák, hogy a térbeli és időbeli összefüggések iránt a középkori ember a mainál sokkal kevésbé érzékeny. Innen származnak meglepő anakronizmusai és tértévesztései. Típusokban való látása nagyobb szabadoságot biztosít neki a mai modern emberénél, mert értesüléseinek üreit és hiányait a lényegét őriző típus birtokában geometrikus mechanizmussal könnyen kitöltheti, ami viszont a valóság jóhízemű meghamisítására vezethet. A jelen és a mult lényegbeli azonosságáról vallott hite okozza, hogy mihelyt író és forrás közt megszakad a folytonosság, automatikusan bekapcsolódik az ismert világ jelenségeit átvető művelet, ami legtöbbször a jelenkor, vagy a közelmult visszavetítését jelenti. A jelenen, mint típuson keresztül felfogása szerint a mult racionálisan megközelíthető.¹ Igen fontos tudnunk, hogy a középkori ember a forrásban a valóságnak, a történelemnek nem reális lenyomatát, hanem szimbolumát látja. Forrásai felhasználásában nem a *valóság* hű és reális rekonstruálása a célja, mint a mai történetírónak, hanem a világban, emberben, nemzetben megvalósuló *eszmény* bemutatása, aminek érdekében forrásanyagából szuverén módon válogat.² A középkori ember lényével inkább a transzcendens világ felé fordul, ott lát egyedül lényegét, emberi eszménye is többnyire a mennyei fényesség sugárzásában ragyog. A XI. század második felétől kezdve azonban az ember lassankint az immanens világ iránt is több érdeklődést kezd mutatni. A kontemplatív, transzcendens ködben lebegő szent helyett ideálja a húsból-vérből való életvidám lovag lesz, aki az alatt levő világban él, de egész lényével Krisztus ügyét szolgálja és nemes eszményekért áldozza fel magát. (Keresztes hadjáratok.) A transzcendenstől az immanens felé az átmenet mindinkább fokozódik. Anonymus, a magyar lovagkor írója, jó néhány fokkal élesebben odafordult a haladó világhoz, mint valóságú kortársa, a Szent László-legenda ismeretlen szerzője. Világiasabb életszemléletének okait a fényes udvari

¹ *Anonymus* a scythák harci erényeinek leírásához hozzászól: „et sic cognoscetis eos fuisse de posteris eorum“ (c. 1.). Ezt már Pauler Gy. is észrevette: *Századok*, 1877. 380.

² L. ehhez Guoth Kálmán szép tanulmányát: *Eszmény és valóság árpád-házi királylegendáinkban*. Erdélyi Múzeum, 1944.

környezetben, a hún-magyar azonosság pogányos ízű elméletének hatásában és szittyai hősiességre és erényekre büszke nacionalizmusában találjuk meg. Az ő ideális lovagja nem Isten ügyéért harcol, hanem az ország meghódításáért, s bár a hódító harcosok igénybe veszik Isten segítségét, igazi erejüket vitézségükben és eszességükben ábrázolja. A történetés nála mindinkább immanens lábakra helyezkedik és csak esetről-esetre veszi igénybe a transzcendens világ támogatását. A döntő átfordulás az immanencia felé megtörtént.³

A középkori ember gondolkodásmódjának és közelebről Anonymus elvilágiasodó lovagi ideáljának ismerete nélkül bajosan érthetnők meg Béla király névtelen jegyzőjét igaz valójában. Vele kapcsolatban tegyük még hozzá, hogy ő a lovagkori irodalom európai jelenségének részese, s így művében a valóság és az eszmény közt a különbség nagyobb, a történetírás és a szépirodalom közt az átmenet kisebb.

Csak Anonymus szemléletmódjának ismeretében vállalkozhatunk a siker reményében a gesta kritikai megtisztítására és a történeti valóság visszaállítására.

Bár a középkori ember gondolkodásmódjáról mondtak teljes egészükben ráillenek Anonymusra, mégis vannak egyénien sajátos vonásai is. Munkamódszerei közül az egyik legfontosabbra nemrégiben Macartney mutatott rá nagy határozottsággal. Anonymus ugyanazt a motívumot kétszer, sőt még többször is felhasználja művében. Példaként a honfoglalás elbeszélését hozzuk fel. Gestáink összehasonlításából kiderül, hogy írott forrásaink elvesztett őse, a régi gesta a honfoglalást egyetlen kerek elbeszélés formájában írta le. Középkori írónk tipizáló hajlamára és készségére vall, hogy amikor a XIII. századi ismeretlen szerző az eredetileg egységes gestát véglegesen és határozottan hún és magyar gestára osztotta ketté, a mesterkélt hún honfoglalást teljesen az eredetileg magyarokra vonatkozó honfoglalás mintájára szerkesztette meg. Tévedés volna azt hinni, hogy ennek oka egyszerűen csak a szerző primitívsége és gyengén értesültsége volt és hogy mintegy rossz lelkiismerettel hamisította a hún gestát. Távolról sem, a hún gesta megalkotása az ismert formában annak köszönhető, hogy szerzője egy ország elfoglalását (kivált egyazon nép által: hiszen ő a hún-magyar azonosságot vallja) csak egyféleképpen tudta elképzelni: ahogyan a kezénél levő forrás leírta. Típusokban gondolkodván a secundus descensust és a primus descensust is lényegében csak egyféleképpen fogta fel. A *típusban való gondolkodás* adja meg a magyarozatát a krónikák sűrű motívumisméltéseinek.

³ Az itt vázolt gondolatmenethez hasznát vettem a következő műveknek: Hóman B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi lezármaszói*. Bp. 1925. 98—102.; *Geschichtliches im Nibelungenlied*. UJb III. 1923. 207—9.; C. A. Macartney: *Studies* (passim); Guoth K.: *i. m.*; Deér J.: *A román-ság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban*. (Magyarok és Románok I. k.) Bp. 1943. 108—9.

Ugyanezt a jelenséget szemlélhetjük Anonymus motívumismétléseiben is. A szerző átveszi a honfoglalási elbeszélést, a fehér ló mondáját, de minthogy ő a honfoglalásnak részletes elbeszélését óhajtja nyújtani és Pannoniában a magyarok nemcsak egy, hanem több idegen népet is legyőztek, s a győzők közt egy sereg vezér és kiváló magyar személy is szerepel a hagyományban, az alaptípust nemcsak egy, hanem több helyen is felhasználja. Az alapelbeszélés keretét és motívumait több-kevesebb részletességgel minden esetben azzal a meggyőződéssel alkalmazza, hogy egy ország elfoglalása, egy nép meghódoltatása lényegében véve *egy típust* képvisel. Ilyen szemlélet mellett gestaíróinknak nem gyengesége, ahogyan azt mai szemléletünkkel elképzelnők, hanem sajátossága a motívumismétlés.

Anonymus jellegzetes munkamódszerei közt még több más eljárás is szerepel. Az idő- és térbeli összefüggések ismeretének gyakori határozatlansága, a hagyomány halványtsága és a fejlődés gondolatát nem ismerő történet szemlélete az okozója, hogy későbbi korok emberei és más helyek eseményeit is a honfoglalás tényeként könyvel el. Típusokra beállított gondolkodása is felbátorítja az időben való visszavetítés műveletére, ezáltal felfogása szerint a történet lényegére vonatkozó elképzelésén nem esik csorba. Későbbi korok, sőt saját korának politikai, népi, gazdasági, társadalmi viszonyai így jóhiszeműleg vetülnek vissza a honfoglalás korára. Az elbeszélés kellékeit nyugodt lelkiismerettel későbbi történeti elbeszélésekből, például a régi gesta királykori részleteiből kölcsönzi, mert nézete szerint egy csafa lefolyása lényegében egyféle, csupán a szereplő személyek és helyek váltakoznak. Ilyen természetű kölcsönzés természetesen egészen jogosultnak tűnik fel előtte — saját művéből is. Jellemző sajátossága Anonymusnak az is, hogy szeret mindent megmagyarázni,⁴ ezzel függnek össze jellegzetes helynévmagyarázatai. Racionális fő lévén, motívumait sokszor még tértől és időtől függetlenül is szuverén szabadossággal kezeli és helyezi el ott, ahol éppen szüksége van rájuk. Szerkesztői konstruáló hajlma egyike Anonymus legjellegzetesebb és műve megértésének szempontjából legfontosabb sajátosságainak. Természetesen a típusban való gondolkodást nem szabad tökéletesen keresztülvitt formákban elképzelni a középkori embernél sem. Nála is, a mai embernél is megvan mind a két szemlélet, csak hogy a középkori embernél a típusban való látás, a modern embernél az egyéniségben való látás van túlsúlyban.

Ennyit előljáróban; Tuhutum és Gelou históriájának elemzésénél bőséges alkalmunk lesz még Anonymus szemléletét és munkamódszereit közelebbről megismerni.

⁴ Anonymus is a man who likes to have an explication for everything. Macartney: *Studies* 143.

II.

Az erdélyi honfoglalás történetének helye Anonymus gestájában.

Karácsonyi János egyik tanulmányában kétségbe vonta Tuhutum és Gelou históriájának szerves összefüggését Anonymus gestájával.⁵ Ő ugyanis néhány, későbbi másolótól származó, egyébként teljesen jelentéktelen interpolációt vélt a gestában fellelni, s ebben megerősítését látta annak a felismerésnek, hogy a 24—27. fejezet, mint kerek és összefüggő egész, nem tartozik bele szervesen a gesta elbeszélésébe.

Érvei a következők: 1. A 11. fejezetben a galíciai és lodomériai herceg leírja Pannónia népeit, a dunántúli rómaiakat, a Duna—Tisza közén Salanus népét, a Szamos és a Maros közt Marót és népét, a Maros és a Duna közt Gladot. „Nemde feltűnő, hogy itt nem szól a mű szerzője Gyaluról, s Gyalunak erdélyi fejedelemségéről, pedig hát a gácsi és ladoméri fejedelemhez ez lakott volna legközelebb?” 2. „Továbbá — folytatja Karácsonyi — a mű 22. fejezetében azt mondja a szerző, hogy Zobolsu, Thosu et Tuhutum inito consilio constituerunt, ut meta regni ducis Arpad esset in porta Mezesina. Tunc incole terre iussu eorum portas lapideas edificaverunt et clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt.” Ez nem egyeztethető össze a 24—27. fejezettel. „Mert ha Szilágyság elfoglalása után mindjárt bement Tuhutum Erdélybe és azt elfoglalta és békésen bírta, akkor minek jelentették volna ki olyan ünnepiesen, hogy Árpád országa csak a meszesi kapuig terjed, akkor minek építettek ott mesterséges gyepeket?” 3. „A 23. és 28. fejezetek eredetileg összetartoztak, szorosan egymásután következtek és csak utólag szakította el ezeket erőszakosan a későbbi, 24—27. fejezetekből álló toldás.”

Karácsonyi érveit későbbi írók is átvették, bizonyító erejüket valóban alig lehet kétségbe vonni. Közelebbi vizsgálat az ő elnagyoltan fölvezetett érvelését általában megerősíti és kiegészíti, némely ponton pedig korrigálja.

A 24—27. fejezet központi alakja Tuhutum. Az író mint a honfoglalás egyik hőstét mutatja be, ezért tanulságosnak ígérkezik megvizsgálni, mit tud róla.

Először a hét vezér listájában (c. 6.) tűnik fel, utolsó, de azért kiemelt helyen, ugyanis egyik vezérről sem ír itt annyit, mint éppen róla. Mindegyiknek vagy a fiát nevezi meg,⁶ vagy még a leszármazó nemzetség nevét is,⁷ végül hősünk következik, még formában is némi változtatással és részletesebben: „VII-us Tuhutum pater Horca, cuius filii fuerunt Gyyla et Zombor, a quibus genus Moglout descendit, ut inferius dicitur.”⁸

Tuhutum neve másodszer a Menumorout uralma alatt álló terület meghódításával kapcsolatos leírás folyamán kerül elő. Árpád Ósbót és Veleket küldi követekül Menumorouthoz, hogy „terram a fluvio Zomus usque ad confinium Nyr et usque ad portam Mezesinam” (c. 19.) engedje át. A hadjárat döntő szakaszát is ők vívják meg győztesen a székelyekkel együtt (c. 50—51.). A 20. fejezetben Árpád mégis Tast, Szabolcsot és Tuhutumot rendeli ki Menumorout ellen vezérékül. Feltűnő azonban, hogy Tas és Szabolcs vállalkozása (c. 21.) tulajdonképpen független a Tuhutumtól, ezért ezt külön

⁵ *A Szent István anyjáról szóló adatok új megrostálása.* Turul, 1909. 3—4.

⁶ *Almus pater Arpad, Cundu pater Curzan, Tosu pater Lelu.*

⁷ *Eleud pater Zobolsu, a quo genus Saac descendit, Ound pater Ete, a quo genus Calan et Colsoy descendit, Huba a quo genus Zemera descendit.*

⁸ V. ö. még c. 30 *Thosu et Bulsuu nec non et Tuhutum.*

fejezetben tárgyalja a szerző. Szabolcs és Tas a Szamos mentén és a Nyírségen, Tuhutum a Nyírségen és az Érmelléken át haladnak a közös cél, Zilah és a Meszes kapu felé, ahol találkoznak. Itt határozzák el, hogy Árpád birodalmának a Meszes kapunál legyen a határa, s az átjárót gyeppel erősítik meg. A 23. fejezet tartalmilag semmi újat nem hoz, csupán elismételi a 22. fejezetből ismerteket és újból kiemeli, hogy „donec confinia regni firmaverunt obstaculis firmissimis”. Minden jel arra vall, hogy a szerző ebben az irányban nem szándékozik további hódításra vinni hőseit. A 28. fejezet szervesen viszi tovább a Menumorout elleni akció elbeszélésének fonalát: „Tosu vero et Zobolsu adepta victoria reversi sunt ad ducem Arpad...”. A Karácsonyi ⁹szerint interpolált 24. fejezet eleje: „Et dum ibi diutius morarentur” — kissé sután és ellentmondóan illeszkedik az előző fejezet végéhez: dum... *plures dies* ibi manserunt. Itt tehát valóban van törés, melyet Anonymus igyekszik áthidalni. Hogy itt van törés, megvilágítja az a megfigyelés, hogy az Omsóér (=Ér) kétszer is, a 22. és a 28. fej.-ben szerepel benne:

C. 22. Tuhutum vero et filius suos Horca per partes Nyr equitantes magnum sibi populum subiugaverunt a silvis Nyr usque ad Umusouer. Et sic ascendentes usque ad Zyloc pervenerunt.

C. 28. (Tas és Szabolcs) deinde egressi *descenderunt iuxta quendam fluvium nomine Humusouer et venerunt usque ad lutum Zerep.*

Az Omsóér kettős említése, csekély vízről lévén szó, kissé feltűnő. Még feltűnőbb azonban, hogy a két említés egymásnak mintegy a tükörképe, az egyik a völgyben fölfelé menést, a másik leereszkedést jelöl, sőt az is különik, hogy a második említés az eredetibb változat, mert ebben ismeretlen elemként jelenik meg a folyócska (iuxta quendam fluvium nomine Humusouer), míg az első előfordulás már tudott dologról szól (usque ad Umusouer). Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy a 22. fejezet Tuhutumról szóló része később készült a Tasról és Szabolcsról szóló résznél és elemeit emettől kölcsönözte, legvilágosabban az Omsóér esetében, de másutt is felismerhetően:

C. 21. Tunc Zobolsu et socii sui totum exercitum in duas partes dividerunt, ut una pars iret iuxta fluvium Zomus et altera pars per partes Nir... [Szatmár közös elfoglalása után Szabolcs és Tas] *ad partes Mezesinas* ire ceperunt. C. 28. Tosu vero et Zobolsu adepta victoria reversi sunt ad ducem Arpad *subiugando totum populum a fluvio Zomus usque ad Crisium et nullus contra eos ausus fuit manus levare.* Et ipse Menumorout dux eorum magis preparabat vias suas in Grecia eundi, quam contra eos veniendi.

C. 22. Tuhutum vero et filius suos Horca per partes Nyr equitantes magnum sibi populum subiugaverunt a silvis Nyr usque ad Umusouer. Tunc Tuhutum et filius suos Horca de Zilloc egressi *venerunt in partes Mezesinas* ad Zobolsum et Thosum. [Tuh. et Horca] usque ad Zyloc pervenerunt contra eos *nemine manum levante*, quia dux Menumorout et sui non sunt ausi pugnare contra eos, sed fluvium *Cris* custodire ceperunt.

Ebből a szövegpárhuzamból kiderül, hogy Tuhutum hadjárata a Nyírségen és az Érmelléken úgyszólván semmi olyan elemet nem hoz az elbeszélésbe, ami Tasnál és Szabolcsnál meg ne volna, sőt az egész hadjárat elbeszélése mintegy megismétlése a két vezér hadjáratának. Anonymus csak akkor szerepeltet személyeket, ha valamit meg akar általuk magyaráztatni. Szabolcs és Tas hadjárata nem történetileg hiteles elbeszélés, hanem az író megszokott módszereivel és kellékeivel készült találmány, melynek egyik célja Szabolcs várának és Tasvásár keletkezésének etimológiai magyarázata.⁹ Tas és Szabolcs elbeszélésének egy másik döntő összetevője a régi gestának az erdélyi kún be-

⁹ L. ehhez még 45—7. l.

törésekről szóló két fejezete, amiről később fogunk még szólni. Tuhutumnak az említett területen semmi vonatkozása nincsen. Hogy miért tartotta akkor Anonymus mégis szükségesnek Tuhutum beiktatását harmadik vezérként a Mememorout elleni akcióba, annak oka a régi gesta egyik értesülésében rejlik, amire szintén vissza fogunk még térni.

Anonymus eljárása Tuhutummal kapcsolatban nem egészen egyedülálló írónk tevékenységében. A honfoglalás egyes részletakciói élére vagy két, vagy három vezért szokott helyezni. A két vezér egyenrangúan vezeti seregét (pl. Ösbő és Velek, Zoárd és Kadocsa, Tas és Szabolcs, Ösbő és Öse, Ete és Bojta). Amikor három vezérről szól, a harmadik minden esetben mintegy mellékesen csatolódik társai mellé és legtöbb esetben a *nec non* kötőszóval köti oda nevét a többihez, akárcsak Tuhutum esetében:

- C. 33. Zuardum et Cadusam, *nec non* Hubam. Ugyanígy c. 34—35., de c. 36.: csak Zuard et Cadusa.
- C. 44. Zuardu et Cadusa *nec non* Boyta.
- C. 16. Ound et Ketel *nec non* Turzol.
- C. 56. Botondium ... et Zobolsum ... *nec non* Ircundium.

A harmadik helyen szereplő vezetőkkel kapcsolatban három körülmény érdemel figyelmet. Az egyik az, hogy ezeknek nevei csak Anonymusnál fordulnak elő, a krónikákban nem, ami arra vall, hogy vagy az ősgestánál más írott forrásból, vagy a szájhagyományból származnak. A második megfigyelés az, hogy eredetük szerint majdnem mind csatlakozott népek, kúnok (Turzol, Bojta), vagy besenyők (Örkény) tagjai, szerepük pedig teljesen azonos a segédnépek és csatlakozott népekével, amilyen pl. a kabaroké Konstantinosnál, vagyis előőrsök, kémek. A harmadik megfigyelés az, hogy a harmadik helyen szereplő vezéreknek az elbeszélés folyamán nincs tevőleges szerepük, vagy ha mégis van, akkor az általuk játszott szerep egészen másodrendű. A szerző természetesen nem hiába szerepelteti a harmadik személyt, rendszerint valamilyen terület birtoklását akarja igazolni honfoglaláskori előzménnyel. Így pl. Bojta szereplésére azért van szükség a Glad elleni hadjáratban, hogy magyarázatot adjon a Tisza halpartján, Törökbecsétől délre eső nemzetségi birtokok eredetéről. Huba példája még érdekesebb, ő teljesen passzív szerepet játszik a 33—35. és 37. fejezetekben, miközben a 34. teljesen a három vezérek közt nem is szereplő Bors aktív cselekvésének jegyében játszódik le, végül Árpád vezér a 37. fejezetben Hubát, a nélkül, hogy tevőleges szereplésének nyomával is találkozánk, nyitrai főispánná teszi meg és nagy birtokot adományoz neki a Zsitva mellékén. Nyilvánvaló, hogy Huba képletes szerepeltetése hosszú fejezeteken át csak arra szolgál, hogy a Szemere nemzetség lényét emelje és hogy XII. századvégi birtokcosságának ősi eredetét dokumentálja és aláfesse.

Nagyon valószínű, hogy Tuhutum szerepeltetése Szabolcs és Tas mellett hasonló eredetű, mint a Hubáé Zoárd és Kadocsa mellett. Az eljárás a gesta megszövegezésének két különböző fázisára mutat, a harmadik helyen szereplők elhelyezése mindenestre másodlagos jelenség. Anonymus Tuhutum alakjának megrajzolásához felhasználta a régi gesta Gyula vezére vonatkozó értesülését, akiről azt olvashatta (K29), hogy „licet cum aliis in Pannoniam introisset, in partibus Erdevelu tandem habitavit”. Ezt a motívumot Anonymus oly módon tette át Tuhutum históriájába, hogy hőstét harmadik vezérül Szabolcs és Tas mellé helyezte.

Összegezve most már Karácsonyi érveit az imént elmondottakkal, levonhatjuk a következtetést, hogy Tuhutum históriája nem volt része Anonymus gestája elsődleges megfogalmazásának, abba később került bele. Ennyiben valóban interpolációs jelisséggel állunk szemben. Nemcsak a 24—27. fejezetről érvényes ez a megállapítás, hanem a 21—23.-ról is, ahol a Tuhutum-história érdekében messzemenő átalakításokat figyelhetünk meg. Az átalakítás

indítóoka az, hogy a szerző a régi gesta Gyula-motívumához alkalmazkodik és arra törekszik, hogy Tuhutumnak minél kiemelkedőbb helyet biztosítson a honfoglalás hősei sorában. Nem tételezzük fel, hogy Tuhutum a 21—23. fejezetekben, tehát a Nyírség és az Érmellék meghódításában reálisan szerepelt volna, mert a Tuhutumra, de még a Szabolcsra és Tasra vonatkozó részletek szerkesztett volta is nyilvánvaló és főként, mert a rávonatkozó hagyomány nem a Nyírséggel, vagy a Szilágysággal, hanem Erdélyvel függ össze. Nem egyezünk Karácsonyival abban sem, hogy mi a 24—27. fejezet szerzőségét nem a XIII. század végén élő másolónak tulajdonítjuk. Nyilvánvaló szöveg- és stíluskritikai okok kétségtelenné teszik, hogy kizárólag Anonymus írhatta meg őket. A Meszesi-gyepű honfoglaláskori hagyománya dolgában sem egyezünk meg vele, mert — mint azt később bizonyítani fogjuk — ennek emlegetése, egészen más vonatkozásban, a régi gestára megy vissza.

Kimondhatjuk tehát eredményképen, hogy Tuhutum históriája a gesta-ba később került bele, mint Szabolcs és Tas története; ilyen értelemben tehát, ha nem is kifejezett interpolációval, de interpolációs jelenséggel állunk szemben. Ez a megállapítás a gesta kialakulásának megvizsgálását írja elő számunkra.

III.

A gesta kialakulása.

A honfoglalás történetének megrajzolásában Anonymus főforrása köztudomás szerint a Szent László korában keletkezett *Gesta Ungarorum* és talán még más jelentéktelenebb *írott forrás* volt. Rendkívül fontos szerepet játszik azonban értesüléseiben a *szóhagyomány*. A gesta értesülései eredetének és az egész mű értésének kulcsa az a viszony, ami írott forrásai és az élő hagyomány közt van. A prológuusból értesülünk, hogy fiatal korában egy trójai históriát is írt Dareş Phrygius nyomán. Mikor egy volt iskola-társa Anonymust ígéretének, egy magyar história megírásának teljesítésére figyelmezteti, arra vállalkozik, „ut, sicut hystoriam Troianam bellaque Grecorum scripseram, ita et genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum . . . scriberem“. Még ha a baráti felkérés csak ürügy volt ebben az irodalmi levél formájú prológuusban, a gesta eredetileg akkor is a párizsi iskolás trójai história írott forrásokból merítő típusát tartotta szem előtt, az után indult útnak. Másfelől példaként ott volt előtte a régi gesta II. Géza koráig terjedő folytatása. A prológuus felsorolja a főbb dolgokat, melyekről Anonymus írni szándékszik: a magyar királyok és nemesaik genealógiájáról, a hét főszemélyről, akiket Hetumogernek neveznek, Scythia leírásáról, Álmos születéséről és vezérré választásáról, meghódoltatott országokról és királyokról, a magyarok népnevének magyarázatáról. Mindezek a dolgok, talán a legutolsó kivéte-

lével, a XI. századi gesta-ban is benne foglaltattak. A gesta könyv-eredete még akkor is kétségtelen, ha már a prolóógus nem csekély figyelmet szentel a hagyománynak és arra törekszik, hogy a szájhagyomány álomszerű (quasi sompniendo) bizonytalanságából és veszendőségéből a „rerum veritas“-t az írásbafoglalás által „certa scripturarum explanatio“-vá nemesítse.

A XI. század végén és a XII. század elején keletkezett írott forrásaink legnagyobbbrészt az Árpád-ház családi hagyományai és családi történései köré csoportosulnak: a „septem principales personae“ és a „nobiles“ — hogy a prolóógus kifejezéseivel éljünk — még távolról sem nyernek akkora teret, mint Anonymus gesta-jában. Nem kétséges azonban, hogy kialakulása kezdeti szakaszában ez a mű is gesta regum volt.¹⁰ Ennek a jelenségnek a magyarázata a XII. század politikai és társadalmi fejlődésében rejlik. Az uralkodó karizmatikus hatalmán először Kálmán király korában az egyház üt érzékeny rést és ekkor tapasztaljuk a rendi öntudat első kezdetleges csíráit is. Természetes dolog, hogy Szent László korában még csak az uralkodó és családja játszhattak a magyarság történetében igazán fontos szerepet. Amint az előkelő származású és nagy vagyonnal rendelkező birtokos arisztokrácia, mely a király tanácsában eddig is résztvett, mind jelentősebb szerepet követelt magának és politikai befolyását mindinkább megnövelte, nemcsak az ország vezetésében való részvételének jogosultságát kezdte vitatni, hanem honfoglaláskori eredetének határozott tudatában családi hagyományainak a nemzet története szerves alkatrészeként való elismerését is kívánta. A politikai élet eltársadalmiasodása maga után vonja a történelmi tudat eltársadalmiasodását is. Eddig a történetés lényegét a karizma birtokosa, a király és dolgai tették ki, a birtokos arisztokrácia szerepbővülése óta azonban a *gesta regum* mellé természetszerűen odakiváncokozott a *gesta nobilitum* is. A román kor elvont és magasztos királya mellé felnyomakodott a gótika arisztokráciájának realisabb historizmusa és valódi hőskultusza. Az állandó letelepedés kora óta politikai (nem társadalmi) jelentőségét vesztett nemzetségeket a hagyomány szellemének megélénkölése újra divatba hozza, az országos tisztségek viselői mind büszkébb öntudattal hivatkoznak őseikre, akiket a lovagkor hősi erényeivel feldíszített honfoglaló vezérekben jelölnek meg. Az új historizmus irodalmi megőrkítője Béla király névtelen jegyzője.

¹⁰ Egészen más meggondolások alapján hasonló megállapításra jut Győry János is (*P. mester franciaországi olvasmányai*. Magyarságtudomány, 1942. 22.), kiemelve, hogy az iskolában megismert Dares Phrygius és a *Historia de Praeliis Alexandri Magni* kizárólag a *gesta regumra* hatott. „Emlékezzünk vissza, hogy a Darestől vett fordulatok közül a legjellegzetesebbeket P. mester kizárólag a fejedelmek, Álmos, Zsolt és Taksony jellemzésére használja. A *Historia de Praeliis*-ből vett fordulatokkal ugyanaz volt a célja: ott alkalmazza, ahol a fővezérek, Álmos, majd Árpád, döntő harcaikat vívják meg. Az alvezéreket — noha legfőbb gondja ezekre irányul — sohasem díszíti Dares-formulákkal, mint ahogy csatáik elbeszélésél sem élénkíti a Sándor-regény részleteivel.“

Az előkelő nemzetségek hagyományait az írásheliség mindinkább fokozódó igényeinek jellegzetes korában ő örökíti meg, miként egy 1201-ből származó oklevél arengája kifejti: „Que geruntur in tempore, ne labantur processu temporis et ne possit in posteris apponi calumnia, litterarum apicibus ac testimonio solent perhemnari.“¹¹ A nemzetségi hagyományok gazdagon burjánzó és mindinkább misztikus fényt és valószínűtlenséget öltő tényészetéből személyi kapcsolatok, a nemzetségek országos tekintélye és más esetlegességek vagy adottságok szerint bizonyos elemek odakívánkoznak a gestaíró tolla alá és így elérik az írásheliség fokát, s a „genealogia regum“ mellett, teljesen megfelelve az ország közjogi fejlődésének, a „genealogia nobilium“ a régebbinél sokkal nagyobb teret nyer.

Ha szabad ezzel a kifejezéssel élni, az „arisztokratikus demokratizálódás“ eme folyamatának Anonymus a legkorábbi és legjelentősebb irodalmi tanúja. Művének felépítése elárulja kezdeti elképzelését, ugyanis az első 13 fejezet határozottan a régi gesta szellemében, Álmos és Árpád vezető szerepének jegyében folyik le.¹² Következik az eleje a honfoglalás története központi magját képező elbeszélésnek (c. 14.), mely alaptörténet szerzőnknek Salanus (a krónikában Szvatopluk) nevéhez kapcsolódik. Ez a történet nem egy tömbben, hanem szerteszakadozva (c. 14., 30., 38—39., részben 41—42.) jelentkezik. Ha hozzávesszük az Árpád egyéb cselekedeteire vonatkozó részeket, melyeknek javarésze nem történés, hanem leírás (c. 44—46.), vagy adományozás (c. 50.) és az utódaira vonatkozó fejezeteket is (c. 53., 56—57.), akkor csekély kivétellel előttünk áll a gesta árpádházi gerince. Ez egyúttal nagyjából a forrásul szolgáló régi gesta anyaga.¹³ Árpád neve és formális szereplése ugyan más fejezetekben is elő-előbukkan, de honfoglaló szereplésének dereka a Salanus és a dunántúli rómaiak elleni akció lebonyolításához fűződik. Leszámítva az etimologizáló részleteket és a történés szempontjából érdektelen áthidaló passzusokat, minden egyéb úgyszólván teljesen a hagyomány lapjára irandó. Csak kismérvé az ennek található meg a krónikákban, nagyjából Anonymus önálló értesülése. Feltűnően nagy szerepet játszik a kún-kabar hagyomány (c. 15., 16., 17., 18., 31., 32., 34., 44., 47., 57.), ami bizonyos mértékben kiváltságos helyzetet biztosít ennek a csatlakozó népnek hazai forrásainkban, miként előretölt helyet élvezett Konstantinos művében is. Sokkal jelentéktelenebb a besenyő hagyomány (48., 49., 56., 57.), a maradék pedig magyar vezető egyéniségekre és nemzetségekre vonatkozik.

A nemzetségi hagyomány íráshafoglalása a gestaiban teljesen megfelel a XII. századvégi társadalom írásigénylésének. Köztudomású, hogy a teljesen az emberi és állati munkaerőre támaszkodó pátriárkális gazdálkodást a XI. század végétől kezdve fokozódó súllyal mindinkább a földbirtok megbecsülése kezdte felváltani. A magántulajdon teljes meggyökeresedésével és a földművelés kifejlődésével a régebben nem sokra értékelt föld hece nagyra nőtt, tehát birtoklásának bizonyítása is nagy fontosságot nyert. A birtoklásnak szomszédsági alapon, tanúvallomásokkal, esküvel, istenítéletekkel történő bizonyítása nehézkessé vált, s a differenciálódó társadalomban és a szaporodó népesség mellett az írásbeli bizonyítás szükségessége mindinkább előtérbe nyomult. Ez volt

¹¹ Wenzel: AUO I. 90.

¹² Álmos szerepének erős kidomborítása azonban már Anonymusnak tulajdonítandó.

¹³ A leíró részek tekintélyes hányada III. Béla-kori személyes tapasztalatainak lenyomata. Hóman B. kiemelte a felsőtiszai hagyomány (57 fejezetből kerekben 30) és az egri egyházmegye területének (8—32, 38—40) kiemelkedő fontosságát a gesta kialakulásában. *A honfoglaló törzsek megtelepedése*. Turul, 1912. 105—6.

a III. Béla korában törvényesen elrendelt okleveles bizonyítás rendszere-sítésének társadalmi rúgója.¹⁴

Az okleveles bizonyításhoz nagyon hasonló jelenséget tapasztalhatunk Anonymus gestájában is. A gestaíró, kora társadalmi és közjogi felfogásának hódolva, módot nyújt egyes nemzetségeknek arra, hogy oklevél nélkül is bizonyíthassák birtoklásuk régiségét, honfoglalásra visszamenő eredetét, emelve társadalmi tekintélyüket és fényüket. Hiba volna ennek a jelenségnek túlnagy jelentőséget és érvényességet tulajdonítani, hiszen a gesta nem közjogi hitellességű okirat, nem objektív szellemű, rideg ténylerőgzítés, hanem telve van szubjektív nemzeti szellemmel és büszkeséggel, az együvértartozás tudatából fakadó érzelmegnyilvánulásokkal, melyek elég távol esnek a jogi megoldásoktól.¹⁵ Szubjektív szűrőkön keresztül a korabeli társadalmi fejlődés hatóereje mégis belenyomul a gesta-ba és az ősi foglaltsoknak a nemzetségi hagyományokból származó tudata valóságos kis „Domes day-book“-ká, az ősi birtoklás telekkönyvévé varázsolja a királyi jegyző művét. A törzsi érzés szeretetteljes multápolása — nemzetségi és nemzeti viszonylatban — a történelmi emlékezésnek ez a döntő formája összeölelkezik a birtoklás bizonyításának jogi szükségszerűségével, a mult dolgainak másik nagy megőrzőjével és félig ösztönös együttjárásukban különös fontosságot adnak a gestának. A törzsi multtérzés még ott ragyog a régi gesta vezérlistájának adataiban is, de a társadalmi-jogi fejlődés XII. századvégi foka és a honfoglalásban való részesülés igénylésének szélesebb rétegekben való fellépése Anonymusnál erőteljesen kicsücsösodik. Az igény szélesedése egész gestaírodalmunkban szépen figyelemmel kísérhető. Ami azelőtt a fejedelem és a hét főszemély hódításának törté-riája volt, az fokozatosan az állítólagos 108 nemzetség, sőt (a krónikák erre vonatkozó polémikus részeinek tanúsága szerint) még szélesebb keret igénye lett.

Anonymus gesta-ja kétségtelenül erősen hatása alatt volt kora társadalmi-jogi szemléletének és fejlődésének. „Cum ex defectu naturae humanae in memoria rerum praeteritarum per temporum successus defacile surrepit obli-vio, dignum est scripto supportari et confirmari, quod inter legitimas contractum est personas, quatenus et scripti confirmatione et virorum idoneorum testificatione inviolabiliter constet inconcussum.“ III. Bélának az írásbeli bizonyítást előíró eme rendelete (1181) és Anonymus prologusa közt nyilvánvaló szellembeli összefüggés van: „facere agressus sum, que facere iussisti — írja barátjának — et secundum traditiones diversorum historiographorum divine gratia fultus auxilio optimum estimens, ut ne posteris in ultimam generationem oblivioni tradatur.“ Az okleveles bizonyítás társadalmi-jogi szükségessége a birtoklási hagyományon túl természetszerűleg felfokozza III. Béla jegyzőjé-nek érdeklődését a történelmi hagyomány iránt, melyet nem pusztán anyagi természetű meggondolások alapján, hanem még inkább szubjektív nemzeti érzésből meg akar menteni a feledéstől. Illendő, hogy „tam nobilissima gens Hungariae ... de certa scripturarum explanatione et aperta hystoriarum interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiet.“ A forrás, ahonnan az írásokon kívül meríthet, az énekmondók és a nemzetségek megőrizte hagyomány. A történelmi hagyomány írásbafoglalásának igénye ugyanakkor nemcsak a hazai fejlődésből következik, hanem európai jelenség, mellyel a királyi jegyző francia-or-szági tanulmányai alatt kapcsolatba került.¹⁶

¹⁴ Az írásbeliség bevezetéséhez l. Guoth K.: *Az okleveles bizonyítás kifej-
lődése Magyarországon*. Bp. 1936.

¹⁵ A genealógia „az előkelő birtokos osztálynak volt története, valamint féltve őrzött és gyakran hamisított telekkönyve“. Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*. I. Bp. 1904. 284.

¹⁶ Anonymus angol és dán kortársainál (*William of Malmesbury* és *Saxo Grammaticus*) található meglepően azonos felfogáshoz l. Honti János finom taglalású tanulmányát: *Anonymus és a hagyomány*. Bp. 1942. 17—23. („A XII. században egész Európában felmerült annak az igénye, hogy a nemzeti mult ismerete, amely addig orális irodalmi formában élt, átlépjen az írásos for-mába.“ 21.) A magyarság tehát mind az okleveles, mind a történelmi írásbeliség terén ekkor még teljes mértékben lépést tudott tartani a nyugati fejlődéssel.

Ilyenformán Anonymus műve egy olyan könyv-gestaként tűnik fel, amelynek gerince az Árpád-ház tettei, s amelyet a kún-kabar, besenyő és különösen a magyar nemzetségi hagyomány át-és átsző, erőteljesen kibővíti, valósággal szétfeszít, egységét meghontja. Nem valószínű, hogy ez a többrétű mű egy öntetben, egyszeri nekiiramodással készült volna el. A sokfelől, hallomásból ömlő anyag a könyv-gestának induló művet feldagasztotta, szétfeszítette, megerjesztette. Ez a folyamat csak lépésről-lépésre történhetett. A szájhagyomány bekapcsolása önmagában is, legalább a mű keletkezésének kezdeti szakaszában, az írott forrásanyaghoz képest interpolációs jelenség. Kétségtelen, hogy az Árpád vezér köré csoportosuló értesülések még a szájhagyomány írásbelire alakítása folyamán is hierarchikus előnyben részesülnek és így továbbra is a gesta valódi tartógerincét alkotják. A hagyomány többi része ehhez képest tehát interpolációs jelenség. Ahogyan a hagyományrészletek írásba foglalva beleilleszkednek a gesta-keretbe, a varratok és forradások nyoma nem mindenütt tűnik el és elárulja a mű kialakulásának titkait.

A gesta keletkezésének és szerkezetének ismeretében semmi meglepőt nem találunk a Tuhutum—Gelou-elbeszélés „interpolált” voltában, s e meggyőződésünket erőteljesen megszilárdítja a tény, hogy hasonló eljárással Anonymus igen sűrűn él. Csakis *ilyen értelemben* tekintjük Tuhutum és Gelou históriáját nem interpolációnak, hanem — a gesta kialakulási folyamatát tekintve — *interpolációs jelenségnek*.

IV.

A honfoglalás a régi gestában.

Miután megismertük Anonymus történet szemléletét, munkamódszereinek némelyikét és gestája kialakulásának mikéntjét, s miután nagyjából megállapítottuk Tuhutum és Gelou históriájának helyét a gestában, következő feladatunkat annak a kikutatásában látjuk, hogy miként viszonylik az erdélyi honfoglalás elbeszélése a magyar honfoglalás elbeszélééséhez.

A XI. századi forrás stílus- és motívumkészletének felhasználására Anonymus által az erdélyi honfoglalás elbeszéléésében már Mátyás Flórián és Marczali Henrik is rámutattak,¹⁷ majd Hóman Bálint részletesen bizonyította;¹⁸ bár párhuzamai nem teljesen meggyőzőek, a hatás és kölcsönzés ténye nem vitatható. Tuhutum és Gelou históriájának megszerkesztésében kétségtelenül szerepet játszott a krónika Salamon- és Szent László-kori némely részlete és egy a honfoglalásra vonatkozó alapelbeszélés, mely mind a krónikában, mind Anonymus gestájában — itt számos változatban — megtalálható.

¹⁷ *Fontes domestici*. II. 252—3.; *A magyar történet kútjói*. Bp. 1880. 71.

¹⁸ *Gesta* 72—3.

A Tuhutum—Gelou-elbeszélés összefüggéseiről más forrásokkal sok újat nemigen lehet mondani, de ha teljesen meg akarjuk érteni a művet, ismerve Anonymus jellegzetes munkamódszereit, nem elégedhetünk meg a külső szövegekkel való egyezések megállapításával, hanem rá kell mutatnunk a *belső egyezésekre* is, vagyis össze kell hasonlítani az elbeszélést Anonymus gestájának más részeivel is.

A külső szövegekkel és a belső szövegekkel való egyezések ugyanis mennyiségileg és minőségileg egyaránt igen jelentősek. Következő teendőnk mostmár kielemezni, hogy milyen a közelségi foka az egyezéseknek Tuhutum és Gelou történetjével. Nem elégedhetünk meg a pusztán egybecsengés megállapításával, hanem ki kell derítenünk az egyezések hierarchikus értékét is, rá kell mutatnunk a motívum- és stíluskészlet azonosságain túl a talán még fontosabb szerkezeti egyezésekre is.

A honfoglalás elbeszélése a régi gestában és a krónikákban rövidebb és egyszerűbb, mint Anonymus sokrétű és részletes előadása. A honfoglalás ősi alapelbeszélésének ismerete nélkül csak sötétben tapogatózánk és találgatnánk, ezért ennek hozzávetőleges visszaállítását nem mellőzhetjük. Ebből a célból először az ősforrás honfoglalásra vonatkozó álláspontját törekszünk megismerni, amit úgy érhetünk el, ha először XIII helyreállítását kísérjük meg, majd ezt Anonymus szövegével hasonlítjuk össze.

A honfoglalás elbeszélésének csírát K és XIV többszörös rétegződésben szemléltetik. (L. az I. mellékletet.)

Az öt változat egymásközi rokonságát szerkezeti vázlatuk még kiemeli:

1. <i>A Maeotis partján</i>	a) XIV
Megérkezés az új hazához	Megérkezés az új hazához
Kikémlés	Pannonia népei
Föld dícsérete	Kikémlés
Gazdagságának leírása	Ajándékozás
Hosszas ottanyázás	Beszédek (S)
	Ellenség gyengesége (V)
	„ teljes legyőzése
2. <i>Scythiában</i>	b) K
Kikémlés	Pannonia népei
Behatolás	Kikémlés
Ellenfél legyőzése	Ajándékozás
Békés birtoklás	Ellenség gyengesége
Föld és nép leírása	Csata a folyó partján (Rákos)
	Marót halála (Veszprém)
	Szobi átkelés
	Marót rokonának legyőzése
3. <i>A húnok a Tisza vidékén</i> (Macrinus)	5. <i>A magyarok Erdélyben és a fehér ló mondája</i>
Megérkezés az új hazához	a) Sasok tartománya
Kikémlés	Megérkezés az új hazához (Erdély)
Ellenfél legyőzése	Simburg etimológia
Szövetségesek segítése	Hét vár, hét kapitány
Ellenfél elősietése	Álmos halála
Csata a víz partján	
Vezér elmenekül	
Vára felé fut	
4. <i>A magyarok a Tisza vidékén</i> (Szvatopluk és Marót)	

b) Föld dícsérete	Ellenfél félelme
Kikémlelés	„ Árpád elé siet
Követség	„ futása
Ajándékozás	„ üldözése
Örökség joga	„ halála

E szerkezeti vázlatokból azt a meggyőződést meríthetjük, hogy a hűntörténet szerzője alá volt vetve annak a jelenségnek, amelyet típusokban való gondolkodásnak neveztünk. Kétségtelen, hogy egy-egy terület meghódítását sztereotíp módon képzelte el és bizonyos jelenségek nélkül lebonyolódását nem is tartotta lehetségesnek. Az öt előfordulás összefüggése kétségtelen, a kérdés csak az, hogy közülük melyik az elsődleges, a régi gestából való, melynek mintájára a többiek készültek? Anonymusnál az első két változat nem szerepel, a harmadiknak is csak egészen halvány nyomai mutatkoznak, de még semmi sem található benne a jellegzetes honfoglalási motívumokból, amelyek a hűntgestában olyan bőségesen áradnak. Teljes jellegzetességében ott van azonban a honfoglalás elbeszélésének típusa a krónikák 4—5. változatával rokon vonásokat mutató 9. és 11. fejezetben, sőt egybeeső vonalakat találunk még az erdélyi honfoglalás anonymusi leírásánál is. A régi gesta honfoglalás-elbeszélése közvetve erősen Iordanes hatása alatt állt, ahol (c. 24.) a honfoglalás elbeszélésének első fele programmszerűen össze van sűrítve: „Mox quoque scythica terra ignotis apparuit, cerva disparuit. (V. ö. a honfoglalást siettető sas-motívummal! XIV 26.) Illi vero... admiratione ducti terrae scythicae... ad suos redeunt, rei gestum edocent, Scythiam laudant, persuasuaque gente sua via, qua cerva indice dedicerant, ad Scythiam properant, et quantuscunque prius in ingressu Scytharum habuerunt, litavere victoriae, reliquos perdomitos subegerunt.” A csodaszarvas és a mesés sasok jelensége (XIV 26) kétségtelenül párhuzamos.¹⁹ A kikémlelés, a hazatérők jelentése, a föld dícsérete, majd megközelítése az új haza elérésére, az ellenség leigázása, mindmegannyi vonása a honfoglalás alapelbeszélésének. Az új haza fortélyos megszerzésének motívuma már ott van a XIV 6 fejezetben is.²⁰ Az irodalmi kiindulópont feltétlenül Iordanes, akinél a honfoglalás elbeszélésének legtipikusabb vonásai ott vannak: Elérkezés az új hazához; hazatérők jelentése (kikémlelés); a föld dícsérete; a lakosság meghódítása. Anonymusnál nyoma sincs a maecisparti honfoglalásnak, Attila honfoglalása pedig egészen tárgyilagos hangú elbeszélés. A scythiai honfoglalás elbeszélése a csodaszarvassal és a többi kellékkel a hűntörténet szerzőjének műve, az ő találmánya, a hűnt gesta igényeinek megfelelően Magor (An.: Moger) testvérének, Hunornak megteremtése is. Míg a régi gesta a Iustinus-kivonat (az Exordia Scythica) alapján hozza Scythia leírását, a hűntörténet szerzője egy Iordanes-másolót bőségesebben kiaknázva megpótolja a csodaszarvas mondájával és a többi ott talált motívummal. A hűnt honfoglalásánál a szerző egyrészt Anonymus módjára, reális leírást ad, majd Macrinus históriájával kapcsolatban igazi hagyományanyaghoz is hozzányúl. Macrinusról és a vele szoros kapcsolatban szereplő Veronai Detrérről — felhasználva a külföldi írásos forrásokat — kutatóink sok érdekes megfigyelést közöltek már, de figyelmen kívül hagyták e hősök néhány Anonymusnál más személyekkel (Salanus, Menumorout, Gelou) kapcsolatban megörzött és feltételezhetően a hagyományban fennmaradt vonását. A 4—5. csoport a magyarok honfoglalását tárgyalja; a 23. fejezet rendkívül sűrített, de a lényeges helyeeket magán hordozó kivonat, a 26—28. f.-ben pedig egyrészt egy történetileg nem hiteles változatát olvassuk a honfoglalásnak Erdélyen keresztül, másrészt a honfoglalás reális történetét egybeszóve találjuk a fehér ló mondájával. Míg az 1—3. változat könyveredete teljesen világos, a 4—5.

¹⁹ A csodaszarvas az új hazába *csalogatja*, a sasok az új hazába *kényserítik* a magyarokat.

²⁰ V. ö. An. 1. ahol erősen ki van emelve a scythák ravasz harcmódora (Darium... cum magna turpitudine Scithici fecerunt fugere; II. Fülöpöt ipsum etiam turpiter fugaverunt).

változat az írásos forráson alapuló értesüléseket a hagyomány forrásából ömlő anyaggal összeötözve mutatja be. A jordanesi minta és a hagyomány egyesüléséből jött létre a régi gestaiban a honfoglalás elbeszélésének az alapformája, melynek a hagyomány sokféleségének megfelelően többféle változata áll. s ezekből őrizett meg egyet-egyet egymástól függetlenül Anonymus és a hűntörténet szerzője, rányomva természetesen mindkettő a maga egyéni elgondolásainak bélyegét is. A 4. csoportról általában megállapítható, hogy az 5.-hez képest másodlagos, tehát kivonat, sűrítés, rövidítés, melyben azonban eredeti elemek is vannak. Részletes leírásnak itt, a hűn gestaiban, nem volt helye, a hűntörténet szerzője ezt ugyanis az 5. változatban, tehát a magyar gestaiban úgyis hosszasan előadta.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a régi gesta rövid formában hozta a scythiai honfoglalásnak közvetve Iordanesre visszamenő elbeszélését. Ugyanaz az elbeszélés, összeolvadva a reális hagyománnyal, szolgált mintául a magyarok honfoglalása előadására is. A hűn történet szerzője, visszanyúlva egy Iordanes-utánzatra, alaposan kibővítette a régi gesta rövid scythiai honfoglalásleírását, de ugyanakkor két ritmusra, egy Maeotis-vidéki és egy tulajdonképeni scythiai változatra bontotta fel (1—2. változat). A 2. változat mintájára szerkesztette meg a hűnok pannoniai honfoglalását is (3. változat), majd a magyarok honfoglalását egyszer a hűn történetben röviden, kivonatszerűen (4. változat), majd pedig teljes részletességgel a magyar történetben (5. változat) adta elő, a lehető legteljesebben kiaknázva mind a régi gesta, mind a hagyomány anyagkészletét.

Ismeretes, hogy a honfoglalás elbeszélése a krónikákban Szvatopluk nevéhez kapcsolódik, míg Anonymusnál Salanusnak, Keanus Magnus utódának nevéhez. A Szvatopluk- és Salanus-változatok mellett szerepel a krónikában egy Marót nevéhez tapadó honfoglalás-elbeszélés is, melynek kisugárzása Anonymus Ménmarótjában is szemlélhető. K és V — szemben az erről hallgató B-vel — egy polemikus magyarázatban külön kiemeli, hogy a Szvatopluk — Marót kettősség a hagyományban annak tulajdonítandó, hogy egyesek összekeverik Szvatoplukot atyjával, Maróttal, aki fia pusztulása fölötti bánatában Veszprémben hal meg. Egyedül K hoz még egy további magyarázatot, jelezve, hogy egyesek Marótot tévesen ennek egyik a magyarok által utólag legyőzött rokonával is azonosítják.

A Salanus- és Szvatopluk-változat lényegében egységes, szerkezetében mindkettő tartalmazza a jordanesi formát, a régi gestának reális, a honfoglalásra vonatkozó rövid megállapításait és a hagyomány szárnyaló mondáját. Minthogy a honfoglalás elbeszélése Anonymusnál és a krónikákban a személyek neve, nemzetisége, a színhely és sok apró mozzanat szerint is sokrétű, egyiket sem tarthatjuk a régi gesta hűn megőrzött formájának, illetve szövegének. Igen valószínű, hogy a XI. századi forrás a hagyomány alapján röviden, egyszerűen adhatta elő a honfoglalás menetét, de a monda íráshonfoglalására teljes részletességgel egyelőre még nem került sor. Éppen a hagyomány íráshonfoglalásának igénye volt az ok, amely a régi gesta egyszerű előadását szétfeszítette, s ezzel többirányú fejlődésre és vitákra adott okot.

A hagyományt tehát nem Anonymus, vagy a hűn történet szerzője foglalták először írásba, hanem a régi gesta szerzője, aki a jelek szerint a Szvatopluk-típust jegyezte le egyszerűen és röviden, a monda részletes szövege nélkül. Ezt a szöveget nagyjából aránylag könnyen helyre tudjuk állítani K, XIV és An. összehason-

XIV (XIII)

K

An.

1. *A Maeotis partján.* 5. venandi causa illos [Hunor et Mogor] perrexisse... cum cerva occurrisset, in palludes Meotydas... Peregratis [sic] tandem paludibus memoratis pro armentis nutriendis ipsam conspexerunt opportunam. Deinde ad patrem redeuntes, ab ipso licentia impetrata, cum rebus omnibus paludes Meotydas intraverunt moraturi. Regio quidam [sic] Meotyda... fluviis currens [sic], herbis, silvis piscibus volucris et bestiis copiat... Paludes ergo Meotydas adeuntes quinque annis ibidem stabiliter permanserunt. 13. His itaque peractis quinque annis Siccambrie requievit speculatoribus suis per mundi quatuor partes destinatis sive distributis 15. Atyla quinque annis Siccambrie repausasset.

2. *Scythiában.* 6. Exploratoribus igitur abinde in Scythiam destinatis scrutini astutia subtilissima Scythiae regione explorata, cum pueris et armentis ipsam patriam intraverunt permansuri. Regnum igitur ipsum dum adissent, Alplozuros, qui nunc Pruteni nuncupantur, in eo habitantes invenerunt. Quibus deletis et expulsis ac occisis, usque hodie ipsum regnum invitis vicinis possidere dignoscuntur. (Köv. Scythia fizikai és népi leírása.)

3. *A húnok a Tisza vidékén.* 8. Abinde egressi usque ad Tysciam pervenerunt, qua quidem regione circumspicte concorditer placuit omni cetui ulterius non incedere cum uxoribus et armentis. (Köv. Maerinus története.)

4. *A magyarok a Tisza vidékén.* V 23 quidam princeps Zuatapolug nomine Moroti filius in Polonia, qui Bracta subiugando Bulgaris Messianisque imperabat... Hunc quidem Hungari de Erdelw et de fluvio Hung variis muneribus allectum et nunciis explorantes, considerata illius militia immunita, ipsum Zuatapolug irruptione subita in quadam [sic] oppido circa Pontem Bani iuxta Tatam... cum tota militia peremerunt et sic populis Pannonie memoratis quos Moroti filius dilatando adauxerat, inceperunt dominari.

5. *Honfoglalás Erdélyen keresztül. A fehér ló mondája.* 26, 28. Honfoglalás Erdélyen keresztül. 28. A fehér ló mondája. 54. Postquam autem Zuatapolug per Ungaros, ut superius dictum est, necatus est et Hungari descendissent in Pannoniam...

5. Lényegtelen különbségekkel ugyanaz, mint XIV 5.

6. Lényegtelen különbségekkel ugyanaz, mint XIV 6.

8. Lényegtelen különbségekkel ugyanaz, mint XIV 8.

23. Lényegtelen különbségekkel ugyanaz, mint V 23. Vö. S 23; Hunc quidem primo Hungaris [sic] de Erdeelu et de flumine Ungli [sic] muneribus variis explorantes, bractando [sic] diversis sermonibus, denique irruptione subita stb. (mint V).

Mindkét elbeszélés hiányzik.

26. Tandemque Zvatapolug interemto quem admodum superius [c. 23.] est narratum...

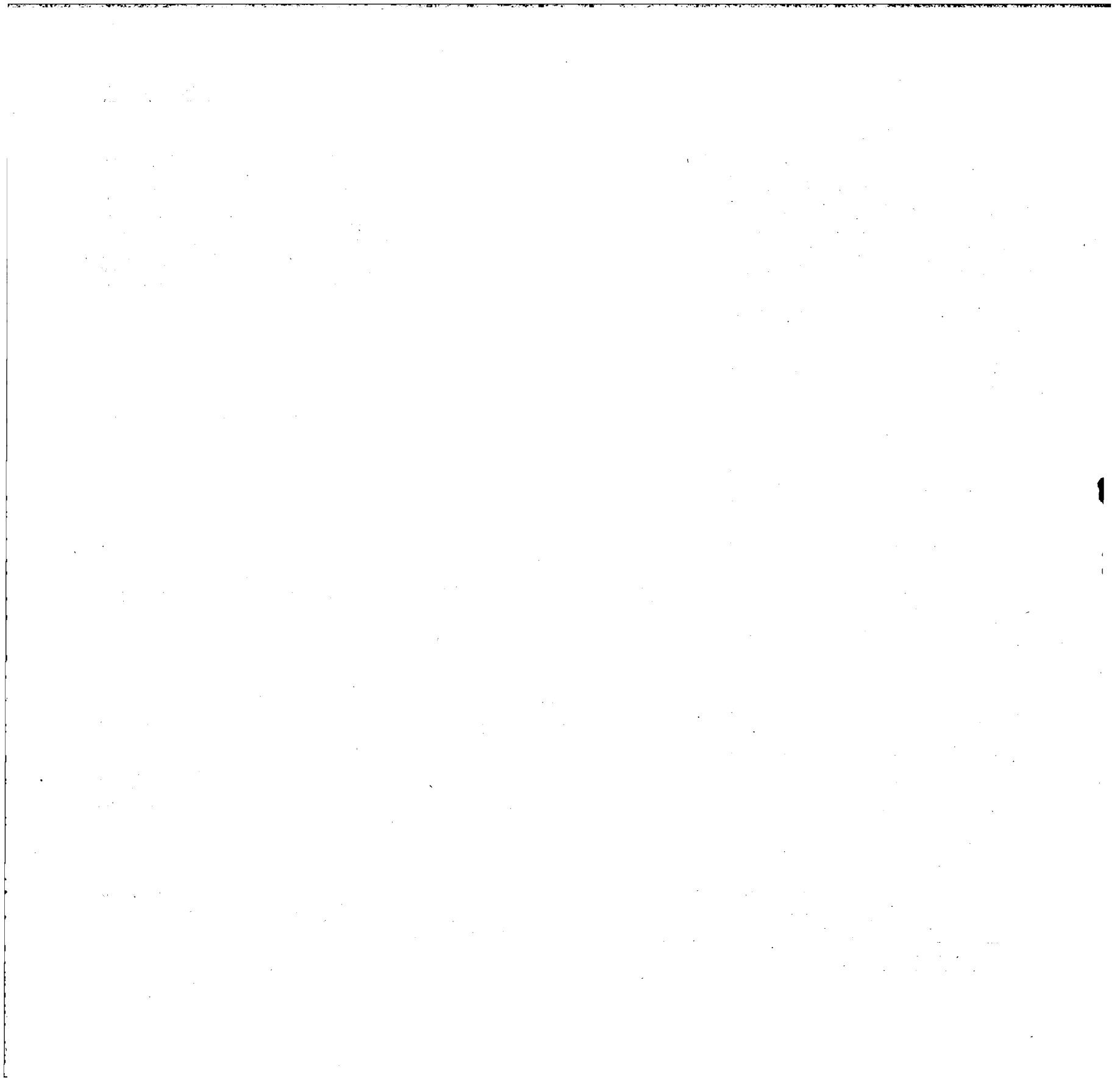
1. Scythia leírása. (A jellegzetes motívumok hiányoznak.) Vö. Iordanes c. 24: Mox quae Scythica terra ignotis apparuit, cerva disparuit... Illi vero... admiratione ducti terrae Scythicae, ... ad suos redeunt, rei gestum edocent, Scythiam laudant, persuasaque gente sua via, qua cerva indice dedicerant, ad Scythiam properant, et quantuscumque prius in ingressu Scytharum habuerunt, litavere victoriae, reliquos perdomitos subegerunt.

1. (A jellegzetes motívumok hiányoznak.)

1. Athila... de terra Scythica descendens cum valida manu in terram Pannonie venit et fugatis Romanis regnum obtinuit.

11. [Pannonia] primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos. Terram vero, que iacet inter Thysciam et Danubium, preoccupavisset sibi Keanus magnus, dux Bulgarie, avus Salani ducis, usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum et fecisset ibi habitare Sclavos et Bulgaros etc. Vö. 9.

12. Bejövétel északkelet felől. 14, 30, 38—40. Fehér ló mondája és Salanus legyőzése.

lításából, ugyanis a történeti-leírói és a mondai részek egymástól világosan elválnak, utóbbiak szétfeszítvén a régi szöveget.

Az elbeszélés a következő lehetett: Jelezte a honfoglalók útját a besenyők és a kúnok földjén át, elvezette őket Kiev mellett és a Kárpátokon (silva Houos) keresztül el egészen Pannóniáig, a Tisza felső folyásáig és az Ungfolyóig. (Itt olvasható Anonymusnál és Kézainál a Hung-Hungari etimológia.²¹ a hűntörténet szerzője ide egy erdélyi változatot illesztett be.)²² Következett a hét vezér megválasztásának motívuma, az ennek megfelelő számú, tehát hét vár alapításával. (Ezt a hűntörténet szerzője a Septem Castra—Siebenbürgen etimológiával hozta összefüggésbe.) Ezután a hét vezér ismertetése következett; az első vezérről, Árpádról szólva nyújtotta a Szvatopiuk elleni hadjárat leírását. Végül magába foglalta a régi forrás a XIV 28-ban olvasható csataleírást (*Dux ergo — suffocatur*), mely legtöbb mozzanatában megegyezik Anonymus csataleírásával is.

A honfoglalási alapelbeszélés irodalmi elemei után a *hagyomány* kérdését kell közelebbről megvizsgálnunk. A hagyomány ugyanis őseredetileg *egy* történetre, *egy* eseménycsoportra vonatkozott és szerkezetében még nem foglalta magába mindazokat a motívumokat, amelyek az általunk ismert honfoglalási elbeszélések különféle csoportjainak szerkezetét jellemzik. Az alaptípus kialakulásához a iordanesi motívumsor beiktatása volt szükséges. Mikor történhetett meg a hagyomány és az irodalmi elem összekapcsolása? Minthogy Anonymus 1200 körül és a tőle általában független húnkrónikás a XIII. század második felében egyaránt kiaknázzák a iordanesi formát, feltételezhetünk tehát egy korábbi fokozatot is, mely az említett motívumsort már magába foglalta. Ez a XI. századi forrás, vagy ennek egy folytatása II. Géza koráig bezárólag. A XIV 26—28 alapján (K 26-tal egybevetve) kitűnik, hogy a történeti és a mondai elemek egymástól pontosan szétválaszthatók, s a varratok könnyen kitapinthatók, vagyis a két elem eredetileg különálló volt. A XI. századi forrás eredetileg évkönyvszerűen nagyobbára csak az eseményhagyományt rögzítette le, ezt is csak röviden és tárgyilagosan. Magába foglalta azonkívül még az itt talált népek és részben vezérek megnevezését (K/XIV 23, An. 9, 11.). Az eseményhagyománnyal párhuzamosan élt azonban egy mondai jellegű hagyomány is, mely a honfoglalásnak nem az eseménytörténeti, hanem mintegy a „diplomáciai“ lefolyását, fortéllal való megszerzését tartalmazta.²³ Két különböző kerek egész, a történeti eseményhagyomány és mondai hagyomány szin-

²¹ Megjegyzendő, hogy Anonymusnál „Hung“ *castrum*ról, míg Kézainál *folyóról* nevezik el a magyarokat! Anonymus már a nyugati gesták példájára is kötelességének tartotta, hogy a magyar népnévnek magyarzatát adja, s ezt mind a latin, mind a magyar névalakkal megcselekedte. (L. lentebb a VII. fejezetben az etimológiákról szóló részt.)

²² Hungari de Erdelw et de fluvio Hung. K itt is következetesen a régi állapotot állítja helyre (Hungari de fluvio Hung). Hóman a kettős említést egy északkeleti és egy erdélyi bejövétel hiteles emlékének tartotta. *Gesta* 86.

²³ A fehér ló mondája finnugor örökségünk. Sebestyén Gy.: *A magyar honfoglalás mondái*. II. Bp. 1905. A „diplomáciai“ kifejezést használja Szilágyi L. is: *Magyar Művelődéstörténet* I. 450.

téziséből született meg a honfoglalás gestai alapelbeszélése, mely Anonymusnál és XIII-nál erőteljesen érvényesül. A szintézis problémája egybeesik a hagyomány írásbafoglalásának problémájával.

A hagyomány írásbafoglalásának igénye a XI—XII. században fokozatosan erősödött. Míg a XI. századi forrás szerzője még csak a dinamikus eseménysorozatot ítéli lejegyzésre méltónak és főként az uralkodócsaládra van tekintettel, később lejegyzésre talál a honfoglalással kapcsolatos mondai elem is,²⁴ egyelőre csak a központi történet, az Árpád vezetése alatt álló akcióval kapcsolatban; később — az állampolitikai fejlődésnek megfelelően — előtérbe kerülnek a XI. századi forrásban még egészen mellékesen szereplő többi vezérek is. A XI. századi szöveget szorosabban követő XIII. századi szöveg ezért hívebben jelzi a hagyomány írásbafoglalásának fokát forrásában, mint Anonymus, aki írói és főként a szerkesztési tevékenységben sokkal több szabadságot engedélyez magának. A krónikák ismert polémiája a nemzetségek száma felett világosan mutatja, hogy a jelentősebb nemzetségek hagyományai mind több és mind tekintélyesebb szerepet követelnek maguknak a magyar nemzet történetéből. Gondoljunk Anonymus prologusára, ahol félreérthetetlenül ott van a *genealogia regum* mellett a *genealogia nobilium* igénye és gondoljunk gestájára, ahol ez az elv teljes szélességében gyakorlatba megy át. A mondai hagyomány beleépítésének a gesta regumba a XI. század végén kellett megtörténnie.

Anonymus a mondai hagyomány lerögzítésében bizonyos realizáló hajlamot árul el (csodaszarvas — Bors szarvasa, fehér ló mondájának szimbolikus — Árpádnak reális ajándékozása stb.). A folyamat a XIII. századi szövegben már sokkal inkább a szimbolika felé hajlott (csodaszarvas, csodasasok) és kiteljesedését a hűntörténet szerzőjének keze nyomán érte el. Az a körülmény, hogy K a XIII. század második felében tartózkodik a szimbolikától és a 26. fejezetben teljesen mellőzi a fehér ló mondáját, röviden utalva a 23. fejezetben elmondottakra, ahol azonban világos nyomaik vannak a monda ismeretének, azt mutatja, hogy ez a racionális fő idegenkedett a ködös mondai elemektől. Ennek okát ugyanott kell keresni, ahol Kézai más racionális változtatásainak oka rejlik: Kézai a gestának egy korábbi fejlődési fokát képviselő szövegét is ismerte, mely számára iránytű- és mértékként szolgált főforrásának, a bővebb XIII-nak értékelésében. Semmiesetre sem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy K azért nem hozza XIV 28-at részletesen, mert ez XIII-ban sem volt meg, ugyanis az itt közölt csatajelenet szerkezetileg olyan mértékben azonos Anonymus csatajelenettípusával, hogy az véletlen egyezés nem lehet. Arra kevésbé gondolhatunk, hogy XIII Anonymustól kölcsönzött volna, inkább arra, hogy a csataleírás közös forrásukból, a XI. századi gestából való.

A honfoglalásra vonatkozó hagyomány alaptípusa már nagyon korán két fővariánsban öltött testet. Az első az ellenség (a krónikában Szvatopluk) dunapellelleti, a második (Anonymusnál Salanus) tiszamenti legyőzetéséről szólt. Harmadikul szerepelt még a Marótváltozat is, mely azonban nem maradt fenn tiszta formában, ellenben átszínezte a Szvatopluk-típust és hozzájárult Anonymus Mén-

²⁴ A jelenség európai voltára fentebb utaltunk.

Macrinus:

XIV (XIII) 8. Cumque eo tempore ... tetrarcha Macrinus natione Longobardus ... gubernaret, armis bellicis informatus, audito, quod Huni super Tysciam resedissent et de die in diem devastarent regnum eius, cum alumpni sui regni ipsos agredi formidans, ad Romanos nuncios suos destinavit, petens sibi auxilium conmodari contra Hunos. Ex gratia (K: Ex parte) etenim Romanorum imperatoris (:V; im [sic] patriis: S; in praedictis patriis: K) memoratis imperabat. Romani vero eo tempore Detricum de Verona natione Alamanum voluntarie super se regem prefererunt. Quem petentes, ut Macrino subsidium importaret, illo autem animo gratanti annuente, egressus est cum exercitu Ytalico, Germanico ac aliis mixtis gentibus partis occidentis. Pervenit tandem in Zazholm, ubi psi Longobardi ad civitatem Potencianam convenerant, ut tractarent cum Macrino consilium, utrum Hunos in eorum thabernaculis, in suo descensu, transmeando Danubium vel in alio loco competenti invadere oporteret. 9. In istis itaque consiliis et tractatibus Detrico Macrinoque residentibus Huni super utres noctis in silentio in Sicambria Danubium transeuntes, Macrini et Detrici exercitum, quem civitas Potenciana capere non poterat, in campo in tentoriis commorantem crudeliter trucidarunt. (Következék két esata leírása.)

Gelou:

An. 25. et habitatores terre illius viliores homines essent tocius mundi... quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas et dux eorum Geleou [sic] minus esset tenax et non haberet circa se bonos milites et auderent stare contra audaciam Hungarorum, quia a Cumanis et Picenaist multas iniurias paterentur.

Salanus:

An. 38. Salanus, dum intellexisset potentiam et facta Hungarorum timuit, ut ne aliquando iracundia ducti eum expellerent de regno suo... 12. magnus Keanus, preaus ducis Salani, dux de Bulgaria egressus auxilio et consilio imperatoris Grecorum... 14. ne ipse veniens cum adiutorio Greorum et Bulgarorum... 38. misit legatos suos ad imperatorem Greorum et ducem Bulgarorum, ut sibi auxilium darent causa pugne contra Arpad ducem Hungarorum. Imperator Greorum et dux Bulgarorum magnum exercitum Salano duci miserunt. 39. Salanus cum adiutorio Greorum et Bulgarorum egressus de Tetel furiata mente... contra ducem Arpad equitare cepit.

Al-Morot (Salanus rokona):

K 26. Egressi ergo [Hungari] vexillis erectis... Danubium in Pest et in portu Zub transierunt, ubi castrum quoddam [vö. Potenciana] circa Danubium, in quo erant milites Zvataplug recollecti, qui fuere erepti per fugam, quando dominus ipsorum interierat, expugnarunt. In quo quidem affinem Morot nimis vetulum cum aliis perimentes, usque hodie fabulose Morot ipsum fuisse asseverant. — An. 41. [Lél, Bulesu et Botond] equitantes transnavigaverunt Danubium nullo contradicente in illo loco, ubi fluvius Zoua descendit in Danubium, et inde egressi contra Albam Bulgarie civitatem equitare ceperunt. Tunc dux Bulgarorum consanguineus Salani ducis cum magno exercitu contra eos pugnaturus cum adiutorio Greorum accessit.

Menumorout:

An. 22. Menumorout et sui non sunt ausi pugnare contra eos 28. Menumorout dux eorum magis properabat vias suas in Greciam eundi, quam contra eos veniendi 51. timuit ultra quam debuit, et contra eos ausus venire non fuit.

20. [Menumorout] per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani... (Vö. *Ajtonyról: Vita Maior S. Gerhardi* 10. accepit autem potestatem a Grecis.)

51. Egressi sunt et e converso milites congregati ex diversis nationibus contra Usubuu et suos milites pugnare ceperunt.

marótja keletkezéséhez. A XI. századi szöveg Szvatopluk névéhez kötötte a honfoglalást és ezzel az irodalomban ezt a variánst vitte diadalra. Anonymus ezzel szemben a tiszai változatot karolta fel, de műve elkallódván, nem tehetett hatást.

A honfoglalás leírásának az eseményhagyomány, a iordanesi motívumsor és a mondai hagyomány szintéziséből keletkezett alapformáját a XIII. századi szerző más időbe, Attila korába is visszavetítette; Anonymus pedig a „gesta nobilium“ jegyében a honfoglalás korában annyiszor alkalmazta, ahány honfoglaló hős, illetve hőstüd nemzetség igényét kielégíteni szükségesnek tartotta. A középkori ember típusokban való gondolkodása ilyen módon lehetőséget nyújt mélyebben belelátni gestáink keletkezésének műhelytitkaiba.

V.

A honfoglalás elbeszélésének visszaállítása.

A gesta-író fentebb vázolt gondolkodásmódja és eljárásai kiváló lehetőséget biztosítanak a motívumkeveredésre, motívum-szétszóródásra és motívumsokszorosításra. Tág lehetőség nyílik arra is, hogy egyes motívumok elsodródjanak eredeti helyükről és bizonyos szerkesztési eljárások következtében már csak másodlagos helyen forduljanak elő. Tanulságos példáját figyelhetjük meg ennek a jelenségnek és egyúttal egy újabb lépést tehetünk vizsgálatunkban a következő szövegösszehasonlításban: (L. a II. mellékletet.)

Míg Macrinus szinkrétisztikus személyének talányát a szakirodalom a külföldi források figyelembevételével elég megnyugtatóan megoldotta,²⁵ addig a hazai forrásokban lappangó lehetőségek jórészt kiaknázatlanul maradtak. Az irodalmi átvételek és a monda-képzésre ösztönző tárgyi maradványok szerepét a hűntörténet keletkezésében Eckhardt Sándor szépen bemutatta. A hún gesta legfontosabb forrása azonban mégiscsak a magyar gesta, különösen ennek honfoglalási része. Macartney már rámutatott Macrinus összefüggésére a hagyománnyal,²⁶ t. i. hogy közös vonásai vannak Salanussal: a magyaroktól való félelme és e miatt segítség kérése egy szomszédos hatalomtól, mellyel függő viszonyban volt. Közvetlen összehasonlítás egészen szoros rokonságot állapít meg közöttük. Macrinus személye a hún történetben Veronai Detrével mintegy ikerhőssé válik.

Macrinus—Salanus egyes attributumai azonban Anonymus más alakjaira is átmertek, különösen Ménmarótra, akinek neve egyébként is hangosan hirdeti a Marót-mondával való szoros összefüggését. Ménmarótnak különösen a magyaroktól való félelmét és a görögöktől való függését domborítják ki összehasonlításaink, de felszínre vetnek olyan összefüggéseket is, amelyek a Salanus-

²⁵ Eckhardt Sándor: *A pannóniai hún történet keletkezése*. Századok, 1928. 605—14.

²⁶ *Studies* 168.

változatban vagy nagyon, halványak, vagy egyáltalán nincsenek meg, ilyen a több nemzetiségből való sereg emlegetése (An. 51 milites congregati ex diversis nationibus; K 8 cum exercitu Italico, Germanico ac caeteris mixtis gentibus occidentalis; v. ö. An. 39. Salanus cum adiutorio Grecorum et Bulgarorum). Macrinus attributumaiából azonban jutott Ménmaróton kívül Gelou alakjára is; erre még vissza fogunk térni.

Nemcsak Salanussal, hanem K 26 másutt látszólag elő nem forduló Szvatopluk—Marót részletével is összevág Macrinus históriája. Igen jelentős K 26 polémiája a Marót-változat ellen, ami a legélénkebben bizonyítja, hogy a hagyományban a Szvatopluk-változatot korábbi írásbafoglalása vitte győzelemre; mindenesetre a XIII. századi összöveg ezt az álláspontot tette magáévá, szemben Anonymusszal; akinek tisztai Salanusa erőteljesbben a Marót-változatot látszik képviselni. A történeti valóságot mintha az utóbbi közelítené meg egy fokkal jobban, Szvatopluk tudvalevőleg a honfoglalás idején már nem tartozott az élők sorába. A krónika Szvatopluk neve egyébként irodalmi eredetű és nyelvészileg késői formát mutat.²⁷ Maga a Salanus név már minden bizonnyal anonymsi eredetű. Az élő Marót-hagyomány jelentkezésének kérdését a Szvatopluk-változat úgy oldotta meg, hogy Marótot Szvatopluk atyjának tette meg. Így magyarázza forrása nyomán K/XIV 23 is. Ezzel ellentétben a hős halála utáni csata főszereplőjét K 26 mint Marót igen öreg rokonát szerepelteti (affinem Morot nimis vetulum), aki hiteles hagyománybeli szereplőnek látszik, ugyanis tökéletes megfeleltője Anonymusnál Salanus egy rokona (consanguineus Salani ducis c. 41), sőt bizonyos mértékben Macrinus segítőtársa, Veronai Detre is. Igazat adhatunk tehát Macartneynnek, aki szerint Macrinus annak a vezérnek a szerepébe van belehelyesítve, akiről a forrásul használt korábbi szöveg — illetve helyesebben: a hagyomány — szólt.²⁸

Ha tényleg a hagyományból származik Macrinus személye (akit az irodalmi kölcsönzések csak színezték és kicicomáztak, de lényegét nem változtatták meg), akkor — tovább haladva egy lépéssel — a hozzáfűződő elbeszélés anyagát is ki tudjuk aknázni a hagyomány és részben a történelmi hitelesség szempontjából, amennyiben megbizonyosodik, hogy ez az elbeszélés egyes részleteiben az *eredeti magyar történetből a hún történetbe átsodort elem*. A Macrinus-história segítségével a honfoglalás hűntörténet-és Anonymus-előtti csataleírása lényegében elég könnyen visszaállítható. (L. a III. mellékletet.)

A krónikai és az anonymsi csataleírás rokon volta nem két-séges, de közelségi fokuk nem olyan, hogy egymás átvételének tekinthetnők őket.²⁹ Levonva tehát ez összehasonlítások tanulsá-

²⁷ Elbeszélő forrásaink Szvatopluk névalakjai (K: Zvataplug, V: Zuatapolug, S: Zuatapollug) XIII. századi formát mutatnak. Ezek a XI. század után keletkezett cseh Szvatopluk magyaros alakjaiból (Szvataplug, Szvátaplug) származnak. Melich J.: *Szvatopluk*. MNY, 1922. 113.

²⁸ *Studies* 168.

²⁹ Erdélyi László mutatott rá arra, hogy a „vár“ neve XI. századi törvényeinkben mindig *civitas* (*Magyarország társadalma XI. századi törvényeinkben*. Bp. 1907: 71.), de az még II. Béla korában is, míg III. Béla idejében általánosan: *castrum* (*Anonymus III. Béla jegyzője*. Szeged 1933. 14.), éppen úgy, mint Anonymusnál. Mégis néhány esetben a Névtelen jegyző is *civitas*t ír (Nyitra, Veszprém, Ecilburg, Alba Bulgarie). E jelenség egyrészt korjelző jelentőségű (III. Béla kora), másrészt arra vall, hogy a *civitas*-nak nevezett városok felől írott forrásokból szerzett értesüléseket, tehát ezek valami régebbi forrásból származnak. A nem írott forrásokból merített várakat Anonymus kivétel nélkül mind *castrum*-nak nevezi.

XIV (XIII) H

9. Huni super utres noctis in silentio ⁴in Sicambria Danubium transeuntes... et Macrinus mortuus est, et Detricus vulneratus, ⁵totoque exercitu Romanorum interempto ac fugato; Romanorum exercitus de Cezunmaur est dispersus. 8. [Macrinus] ex gratia etenim Romanorum... imperabat. Romani... Detricum de Verona... super se regem prefecerant. Quem petentes, ut Macrino subsidium importaret, illo autem ⁶animo gratanti annuente, egressus est cum exercitu Ytalico, Germanico ac aliis mixtis gentibus partis occidentis. Pervenit tandem in ⁷Zazholm... ut tractarent cum Macrino consilium, utrum Hunos in eorum thabernaculis, in suo descensu, ⁴transmeando Danubium, vel in alio loco competenti invadere oporteret. 9... Huni super utres noctis in silentio ⁴in Sicambria Danubium transeuntes, Macrini et Detrici exercitum, quem civitas Potentiana capere non poterat, ⁹in campis^c in tentoriis commorantem crudeliter trucidarunt... Videns autem Detricus tantam cedem accidisse de [sic] sui populi in prelio, post congressum altera die ¹⁰perrexit versus Tulnam civitatem... Experientes igitur in prelio precesso animositatem Romanorum et armorum paraturam, resarcito exercitu ⁸versus Tulnam civitatem, ubi se inimici eorum collegerant, Huni perrexerunt. ¹¹Contra quos Detricus cum Macrino in Cezunmaur dicitur occurrisse, et ¹²a mane usque ad nonam preliantes^d ⁵Romani sunt devicti. Ubi et Macrinus mortuus est et Detricus... vulneratus, ⁵totoque exercitu Romanorum interempto et ¹⁰fugato.

XIV (XIII) M

28. Dux ergo... exercitum cito congregavit ¹⁵timens Vngaros et ¹⁰auxilium ab amicis impe[t]ravit et omnibus coadunatis eis obviam venit. Illi autem interdum ¹³prope Danubium pervenerunt et ⁹in campo pulcherrimo ¹²summo diluculo^e pugnam inierunt. Fuit autem auxilium Domini cum Hungaris, ^fa quorum facie^g dux sepe dissetus ¹⁹se in fugam convertit. Persecuti suntque eum Hungari usque Danubium et ibi ¹⁵pre timore ¹⁶in Danubium se iactavit, in quo pre aquarum vehementia suffocatur.

K

23. Hungari... Zvataplug irruptione subita prope fluvium Racus iuxta Banhida, in quodam oppido, cuius interrupta adhuc eminent,^a cum tota militia peremerunt. 26. Danubium in Pest et in portu Zub transierunt, ubi castrum quoddam circa Danubium... expugnarunt. 9. noctis silentio super utres Huni Danubium in Sicambria transierunt... Occubuit quoque Macrinus ex Romano exercitu ipso die et quamplures principes Germanorum... et quasi toto exercitu occidentis interempto ac fugato.

26. Egressi ergo ¹⁴vexillis erectis^b... Danubium... ², ¹⁸transierunt, ubi castrum quoddam circa Danubium, ⁸in quo erant milites Zvatapolug recollecti, qui fere ¹⁷erepti per fugam, quando dominus ipsorum interierat, expugnarunt.

An.

46. Arpad et omnes sui primates... egredientes de insula castra metati sunt ultra Surcusar ¹usque ad fluvium Racus. Et... transierunt Danubium et portum, ubi transitum fecerunt, ³portum Moger nominaverunt... Hetumoger... ⁴ibi Danubium transnavigaverunt. ⁴Transito Danubio castra metati sunt ⁴iuxta Danubium usque ad Aquas Calidas Superiores. Et hoc audito ⁵omnes Romani per terram Pannonie habitantes ¹⁹vitam fuga servaverunt. 1. ⁵rex Athila... in terram Pannonie venit et fugatis Romanis regnum obtinuit et regalem sibi locum constituit iux[ta] Danubium super calidas aquas et omnia antiqua opera, que ibi invenerit, renovari precepit et circuitu muro fortissimo edificavit. 47. Arpad... egressus est... ut subiugaret sibi terram Pannonie usque ad fluvium Droua, et prima die castra metatus est ⁷iuxta Danubium versus Centum Montes.

39. Dux autem Salanus ¹⁰cum adiutorio Grecorum et Bulgarorum egressus de Tetel furiosa mente... ¹¹contra ducem Arpad equitare cepit. Et dum uterque exercitus ad invicem propepernoctassent... ¹²Mane autem facto ante auroram utraque pars se ad bellum preparavit. [Árpád buzdító beszéde.]... statimque Lelu filius Tosu cecinit et Bulsuu filius Bogar [sic] ¹⁴elevato vexillo in prima acie contra Grecos pugnaturi ceperunt venire. Et commixta est utraque acies hostium ad bellum et ceperunt pugnare acriter inter se et, dum totus exercitus ducis Arpad accessisset pugnaturus contra Grecos, ¹⁷plurimi interficiebantur de Grecis et Bulgariis. Predictus vero dux Salanus, ¹⁷cum vidisset suos deficere in bello, fuga lapsus est et pro salute vite ¹⁸Albam Bulgarie propeperavit. Greci vero et Bulgari timore Hungarorum percussi... ¹⁹fuga lapsi pro salute vite Thysciam pro parvo fluvio reputantes transnatare volebant, sed... ¹⁶propter timorem Hungarorum ¹⁶fere omnes in fluvio Thyscie mortui sunt...

An.

41. [Lél, Bulsuu és Botond] transnavigaverunt Danubium nullo contradicente^d in illo loco, ubi fluvius Zoua descendit in Danubium et inde egressi ¹²contra Albam Bulgarie civitatem equitare ceperunt. Tunc dux Bulgarorum... cum magno exercitu contra eos pugnaturus ¹⁰cum adiutorio Grecorum ¹¹accessit. ¹²Alteram autem die ordinate sunt utraque acies ⁹in campo ¹⁵iuxta ripam Danubii. Statim Lelu filius Tosu ¹⁴elevato vexillo sui signi et Bulsuu filius Bogat tubas bellicas sonando pugnaturi accesserunt. Et commixta sunt per partes manus utriusque hostis et ceperunt pugnare inter se acriter et ¹⁷interfecti sunt de Grecis et Bulgariis plurimi et quidam capti sunt ex eis. ¹⁷Videns ergo dux Bulgarie suos deficere in bello, ¹⁹fuga lapsus pro defensione vite ¹⁸Albam civitatem ingressus est.

M e g j e g y z é s. Az egyező motívumok elejére írt számjegyek egyik ostlopról a többire utalnak. A betűjegyek az itt található jegyzetekre vonatkoznak.

a) Nyilván Aquincumra vonatkozik. Vö. An. 1 és 46.

b) A vexillum (= zászló) szó a hűntörténet előtti régi magyar krónikából való. Domanovszky: Kézai és a hűntörténet (Károlyi Emlékkönyv. Bp. 1933) 112—3. Vö. An. 39, 41, 45 és 48.

c) et pugnauerunt in campo magno, quod est inter sicambriam et albam regalem... Anonymi Descriptio Eur. Or. Ed. Görka 43.

d) Thysciam transnataverunt in portu Ladeo nemine adversario contradicente. An. 20.

e) XIV 135 summo itaque diluculo exierunt in hostes; 137 [Ladizlaus] summo mane prope Danubium impetum super Cuncs fecit.

f) Visszatérő motívum An. csataleírásaiban.

g) V 137 Contrivitque Dominus Cunos ante faciem Hungarorum; XIV 125 Cum autem venissent ad conflictum, Bissenii fugierunt a facie Salomonis, sicut fluit cera a facie ignis. (Zsoltárok 67:2.)

h) Vö. Iordanes: Getica 39. ex utraque partes acies ordinate.

i) K 11 inter utrosque exercitus a mane usque in noctem in campo Belvider praelium est commissum.

gait megállapíthatjuk, hogy a honfoglalás elbeszélésének egy olyan szövege is létezett, amelyet Anonymus és a hűntörténet szerzője egyként használtak.

Anonymus a Szvatopluk-változatot a Marót-változattal elegyítette, de mindkét nevet a Salanus névvel cserélte fel; a leírást pedig tekintélyesen kibővítette, elég pontosan követve azonban a minta motívumait. Az eredeti hagyomány a hódítást kettős ritmusban: egy dunáninnyi és egy dunántúli harcban foglalta össze. A Szvatopluk-hagyomány is ismerte eredetileg ezt a kettős ritmust, az egyik Szvatopluk halálára vezetett (XIV 28), a másikat egy rokon vívta meg (K 26), s ez a kettősség tükröződik a hűn történetben is (K/XIV 8—9). Bár a tiszai motívum nyomai itt-ott még megcsillannak (c. 8, 10, 11.), a krónikák elbeszélése egészen dunai jellegű. Figyelemreméltó, hogy XIV 28 csak egyetlen összetűzésről tud, mely Szvatopluknak a Dunába fulladásával végződik és K-nál nem található meg; viszont K 26 a krónikákból hiányzik. A különbségeknek az az oka, hogy XIV és K értesülései, bár általában egybevágóak, mégsem tökéletesen azonosak. K 26 forrása a honfoglalás csataleírásának egy a hűntörténet keletkezése előtti formáját hozza, még a magyar gestában szerepeltetve azt, míg a hűntörténet szerzője és az ő nyomán XIV ezeket a motívumokat a hűn gestába helyezte el, s így ez a magyar gestából kimaradt.³⁰ Ez a részlet a Szvatopluk halála utáni, tehát a második csata leírását hozza, melynek jelenlétét a hűntörténet előtti szövegben Anonymus igazolja; következőképpen XIV 28 egyritmúsú leírása a magyar gesta megszövevényítésének eredménye a hűn gesta javára. Ezért a műveletért a hűntörténet szerzője és nem XIV szerzője felelős. Anonymus sokkal nagyobb mértékben támaszkodik az élő hagyományra, mint elődje, ennek eredménye a Marót—Salanus-típusnak és a tiszai környezetnek előtérbe állítása és valószínűleg a reálisabb hagyomány rehabilitálása. Itt egyként megvan a dunáninnyi, pontosan a duna—tiszaközi csataváltozat és a dunántúli hódítás emléke. An. 39 ugyanazon tiszai csataleírást hozza, amelyet XIV 28. 8 és K 26. 8 dunai változatban igazolnak. An. 41 — típusként használva 39-et — megismétli azt egy Dunán túli, de nem dunántúli változatban: a Száva torkolatánál Belgrád környékén; de megvan Anonymusnál a dunántúli hódítás emléke is (46—47.). Ez utóbbi változatban éppen úgy a rómaiak az ellenfél, mint XIV 8—10-ben, annak a bizonyosságát nyújtva, hogy már Anonymusnak is ismernie kellett egy kezdetleges hűn gestát. Már Attila is a rómaiaktól foglalja el Pannóniát.³¹

Az alapelbeszélés sokszorosítását már ezen a táblázaton bemutatottuk. Úgy hiszem meggyőző bizonyosságát sikerült adni, hogy milyen következetes hűséggel alkalmazza szerzőnk a típust egy-egy hasonló eseményre. De ugyanolyan nyugodt lelkiismerettel sokszorosítja típusát az író teljesen különböző események ábrázolására is. Az események fontossága, a szereplő személyek, helyek és körülmények, valamint a kitűzött célok változatai szerint a típust számos esetben hol nagyobb, hol kisebb, de mindig jelentős mértékben alkalmazza. Az új haza meghódításának hagyományos, majd az írásbeliségbe rögzített alapelbeszélése egyetlen főeseményre, egy duna-tiszaközi hódító csatára vonatkozik. Anonymus ezt az elbeszéléstípust honfoglalás előtti és alatti, történetileg teljesen független eseményekre alkalmazza; sokszor színes, első pillantásra az eredetiség benyomását keltő leírásokat ad, melyeknek lokális jólértesültsége sokszor élményszerű frisseséget képes nyuj-

³⁰ V. ö. Domanovszky: *Kézai és a hűnkrónika* 113.

³¹ A XIII. századi hűntörténet előtti hűntörténethez l. Macartney fejtegetéseit: *Studies* 214. kk.

tani. Közlelbbi vizsgálat azonban leleplezi a történeli látszatot és napvilágra hozza a szerkesztményt.

Az Anonymus 39. és 41. fejezetében található csataleírás szerkezeti vázлата a régi gesta XI. századi csataleírásának szerkezetére épül fel. Az östípus érzékeltetésére szolgálnak a következő vázlatok:

I. A krónikákban:

1. *Szvatopluk* (XIV 26, 28)
  - Ellenfél megközelítése (26)
  - Föld dicsérete (28)
  - Ellenfél ismertetése
  - Kikémlelés
  - Követségek
  - Ellenfél félelme
  - „ harcra készül
  - Szövetségesek segítsége
  - Ellenfél elősietése
  - Hajnali mezei csata
  - Ellenfél futása
  - Üldözés
  - Ellenfél a Dunába fullad

2. *Macrinus* (XIV/K 8—9)
  - Ellenfél megközelítése (8)
  - Kikémlelés
  - Megpihenés
  - Ellenfél ismertetése
  - „ félelme
  - Szövetségesek segítsége
  - Ellenfél elősietése
  - Folyóparti találkozás (9)
  - Mezei (eldöntetlen) csata
  - Veszteség láttán ellenfél vár felé tart
  - Ellenfél újból elősiet
  - Hajnali csata
  - Ellenfél elesik

II. Anonymus gestájában:

1. *Kievi csata* (8—9)
  - Ellenfél megközelítése (8)
  - „ félelme
  - „ harcra készül
  - Szövetségesek segítsége
  - Ellenfél elősietése
  - Isteni segítség
  - Álmos buzdító beszéde
  - Kemény küzdelem
  - Veszteség láttán ellenfél vára felé fut
  - Üldözés
  - Meghódolás (9)
2. *Salanus* (12, 14—16, 30, 38, 39)
  - Ellenfél (új haza) megközelítése (12)

- Megpihenés
- Ellenfél félelme
- Föld dicsérete (9, 11, 12)
- Kikémlelés (14—16)
- Kémek jelentése (30)
- Szövetségesek segítsége (38)
- Ellenfél harcra készül
- „ elősiet (39)
- Hajnali harci készülődés
- Árpád buzdító beszéde
- Kemény küzdelem
- Veszteség láttán ellenfél vára felé fut
- Ellenfél a Tiszába fullad
- Etimológia (portus Grecorum)

3. *Laborc* (13)
  - Ellenfél megközelítése
  - Etimológia (Laborc)
  - Ellenfél vára felé fut
  - „ üldözése és megölése
  - Meghódolás

4. *Gelou* (23—27)
  - Ellenfél megközelítése (23)
  - Megpihenés (24)
  - Kikémlelés (25)
  - Föld dicsérete
  - Kém jelentése
  - Ellenfél félelme (26)
  - „ elősiet
  - Folyóparti találkozás
  - Hajnali harci készülődés (27)
  - Fortélyos átkelés
  - Kemény küzdelem
  - Veszteség láttán ellenfél vára felé fut
  - Ellenfél üldözése és megölése
  - Meghódolás
  - Etimológia (Esküllő)

5. *Zobor* (35—37)
  - Ellenfél megközelítése (35)
  - Kikémlelés
  - Ellenfél félelme (35—36)
  - Szövetségesek segítsége (36—37)
  - Folyóparti találkozás (37)
  - Kemény küzdelem
  - Veszteség láttán ellenfél vára felé fut

Ellenfél üldözése és megölése ^a	Ellenfél vára felé tart
Etimológia (Zobor)	Meghódolás
Meghódolás	
6. <i>Salanus rokona</i> (41—42)	8. <i>Rómaiak</i> (46—48)
Ellenfél megközelítése (41)	Ellenfél megközelítése (47—48)
„ elősiet	Kemény küzdelem (ostrom)
Folyóparti találkozás	Ellenfél futásnak ered (46, 48)
Kemény küzdelem	Etimológia (Lapincs)
Veszteség láttán ellenfél vára felé	9. <i>Ménmarót</i> (19, 20, 50—51)
fut	Ellenfél ismertetése (11, 19)
Meghódolás (42)	Követség
	Ellenfél megközelítése (20)
7. <i>Glad</i> (44)	„ félelme
Ellenfél ismertetése (14, 44)	Útnak indulás (50)
„ megközelítése (44)	Székelyek csatlakozása
„ félelme	Ellenfél félelme (51)
„ elősiet	„ elősiet
Folyóparti találkozás	Kemény küzdelem
Fortélyos átkelés	Ellenfél futása
Kemény küzdelem	Meghódolás
Isteni segítség	Házasság

E szerkezeti vázlatok kétségtelen biztossággal igazolják, hogy a régi gesta egyetlen csataleírástípusa, mely a iordanesi és a népmonдай formával és tartalommal ötvöződött össze, átment a XIII. századi krónikaszövegekbe, ahol a típus a hüntörténet keletkezésekor, kissé módosított alakban, Macrinus személyéhez fűződve megkettőződött. A régi gesta csataleírását átvette Anonymus is, de a leírást saját és a „Historia de Praeliis Alexandri Magni“ stíluskészletével megpótolta és legelőször a Salanus elleni hadjáratra alkalmazta. A honfoglalás Árpád foglalására vonatkozó elbeszélése az anonymusi gesta ma ismert alakjában nem egy tömbben, hanem szétdarabolva jelenkezik; ennek oka a mű kialakulásával függ össze. Minthogy az Árpád nevéhez fűződő foglalás elbeszélése, (mely a Duna—Tisza közére és a Dunántúl tekintélyes részére vonatkozik), csak a genealogia regum kívánalmának tesz eleget, a genealogia nobilium igényeit ennek rovására kellett kielégíteni, például a kémek és követek és a rájuk vonatkozó adatok beiktatásával, miáltal az eredeti elképzelésében egységes elbeszélés szerteszakadozott. Maga a csataleírás egy darabban a 39. fejezetben olvasható. Ezt az alaptípust azután szerzőnk tetszés szerinti esetben szervesen alkalmazza, valahányszor csak egy-egy terület meghódítását óhajtja elbeszélni. Annyi változtatást tesz csupán, amennyit a különböző körülmények, szereplő személyiségek, összefüggések, adottságok kikerülhetetlenné tesznek. Mint láttuk, kilenc esetben teljes világossággal felismerhető az alaptípus, de apróbb rávilágítások is vannak. Természetesen óvakodnunk kell minden apró egyezésben és összecsengésben az alaptípus alkalmazását látni, hiszen az író stíluskészsége meglehetősen korlátozott és a megtanult, sztereotip kifejezések és az események természettől adott egyszerű és kikerülhetetlen egyezőségét is számításba kell vennünk.

hierarchiát állapítva meg az egyezésekben.³² A motívumok azonossága ezek szerint önmagában még nem jelent feltétlenül kölcsönzést, vagy átvételt, de a motívumok egyező helyzetén egy szerkezeten belül, vagy az egész szerkezet azonossága már súlyosabban esik a latba és a kölcsönzést igazolja. Mindez azonban csak köntös és keret, a tartalom és a lényeg az értesülés hitelessége, melynek előadására a forma szolgál.

VI.

Tuhutum és Gelou históriájának összetevői.

Az írott források.

A következőkben közöljük a 24—27. fejezet teljes szövegét, melléje helyezve egyrészt a krónika, másrészt Anonymus gestájának egyező részleteit: (L. a IV. mellékletet.)

A honfoglalás elbeszélésének tárgyalásánál láthattuk, hogy Tuhutum és Gelou históriája a Salanus-história szerkezetének mintájára van felépítve. Akár a krónikával hasonlítjuk össze, akár a Névtelen gestájának többi részével, olyan nagy, szinte tökéletes az egyezés, hogy külön-külön bármelyikből majdnem maradéktalanul összeállítható. Fentebb közölt szerkezeti vázlatainkat jelen részletes táblázatunk közvetlenül és részletesen világítja meg. Megállapíthatjuk, hogy Tuhutum és Gelou históriája, tehát az erdélyi magyar honfoglalás története Anonymus gestájában értesüléseiben, motívumaiban, stíluselemeiben, kifejezéseiben, sőt felépítésében nagy mértékben a gestának egy régebbi formájára támaszkodik. Azonos a gestával az egész iordanesi forma: a megpihenés, a kikémlés, a föld dicsérete, a kémjelentés; de azonos a csataleírás is: az ellenfél ismertetése, félelme, elősietése, a folyópartit találkozás, a hajnali harci készülődés, a kemény küzdelem, az ellenfél futása vára felé a veszteség láttán, üldöztetése és elpusztulása. A számottevő mozzanatok közül mindössze a folyón való fortélyos átkelés, a meghódolás és a vele kapcsolatos etimológia nem található meg a gestában.

Kétségtelenül hatottak az elbeszélésre a krónika Salamon- és Szent László-kori részletei, mégpedig lényegesen nagyobb mértékben, mint ahogyan azt például Hóman elképzelte. Innen való a csataleírás némely mozzanata is.

³² A típusokban való szerkesztés megmagyarázására felhozható az oklevél-szerkesztők eljárása, akik formulariumokból kívülről megtanult sztereotíp kifejezéseket alkalmaznak, sőt magát az oklevél szerkezetét is egy egész elméleti diszciplína, az *ars dictandi* határozza meg. A gestaíró motívum- és szerkezetisméltéseiben lényegében hasonló jelenségre ismerhetünk rá, amit a gyakorlati szükségleten túl (a nyelvvel való nehézkes bánás) még a gondolkodás alapjellege (a típusokban való látás) indokol. Csakhogy az oklevélíró formulariumai segítették, míg a gestaíró inkább csak irodalmi mintákat követhetett. Ismeretes, hogy Anonymus gestájában sokszor alkalmaz diplomatikai eredetű formulákat — erre Madzsar I. és Jakubovics E., teljes részletességgel pedig Szilágyi Lóránd (Századok, 1937) mutatott rá —; ezekkel analóg szerepű sztereotíp kifejezéseket, sőt az oklevél sztereotíp szerkezetének megfelelően, adott esetekben egész szerkezeteket is ismételt.

Nagy óvatosságra int bennünket az a tény, hogy Anonymus tekintélyes mértékben kiaknázza a krónikát akkor is, amikor eredetiségének úgyszólván teljes látszata megvan. Anonymus szabados szerkesztői eljárását látva, bizonyos mértékben igazat kell adnunk Macartneynek, aki szerzőnk gátlástalan módszereiről (unscrupulous methods) ír. A helyismeretéről mondott dicséretetek egyrészét is néhol revízió alá vehetjük, ha értesüléseinek forrását kikutattuk. Ennek illusztrálására bemutatjuk a Szabolcs, Tas és Tuhutum állítólagos hármas hadjáratának a motívumait és forrásait (a 19—24. fejj. összes helyneveivel):

Anonymus	XIV ³³
19 casirum Byhor	102 civitas Byhor
19, 20, 21 fluvius Zomus	137 Byhor
19 confinium Nyr	102 fluenta Zomus
21, 22 partes Nir (Nyr)	102 provincia Nyr
22 silvae Nyr	
20 portus Lucy (Tiszaluc)	137 transiens Tysciam in Cothoyd
20, 21 castrum Zobolsu	Helynévmagyarázat
21 Saruuar (castrum Thosu)	"
21 forum Thósu	"
21 castrum Zotmar	—
21 portae Mezesinae	102 porta Meses
22 Zyloc, Ziloc	Északerdélyi nemzeti hagyomány
22 Umsouer	137 Vmsoer
24 terra Ultrasiluana	137 Ultrasiluanum regnum

A hadjárat helyneveinek javarésze a régi gesta Salamon- és Szent László-kori kún betöréseinek helyneveivel egyezik, több helynév Anonymus etimológizálásainak rovására irandó.³⁴ Szatmár említését a Szamos-folyó automatikusan hozza magával, Zilah neve az északerdélyi magyar nemzetségektől származó értesülés; a Körös-folyó pedig a Ménmarót-história alkateleme, melynek Szabolcs és Tas históriája tudvalevőleg epizódja. Anonymus igazi személyes földrajzi tudására csupán a tiszai átkelők és a 28. fejezet helynevei jellemzők. Bár a felsorolt párhuzamok önmagukban is kizárják a véletlen egyezés lehetőségét, esetleges gyanúnkat eloszlatják a motívumegyezések. Ilyen a meszesi kapu emlegetése (c. 22., 23.), ami a kúnok által áttört meszesi gyeptük (XIV 102 Cuni a superiori parte porte Meses ruptis indaginibus) visszhangja. Anonymus nem hagyományból ír Árpád meszesi országhatáráról, hanem csak magyarázza a gestát, ahol a kúnok „irruerunt in Hungariam”, tehát azon túl nem Hungaria volt. Megtalálta itt Anonymus az Ultrasiluanum regnum-ot éppen úgy, mint a hadsereg részekre bontásának motívumát is:

Anonymus	XIV
C. 20. Tunc constituerunt, quod Tosu... et Zobolsu... nec non Tuhutum... irent. Qui... Thysciam transnataverunt in portu Ladeo. 21. Tunc Zobolsu et socii sui totum exercitum in duas partes dividerunt, ut una pars iret iuxta fluvium Zomus et altera pars per partes Nir... ³⁵ et venerunt versus fluvium Zomus ad illum locum, qui nunc dicitur Saruuar.	137 (Copolch) Deinde transiens Tysciam in Thocoyd exercitum suum in tria agmina divisit. Duo agmina versus sabulum vastare proposuit. unum vero circa Tysciam debellare dimisit. Debellantes vero et predantes venerunt in locum, qui dicitur Bechey...

³³ A 137. fejj. V-nek egy régebbi forrásból származó interpolációi közül való.

³⁴ Erre az utolsó fejezetben még részletesen visszatérünk.

³⁵ A Nyírség talaja közismerten homokos. A sabulum könnyen felidézhetette a nyírségi homok képzetét. Ha figyelemmel kísérjük An. 21—22. f.-ét, valóban három sereg útját írja le, melyek közül kettő a Nyírségen vezetett keresztül.

Szabolcs. Tas és Tuhutum hadjárata leírásának semmi köze sincs a valósághoz, összetevőit maradéktalanul megtaláljuk a régi gesta felhasználta adataiban és motívumaiban (amelyek az elbeszélés gerincét adják), az így keletkezett keretbe beillesztett etimológiákban és a gyér helyi hagyományból származó elemekben.³⁶

Még meglepőbbek és közvetlenebbek az egyezések Anonymus gestájával. A Névtelen munkája írásakor a régi gestán kívül a szó-hagyományt is felhasználta. értesüléseinek előadására pedig saját művének kész formáit vette kölcsön, elsősorban a honfoglalás alapelbeszélését, mely mintegy kánonul szolgált valamennyi részlet-foglalás számára. A típus természetesen nem alkalmazható teljes merevségében, az adott körülményekhez úgy ahogy hozzá kell idomítani. Így történik az, hogy az alaptípusról sokszorosított elbeszélés egyes részletei mintául szolgálnak egy következő részlet számára, úgyhogy igen bonyolult, de kinyomozható motívumkeveredés támad.³⁷ A minta felismerését megkönnyíti a 11. fejezet sereg-szemléje, ahol a mű egy korábbi kialakulási stádiuma, illetve tervezete van lerögzítve. Az itt felsorolt népekről, hősökről és vidékekről szóló elbeszélések korábban keletkeztek, mint azok, amelyek ebben a fejezetben nincsenek beharangozva. Ilyenformán feltételezhető, hogy a seregszemlében szereplő Salanusszal, Ménmaróttal, Gladdal, Ajtonnyal kapcsolatos részletek voltak mintái a Gelouról szóló részleteknek és nem megfordítva. Viszont utóbbi esetleg mintája lehetett, az előbbieken kívül, a mai gestában még szereplő más elbeszélések részleteinek.

³⁶ Utóbbiakra konkrét nevek mutatnak rá: 21. nobilissimus miles *Eculsu*; 28. Cumanus miles nomine *Huhot*. 6. Ound pater Ete, a quo genus *Calan* et *Colsoy* descendit. Úgy látszik, hogy Anonymus értesülései a nemzetségi monostorok körül csomósodtak. A (Baár-)Kalan nemzetség monostora: *Illésmonostora* (Elleusmonustra, ma Ellés pusztá, *Anjoukori Okmánytár* II. 259) ott fekszik, ahol Anonymus a nemzetség őseinek birtokairól szól. A Szente-Mágócs nemzetség egyik ágának, a Kölcsyeknek *Cégénymonostora* volt a nemzetségi monostora, mely 1181 előtt már létezett (Szentpétery I.: *Regesta* I. 43—4, *Karácsonyi* III. 68.). Egy *Culcey comes* szerepel már a negyvenes években is, aki Pais D. fellevése szerint azonosítandó Anonymus Colsoy-ával (MNy, 1929. 127.). Ebben a nemzetségben az Ete név valóban többször előfordult (*Karácsonyi* III. 68.). Hasonló összefüggéseket találhatunk *Ketel*-lél (c. 15.) kapcsolatban, aki a hely és a név tanúsága szerint a Katapán nemzetséghez tartozott. (V. ö. az 1244 előtt elhalt Katapán-nembeli *Kethel*-lél, Wenzel: *AUO* VII, 180.) Anonymus művének töredékvoltát mutatja az a megfigyelés, hogy egyes nemzedékek dolgaira a királyok korában még visszatérni szándékozott, így a Maglód és a Katapán nemzetségek esetében. C. 6. ut inferius dicitur: 15. ut in sequentibus dicitur.)

³⁷ Szabolcs és Tas elbeszélésének kialakulási menete a következő. Adva van a Szabolcs és Tas helynév, ezek etimológiai magyarázata kedvéért indokolatlanul a felső Tiszántúrra helyezi az eredetileg más vidéken megszállt Szabolcs és Tas személyeket. A hódítás leírásához a kellekeket a régi gestának a kún betörésekről szóló részeiből kölcsönzi, mert ezek részben az említett vidékeken bonyolódnak le. Végül Tuhutumot is odacsatolja harmadikul, amire a kún betörésekről (XIV 137) szóló és a Tuhutummal azonosított Gyuláról szóló gestái rész (K 29) indíthatta. (Itt arról van szó, hogy Gyula előbb Pannóniában hódított és csak aztán lakott Erdélyben.) Az így keletkezett elbeszélést személyes ismerőseinek őseivel kapcsolatos konkrét értesülésekkel, nemzetségi hagyományok helyi adataival tűzdeli meg.

A fentebb közölt szerkezeti vázlatban lévő motívumok (42—3. l.) egytől-egyig megjelölhetők Anonymus gestájában, tehát a krónikában elő nem forduló meghódolás és az etimológia is.

A nélkül, hogy minden egyes apró egyezésre rámutatnánk, néhányra mégis külön felhívjuk a figyelmet. Ilyen az a két részlet, amely Tuhutum szoros függését mutatja Árpádtól. Az egyik szerint Tuhutum Árpád kegyéből (per gratiam ducis Arpad) akarja magának meghódítani Erdélyt; Zubur ugyanúgy a cseh herceg kegyéből bírja Nyitra vidékét, ami Anonymus feudális birtoklási felfogására jellemző. A másik részlet szerint Tuhutum éppen úgy engedélyt kért a hadjáratra, mint ahogyan Zoárd, Kadocsa és Ósbó hasonló esetekben engedélyt kértek erre. Ez a motívum a régi gestából származik, ahonnan a XIII. században Hunorra és Magorra vonatkoztatva a hún gestába került át. Anonymus aprólékos, rakosgató, ragasztgató módszerére jellemző még Tuhutum kiindulásának leírása a régi gesta szövege nyomán: *egressus est ultra silvas versus orientem contra Gelou... silvam petransiens ad fluvium Almas pervenit* (c. 26.), aminék megfelel „ut ultra silvam Houos versus occidentem in terram Pannonie descenderent“ (c. 9.) és „per silvam Houos ad partes Hung descenderunt“ (c. 12.). Ehhez hasonlóan egy korábbi időre is átvettette Anonymus ezt a motívumot: „egressi sunt de terra Scithia (sic) versus occidentem“ (c. 7.).³⁸

Anonymus gestájának kialakulásáról nem alkothatunk magunknak helyes képet, ha megírását egyszerre történetnek tételezzük fel. A mű közelebbi vizsgálata nem hagy fenn kétséget a hosszadalmas, valószínűleg egy-két évtizedig tartó kialakulása felől. A fokozatos elaboráció megmagyaráz sok ellentétes, sőt ellentmondó részletet, ugyanis az egyes részek megformulázása közt akkora időkülönbség lehetséges, hogy — különösen jelentéktelenebb vonatkozásokban — az egymásnak ellentmondó állítások sem meglepőek, ugyanis az újabb véleményalakítás után a régi állítás kijavítása, kicserélése valahogyan elmaradt.

Erre igen jellemző példa az, amit a szlávok fegyvereiről ír. Míg egyik helyen ijjal harcolnak, másik helyen sohasem hallottak erről a fegyverről.³⁹ Alkalmazza Anonymus a tükörmotívumokat is, amire fentebb már láttunk példát (Omsóér). Ilyen a Glad ellen a Temesnél alkalmazott taktika: a sereg egy része a folyón *lefelé* haladva titokban kel át és megkerülve meglepi az ellenséget; Gelou ellen Tuhutum seregének egy része az Almás vizénél *feléle* haladva hajtja végre ugyanezt a műveletet. Szabolcs és Tas hódító útjának és különösen a Meszes-kaputól visszafelé az Omsóér völgyén és Biharon keresztül megtett útja világosan leleplezi Anonymus mozaikszerű szerkesztői eljárását, itt ugyanis a régi gestából a kúnok betörésének útját és motívumait aknázza ki.⁴⁰ Amit az Omsóéren kicsinyben láttunk, azt tapasztaljuk tehát nagyban Szabolcs és Tas hódítóútján. Ebből a szemszögből tekintve Tuhutum szerepe Szabolcs és Tas mellett éppúgy másodlagos, mint ahogy utóbbiak története ismét másodlagos a magyar gesta Salamon-kori részleteihez képest.

³⁸ V. ö. K 27: Arpad cum gente sua Ruthenerum Alpes prior perforavit et in fluvio Ung primus fixit sua castra. XIII a megfelelő helyen (28) a *silva Houos* megtévesztő hangzásának hatása alatt a honfoglalás útját itt Erdélyen keresztül vezette. Mint látjuk, ennek a kísértésnek egy analóg motívum felhasználásának erejéig An. is ki volt téve!

³⁹ C. 25 és 36.

⁴⁰ A változtatások, mint pl. a tiszai átkelésnek Dorogmához kapcsolása Tasnál és Szabolcsnál onnan van, hogy itt egy más személy, a kún Huhot birtoklásának rögzítését kívánta megejténi.

A iordanesi formát és a csataleírást illetőleg szövegpárhuzamaink olyan világosan beszélnek, hogy nem szükséges őket külön is elemoznünk.

Anonymus szintetikus és eklektikus szerkesztői eljárását szépen ábrázolja *Erdély leírása*. Ebben a néhánysoros szövegrészben (*Quod terra illa — iniurias paterentur*) a legváltozatosabb eredetű motívumok keverednek. A leírás alapja a régi gestából vett pár-szavas jellemzés (XIV 65), mely Erdély folyóinak aranyhordozó fővényét dicséri. Ez a jellemzés összeolvad Pannónia földjének dicséretével (An. 9, 11.).⁴¹ Kétségtelen, hogy Anonymus itt mintául Pannónia leírását vette saját művéből, amit elárulnak szavai: *Quod terra illa irrigaretur optimis fluviiis* (krónika: plurimis fluviiis), *quorum nomina et utilitates seriatim dixit*. Pannónia folyóinak nevei és hasznosságai ott tényleg fel vannak sorolva, Erdély leírásában azonban a részletezés előtt a szerző a fenti módon tért ki, ami azért feltűnő, mert Gelou országának az elbeszélés szerint a Szamos a főfolyója. Pannónia leírásában szerepel két jelentős erdélyi folyóvíz, a Maros és a Körös, sőt még a Szamos is meg van említve. Ismerve Anonymus sztereotip gondolkodását és szerkesztési eljárásait, ennek a körülménynek a Gelou-história megítélése szempontjából komoly jelentősége van. A 11. fejezet seregszemléje nemcsak a magyarok ellenségeinek vezéreit sorolja fel, hanem területüket jórészt folyóvizekkel írja körül, Pannónia folyóit pedig így sorolja fel: Danubius, Tyscia, Wag, Morisius, Crisius, Temus et ceteri. Ezek a folyónevek egyúttal a honfoglalás egyes fázisait is jellemzik. A Duna—Tisza Salanus, a Maros és a Körös Ménmarót, a Maros és a Temes Glad és Ajtony területét jellemzi. A határok leírásánál előfordul ugyan a Szamos, de nem Gelou, hanem Ménmarót birodalma határát jelezve. Előfordul azonban a Vág, holott a seregszemléből a vonatkozó hős, Zubur éppen úgy hiányzik, mint Gelou. A Vág melléke a gestában egyszer Komáromnak Ketel és Oluptolma által történt alapításával és kétszer Zuburral, illetve Hubával kapcsolatban szerepel. Feltűnő, hogy a Huba—Zubur-históriának legalább ennyi nyoma megvan a seregszemlében, míg a gestában sokkal jelentősebb szerepet játszó Tuhutumra, illetve ellenfelére, Geloura, még célzás sem történik. Mind-ebből szintén az tűnik ki, hogy Anonymus eredetileg nem szándékozott gestájában a Tuhutum—Gelou-történetről szólni.⁴²

⁴¹ Nem tartom egészen lehetetlennek, hogy valamelyes halvány összefüggés van az aranytermő Erdély és Scythia leírása (An. 1.) közt: *ibi habundat aurum et argentum et inveniuntur in fluminibus terre illius pretiosi lapides et gemme*. A scythákról: *Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniuntur*.

⁴² A régi Magyarország nagy folyói közül a folyók névsorából hiányzik a Dráva és a Száva, de hiányukat az magyarázza, hogy a honfoglalás történetében (bár nevük előfordul, Dráva: 47, Száva: 41, 44) semilyen jelentős eseménnyel, vagy személlyel sem kapcsolódnak egybe, illetve a hagyományok ilyet nem őriztek meg.

Anonymus leírása Zubur országának kiterjedéséről a Garamig hagyományra megy vissza, amit Prágai Cosmas leírása megerősít, de persze a valóságnak megfelelően Szvatopluk morva fejedelemmel kapcsolatban.⁴³ Ez lehet a magyar Szvatopluk—Marót-hagyomány kiindulópontja is. A Zubur-legendának tehát hagyomány-magja van, de nem Zuburra — erre az Anonymus által a Zobor-hegy nevéből képezett állítólagos személyre —, hanem a nyugati forrásokkal és Konstantinossal (c. 42.) hitelesített Szvatoplukra vonatkozik. Az értesülés régiségére vall az is, hogy Anonymus az Attila halála utáni korszakra hivatkozik, mint Salanusnál és Menu-moroutnál. Ezzel szemben ezt nem teszi meg Gelounál, akit sem a magyar források, sem a nyugati latin, sem a bizánci források nem ismernek. Zubur és Gelou hiányzását a seregszemből a hagyományról szólva fogjuk megmagyarázni.

Visszatérve Erdély leírására, Anonymus a tartomány ősi aranytermő híréen kívül ismeri sóban való gazdagságát is, amiről a régi gesta nem szól, de a Jegyző a gyakorlati élethől és Szent Gellért nagyobb legendájából⁴⁴ is tudhatta, egyébként az arany és a só volt a régi Dácia és Erdély két legfőbb vonzóereje,⁴⁵ szerepük a magyar államiság keleti terjeszkedésében és a vármegyrendszer kialakulásában tagadhatatlanul jelentős.

A legtöbb rejtélyt azonban Anonymusnak Erdély lakosairól írott sorai tartalmazzák. (L. a mellékletet: *habitatores terre — iniurias paterentur* c. 25.). A mondat feltűnően pongyola, a *quia*-val bevezetett mellékmondatoknak mintha az volna a rendeltetésük, hogy a Blasii et Sclaui-ról mondott súlyos ítéletet: *viltiores homines essent tocius mundi* indokolják:

- a) *quia essent Blasii et Sclaui*
- b) *quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas*
- c) *et dux eorum Geleou [sic] minus esset tenax et non haberet circa se bonos milites et auderent stare contra audaciam Hungarorum*
- d) *quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias paterentur.*

a) Mi sem természetesebb, hogy Anonymus szigorú ítélete nem valamilyen élményszerű nemzetiségi ellenszenv kifejezése. A vla-

⁴³ *Cosmas* Lib. II. c. 37. *Inde Ungarorum limitibus additis... in ea parte, quae ad meridiem respicit, addita regione Moravia usque ad fluvium cui nomen est Wag... Lib. I. c. 14. Zuatopulch, rex Moraviae... qui sibi non solum Boemiam, verum etiam alias regiones, hinc usque ad flumen Ogram (egy változat: Odram), et inde versus Ungariam usque ad flumen Gron subiugaret... fugit ad locum in latere montis Zober situm, ubi olim tres heremitae inter magnam et inaccessibilem silvam eius ope et auxilio aedificaverunt ecclesiam.*" MGSS IX. 44, 92. *Anonymus* c. 35. *... viderunt habitatores illius provincie Sclaus et Boemos eis obsistere cum adiutorio ducis Boemorum, quia mortuo Athila rege terram, que iacet inter Wag et Gron a Danubio usque ad fluvium Moroua, dux Boemorum sibi preoccupaverat et in unum ducatum fecerat et tunc tempore per gratiam ducis Boemorum dux Nitriensis factus erat Zubur.*

⁴⁴ C. 5. Ajtony „usurpatat sibi potestatem super sales regis descendentes in Morisio“. SRH II. 490.

⁴⁵ Arnulf 892-ben követeli a bolgároktól, „ne coemptio salis inde Maravanis daretur“ (MGSS I. 408.), ami nyilván Erdélyre vonatkozik.

chokról minősítő megjegyzést e helyen kívül sehol sem tesz; a szlávokról azt jegyzi meg (c. 12, 33), amit a magyarok minden ellenfeléről, t. i. hogy félnek és meghódolnak. A magyar honfoglalókat dicsőítő gestában ez másként nem is lehetett. De az ellenfél — a németeket kivéve (c. 57. *furibundi Theotonicici*) — sehol sem jelenik meg a „gonosz ellenség“ képében, semmi közvetlenül megélt gyűlölet nem érződik ki a gesta-író soraiból.

b) Többre megyünk, ha a „*viliores*“ jelzőt az említett népek fegyverzetének függvényeként fogjuk fel: *quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas*, vagyis a lovagkor elképzelése szerinti nehéz vértes fegyverzet mellett csak lenézett könnyű fegyverzetel rendelkeztek. Ez a magyarázat teljesen megfelel gestáink felfogásának, *vilissimi* és *pessimi* volt a könnyű fegyverzetű, előcsatározó, zavaró támadást intéző, majd visszavonuló besenyők és székelyek jelzője is (l. a melléklet), de így jelzik német földön is a kún segédcsapatokat.⁴⁶ A szlávokról is, a románokról is közismert, hogy az íj fegyverzetükhöz tartozott. Mégis, pusztán a magyar íjások félelmetes voltának kidomborítására, irodalmi fogással élve, a Zubur elleni hadjáratban úgy tünteti fel Anonymus a szlávokat, mint akik ilyen fegyvert még sohasem láttak,⁴⁷ nyilvánvaló ellentmondásba kerülve a Gelou szlávjairól mondottakkal.⁴⁸ A könnyű fegyverzetű románok említése Anonymusnál véleményünk szerint nem véletlen, 1210 tájáról van az első adatunk róla, hogy román segédcsapatok harcoltak magyar hadseregben,⁴⁹ akik az ott szintén említett székelyekkel együtt azt a katonai szerepkört tölthették be, amelyet a lovagkor büszke embere lenézőleg a *vilissimus* jelzővel illetett. Anonymus tárgyalt helye ezek szerint a könnyű fegyverzetű román harcosok első irodalmi említése.⁵⁰

⁴⁶ Arnoldus, *Chronica Slavorum* VI. 12. Thüringiában Fülöp király segédnépeiről: *ubi aderant innumeri de Ungarorum finibus, contrahens secum auxilia pessimorum, qui Valve dicuntur* (1208). Idézi K. Schünemann: UJb IV. 1924. 106.

⁴⁷ *Hoc cum vidissent Sclavi et Boemi... quod isti dicuntur Hetumoger, talibus uterentur armis, timuerunt valde, quia talis armatura nunquam visa fuit eis* (c. 36.). A magyar íjászok kiválóságát An. így dicséri: *arcu et sagittis meliores erant super omnes nationes mundi et sic cognoscetis eos fuisse de posteris eorum* (c. 1.). Hasonló dicséretet olvashatunk Reginónál is (a. 389.). A szlávok harci gyengeségének hiedelme az irodalomban igen régi keletű. V. ö. Iordanes: *Getica* c. 23.: *Post Herulorum cede item Hermanaricus in Venethos arma commovit, qui, quamvis armis despecti, sed numerositate potentes, primum resistere conabantur. Sed nihil valet multitudo in bellum... Hasonló gondolatot ír ki An. a ruténekkal kapcsolatban a *Historia de Praeliis Alexandri Magni*-ből: *Quia virtus non valet in multitudine populi, sed in fortitudine animi* (c. 8.).*

⁴⁸ A galíciai herceg is 2000 íjast bocsátott a magyarok rendelkezésére (c. 12.). Az ellentmondás létrejöttét megkönnyíthette a két elbeszélés keletkezése közti hosszabb időköz és a mindkét állításra vonatkozó felszínes meggyőződés.

⁴⁹ *Documenta Valachorum*. Bp. 1941. 22.

⁵⁰ A XIII. sz. első évtizedeiben igen elterjedt és nagyszámú magyarországi eredetű segédcsapatokhoz l. K. Schünemann: UJb IV. 1924. 114.

c) Már könnyű fegyverzetük miatt sem lehetnek jó katonák annak a Gelounak az emberei, aki Anonymus leírásában maga sem dicsekedhetett a bátorság erényével. Nem pedig azért, mert Gelou alakjának megformálásához szerzőnk a honfoglalás elbeszélésének központi ellenségét használta fel, aki megtestesítője a bátor és vitéz magyarokkal szemben álló félnk és gyáván meghódoló népeknek. Mint fentebb már szóltunk róla, az ellenség félelmének motívuma benne volt a honfoglalás alapelbeszélésében és innen átkerült a részlelbeszélésekbe is: így került a félelem és a harci készültség Gelou jellemző vonásai közé is. Salanusnak egyszerűen csak a magyaroktól való félelme van kiemelve éppen úgy, mint Ménmaróté;⁵¹ de a krónika Macrinusa világosabban és részletesebben hordja a régi gestabeli ellenség attribútumait. A Geloura vonatkozó mondat összes motívumai világos összefüggésben vannak Macrinus jellemzésével:

*Macrinus**Gelou*

K/XIV 8.

1. Cumque eo tempore Pannoniam ...
Macrinus natione Longobardus ...
gubernaret
2. armis bellicis informatus
3. cum alumnis regni sui ipsos ag-
gredi (re)formidans
4. audito, quod Huni super Tysciam
resedissent et de die in diem lace-
rarent (XIV: devastarent) regnum
eius... K 14. civitates, quae creb-
ris spoliis et obsidionibus per Hu-
nos erant fatigatae.

An. 24.

1. (Terra Ultrasiluana) ubi Gelou qui-
dam Blacus dominium tenebat. 25.
quia essent Blasii et Sclai,
2. quia alia arma non haberent, nisi
arcum et sagittas
3. et dux eorum Gelou minus esset
tenax et non haberet circa se bo-
nos milites et auderent stare contra
audaciam Hungarorum
4. quia a Cumanis et Picenatis mul-
tas iniurias paterentur.

Világos dolog, hogy Macrinus jellemzésének lényegében már Anonymus idejében léteznie kellett, mégpedig nem a hún, hanem még a magyar gestában, ahol más névre hallgatva képviselte a honfoglalás ellensége főhősének attribútumait. Innen kölesönözte aztán Anonymus az erdélyi honfoglalás ellensége vezérének jellemzésére.

d) Macrinus a honfoglaló húnokkal áll szemben, Gelou a honfoglaló magyarokkal. Az Incidentia című különös fejezetecske (K/XIV 14) megismétli a Macrinusra vonatkozó országlistát és a d) pont motívumát. „Pannonie, Pamphilie, Frigie, Macedonie, et Dalmacie civitates, que per Hunos obsidione crebra erant fatigate, natali solo derelicto in Apuliam per mare Adriaticum licentia ab Attila impetrata, servire ipsi Atyle renuentes, dimissis armentis transierunt; Vlachis qui ipsorum coloni existere (sic) ac pastores, remanentes [remanentibus] sponte in Pannonia“ (XIV).

⁵¹ L. a II. mellékletet: 39. l.

Az Incidenttiát sokféleképpen próbálták már magyarázni;⁵² mi csupán csak a húnkrónikás látása és elképzelése szerinti egyszerű tények megállapítására törekszünk. Macrinus, a római birodalom exponense, meghal a húnok elleni csatában, a német Detricus (natione Alamanus), bár nyíl fúródik homlokába, életben marad és Attila halála után ennek fiait intrikáival tönkreteszi. Az Incidenttia kivándorlóit a hűntörténet felfogása szerint rómaiak, a vlachok az ő pásztoraik; a *vlachok* önkéntesen Pannóniában maradnak. A régi gesta II. Géza-kori folytatását használó Anonymus szerint Attila halála után a rómaiaknak *legelői* vannak Pannóniában: „post mortem Athile regis terram Pannonie dicebant pascua esse eo, quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur“ és „que etiam primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos“ (c. 9, 11.). A gesta intenciójának megfelelően (XIII: Vlachis, qui ipsorum *coloni* existere *ac pastores*; v. ö. Chron. Ung.-Pol. c. 3. in hac terra solummodo *pastores et aratores* morabantur), Anonymus a „Blachi ac pastores Romanorum“ kifejezést szinonimának fogta fel (Blachi ac [= qui et] pastores Romanorum). A krónika és Anonymus felfogása közt azonban törés is van, ugyanis az utóbbi szövegéből nem derül ki, hogy a rómaiak kivándoroltak volna Pannóniából, mert ez a kivándorlás a XIII. századi szerző adaléka. További zavart okoz az, hogy gestájának hátralévő részében Anonymus a pastores Romanorum alatt nem a vlachokat, hanem magukat a *rómaiakat* érti, akiktől az ő tudomása szerint előbb Attila és később a magyarok is a *Dunántúlt* elfoglalták. A rómaiakat Anonymus — a 48—49. fej. világos tanúsága szerint — határozottan a régi, a *dunántúli Pannóniára* lokalizálta, holott forrásának Pannóniája (XIII megerősítő tanúsága szerint) az újabb, a magyar Pannónia volt, mely *Hungariának* szinonimája. Ez utóbbi Pannónia tükröződik egyébként An. 9-ben is, nyilván forrásának lenyomataként, míg a részletes szöveg szakít ezzel a fogalommal és visszatér az antik Pannónia fogalmára, sőt ez tapasztalható a 11-ben is: usque ad Danubium. (Egyébként Anonymus a két Pannónia-fogalmat váltogatva, határozatlanul használta.) Az eltérés indítóoka az, hogy amikor Anonymus a 9. és 11. fejezet seregszemléjét írta, reálisan még semmit sem ismert a román népről. (Gestájából lenyomozható szemhatára úgyszólván kizárólag olyan területekre ér el, ahol románok az ő korában nem lakhattak.) Eppen ezért minden különösebb változtatás nélkül képviselte forrása szellemét, egy népnek jelezve a vlachokat és a pastores Romanorumot és a Dunántúltra korlátozva a rómaiak uralmát. Mikor azonban a Gladról és a Gelouról szóló történeteket írta, feltétlenül jóval későbbi időben, az aszenida birodalom felemelkedése következtében és könnyű fegyverzetű román segédsapatokról szerzett értesülései következtében az ismeretlen vlach nép testetlen értesülésből a valósághoz közelebb eső fogalomná vált elméjében, melyet egyáltalán nem a Dunántúlon, hanem Magyarország délkeleti szélein és az aszenida birodalom irányában fekvő részekben tapasztalható meg. A régi forrásban szereplő „Blachi ac pastores Romanorum“ kötőszavát megőrizte, mert utólag elválasztólag *et*-nek, nem pedig magyarázólag *qui et*-nek értelmezte, mint korábban tette, a pastores Romanorumot pedig egyszerűen Romani-nak tekintette, viszont a más népnek megismert vlachokkal most már külön foglalkozott.

Attila halála után K/XIV 23 a szlávokat, görögöket, vlachokat, messianusokat és a németeket sorolja fel. Bár Anonymus népnévsora csak a szlávokat, bolgárokat, vlachokat és a rómaiak pásztoraikat tünteti fel (c. 9.), a honfoglalás részletes történetében mégis ugyanazokat a népeket szerepelteti, mint a régi gesta. Lássuk ezeket a népeket sorjában.

⁵² Domanovszky S. és Eckhardt S. a longobárdok Itáliába vándorlására gondolnak. (SRH I. 269. l. 4. j.; Századok, 1928. 614—7.)

A *Teutonici*, mint a hűntörténet szerzőjének toldaléka,⁵³ természetszerűleg kiesik a számításból.⁵⁴ A *szlávok* a krónikában meglepően csekély szerepet játszanak, nevük is csak kétszer fordul elő, az említett népnévsorban és Szent István ellenfele Keanusnál, aki „dux Bulgarorum et Sclavorum“ (V 66, K 43). Anonymusnál már nagyobb szerepet játszanak, az ország különféle vidékein felbukkannak, így Ungvár és Munkács környékén (2, 12), a Duna–Tisza-közén, ahová a bulgárokkal együtt Keanus magnus telepíti be őket (11, 12), a Felvidéken Huba történetével kapcsolatban (33, 35, 36) és Csongrád vidékén (40). Feltűnő azonban, hogy a Dunántúlon csak a Rába és a Rábca környékén emlegeti őket (50), míg másutt a rómaiakat szerepelteti, holott a Dunántúl erős szlovén népessége nem kétséges.⁵⁵ A szlávok előtérbe helyezése a Névtelennél a hagyománynak köszönhető.

A *Messiani* (= Moesia lakói) a régi gesta felfogása szerint a bolgárok lehettek, *Moooi* néven szerepelnek a bizánci irodalomban.⁵⁶ Szent László korában Messia Magyarországon Bulgáriát jelentett.⁵⁷ A messianusok elleni harc emléke megmaradt a krónikában. Lél vezér, akinek a Zuard nemzetség a leszármazója, „circa Golgocha (= Galgóc) primitus habitans, exinde Messianis et Boemis exstirpatis, tandem in Nittriae saepius fertur habitasse“ (K 32).⁵⁸ Anonymusnál Zuard egyaránt harcol délen a bolgár vonatkozású Glad ellen és északon a nyitrai vidéki szlávok (és csehek) ellen, megerősítve ezzel a vezérek korára K értesülésének helyességét. XIV 32 azonban a Messiani-t és a Boemi-t tévesen azonosítja: „qui Messianos, scilicet Bohemicos de partibus Golgate expulit“.

A messianusok alatt tehát tulajdonképpen bolgárokat kell érteni, akik Szent István alatt és után Bulgári néven szerepelnek (K 42, 73; XIV 62, 66, 67, 104, 105, 108); Anonymusnál vezető szerepet játszanak, maga a főhős; Salanus is bolgár. A Messianus = Bulgarus tétel megerősítését olvassuk ki Árpád követének Salanushoz intézett soraiból, aki a régi gesta népnévsorára hivatkozik: *precepimus domino vestro duci Salano, ut dimissa nostra terra celerrimo cursu terram Bulgarorum eat, unde preavus suus descenderat mortuo Athila rege atthavo (sic) nostro*“ (c. 38.). A régi gesta-hoz közelálló forrást használó francia dominikánus útleírónál olvassuk: „Et est notandum, quod regnum ungariae olim non dicebatur ungaria, sed messia et panonia... Panoni autem, qui inhabitabant tunc panoniam, omnes erant pastores romanorum, et habebant super se decem reges potentes in tota messia et panonia.“⁵⁹ A Magyarországot nem közvetlen tapasztalatból, hanem írott forrásokból ismerő útleíró népnévfogalma világosan területi és nem etnikai jellegű (panoni, qui inhabitabant tunc panoniam), ennél fogva Messia és a Messiani a korabeli Hungaria határain belül kellett, hogy legyen. Ez pedig nem a régi Pannónia, a Dunántúl, hanem az a terület és népe lesz, amelyen a honfoglaláskor a bolgárok voltak az urak. Erre sok jel mutat, már *Theophanes*-nél olvassuk, hogy

⁵³ „Teutonici, certainly come from the H. C. and were added, by X (XIII) (advenae of course means that they were settled as 'guests').“ Macartney: *Studies* 161. l. 138. j.

⁵⁴ Ebbe a kategóriába tartozik Detricus is, aki „natione Alamanus“. An. csak birodalmi németekről ír. V. ö. c. 1, 15, 48, 55 és 57.

⁵⁵ Szerepelnek még bülföldi szlávok is, akiket nem illet ezzel az összefoglaló névvel: Rutheni, Boemi, Poloni. V. ö. terra Rachy c. 45.

⁵⁶ A XI–XV. sz.-ban általánosan használt archaizáló kifejezés. Gy. Moravcsik: *Byzantinoturcica*. II. Bp. 1943. 180.

⁵⁷ Szent László magát „Ungarorum et Messie rex“-nek is nevezte. Fraknói V.: *Szent László levele a montecassinói apáthoz*. Bp. 1901. 3.

⁵⁸ A csehek korszerűtlen szerepeltetése a honfoglalás korában a morvák helyett a XI. századi szerkesztésre utal. Innen veszi őket nyilván An. is.

⁵⁹ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*. Ed. O. Górká. Cracoviae 1916. 43. A magyar forrásokkal való összefüggését megállapította Deér J.: *Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis*. MÖIG XLV. 1931. 1. kk

a VII. században Kuvrát negyedik fiával az avarok birodalmába bolgárok vándoroltak.⁶⁰ *Suidas* szerint pedig Krum (Krein) fejedelem (802—815) megverte a frankok által elűzött részeges avarokat.⁶¹ A *Fuldai évkönyvek* szerint 863-ban a frankokkal szövetséges bolgárok keleti ellenségei és szomszédai a morváknak, végül 892-ben a frankok közvetlenül a magyar honfoglalás előtt kéri a bolgároktól, hogy Szvatopluk morváinak ne adjanak (erdélyi) sőt.⁶² Bevonhatjuk még *Konstantinos* határleírásait is, aki szerint „a Dunán túl pedig a turkok (magyarok) laknak Moravia földjén“ (c. 42. V. ö. 40. Belgrádtól Sirmium két napi járóföldre van, „és azután van Nagy Morvaország, a keresztelethen, melyet a turkok szintén elpusztítottak és melyen azelőtt Szfendeplokosz uralkodott“). Nála ugyanazon a területen, amelyen más forrásokból bolgárookra lehet következtetni, Szvatopluk morvái laktak. Ez az ellentmondás nagyon emlékeztet a magyar hagyomány kettősségére, mely egyrészt bolgár (Salanus), másrészt morva (Szvatopluk, Marót) ellenféllel számol. Meggyőződésünk, hogy a hagyomány méltán emlékezett erre a két népre, illetve politikai tényezőre. A jólétesült Regino is említi a magyarok betöréseit a karintiaiak, a morvák és a bolgárok földjére.⁶³ A hagyományban a két utóbbi népképe összefolyt, mint ahogyan kronológiai tévedések is vannak ezen a vonalon. A krónika és Anonymus bolgár hadjáratai, beleértve a Kean elleni akciót is, majdnem reménytelenül össze vannak keveredve egymással és azzal, amiről Regino értesít.⁶⁴ A kalandozások korabeli Bulgária elleni akció leírása végén (mely kincseket és barmokat eredményezett a magyarok számára) ezt a különös megjegyzést olvassuk: „castra ipsorum (Bulgarorum) occupantes et civitates eorum destruentes, que Domino concedente et nunc habent et possident“ (XIV 57). Olyan bolgár városok, amelyeket a magyarok a XIII. században birtokoltak volna, nincsenek, de ha a krónikás boldog meglepődöttséggel mégis ilyet ír, akkor ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a korabeli Magyarország egy részét a honfoglalás korában bolgár fennhatóság alatt állónak tartotta. Ennek a hiedelemnek a forrása nem eshet távol a francia dominikánus forrásától, melynek nyomán ez Messiát szintén Ungaria-ban kereste, s ez a forrás végső eredményben a régi gestára utal. Ezek szerint a Messiani és a Bulgari egy népek vehető és K/V 23 Szvatoplukról szóló értesülése, „Bulgaris Messianisque imperabat, incipiens similiter in Pannonia dominari post Hunorum exterminium“ — szinonim értelemben használja őket. Régi elbeszélő forrásaink tehát a Messiani alatt magyarországi bolgárokat értettek.

Feltűnő a *bolgárok és a görögök* sűrű együttemlegetése.⁶⁵ Ennek az az oka, hogy Bulgária 1018—1186-ig görög fennhatóság alatt volt és így a két néprajzi és földrajzi fogalom egy kissé összekeveredett és a korabeli magyar ember hajlandó volt hasonló viszonyokat feltételezni a multban is. Innen van az, hogy a honfoglalás alapelbeszélésében Anonymusnál Salanus szövetségesei és segítői a görögök.⁶⁶ Macrinus és a segítségül siető rómaiak, valamint Salanus és a segítségül siető görögök közt párhuzamosság van, a két viszony funkciója azonos.⁶⁷ A bolgároknak a görögöktől való függésének hiedelme kisugár-

⁶⁰ Ed, de Boor 357—8. V. ö. G. Fehér: *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten*. Bp. 1921. 34.

⁶¹ Ed. Gaisford. Oxonii 1834. I. 771—2.

⁶² MGSS I. 374, 408.

⁶³ Ad a. 889. V. ö. XIV 54—57 és An. 50.

⁶⁴ V. ö. Macartney: *Studies* 145—6.

⁶⁵ An. 12, 14, 20, 38—39, 41; XIV 104, 105, 108.

⁶⁶ 14. (Salanus) cum adiutorio Grecorum et Bulgarorum; propter aliquem timorem Grecorum vel Bulgarorum; 38. (Salanus) misit legatos suos ad imperatorem Grecorum et ducem Bulgarorum, ut sibi auxilium darent; 39. (Sal.) cum adiutorio Grecorum et Bulgarorum. V. ö. 44. (Zoárd és Kadocsa) venerunt versus fines Bulgarorum... in Greciam eundi; 45. cives Macedonorum et Bulgarorum; Zuard in Grecia remansit.

⁶⁷ L. a II. mellékletet. 39. I.

zott Menumoroutra is, akit Anonymus Salanus mintájára bolgárnak hisz,⁶³ bár népe kazár. Minthogy Macrinus attributumai eredetileg a magyar honfoglalás „ellenfelének” személyével függtek össze, elfogadhatjuk, hogy a magyar hagyomány az ellenfél politikai függésének tudatát őrizte meg Bulgáriától. Gladról ugyan nem állítja Anonymus, hogy bolgár lett volna, de bolgár kapcsolatai szembeötlőek.⁶⁴ Anonymus tehát Salanus, Menumorout és Glad területét a honfoglalás idejében bolgár érdekkörbe tartozónak tekintette, melyen szláv és kazár népek felett bolgár eredetű vezetőket képzelt el.⁷⁰

Hol van azonban a *vlachok* és a *pastores Romanorum* helye? A krónika megelégszik a népnévsorban és az Incidentiában való egyszerű megemlékezésükkel, K és V 21 pedig a székely-román adatot is hozza, de ezenkívül semmit többet. Anonymusról már megállapítottuk, hogy a 9. fejezet vlachjait és a *pastores Romanorum*ot eredetileg azonosította egymással, majd később szemléleti változása következtében gestája további részeiben már szétválasztotta őket, sőt a *pastores Romanorum*ot éppen a honfoglaláskor a Dunántúlon jelzett rómaiakkal azonosította. K. Schünemann helyesen ismerte fel Anonymus honfoglaláskori Romani-jainak a régi rómaiakkal való azonosságát. Nem ismeri fel azonban, hogy a Névtelen megkülönbözteti egymástól gestájában a vlachokat a rómaiaktól. Tévedésének kettős alapja az a feltételezése, mely szerint Anonymus ismerte volna a vlach = pásztor jelentést (l. Anna Komnene), ami nem igazolható. „Es ist daher naheliegend — folytatja —, den Ursprung der Bezeichnung *pastores Romanorum* in der Übersetzung des balkanlawischen und byzantinischen Hirtenbezeichnung Vlach mit Hinzufügung der Nationalitätsangabe *Romani* zu suchen.“ Második tévedése, hogy erre a feltételezésre egy másikat épít. „Die *pastores Romanorum* in Pannonia und Messia sind hiernach also identisch mit den walachischen *Mvool* oder *Messiani*.“⁷¹ A bizánci irodalomban szereplő *Mvool* név azonban nem annyira etnikai, mint inkább területi-állami értelmű (v. ö. a francia dominikánus útleírásával, fentebb 53. l.), ennél fogva sokkal jellemzőbb a bolgárookra, mint a vlachokra, akikre kivételesen tényleg vonatkozik a XIII. századeleji Niketas Choniates és a XV. századi Dukas egy-egy kitétele,⁷² míg a bolgárok archaizáló *Mvool* neve a legáltalánosabb, sőt néha még a besenyőkre és a magyarokra is alkalmazzák.⁷³

A 11. fejezetben Anonymus leírja az új hazában, Pannóniában talált népeket és területeket; ebben a seregszemlében a dunántúli rómaiak és pásztoraik (többé nincs szó velük kapcsolatban vlachokról!), azután Salanus, Menumorout, Glad és Ohtum letárgyalása után, a nyugat-keleti irányú felsorolást befejezve, Geloura és vlachjaira már nem tér rá.⁷⁴ Feltehetően esetleg, hogy véletlenül felejtkezett el róluk, vagy hogy a szöveg csonka, de ez már azért sem valószínű, mert a középkori történetírásban oly gyakori hetyke tudákossággal odaveti a felsorolás végén: „Quid ultra?“ — jelezve, hogy ebben a tárgyban több mondanivalója tulajdonképpen nincsen. Ezt a megfigyélést egy másik hasonló erősíti meg.

⁶³ 51. Menumorout per legatos proprios *bulgarico corde superbe mandando*... V. ö. 14. Salanus... *missis legatis suis more Bulgarico*... *minari cepit*. Az első példa nyilvánvalóan a másodiknak utánzata.

⁶⁴ C. 11. Glad de Bundyn castro egressus (v. ö. Vita Ma. S. Ger. Ajtonyról: in ciuitate Budin fuerat baptizatus); 44. adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum; mortui sunt duo duces Cumanorum et tres kenezы Bulgarorum.

⁷⁰ Szláv népesség feletti bolgár vezetőrétegre is vonatkozhat: Kean dux Bulgarorum et Sclavorum (XIV 66).

⁷¹ K. Schünemann: UJb IV. 1924. 451. Ezt gondolta jóval régebben Sebestyén Gy. is: *A magy. honf. mond.* I. 449.

⁷² Ed. Bonn 452, illetve 146.

⁷³ Gy. Moravcsik: *Byzantinoturcica* II. Bp. 1943. 180—1.

⁷⁴ Deér J.: *i. m.* (Magyarok és Románok I. k.) 104.

Emlékeztetünk mindarra, amit Anonymus sztereotíp történet szemléletéről elmondottunk. Magyarország a Névtelen szemében Attila birodalma, a magyarok jogos öröksége, melyet a nagy király halála után a szomszédok bitoroltak. Saját korának népi szomszédságából kiindulva mi sem volt természetesebb előtte, mint hogy ugyanazok a népek vettek részt Attila örökségének birtokba vételében. Ebből a szemléletből következik, hogy mind Anonymus, mind a krónika népnévsora a XII—XIII. század népi szomszédságviszonyait tükrözi (más szóval kifejezve: nem a régi gestából való). A honfoglalás sem más, mint a bitorló népeknek vagy kiűzése régi hazájukba — Árpád megüzeni Salanusnak, „ut dimissa nostra terra celerrimo cursu terram Bulgarorum eat, unde preavus suus descenderat mortuo Athila rege atthavo (sic) nostro —, vagy meghódoltatása. Abból a felfogásból, hogy mindenik nép a XII. századi viszonyoknak megfelelő irányban részesedett Attila országából, számos anakronizmusra vezetett. „A Dunántúlt rómaiak lakják, a Felvidéken Árpád csehekét talál, az északi vidékeket már ekkor védeni kell a lengyelek betöréséről, Erdélyt pedig már akkor is a kúnok nyugtalanítják; holott a valóságban a lengyel állam csak a X. század végére ölt határozottabb alakot, a lengyel népnév csak a következő század elején tűnik fel, a X. századi magyarság keleti szomszédai pedig nem a kúnok, hanem a besenyők.⁷⁵ Ilyen gondolkodás mellett nem meglepő, ha a Magyarország délkeleti szomszédságában élő román népet, melynek egyes részei a Balkánon a bolgárokkal együtt jelentős államot alakítottak, más részük pedig Erdély déli részein is megtalálható volt, a honfoglaláskori Magyarországon szerepelteti. De nem ott, ahol a vlachok a régi gestában és a krónikákban előfordultak, a Dunántúlon, hanem abban az irányban, amerre Anonymus korában valóban jelentkeztek Magyarország, tehát Erdélyben.

Anonymus a vlachokat Glad segédcsapataiként mellékesen a Bánságban is szerepelteti, de semmi sem vall arra, mintha ezt a területet a vlachokéknak tekintené. A 11. és a 44. fejezet összehasonlításából még az is kitűnik, hogy a vlachok segédcapatokként való szerepeltetése a bolgárok és kúnok mellett a korábbi fejezetben még nem volt szándékában.⁷⁶ A bolgárok, kúnok és vlachok együttes említése egyetlen korban, a bolgár-román császárság idejében, 1186 után lehetséges.⁷⁷ Ime ez is bizonyítja, hogy a jelenkori viszonyok visszavetítéséről van szó.⁷⁸ Hangsúlyozzuk ki, hogy a görög fennhatóság alatti Bulgária (1186 előtt) és a bolgár-román császárság (1186 után) tényei egyként III. Béla király jegyzőjének tapasztalataihoz tartoztak. Kétségtelen, hogy mindkét állapot rányomta a maga bélyegét a gesta honfoglaláskori elbeszélésére. Emlékeztetünk itt arra a megállapításunkra, hogy Anonymus gesta nem egyszerre, hanem hosszabb idő leforgása alatt, fokozatosan alakult ki. Ami a 11. fejezet seregszemléje és a részletes gestaszöveg közt a vlachok szempontjából megfigyelhető, annak okát a balkáni politikai viszonyokban találjuk meg. Az Aszenida birodalom keletkezése a vlachokat erősen a figyelem középpontjába vonta, maga a lázadás kitörése meg éppen III. Béla leányának Angelos Izsákkal kötött házasságával volt összefüggésben, s a magyar állam ettől kezdve hosszú évtizedeken keresztül kénytelen volt komoly figyel-

⁷⁵ I. m. 108—9. Hasonló szemlélet alapján An. kúnoknak nevezi a magyarokhoz csatlakozó kabarokat, akik az ő elbeszélése szerint valóban abban az irányban laktak, mint a maga korában az igazi kúnok.

⁷⁶ C. 11. Glad de Bundyn castro (Bulgarorum) egressus adiutorio Cumanorum et Bulgarorum; 44. adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blachorum.

⁷⁷ Macartney: *Studies* 147—8. Hasonlóképpen érvelt már Pauler Gy. (*Századok*, 1883. 116.) és Pič L. is (*Zur Rumänisch-Ungarischen Streitfrage*. Leipzig 1886. 418.).

⁷⁸ G. I. Brătianu: *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*. Buc. 1945. 202—3. Iorga nyomán a Komnenosok korának lenyomatát látja An. bolgár-görög vonatkozásaiban és ezen az alapon An.-t tévesen II. Béla korára helyezi.

met szentelni az új államalakulatnak. A 9. és 11. fejezet még 1186 előtt keletkezett, amikor a szerző figyelmét még semmi sem hívta fel különösebben a korabeli vlachokra, talán még létezésükről sem igen tudott. A 24—27. és a 44. fejezeteket a bolgár-román császárság felállítását követően írta, amikor már komoly tényezőként ismerle őket és az udvar értesülésein keresztül tudomása volt a bolgárok, vlachok és a kúnok közti szoros összefüggésről.⁷⁹ Nem lehetetlen, hogy balkáni hatásra megy vissza a 24. fejezet szláv *Blasi* névalakja is. Ilyenformán a korabeli népvizonyok hatása alatt, a régi gesta felfogásával határozott ellentétben (ez ugyanis csak a Dunántúlon ismert vlachokat) élesen elválasztotta a vlachokat a pastores Romanorumtól (holott a régi gestában ezek azonosak voltak) és a Dunántúlon kívül próbálta őket elhelyezni, mégpedig abban az irányban, amerre a román-vlach nép helyilegesen jelentkezett, a bolgárok, kúnok és besenyők társaságában. Régi hazai hagyományra azonban nem támaszkodhatott, mert ilyen kimutathatóan nem is létezett. Ha most végigtekintünk Magyarországon minden jelentősebb területi egysége felett, akkor kitűnik, hogy a Duna—Tisza-köze, a Dunántúl, a Felvidék le van foglalva egy-egy hódító, egy-egy nép, egy-egy vezető számára. A népnévsor minden egyes tagja megtalálta a maga helyezkedését, csupán a vlach nép nem. Anonymus hiába keresgélte a hagyomány értesülései közt, nem sikerült a vlach népről semmit sem megtudnia. De minthogy — Macartney szavaival élve — Anonymus az az ember, aki szeret mindent megmagyarázni, a vlach-kérdést összekapcsolta a Magyarországból egyedül fennmaradó nagyobb tájegységgel, Erdéllyel és az Erdéllyel kapcsolatos magyar hagyománnyal, a Gyuláknak a régi magyar gestaiban fennmaradt történetével. Ezt az eljárást két körülmény írta elő majdnem parancsolólag. Az egyik az volt, hogy a Szemere nemzetség és Huba históriájának analógiájára itt is multat és történelmi tekintélyt kérő nemzetségi igény, a magukat Tuhutum vezértől származtató északerdélyi magyar nemzetségeké; a másik pedig az, hogy Frdély déli szélén ebben az időben magyar szolgálatban is kezdtek feltűnedezni az első könnyű fegyverzetű román segédcapatok, sőt volt már Dél-Erdélyben „*silva Blacorum*” is. Így történt, hogy a vlach nép megkapta lokalizálását és az északerdélyi magyar nemzetségek megkapták honfoglalói mivoltuk történeti igazolását. A megoldás történetietlen volt ugyan, de a magyarországi honfoglalás alap-történetének felhasználásával kerek elbeszélést nyújtott és minden igényt kielégített. Igaz, hogy a vlachok 1200 körül még csak Dél-Erdélyben laktak kimutathatólag, de a honfoglaló északerdélyi nemzetségeknek ellenféltre volt szükségük. Anonymus ezzel kénytelen volt a vlachokat éppen Észak-Erdélyben szerepeltetni, ahol első történeti nyomuk csak 1285-ben jelentkezik. Ez nem az egyetlen eset Anonymus gyakorlatában, mert miát láttuk, Szabolcsot egészen önkényesen egy etimológia kedvéért birtoklási földjéről, a dunántúli Fejér megyéből egyszerűen a Tiszántúlra helyezte. A krónika a Kis-Alföld Dunától északra eső részét Léllel foglaltatja el. Mivel ezt a területet Anonymus családi hagyományok alapján Hubának juttatja, Lél apját, Tas a solti Tas község analógiája alapján az Árpádok szállasterületére helyezi, innen pedig a nvírségi Tasvásár kedvéért Szabolcsal együtt a Tiszántúlra is elküldi hódító útra, s mi több, az Ecsedi-láp vidéki Saruvárt minden jogcím nélkül Tas alapításának nyilvánítja.

A Macrinus—Gelou párhuzamból megoldatlan probléma még a *d)* pont: miért zaklatják a kúnok és a besenyők a románokat? A zaklatás macrinusi analógiája önként kínálkozott Anonymus számára.

A gestaszöveg nem határozza meg, hogy belföldi, vagy külföldi *zaklató*król van-e szó. Erdélynek kún lakossága tudomásunk szerint sohasem volt, besenyők azonban laktak a Persányi-hegység

⁷⁹ A prológust természetesen nem keli a szöveg előtt megírtnak tekinteni.

északi lejtőjén, a Székás-folyó alsó folyásánál, a Kükülő torkolatvidékénél, a Beszterce-patak völgyében, a Székelyföldön és másutt.⁸⁰ A szászok kiváltságlevelében, az Andreanumban (1224) említett *Terra Blacorum et Bissenorum* (mely valószínűleg a Persányi-hegységre és Fogaras vidékére vonatkozik) olyan helyet jelöl, ahol a vlachok és a besenyők közt feltételezhető sűrűlódások. Erdély délkeleti részét közel egykorú forrás szerint a Havasalján és Moldvában tanyázó kúnok sorozatosan zaklatták és pusztították beüteléseikkel.⁸¹ Mindkét forrás a maga keletkezésénél jóval korábbi tényálladékokat foglal magába, úgyhogy tartalma az 1203-ig író⁸² Anonymusszal bízvást egykorúnak vehető. Ezek szerint a vlach-kúnbesenyő együttes Anonymus korában jól elképzelhető, még a zaklatás motívuma is indokolt, de — Délkelet-Erdélyben és nem az irónk által jelzett Észak-Erdélyben. Legfőbb nehézség azonban az, hogy Anonymus itt a besenyőket *Picenati* névvel illeti, míg másutt *Bisseninek* írja őket. Ezért aligha tekinthetjük ezt a megoldást teljesen kielégítőnek.

A zaklatókat Anonymus a szomszédságban is kereshette és így a honfoglalók útjába eső népek névsorára is fordulhatott figyelme a II. Géza-korabeli gestában, amely a XII. század közepének megfelelő viszonyokat tüntette fel:⁸³ *denuo ingressi sunt Pannoniam. Transeuntes igitur per regnum Bessorum, Alborum Cumanorum, Susdaliam et civitatem Kyo nominatam, deinde transierunt Alpes (XIV 26).*⁸⁴ Minthogy Susdal és Kiev távolságuk miatt nem jöhettek számításba, maradtak keleti szomszédokul a kúnok és a besenyők. Ennek a feltételezésnek két nehézsége van, az egyik az, hogy Anonymus a honfoglalás előtti úton nem említi a besenyőket, a kúnokat pedig a kabar csatlakozókkal azonosítja; a másik nehézség itt is az, hogy a besenyőket mindíg *Bissenik*, egy esetben *Bysseni* névvel illeti, a tárgyalt részben pedig *Picenati* névvel. Ez a nehézség fennáll egyébként a *Blasii* névvel kapcsolatban is, ezt ugyanis Anonymus másutt *Blachii*, *Blaci* formában használja. A krónikákban *Bessi*, *Bissenik*, illetve *Kuni*, *Cuni*, *Chuni*, *Cumani*, *Comani* névalakokkal jelzik.⁸⁵

A hazai forrásokban a *Blasii* névalak Anonymuson kívül sehol sem fordul elő, a külföldiekben is csak néhány helyen, így az ismeretlen francia

⁸⁰ Györffy György: *Besenyők és magyarok*. Bp. 1940.

⁸¹ III. Honorius levele II. Endréhez (1211): *terram Boze et ultra montes nivium propter paganorum insultum vastam usque ad proxima tempora et desertam noviter inhabitare coeperunt*. Zimmermann—Werner: *Urkundenbuch* I. 11. V. ö. Pauler Gy.: *Századok*, 1883. 109.

⁸² Szilágyi Lóránd: *Az Anonymus-kérdés revíziója*. Századok, 1937. 199.

⁸³ Domanovszky: *Századok*, 1933. 181—2.; Macartney: *Studies* 147. 1. 100. j.

⁸⁴ V. ö. K 6 (Scitia) *Habet etiam de occidente vicinos Bessos et Comanos* Albo és XIV 6 *Cui de oriente vicini sunt Bessi et Cumani* Albi.

⁸⁵ Még az a lehetőség is fennáll, hogy Anonymus nem volt tisztában a *Bissenik* és a *Picenati* azonosságával. Ismételtén arra kell hivatkoznunk, hogy a gesta egyes részeinek keletkezése közt tekintélyes időkülönbségek lehetnek.

dominikánus útleírónál, Philippe Musket *Historia regum Francorum*-ában,⁸⁶ stb. Régebbi elbeszélő forrásainkban a vlach népnév, akárcsak hazai okleveleinkben, a *Blachi* típushoz tartozik, az újabb megszövegezésekben pedig a *Vlachi* típushoz.

	K	S	B, D	V	P
C. 14. <i>Blackis</i>	Ualachis	Ulachis	Ulachis	Vlachis	(12.) Ulachiis (sic)
C. 21. „	—	—	—	„	(19.) —
C. 23. <i>Ulahis</i>	Vllachis	Ulachis	Ulachis	„	(21.) Olachis

Tegyünk kísérletet a különbözőségek okának felderítésére. Feltűnő, hogy a sokszor említett népnévsorban K 23 kivételesen *Ulahi*-t ír. Az illető fejezetben K és V úgyszólván betű szerint egyeznek egymással, de V-nél mégis *Vlachi*-t találunk. Különbség még köztük, hogy a névsorban a vlachok más és más helyen szerepelnek, V-nél a görögök után, K-nál a névsor végén. V a sor közepén a *Teutonicis* mellé helyezi az *advenis* jelzőt úgy, hogy esetleg az előtte álló vlachokra és görögökre is vonatkozhat; K az *advenis*-t a felsorolás végére teszi, úgyhogy a szlávokon kívül minden más nép a jövevények sorába kerül. Ha figyelembe vesszük, hogy An. 9, K/V 14, azonkívül Ricardus, a Chronicon Sitticense Magyarországot kifejezetten csak *pasua Romanorum*nak nevezik és népnévsort nem tartalmaznak, feltételeznünk kell, hogy ennek az egyezésnek közös oka: a közös forrás, a régi gesta. A *Blachi* népnév szlávós *Blasii* változata a magyar és a francia Anonymusnál maradt fenn. Forrásuk nyomán mindketten hol a *Blachi*, hol a *Blasii* változatot használják. Ha a régi gestában a vlachokon kívül a többi népek is még lettek volna említve, akkor a belőle merítő szövegekben nyilván ezeknek is nyoma volna. De minthogy nincsen, el kell fogadnunk, hogy a többi népek neve a XI. századi gesta keletkezésénél később került bele krónikánkba és Anonymus gestájába, mégpedig a magyar honfoglalás hagyományából. Ebből a körülményből fakad K 14 és 23 különbözősége a vlach népvétet illetően: míg az első helyen a régi gesta eredeti, a másodikon később bővített változata érvényesül. Hogy a 23. fejezetet K az ellenőrzést szolgáló régi szövegben nem találta meg, az onnan látszik, hogy a 14. (és 21.) fejezetben a régies *Blacki* nevet hozza, míg a 23. fejezetben a XIII. századi minta újabbekeletű *Vlachi*-jából lett *Ulahi*-t. (V mindkét helyen egyöntetűen *Vlachi*-t ír.) Racionalizáló hajlamának engedve K rendet teremt a névsorban, a szlávokat elfogadja ottlakóknak, mert ezt a hagyomány világosan tudta, a többit pedig mind advenáknak könyveli el, beleértve az *Ulahi*-t is, akiknek azonossága a *Blachi*-val, úgy látszik, elkerülte figyelmét. B és D 23 (csak itt) éppen úgy *Ulahi*-t hoz, tehát K-val egyező forrásra utal, ami nem más, mint a XIII. századi alapszöveg. V egyöntetű *Vlachi*-ja kétségtelenül XIV. századi uniformizmus és modernizmus. S 14 *Ualachi* = *Ulahi*-ja arra vall, hogy XIII mindenütt ezt a típust használta a vlachok jelölésére. K 14 itt egy régi szöveg alapján vissza-

⁸⁶ Az 1308-ból való *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*-ban találjuk a vlach népnév többszámának *Blazi* formáját a balkáni vlachokkal kapcsolatban (inter machedoniam et thesaliam est quidam populus walde magnus et spaciosus qui uocantur *blazi* et olim fuerunt romanorum pastores... Sed tandem ab ungaris inde expulsi, ad partes illas fugierunt), de néhány sorral lentebb már *blachi* a nevük (Terram enim horum *blachorum* etc.). I. m. 13. A *Blas* elnevezés Musketnél háromszor fordul elő, mindannyiszor balkáni, illetve Magyarországon kívüli vonatkozásban. 1. Ioannitiusszal kapcsolatban, aki „Sires des Blas et des Comins“ (23.004. vers); 2. a latinokkal kapcsolatban, „que contre les Blas soit en gierre (29.950. v.); 1242-ben a vlachok megverik a tatárokat: „Que li rois de la tiere as Blas, Les ot descomfis a un pas“ (30.959. v.). G. Popa-Lisseanu: *Români în poezia medievală*. Buc. 1935. 26—7. (Fontes Hist. Daco-Rom. III.) Talán nem távolodunk el erősen a valóságtól, ha feltételezzük, hogy Musket *Blas*-jainak forrása rokon azzal a forrással, amelyből Anonymus is merített.

állította az archaikus *Blacki* formát, de a 23. fejezetet ebben a régi szövegben nem, csak XIII-ban találta meg, tehát változatlanul hagyta. Ami most már XIII *Ulachi* alakját illeti, ez vagy a *Vlachi-Wlachi* helyesírási változata, vagy esetleg a már kialakult magyar *oláh* népnév egyik legkorábbi előfordulása. A hűntörténet 23. fejezetének népnévsora azonban határozottan XIII. századi fogalmazás a hagyomány alapján, amely hagyományból egészen függetlenül csapódott le An. 9 népnévsora is.

A *Blasii* névalak Anonymusnál tehát lehet a régi gestára visszamenő kölcsönzés — mint közvetve talán a másik Anonymusnál is —; a *Picenati* névalakra azonban a hazai gyakorlatban egyetlen példát sem találunk, ezért Macartney nyomán külföldi, nyugati latin forrásokban vagyunk kénytelenek a mintát keresni.

Macartney meggyőző érvekkel bizonyította,⁸⁷ hogy Anonymus tekintélyes mértékben felhasználta saját kora eseményeit a régmult történet megelevenítésére. Így széleskörűen kiaknázta a Barbarossa Frigyes császár vezetése alatt 1189-ben Magyarországon keresztül vonuló III. kereszties hadjárat eseményeit. Lübecki Arnold elbeszélése szerint⁸⁸ Frigyes Regensburgból (Ratisbona) indult el és a Duna mellett Bécsen keresztül érkezett Magyarországra. III. Béla Esztergomban pazar ajándékokkal kedveskedett vendégeinek, a királyné pedig egy csodálatosan szép sátrat ajánlott fel a császárnak. Az út innen „in urbem Adtile dictam“ vezetett tovább, ahol vadászatot rendeztek. A Tiszát Zalánkeménynél lépték át, majd a Szávánál lovagi tornát rendeztek. III. Béla király eddig kísérte el a császárt és búcsúzóul négy tevét ajándékozott neki. Anonymusnál mintha több reminiscenciája maradt volna fenn ennek az átvonulásnak. A 38. fejezetben a Dunáról azt írja, hogy „a Ratisponam in Grecia descendit“. Az 1., 46., 47. fejezetben szó van Attila városáról, a vadászatról, a lakomáról, a fejedelem-asszonyról, Zalánkeményről, tevék ajándékozásáról, ajándékok kicseréléséről. Hasonló egybehangzások találhatók Ansbertusnál is.⁸⁹ Itt szintén megtaláljuk az ajándékokat, a királynő ajándékát, a vadászatot, a tevéket, Attila városának nevét (rontott Czilnburg = Ecilburg formában). Előfordul a balkáni „antiquae clausurae sancti Basilii“ is, mely Anonymusnál porta Wazil, porta Wacil formában három helyen is olvasható és valószínűleg III. István, vagy III. Béla balkáni hadjáratainak emléke. Ezt a szorost nemrégén erősítették meg a görögök, nyilván a bolgár-román császárság ellen. Olvasható Ansbertusnál a vlachokról egy leírás, mely Macartneyt — szerintünk nem túl sok joggal — Gelou embereinek kedvezőtlen jellemzésére emlékezteti.⁹⁰

⁸⁷ *Studies* 147—50.

⁸⁸ *Chronica Slavorum* IV. 8.

⁸⁹ *Ystoria de Expeditione Friderici Imperatoris*. Fontes Rerum Austriacarum SS V. k. 15—20.

⁹⁰ *Greculos Bulgaris Servigios et Flachos semibarbaros in insidiis parentes ut ex abditis repentinis incursionibus extremos... sagittis toxicatis ferirent* (28.).

Mіндеzekből Macartney egyfelől helyesen annak újabb megerősítését olvassa ki, hogy Anonymus tényleg III. Béla jegyzője volt, másfelől úgy véli, hogy az egyezések egy része egy olyan ismeretlen, a fentiekhez hasonló forrásra támaszkodik, melyet a Névtelen emlékezetből idéz. Ebben valószínűleg megvolt a lakoma (c. 46), a vadászat (50), az ajándékok leírása a tevékkel és Gelou vlachjai jellemzésének mintája. Innen kell származnia a *Picenati* népnévalaknak.⁹¹ De az sem kizárt, hogy innen való a *Blasii* névalak és Musketnek a Balkánnal és a keresztes hadjáratokkal összefüggő *Blas* neve is.

A nyugati latin források közt tallózva két típusát találjuk a besenyő népnévnek: 1. *Pecenaci*⁹² és 2. *Pincenati*.⁹³ A nélkül, hogy Anonymus forrását megtalálni vélnők, Guilelmus Tyrius († 1190 körül) egy részlete arra mutat, hogy egy hasonló jellegű munkát használhatott szerzőnk, mégpedig *emlékezetből*. Itt is Ratisbonától jönnek lefelé a Duna mellett a keresztesek Magyarországon át Bulgária felé. Az említett részlet az I. keresztes hadjárat egy epizódjára vonatkozik a Balkánon. „Comes Boemundus invitat imperatorem Constantinopolitanum, ut cum reliquis principibus proficiscatur. Imperator excusabat se, dicens quod hostes circa se haberet ferocissimos. Bulgaros, Commanos et Pincenates, qui fines imperii sine intermissione circuibant, quaerentes opportunitatem, ut subito possent irruere et eius turbare tranquillitatem.”⁹⁴ Ezekben a sorokban a legvilágosabban benne van a Gelouról és népéről szóló jellemzés *d*) pontjának két eleme, a *zaklatás*, és a *zaklatás* alanyai: *a kúnok és a besenyők*.⁹⁵ Ez az egyezés nem lehet véletlen. Bár a kérdést teljesen megoldottnak még nem tekinthetjük, Macartney útmutatása nyomán, úgy hiszem, sikerrel lehet elindulni gestáink egy ismeretlen forrása felkutatására, mégpedig a Magyarországon keresztülvonuló keresztes hadjáratokra vonatkozó irodalomban. Nem tartom lehetetlennek, hogy ezen a nyomon Macrinus egy újabb összetevőjére lehet majd rábukkanni, sőt újabb fény vetődhet Gelou rejtélyes vlachjaira is.

⁹¹ *Studies* 148—9 és 212.

⁹² *Pecinaci*: Regino és másolói. *Annales Mettenses*, Magnus Presb. Reichersperg; *Pecenaci*: *Annalista Saxo*; *Pecenati* (Pecenati et hii qui Falones [= Cumani] dicuntur): Albericus; *Petenati*: *Annales Tornacenses*; *Pezenati*: *Chron. Belg. Magnum*, Otto Frisingensis; *Piccinaci*: Tudebodus imitatus et cont.; *Picenatici*: Prágai Cosmas.

⁹³ *Pincenarii* et Comanitae: Albertus Aquensis; *Pincinati*: Baldricus Andegavensis, *Chron. Venetum*, *Gesta Francorum et alior. Hierosolym.*; *Pincenati*: Godefridus Viterbensis, Guilelmus Tyrius, Raimundus de Agiles, Robertus Renensis mon.; *Pincenati*: Ricardus.

⁹⁴ Gombos: *Catalogus* II. 1143. V. ö. Tudebodus imit. et cont.: „Turci et Piccinaci et Comani et Sclavi et Athenasi et Usi erant insidiantes illis undique, videlicet ut in aliqua parte eos laedere possent.” III. 2269.

⁹⁵ A *Pincenates* alak két nehézséget is okoz: az *n* belüli jelenléte és a többszám -es végződése. Emlékezetből való idézésnél azonban ezeknek a különbözőségeknek — tekintve a besenyő népnévalak rendkívüli változatosságát — túlnagy súlya nem lehet.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy csak a vlach-kún-besenyő vonatkozások származhatnak a feltételezett nyugati forrásból, a magyarországi átvonulás elemei nem, ezek ugyanis Anonymusnak inkább személyes élményei lehetnek.

A *Picenati* névalak Anonymusnál kétségtelenül egy a fenti típusú nyugati, valószínűleg francia eredetű latin forrás reminiscenciája. Jegyzői minőségében az átvonuló keresztesek fogadtatásánál a király által ő maga is jelen lehetett. A nyugatiakkal való érintkezésben nagyon könnyen kapcsolatba kerülhetett olyan, az I. keresztes hadjáratra vonatkozó művekkel, amelyeket a lovagok, mintegy útmutatást keresve bennük nehéz vállalkozásukban, magukkal hoztak. Ezeket Anonymus nem tarthatta meg magának, de olvashatta és emlékezetből felhasználhatta őket. Más okunk is van hinni, hogy a Névtelen jegyző figyelmét volt mi a Balkánra, közelebbről a bolgár-román császárságra vonja és hogy komoly értesülési lehetőségei voltak az udvarban, különösen a különféle követ-ségek útján.⁹⁶ Mindezek alapján nem tartjuk erőltetettnek az állítást, hogy a Geloura és népére vonatkozó passzust Anonymus részben Magrinus mintájának alakjából, részben nyugati irodalmi források balkáni vlachokra vonatkozó közvetett értesülései felhasználásával szerkesztette meg. A vlachok rossz hírneve soraiban tehát nem az erdélyi románokra vonatkozó tapasztalatok és értesülések eredménye, sem a bizánci irodalomban előforduló kedvezőtlen vélekedés⁹⁷ vetülete,⁹⁸ hanem a lovag közismert lenézése a könnyű fegyverzetű harcos iránt. A vlachokat zaklató besenyők és kúnok tevékenysége eredetileg a bizánci birodalom ellen irányult. Az anonymusi részlet az erdélyi vlachokról és Gelouról tehát tipikusan szinkretisztikus szerkesztmény, melynek történeti hitelessége a honfoglaláskori Erdéllyel és népeivel kapcsolatban nincsen, Anonymus korával kapcsolatban is csupán annyi, hogy alapján könnyű fegyverzetű román segédcsoportok jelenlétét feltételezhetjük 1200 körül Délkelet-Magyarországon.

⁹⁶ Iohannes de Casamaris apostoli legátus írja III. Ince pápához 1203-ban: fui in Ungaria aliquantis diebus ex voluntate regia. Interim autem nuntii illius magni viri Caloiohannis venerunt ad Regem, cum quibus deo duce spero me ire ad ipsum. Hurmuzaki: *Documente* I. 9.

⁹⁷ A XI. századi *Kekaumenos* rendkívül súlyos megrovó megállapításai — „A vlachok fajtája teljességgel megbízhatatlan és romlott, mely nem tanúsit igazi hűséget sem Isten, sem császár, sem rokona, sem barátja irányában, hanem azon iparkodik, hogy mindenkit rászedjen, sokat hazudik és nagy tolvaj” stb. — egyrészt más vonatkozású irodalmi források szabad értelmezésén, másrészt K. családi tapasztalatain alapulnak és nem hozhatók összefüggésbe An. véleményével. L. Gyóni M.: *A legrégebb vélemény a román nép eredetéről*. Bp. 1944.

⁹⁸ Nam nichil habuissent in mundo, quod perdere timuissent pro illata sibi iniuria — írja An. (c. 1.) a szittya magyarokról. Érdekes világosságot vetít An. nemzetiségi felfogására ez a megállapítás, ha összevetjük a vlachokról írottakkal: viliores homines essent tocius mundi... quia a Cumanis et Pice-natis multas iniurias paterentur.

VII.

*Tuhutum és Gelou históriájának összetevői.**A hagyományok.*

Az előző fejezet tanulmányai alapján megállapíthatjuk, hogy Tuhutum és Gelou históriájának túlnyomó része irodalmi kölcsönzés eredménye. Az írott forrásokból való kölcsönzés után sorra vesszük az íratlan forrásokat, a szájhagyományt és Anonymus jellegzetes etimológiáit.

Az irodalmi kölcsönzések kiválogatása után a hagyományanyag szinte automatikusan különválnak. Emlékeztetünk ezen a helyen a hagyomány szerepére a gesta kialakulásában (I. III. fej.). Nem véletlen, hogy mi kerül bele a gestába a honfoglalással kapcsolatban és mi nem. A felsőtiszai vidék és az egri érsekség területének hagyományanyaga döntő részét adja ki az egész gestának. Részletes és aprólékos kutatással sok olyan személyes kapcsolatra lehetne rámutatni a szerző és kortársai közt, aminek lenyomata rajta van a gestán. Erre a feladatra természetesen nem vállalkozhatunk, csak annak a leszögezésére szoritkozunk, hogy a gestaszöveg számos helyen elárulja a figyelmes olvasónak keletkezése személyes kapcsolatait.

Elég itt a Hubától származtatott Szemere-nemzetség vonatkozásaira utalnunk. Mint láttuk, reális történetanyaggal Hubáról Anonymus nem rendelkezett, csupán birtoklási adatai voltak. Hősének fényt és dicsőséget úgy szerzett, hogy fejezeteken keresztül harmadikul hozzácsapta a Zoárd-nemzetségnek a régi gesta értesülésével igazolt hódításai hagyományához, amihez a honfoglalás alapelbeszélésének elemeit, illetve szerkezetét használta fel; valami csekély, a nemzetségektől független történeti hagyományanyagot is használhatott fel (I. 49. l.), végül hűbéri felfogással Árpád által birtokot adományoztatott Hubának. Kétségtelen, hogy mindez nem érdek és elfogultság nélkül történt, indoka nyilván valami személyes kapcsolat volt Anonymus és a Szemere-nemzetség valamelyik tagja közt.⁹⁹ Máskor szerzőnk egy-két helynév köré költött elbeszélést, mint például Szabolcs és Tas vezérek esetében. Amit róluk elmond, az nem egyéb, mint a Szabolcs, Sárvár, Tas (Tasvásár) helynevek magyarázatánál, a többi előforduló helynév a históriában nagyrészt a magyar gesta későbbi helynévanyagának, más események útirányának saját célú felhasználása, melyhez a Ménmarót elleni akció némely mozzanata van hozzákeverve.¹⁰⁰ Míg Előd vezér fia, *Tas* személye csak Anonymusnál fordul elő, addig *Szabolcs* a krónika harmadik kapitánya, a Csák-nemzetség őse, Csákvár (Fejér m.) alapítója (XIV 29. K 28). Ugyanezt a szerepet maga Anonymus Szabolcs unokájának, Csáknak tulajdonítja (c. 50.). Tiszántúli szerepléséről nincs adatunk; Anonymus kiindulópontja itt a Szabolcs és Tasvásár helynév, indítéka pedig valamilyen kapcsolat az illető hősök nemzetségeivel. A Nyírség összekapcsolása Tassal és Szabolccsal ellentétben áll a krónika értesülésével,

⁹⁹ Lehet ez a „bölcS Szemere“ (Huba, a quo prudens Zemera descendit c. 33.), minden bizonnyal An. kortársa, talán „Zemere comes de Simtei“-vel (Wenzel: AÜO I. 69.) azonos. Sempte is ott van a Zoárd, Kadocsa és Huba által elfoglalt öt vár közt (c. 37.). Mózes nyitrai comes ellen 1113-ban egy Zemera nevű tanú szerepel a györszentmártoni apátság pörében (Knauz: *Mon. Eccl. Strig.* I. 78.).

¹⁰⁰ L. 45—6, 64. l.

ahol Kund vezérnek a központi foglalásban szerepet játszó Kusid és Kaplony (Cupan, Cupian) nevű fia laknak, illetve alapítanak várat (XIV/K 31).

Szabolcs és Tas históriájához harmadik hősül úgy kerül oda szereptelen szereppel Tuhutum, akárcsak Huba Zoárd és Kadocsa mellé. Tuhutum igazi tevékenysége a 24. fejezettel kezdődik. Az ő neve szintén ismeretlen a krónikában és más adatok sem szólnak róla. Tuhutum és Huba esete nagyon sok szempontból párhuzamos jelenség, egymást kölcsönösen megvilágítják. Mindkettő ugyanarra a mintára készült. Mindkettőnek indítéka valamilyen nemzeti kapcsolatok, kiindulópontja a nemzeti hagyomány valamilyen konkrét adata, kidolgozásában a iordanesi forma, a honfoglalás alapbeszélése (megfelelő alkalmazásban), a csataleírás, a végén a népek meghódolása, egy-egy etimológia szerepel. Mindkettő elég terjedelmes történet és egyik sincs a 11. fejezet seregszemléjében kifejezetten megemlítve. Huba történetére itt még emlékeztet a Vág folyónév, míg Gelou jellegzetes folyója, a Szamos nem az ő, hanem Menumorout névvel kapcsolatban fordul elő. Figyelemreméltó, hogy Huba esetében Anonymus szükségesnek tartotta az Attila halála utáni korra hivatkozni (c. 35.), — ami ugyanarra a hagyományra utal, amelyen a krónika népnévsora (XIV/K 23) is alapul és a nagy morva birodalom emlékét is magába rejti — míg ennek Gelou esetében nem ejti szerét. Közös vonása Hubának és Tuhutumnak, hogy ellenségük vezérének nem volt neve; mindkét esetben egy-egy helynév megszemélyesítése gondoskodott erről a szükségletéről. Mindkét esetben van némi zavar az ellenfél népe körül, Hubánál Anonymus későbbi kor viszonyai alapján a morvák helyett a távoli csehek teszi meg Északnyugat-Magyarország uraivá; Tuhutumnál a szlávokat és a távolabbi vidékekről északabbra lokalizált vlachokat jelzi lakókul, élükön vlach uralkodóval. Hubánál a hagyomány egészen csekély elbeszélő anyagot tartalmazott, úgy szólván semmi mondai elem sem sietett a szerző segítségére, inkább csak birtoklási adatokkal rendelkezett, s a hiányokon szokásos etimologizálásával segített. Tuhutumnál már könnyebb volt a helyzete, mert itt a krónika értesüléseit és a Gyula-hagyományt kapcsolhatta be a szerkesztés műveletébe, azonkívül dobokai és kolozi helyi hagyományt is használhatott; de az elbeszélő hagyomány hiányán itt is csak az etimológiák segítettek. Mindkét esetben legfőképpen a honfoglalás alapbeszélése és csatajelenete pótolta a mondai hagyomány hiányát.

Bár Sebestyén Gyula nagy mondatörténeti művében egész lapokat szentelt a Tuhutum—Gelou-história mondai elemeinek taglalására, mi az előző fejezet szövegpárhuzamai alapján kénytelenek vagyunk a história nyilvánvaló irodalmi eredetére és a mondai elem teljes hiányára rámutatni. A benne előforduló mondai színezetű elem nem eredeti, hanem pusztán alkalmazás. Még a 25. fejezet sokat emlegetett és csalhatatlanul eredetinek tűnő passzusa is alkalmazás: „Ugyanis Tuhutum a maga emberségéből akart magának hírnevet és földet szerezni, mint ahogy regőseink mond-

ják: Maguknak ők mind helyet szereztek és még hozzá jó nevet is nyertek.“ Ez a részlet nem *hősünkről*, hanem más honfoglaló *hősökről* szól, a róluk mondott regősének csak minta (konkrét vonatkozása egyáltalában nincsen), csak összehasonlítás Tuhutummal.¹⁰¹ Csakhogy Tuhutum és Gelou ezer mozaikkockából összerakott históriáját senki régös így meg nem szerkeszthette, csak az egy névtelen gestaíró. Ő ugyan súlyt helyez arra, hogy az olvasó regőseredetet sejtсен ki a szövegből, de a naív mondai elem teljesen hiányzik belőle; legjobb esetben is csak könyvmondáról szólhatnánk.

Van azonban a históriában valódi szájhagyományra visszavezethető elem is, különösen a Gyulákra vonatkozó részletekben. A Gyulákról Anonymus részben a régi gestából, részben nemzeti szájhagyományból értesült; ezeket szét kell választanunk egymástól. Anonymus értesülései a Gyulákról úgyszólván teljesen azonosak a krónikáéival, de vannak azért különbségek is. Ilyen Saroltu testvérének, Caroldunak csak nála fenntartott neve, annak a megemlézése, hogy Szent István Gyulát „megkötözve“ vitte át Magyarországra és hogy élete végéig börtönben tartotta. Különbség még az is, hogy Anonymus részletes genealógiát nyújt új, a krónikákból hiányzó nevekkkel, mint Horca és Zumbor, végül az ifjabb Gyula fiainak, Buának és Bucnának is magadja nevét, míg a krónika itt nem, csak Szent István halála után szól Buáról és Buhnáról (XIV 81), akiket joggal lehet ifjabb Gyula fiainak tekinteni. Thietmar merseburgi püspök egykorú értesüléséből¹⁰² azonban tudjuk, hogy Gyulát (nála Procu-t) Szent István feleségével együtt nem tartotta börtönben; de az Ajtony-legendában is szerepel Gyula. A hildesheimi és altaichi évkönyvek és Thietmar feljegyzéseit hitelesnek elismerve, az Anonymusnál és a krónikában ezekkel szemben mutatkozó többletet szájhagyománynak (esetleg ismeretlen írott forrásból eredő anyagnak) kell tartanunk. Ennek világos nyomai a 27. fejezetben olvasható verssorok Gyuláról, akit Szent István börtönbe vet, mert

in fide erat vanus
et noluit esse Christianus.¹⁰³

¹⁰¹ „Nyilvánvalóan nem olyan énekből való idézet, amely Tuhutumról magáról szól, hiszen az idézett énekbéli mondat többszáma azt mutatja, hogy több hősről szól az ének, nem pedig egyetlen főemberről, akinek egy-magában való szereplését P. mester külön hangsúlyozza (*per se...*). Ez pedig azt jelenti, hogy P. mesternek nemcsak egyes hősökről, hanem saját stílusának egyes fordulatairól is ioculator-ének júlhat eszébe.“ Honti J.: *Anonymus és a hagyomány*, Bp. 1942. 8.

¹⁰² MGSS III. 784, 862.

¹⁰³ V. ö. c. 57. „Thonuzoba in fide vanus
„noluit esse Christianus
„sed cum uxore vivus
„ad portum Obad est sepultus.

A Gyulára vonatkozó regősénekből valók lehetnek a 25. fejezet verssorai is:

Omnes loca sibi aquirebant
et nomen bonum accipiebant.

A Gyula-monda nagyon virulens lehetett, mert Anonymus egyetlen elbeszélésénél sem hivatkozik olyan világosan az énekmondókra, mint az erdélyi honfoglalásnál. A krónika és Anonymus azonban a Gyula-mondának más és más változatait használták. A krónika a László-fia Gyula családja, vagyis a Kán-család által megőrizett, vagy abban divó változatot jegyzi fel, igazi mondai elemekkel, mint a rómaiak nagy városának romjait vadászaton véletlenül felfedező Gyula kalandja, amelyből a helyi ismeretek lenyomatát nem nehéz felismerni. Jólértesültsége kétségtelen, de kronológiai zavarokkal, ami viszont ismét a szájhagyományt árulja el. A zavart az egykorú Thietmar értesülése szlajtja el jelezve, hogy a szép Sarolt Géza fejedelem felesége és Szent István anyja, tehát nem az I., hanem II. Gyula leánya.¹⁰⁴ Mondára vallanak azok a részek is, amelyek Beliudról szólnak, aki Géza és Sarolt közt a házasságot közvetítette és a Kulanról szóló értesülés is. A bőséges hagyományanyagot mutatja, hogy a krónika sokszorosan többet tud Gyuláról, mint a többi vezérekről, kivéve természetesen Árpádot. A régi gesta K tanulsága szerint éppen olyan röviden tárgyalta Gyulát, mint a többi vezéret, a kibővítés az élő hagyományból később történt. K mégis kiegészíti a krónika bővebb értesülését, mert fenntartotta annak az emlékét, hogy Gyula előbb Magyarországon hódított és csak azután költözött Erdélybe,¹⁰⁵ míg ez a többi krónikákból világosan nem derül ki.

A Gyula-monda szájhagyományai a krónikákban és Anonymusnál, bár általában egyneműek, mégsem ugyanabból a forrásból buznak. A szerzők maguk gondoskodtak útmutatásról: a krónika a Kán-nemzetséggel, Anonymus a Zsombor- és a Maglód-nemzetséggel való összefüggésekre utal.

A *Kán-nemzetséggel* való összefüggésre, sőt a tőle való származásra vall ez a részlet: Tertius vero capitaneus Gyula fuit, unde Gyula filius Ladizlai derivatur (XIV 30).

László-fia Gyulát a Kán-nemzetség báni (siklósi) ágában találjuk meg, aki először 1257-ben, a küküllőmegyei Radnót nevű birtok eladásakor a beleegyező szomszédok közt szerepel,¹⁰⁶ majd 1263-ban szolgálatai jutalmául Erdélyben István ifjú királytól Wiz, Munora, Hassach, Nogrech és egyéb az erdélyi udvarnokokhoz tartozó lakatlan földeket nyer adományul.¹⁰⁷ Fivéré-

¹⁰⁴ Pater erat Devvix (Géza) nomine... uxor autem eius bele knegini, id est pulchra domina sclavonice dicta... MGSS III. 862.

¹⁰⁵ 29. Hic iacet [licet] cum aliis in Pannoniam introisset, in partibus Erdevelu tandem habitavit.

¹⁰⁶ *Hazai Okmánytár* VIII. 72

¹⁰⁷ Fejér: CD IV. 3. k. 159. és ZW I. 90. A mai Vizakna, Mundra, Háság és Újegyház.

vel, László vajdával együtt Gyula 1264-ben szembefordul Istvánnal és a kúnok segítségével haddal támad rá, de kudarcot vall.¹⁰⁸ Ez a Gyula tehát erdélyi birtokos, a közéletben számottevő szereplő, István ifjú király környezetébe való és a XIII. századi alapszöveg keletkezésével egykorú, tehát minden lehetősége megvan rá, hogy a Gyula-hagyományt a krónika felé közvetítse. Nem lehetetlen, hogy hasonló anyagközlő tevékenységet erdélyi vonatkozásban más esetben is játszott. A Kán-nemzetségben hagyományosan öröklődő Gyula név és XIV 30 Gyula-legendája félreérthetetlenül bizonyítják, hogy ez a főként Baranyában és Erdélyben birtokló nemzetség magát a régi Gyuláktól származtatta. „Tekintettel a Kán-nemzetségnek erdélyi vonatkozásaira, a mondanak kétségtől van valami genealógiai alapja.”¹⁰⁹ Az összekötést nem nehéz kikövetkeztetni.¹¹⁰ A Magyarországra hurcolt Gyulának két fia Bua és Bucna, kiknek nevét Anonymus ez alkalommal említi, a krónika pedig ekkor nem. Mint András, Béla és Levente hercegek párthíveit látjuk újra felbukkanni a testvéreket, akiket ezért Péter király kivégeztet. Gyula és fiai ezek szerint kegyelmet találtak Szent Istvánnal és már az ő családjának odaadó párthíveiként látjuk őket küzdeni és elbukni (XIV 81). Gyula családja birtokokat is kaphatott, vagy szerezhetett, különösen Dunántúlon, ahol a Gyula, Bua és Bucna nevek többször is előfordulnak helynevek formájában, jelezve az alapítók nevét.¹¹¹ A Kán-nemzetségről tudjuk, hogy szintén a Dunántúlon, különösen Baranyában volt a főfészke; leghíresebb tagja, az öreg Gyula bán 1201-ben erdélyi vajda, s a családnak itt később is voltak birtokai, többek közt Küküllő megyében. A Küküllő mentén, akárcsak a Dunántúlon, ismét a Bua, Bucna és Gyula nevekől képezett helyneveket találunk.¹¹² Karácsonyi János elfogadható feltevése szerint a dunántúli mártírok, Bua és Bucna utódai kárpótlásul küküllőmenti területeket kaptak volna és így keletkezhetek az ottani átszarmaztatott helységnevek.¹¹³ A Kán-nemzetségnek a régi Gyuláktól való leszármazása tehát az elmondottak alapján legalábbis nagyon valószínű, következésképpen a nemzetség által közvetített hagyomány hitelessége is nagyon valószínű.¹¹⁴

Anonymus Gyula-hagyománya nem azonos XIV 30 hagyományával. A Kán-nemzetségen kívül más nemzetségek is őrizték a Gyulákkal való összefüggés tudatát. Anonymus kétszer is jelzi, hogy az erdélyi honfoglaló vezér utóda a *Maglód-nemzetség* (c. 6, 20.). Nem kétséges, hogy ő ezt a meggyőződést a ma ismeretlen Maglód-nemzetség valamelyik tagjától vehette, melynek erdélyi

¹⁰⁸ CD IV. 3. k. 407. és Wenzel: AÜO VIII. 196 (1267). Gyulához I. Wernner M. *Turul*, 1908. 124—5. A krónika László-fia Gyuláját ő inkább a század elején élt híres „öreg” Gyula bánban véli felismerni. *Turul*, 1905. 121.

¹⁰⁹ Wertner: *Turul*, 1905. 121.

¹¹⁰ Pauler Gy.: MHK 422.

¹¹¹ *Bua*: Baja, Boja, Bólya, Bójád (ETSz I. 543—4., a részletes adatokkal). *Bucna, Buhna*: Bonyhád, Tolna m. (ETSz I. 546—7.). *Gyula*: falu Zala és Vas m. határán. L. Jakubovich: MNY, 1927. 239—40., Karácsonyi: Századok, 1901. 769—73., ETSz I. 543—4., 546—7.

¹¹² *Bua*: Bólya a Nagyküküllőtől délre, Selyktől keletre (ZW *Urk.* I. 202. II. 146, 194.). *Bucna, Buhna*: Bonyha. a Kisküküllő mentén (ZW *Urk.* I. 338.). *Gyula*: Gyula-Medgyes, Bonyhától délkeletre (*Hazai Okm.* VII. 106.). A Kán-nemzetség erdélyi birtokaihoz I. *Karácsonyi* II. 289. A Bólya és Bonyha típusú helynevek megfejtésének helyességéhez l. az ETSz megfelelő címszavait.

¹¹³ *Bua és Bucna*. Századok, 1901. 772—3. Hasonló véleményen van Málusz E. is: *A magyarság a középkori Erdélyben*. Hítel 1943. 276—7.

¹¹⁴ Hóman — a Gyulákról vallott hibás felfogásának és a honfoglaló nemzetségek elhelyezésére vonatkozó sokban téves elméletének hatására — drávamenti honfoglaló törzs leszármazójának tekinti a Kán-nemzetséget *Turul*, 1912. 109.

eredetét és talán a Gyula-hagyományhoz közelállását is bizvást feltételezhetjük.¹¹⁵

Sokkal világosabban és részletesebben értesít bennünket szerzőnk a *Zsombor-nemzetség* összefüggéseiről a Gyula-kérdéssel. Ez a nemzetség Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok megyékben volt birtokos, minden valószínűség szerint a X. század óta. A magyarországi Gyula—Zsombor-nemzetséggel való azonosság feltételezése alapján szokás Gyula—Zsombor-nemzetség néven is emlegetni.¹¹⁶ Az erdélyi nemzetség azonban — bár tagjai közt a Gyula név előfordul¹¹⁷ — saját magát kizárólag *Zsombornak* nevezi.

Az Anonymus által nyújtott nemzedékrend alapot nyujtana a kettős nemzedéknévre, ami tudvalevőleg testvérpártól való leszármazást jelez. (Horka fiai: Gyula és Zsombor.) Ha ez így van, akkor érthetetlen, hogy az erdélyi nemzetség miért nevezi magát mégis egyszerűen Zsombornak. A kérdés nyitját Anonymusnál véljük megtalálni. Ha a Gyula-Zsombor nemzetségnév csak Magyarországon használatos,¹¹⁸ Erdélyben nem és Anonymus genealógiai levezetése alapot látszik nyujtani a kettős névnek, akkor a magyarországi Gyula-Zsomborok és Anonymus közt jogosult a közvetlen kapcsolat feltevése. Genealógiai szerkesztményében szerzőnk a magyarországi nemzetség ama felfogásának próbál alapot teremteni, mely szerint közte és a régi Gyulák közt összefüggés, közös leszármazás van. Az erdélyi Zsomborok egy Magyarországra kiszármazott ága magát a régi Gyulákkal rokonította, míg ezt az erdélyiek nem tették. Innen a két elnevezés különbsége. Az erdélyi Zsomborok megőrizték a Tuhutumtól való leszármazás és az ősfoglalás hagyományát, s az Anonymusnál olvasható következő nemzedékrendet tartották fenn: Tuhutum — Horka — Zsombor — Gyula. *Zsombor* volt a névadó.¹¹⁹ A magyarországi Zsomborok Zsombor fia Gyulát — talán a Kánok Gyula-hagyományának befolyására — a régi Gyulákkal hozták összefüggésbe, Anonymus pedig ebből kiindulva egyesítette a Gyulák családfáját a Zsomborokéval oly módon, hogy a gestában található Gyulát Horka fiával, illetve Zsombor fivérével kapcsolta össze.¹²⁰ Ezáltal érintetlen maradt a gesta Gyula — Sarolt — Szent István levezetése, de érintetlen a Tuhutum — Horka — Zsombor — Gyula levezetés is. Buát és Bucnát azonban ezáltal tévesen a Zsombor-ági Gyula fiaivá tette meg,

¹¹⁵ Karácsonyi a Névtelessel egykorú főúrnak tartja Maglódot, akinek nevét a pestmegyei *Maglód* község tartotta fenn. *Karácsonyi* II. 111.

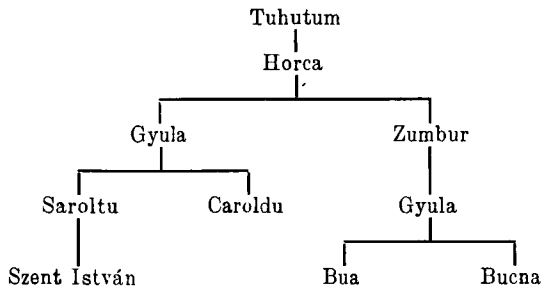
¹¹⁶ Így minden megfogható indok nélkül *Karácsonyi* II. 111. Makkai L. kritikai álláspontja: *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben*. Bp. 1944. 6. (Klly. Száz.)

¹¹⁷ OL DI 30.295 és 26.984. L. *Makkai* 6. és *Karácsonyi* II. 115

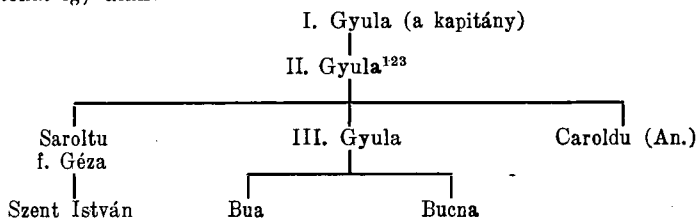
¹¹⁸ *Karácsonyi* II. 109—10.

¹¹⁹ A névadó nem feltétlenül a legrégebbi, legjobb példa erre a Kán-nemzetség báni ága, mely magát rendszerint az öreg Gyuláról nevezte. *Karácsonyi* II. 280. Hasonló a *Maglód* n. esete is.

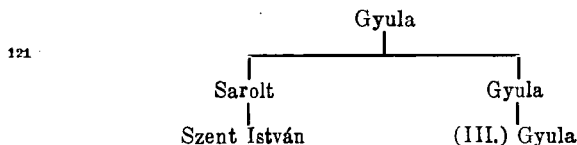
120

holott az egykorú jólétesült források (Hildesheimi és Altaichi évkönyvek, Thietmar) egyhangú tanúsága szerint ezek Szent István unokatestvérei voltak. Megjegyzendő, hogy a krónikaszőveg (XIV 30) genealógiája igen homályos¹²¹ és azt a látszatot kelti, mintha Szent Istvánnak Gyula nem nagybátyja, hanem unokatestvére lett volna.¹²² A kérdés megoldása a következő: A 30. fejezet első két mondata (*Tertius vero — constructa fuerat*) a kapitány (I.) Gyulára vonatkozik. A *Habebatque — hereditavit* rész ennek fiára, II. Gyulára; végül a *Tandem — deductus* III. Gyulára, Bua és Bucna apjára. A szöveg homályosságát önkéntelenül érezve, az író szükségesnek találta ezt az útbaigazító mondatot hozzáfűzni: Non tamen iste Gyula capitaneus, sed ab illo tertius. Ilyen módon III. Gyula (Anonymusnál minor Gyula) valóban Szent István nagybátyja és a nemzedékeknek a krónika által kívánt és valószínű száma és a kronológiai megfelelés is tökéletes. A Gyulák valóságos nemzedékrendje tehát így alakul:

Anonymus genealógiai fikciója ezzel nyilvánvalóvá vált. A valóságtól két ponton biztosan eltért: 1. egybeolvasztotta a Zsomborok történetileg ellenőriz-

¹²² Ez a zavar indította S-t (65) arra a találgatásra, hogy Gyula nem *avunculus*-a, hanem *proavunculus*-a Szent Istvánnak.

¹²³ Általánosságban elfogadjuk Váczy Péternek azt a magyarázatát, hogy a Gyulák előbb a Maros alsó, alföldi folyásánál laktak, majd egy részük a század közepe táján Erdélybe költözött át (*Gyula és Ajtony*. Szentpétery-Emlékkönyv. Bp. 1938.), néhány ponton mégis eltérünk véleményétől. XIV 30 megjegyzését: „Non tamen iste Gyula capitaneus, sed ab illo tertius” — jólétesültnek kell elfogadnunk, mert — Váczy felfogásával (488.) ellentétben — ez a fejezet (eltekintve sablonos elejétől) nem az ősgestából való — ezt K 29 hozza megközelítő hűséggel —, hanem a Kán-nemzetség hagyományából származik. Előzőleg már rámutattunk, hogy a régi gesta nem tartalmazhatott valami sok valódi mondai elemet. XIV 30 megfogalmazása kétségtelenül rendkívül ügyetlen, de egy tollból való. Ha az író két Gyuláról tudott volna, akkor nem *ab illo tertium*, hanem *ab illo secundum* írt volna. Generációs okok is arra készítenek, hogy három Gyulát vegyünk számításba, ugyanis a hagyomány a honfoglaló vezéreket nyilván Árpád kortársainak tekintette, s így — számításba véve Árpád korai halálát — a Zsolt—Taksony—Géza nemzedékrendnek nagyjából a három Gyula felel meg. Más kérdés, hogy a monda tévesen a Maros alsó folyásánál parancsoló Gyula kapitánynak tulajdonítja a valóságban fia által végrehajtott erdélyi megtelepedést. Anonymus genealógiai mesterkedése is inkább a XIV 30 által megjelölt nemzedékszámának felel meg. (Bár itt — mint látni fogjuk — Anonymus más hibát követ el.) A XIV és An. sztereotíp szemléletével szemben, mely Erdély elfoglalását a honfoglalással egyidejűnek tekinti, kitűnik az, hogy K az ősforrást nagyobb hűséggel és megbízhatósággal közvetítette ezen a helyen. Nyílt kérdés marad azonban, hogy az első Gyulák alatt személynevet, vagy méltóságnevet kell-e értenünk?

hetetlen nemzedékrendjét a Gyulák korabeli forrásokkal és hiteles hagyományokkal ellenőrizhető nemzedékrendjével és 2. rossz helyre, a Zsombor-ágon talált Gyulához illesztve Buát és Bucnát, a Zsombor-ágban egy ízzel többet produkált a kelletténél. (Célját azonban így is elérte, a Gyula—Zsombor-nemzetség ikernevét sikerült igazolnia eljárásával.)

Sajnos, nagyon keveset tudunk a Gyula—Zsombor-nemzetségről, Anonymus korából éppenséggel semmit, úgyhogy nincs mód a köztük levő kapcsolat részleteinek kiderítésére.

Kérdés most már, hogy Anonymusnak a magyarországi Gyula—Zsomborokon kívül, akiknek genealógiai érdekeit kiszolgáltatta, voltak-e közvetlen kapcsolatai az erdélyi Zsomborokkal is? Minthogy okleveles adataink a nemzetségről csak a XIII. század végétől kezdve vannak, közvetlen bizonyítékokat sem pro, sem contra nem lehet felhozni; de azt ki lehet következtetni, hogy a magyarországi ág Anonymus idejében már nemigen lehetett Erdélyben, különben nem lehetne megérteni, miért nevezik magukat az erdélyiek egyszerűen Zsomboroknak? A Gyula—Zsombor névnek tehát az elszakadás után kellett létrejönnie és egyáltalán nem kizárt dolog, hogy a kettős név kialakításában Anonymus genealógiai fikciójának is része volt.

Az Anonymus által említett helyek: az Almás völgye, a Kapuspatak, a Szamos-folyó, a Meszes-kapu, a névszerint ki nem mondott, de félreérthetetlenül jelzett Gyalu vára, Esküllő és Zilah helységnevek mind az északerdélyi és legkivált a Zsombor-nemzetség lakóhelyének és birtokainak hatósugarába tartoztak. A Zsombor-birtokok vidéke felőli kiváló földrajzi értesültsége ellenére sem lehet határozottan állítani, hogy Anonymus személyesen is ismerte volna ezt a vidéket, mert értesüléseit nagyon könnyen megkaphatta az erdélyi nemzetségeknek az udvarnál megforduló tagjaitól is. s mint említettük, a magyarországi ág akkor esetleg még közeli erdélyi emlékekkel (talán birtokokkal) is rendelkezhetett. Mindez persze nem zárja ki Anonymus esetleges személyes helyi élményeit sem, de Erdély belsőbb részeit semmiesetre sem járhatta be, különben nem lehetne olyan szűk az erdélyi tájzsemlélete. Északerdélyi beállítottsága azt a látszatot kelti, mintha a Gyulák esetleg nem is a Maros, hanem a Szamos völgyében székelték volna.¹²⁴ A krónikák tényleg nem nyújtanak a Gyulák marosvölgyi honfoglalása tanúságául egyetlen folyó- vagy helynevet sem; de a régi gesta aranyfövényű folyói, a ki nem mondott nevű Aranyos és Ompoly lehettek csak, ezek pedig a Maros adózói; a rómaiak kora óta híres zalatai és- abrubányvidéki aranybányák szintén a Maros völgye felé fordulnak. A sót Szében vidékén (Vízakna) és a Maros völgyében (Marosújvár) éppúgy megtalálhatták őseink, mint Észak-Erdélyben Kolozsnál, Széknél, Désaknánál. De Szent Gellért nagyobb legendája szerint a király sószállítmányait Ajtony a

¹²⁴ Észak-Erdély—Dél-Erdély kérdéseiről legutóbb Moór El. írt részletesebben: *A honfoglaló magyarság megalapítása és a székelyek eredete*. Szeged 1944. 45—51, 81—2.

Maroson akadályozta. Nem kétséges, hogy Erdély becses voltát a hadi szempontokon kívül gazdasági értéke tette ki, a tartomány új urai kezüket tehát a liúktető pulzusokra, az arany- és sótermő vidékekre s az ide vezető utakra tették rá elsősorban. A honfoglalás-kori magyar sírleletek ugyanezt mutatják, Észak-Erdélyben is előfordulnak, de a Maros vidékén sűrűbbek. Erdély világi és egyház-kormányzati központja határozottan a marosvölgyi Fehérvárott alakult ki, s a római korban is ennek a vidéknek volt nagyobb súlya. Mai ismereteink mellett ezért a régi Gyulák központját a Maros völgyében kell keresnünk. Ez a tény problematikussá is úgyszólván csak Anonymus egyoldalúan északerdélyi érdekességei révén válhatott, amelyek miatt délerdélyi jelenségeket önkényesen Észak-Erdélyre lokalizált. Önkényességét mutatja az is, hogy a Pozsonyi Krónika a XIV 30 leírását összefoglalva a kapitány Gyula által megtalált római várost határozottan Gyulafehérvárral azonosította.¹²⁵ Anonymus egyoldalú földrajzi értesültségére jellemző, hogy a Gyaluhoz oly közel eső és az ő korában is — sőt a régészeti leletek tanúsága szerint már a X. században — jelentős Kolozsvárt meg sem említi, nem is szólva a központi Gyulafehérvárról, amit pedig célzatos elhallgatásnál másnak nem lehet tekinteni.¹²⁶ Pedig a krónika szerint Erdély nem kicsiny ország, hanem „regnum latissimum et opulentissimum“ (XIV 65).

Anonymus északerdélyi informátorai közt ott vannak még az *Agmánd-nemzetség* tagjai is. Az elbeszélés szerint Tuhutum Opaforcos atyját, Ogmandot küldi ki Erdély földje és népe kikémlelésére. Ogmand feladatának megoldását Anonymus pontosan úgy írja le, mint ahogyan a 14. fejezetben Árpád kémei — Ethe atyja Oundu, Oluptulma atyja Ketel és a kún (kabar) Tursol — Salanus ellenében végzik megbízatásukat. A szövegösszehasonlítás (l. a IV. mellékletet) nem enged kétséget, hogy — miként az egész erdélyi honfoglalás elbeszélése, úgy — Erdély kikémlelése is a magyarországi honfoglalás és kikémlelés mintájára készült.

Az Agmánd-nemzetség neve okleveleinkben először 1303-ban fordul elő, birtokai Kolozs, Torda és Belső-Szolnok megyékben voltak.¹²⁷ Érdekes, hogy a nemzetség neve egy 1344-ből való hártyaokmányon *Farkas-Agmánd*.¹²⁸ A színhely nem enged semmi kétséget, hogy valóban az Agmánd-nemzetségről van szó. A *Farkas* név előfordulása két szempontból figyelemreméltó. Először Apafarkasra emlékeztet és azt bizonyítja, hogy a nemzetségi hagyomány nem feledkezett meg nevééről, de azt is, hogy Anonymus valóban a nemzetségi

¹²⁵ P 28: civitatem *Albam* in Erdeuel in venatione sua invenerat. Úgy látszik, P Keanus-t is a Kánokkal hozza összefüggésbe, 35: de thesauro dicti Kan.

¹²⁶ Az „öreg“ Gyula 1201-ben erdélyi vajda (*Hazai Okm.* V. 5.).

¹²⁷ *Karácsonyi* I. 76—8.; *Makkai* 8—10.

¹²⁸ Az oklevelet közli Jakobovich E.: *Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága.* Turul, 1914. 43—4. Külső-Szolnok m. közgyűlésén felkelt Szentkirályi Imre fia János és kinyilvánította, hogy ő a *Farkasogmánd* nemzetségből származik, s a Szentkirály (= Érszentkirály) szomszédságában fekvő *Kalatateluke* nevű birtok örökölt tulajdona, amiben egyhangúan meg erősítették.

hagyományból értesült. Elbeszélésében a neveknél egyéb hiteles adat nincsen, a köréjük font elbeszélés merő koholmány, illetve alkalmazás. További érdekessége, hogy az Agmánd-nemzetsegből Magyarországra kiszakadt Kechety családnak, illetve Kechety Márton veszprémi püspöknek 1548-ból való címerében lépő farkas van ábrázolva, felül balról kifelé fordult holdsarlótól, s ennek öblében hatágú csillagtól kísérve.¹²⁹ Mindezek a jelenségek arra vallanak, hogy a nemzeti hagyomány élénken emlékeztetben tartotta *Farkas* nevű őst, ami emeli az Anonymus nemzeti értesülésének hitelességébe vetett bizalmat.

Az északerdélyi nemzeti hagyomány hitelességéről és koráról kell még néhány szót ejtenünk. Tuhutum (Tétény), Zsombor¹³⁰ és Gyula személy-, méltóság- és helységnevek részben az érdekelt területen, részben az ország más részein jórészt többszörösen előfordulnak. A Zsombor és Agmánd nemzetségek magukat 1200 körül a honfoglalás kora óta ottlakóknak tekintették. A hódítás és megtelepedés időpontját illetően a szájhagyomány könnyen tévedhet és a valónál sokkal nagyobb régiséget tulajdoníthat a nemzetségeknek, ha csak valamilyen egészen pregnáns eseményhez, vagy fordulathoz nem kapcsolhatja emlékeztetését. Ilyen téveszthetetlen támaszkodópont István király hódításában, a Gyulák bukásában és a keresztényiség felvételében sokszorosan adva van, századok emlékezése fog még erre a nagy útkereszteződésre biztonsággal visszatekinteni. Az északerdélyi hagyomány pedig a maga kezdetét a honfoglalás korába teszi, hőse a hét vezér egyike, Erdély elfoglalása pedig Anonymus elbeszélésében még Pannónia legfőbb ura, Salanus leverése előtt következik be. A Gyulákkal való rokonság hiedelme is régiségre vall. Ha így vélekedtek az érdekelt nemzetségek és az ő nyomukon Anonymus, akkor semmi okunk sincs kételkedni benne, hogy a magyar hódítók legkésőbb a X. század második felében megtelepedtek Észak-Erdélyben. Ezt bizonyítják az északerdélyi pogánykori régészeti leletek is.¹³¹ Az Anonymusnál

¹²⁹ Csoma József: *Magyar nemzeti címerek*. Bp. 1904. 133.

¹³⁰ Tuhutum-ból szabályosan fejlődött *Tétény* helynév van Moson és Pest megyében. A név török eredetű, jelentése vezér, fejedelem (Pais D.: SRH I. 68. l. 3. j.). Az Esküillei ág vára az Almás völgyében *Nagyzsombor* volt, de az ágnak még két más *Zsombor* nevű helysége volt, az egyik Kolozs megyében, a Kis-Szamos mellett, talán Gyalu tájékán, a másik a mai *Szászszombor* Doboka megyében. OL. DL. 1991. *Karácsonyi* II. 113.

¹³¹ Az erdélyi honfoglaláskori magyar régészeti leletekhez általában l. Roska M.: *A honfoglalás és Erdély*. (A történeti Erdély. Szerk. Asztalos M.) Bp. 1936. A rendkívül jelentős kolozsvári ásatások eredményeiről számol be Kovács I.: *A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori magyar temető* (Közlemények az Erd. Nemz. Múz. Érem- és Régiségárából 1942. 85—118.) és László Gy.: *A honfoglaló magyarság lelkialkatáról. Jegyzetek a Kolozsvár-Zápolya-utcai ásatásokhoz*. Hittel, 1942. 540—56. A Désen talált egyenes kard ezüstveretű keresztvasáról, mely Géza fejedelem, vagy Szent István korára vall és a magyardécsi honfoglaláskori nyílhegyről László Gy. ír: *Szolnok-Doboka magyarsága*. (Szerk. Szabó T. A.) Ds-Kolozsvár 1944. 38—41. A Tiszakönyök felől való beköltözés Erdélybe Anonymusnál az északerdélyi magyar nemzetségeknek valódi hagyományából is származhat, Erre vall a beregzsázi és a kolozsvári (Zápolya-utcai) honfoglaló lovassírok némely mellékletének (kengyel, ezüst fülbevaló) nem csupán hasonlósága, hanem teljes azonossága, egy mesztől való származása. László Gy.: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*. Kolozsvár, 1943. 70—1. és II, XXV—XXVI, VIII, XXVII. tb.

szereplő helynevek és a régi erdélyi helynevek tanúsága általában — amire még visszatérünk — ugyanezt erősíti meg. Minden jel arra vall tehát, hogy Anonymusnak vannak a nemzeti ségi hagyományból származó és komoly hitelt érdemlő értesülései is.

*

Tuhutum és Gelou históriájának összetételében a hagyomány szerepét figyelve a következő megállapításokra jutunk. A Gyulákra vonatkozó anyag részben írott forrásból (a régi gestából), részben a nemzetségek szájhagyományából való. Mondai hagyománynak még árnyéka sem fedezhető fel, mert az elbeszélő elem elejétől végéig szemenszedett kölcsönzés és alkalmazás. A szájhagyomány nem tartalmazott genealógiai adatoknál egyebet, melyekhez az északerdélyi nemzetségek tagjai még földrajzi adatokat is szolgáltatottak. Felvetődik azonban még az ellenségként szereplő szlávok és vlachok viszonya a hagyományhoz. Hagyománynak tekintjük a história olyan elemeit, amelyeket ha írott források nem is, de más, közvetett források megerősítenek. Ha a história epikai elemei nem a szájhagyományból valók, akkor az epikai elbeszéléshez szorosan hozzátartozó népek, a szlávok és a vlachok annyiban fogadhatók el történetileg valóknak, amennyiben más bizonyíték is szól mellettük. Hasonló az eset a népek vezérével, a vlach Gelouval is.

A *szláv néppel* nincsen semmi nehézségünk, mert számos régi szláv helynév bizonyítja régebbi ittlétüket. Egyébként nyelvészeti kutatások bizonyossá tették, hogy Erdélynek a X. században, amikor a magyar honfoglalás (a régészeti leletek, közelebről pogánykori magyar lovassíreletek tanúsága szerint) megtörtént, kétségtelenül voltak szláv lakói, de ilyenek szórványosan még a XIII. században is lehettek. Az Anonymusnál szereplő területek helynévanyagában több régi szláv helynév bizonyítja ittlakásukat. Nincs tehát semmi érvünk, ami Anonymus állítása hitelességét megcáfolhatná.

A *vlach néppel* már nem ilyen egyszerű a dolgunk, mert sem történeti, sem régészeti, sem nyelvészeti adat nem szól jelenlétéről az Anonymusnál szereplő területeken a XIV. század közepe előtti időkből. Ugyanakkor mind szláv, mind pedig különösen magyar helynévanyag bőségesen van, s a folyónevek nagy többsége magyar. kis része szláv, de régi (1400 előtti) román helynév, vagy folyónév egyetlenegy sem akad, a ma itt használt román helynevek pedig óriási többségben, a folyónevek pedig kizárólag a magyarból vannak átvéve.¹³² Egy vidék helynévanyagát az első foglaló adja meg, a későbbben érkező átveszi a meglévő neveket és a maga fonetizmusához igazítja őket hozzá. Ez történt az Anonymus által leírt

¹³² L. Kniezsa I. alapos és úttörő szempontú dolgozatait: *Erdély víznevei*. Az Erd. Tud. Int. Évkönyve, 1942 és *Die Gewässernamen des östlichen Karpathenbeckens*. UJb, 1943. 187. kk.; *Keletmagyarország helynevei*. A Magy. Történettud. Int. Évkönyve, 1943 (Magyarok és Románok I. k.).

területen is. A honfoglaló magyarok gyér szláv lakosságot találtak itt, akikről átvettek néhány helység- és folyónevet, a túlnyomó többségű saját alapítású helységneveknek és a folyóvizeknek azonban, mivel hagyomány nem volt jelen, maga adott magyar nevet. Ha ezen a területen a románság lett volna az őslakó, a szlávokhoz hasonlóan folyó- és helységneveket adott volna, amelyeket a beköltöző magyarok éppen úgy átvettek volna, mint ahogyan habozás nélkül magukévá tették a már létező szláv helynévanyagot. Éppen ezért nem képzelhető el, hogy a szóban forgó vidéket románok lakták volna, mert akkor feltétlenül hagytak volna helynévnyomot maguk után.¹³³ Nem véletlen tehát, hogy az Anonymusnál szereplő helynévanyag az ismeretlen eredetű Szamos folyóneven és Zilah¹³⁴ helységneven és a vitatott Gyalu helységneven kívül egyáltalán magyar eredetű (Almás, Kapus, Meszes, Esküllő). A románok okleveles említése a jelzett területen csak a XIV. század második felétől, Nagy Lajos király uralkodása alatt kezdődik és a század végéig még nem ért el jelentős méreteket.¹³⁵ Nincs számunkra más hátra, minthogy a románokat a kérdéses területen bevándorlóknak tekintsük. Ilyen módon nem képzelhető el komolyan, hogy a helyi hagyomány vlach lakosság és vlach uralkodó, sőt vlach államiság emlékét őrizhette volna meg az északerdélyi magyar honfoglaló nemzetségek területén.¹³⁶

¹³³ A helynévképzés településtörténeti vonatkozásaihoz l. Makkai L. kitűnő módszertani összefoglalását: *Contributions à l'histoire des établissements danubiens*. Rev. d'Hist. Comp. 1945. 7—71.

¹³⁴ A rom. 'Zilău' -ău végződése tanúsítja, hogy ezt a nevet a románok a magyaroktól vették át.

¹³⁵ L. a *Documenta Valachorum* Bp. 1941 térképmellékletét.

¹³⁶ Anonymus szövegének kritikátlan felhasználása folytán többen Gelou tartományában egy román, vagy *szláv-román államot* képzelnek el, melynek határa a magyar állam felé a Meszes-kapunál lett volna. Ezt vallja az Anonymust teljesen félreismerő, politikai céljait alig leplező Gh. I. Brătianu (*Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*. București 1945. 195.), aki a Névtelennek a vlachokra vonatkozó értesüléseiben a népi hagyomány lenyomatát feltételezi. De ez az elképzelés — mint ezt tanulmányunk részletesen bizonyítja — gyökeresen téves, következképpen Gelou tartományában lehetetlen egy reális román állam jelenlétét keresni. Brătianu annyit megenged, hogy Gelou személye esetleg nem is történeti valóság (poate fi sau nu o realitate istorică), de az államisághoz mereven ragaszkodik. Sőt, A. Decei nyomán kiemeli Gelou országának teljes függetlenségét minden más hatalomtól, szembeállítva vele Menumorout és Glad függőségét a bolgároktól (194.). Egy ősi román állam jelenléte a magyar honfoglalás korabeli Erdélyben több okból nem valószínű: Legelőször, mert erre vonatkozó hiteles adat nincsen. (Anonymus gestájának megfelelő része nem hiteles történeti forrás.) Másodsor a vlachság társadalmi, politikai és művelődési fejlődési foka a X. században nem volt olyan, hogy önálló államalapítása lehetséges lett volna számára. Harmadszor, a legelső ismert államalakulat, amelyben a vlachságnak nem önálló, hanem csak fokozatosan csökkenő társzerepe volt, a XII. századi bolgár-román császárság volt. Nacionalista román történészek megkísérelték egy más etnikai elemekre felépülő alsódunai alakulat vlach jellegének és ezáltal egy XI. századi vlach államiságra létezésének bizonyítását (N. Iorga, N. Bănescu és az ő nyomukon mások), de ezek a kísérletek meddőek marad-

Tuhutum és Gelou históriájának egyik legkiválóbb ismerője, C. A. Macartney lehetségesnek tartja, hogy Anonymus a Gelou-epizódot egy későbbi, talán a keresztes hadjáratra vonatkozó forrásból interpolálta, innen erdénének a Picenati és a Blasii népnévalakok is. Mégis valószínűbbnek tartja, hogy Gelou és vlachjai a XI. század előtti Gyula-hagyományból valók.¹³⁷

Ezt a fellevest szerzője, sajnos, semmivel sem indokolja. A krónikákban Erdélyt a hagyomány szerint Gyula nem harccal foglalja el, illetve erről egy szó sem esik, még kevésbé Erdély népéről, vagy ennek vezérééről. Ha a hagyomány valamit megőriz, akkor bizonyára a honfoglaló harcok, a szembenálló nép és fejedelme emlékét örökíti meg az utódok büszkeségére. El sem lehet képzelni, hogy éppen ezek a részek kopjanak ki a dicsőséges ősökre büszke utódok emlékéből. Anonymus elbeszéléséből a Gyula-hagyomány elemei tisztán kiválnak és nem keverednek a foglalás elbeszélésével. Macartney éppen a foglalás elbeszélését tartotta helyi hagyománynak,¹³⁸ de ennek csinált voltát a fentiekben mi már részletesen kimutattuk. A Gyula-hagyományt Anonymus részben írott forrásokból, kisebb részben szájhagyományból ismerte (innen pl. Caroldu neve). Ami újat azonban ő a Gyula-hagyomány máshonnan ismert tényezőihez hozzá tud tenni, az éppen úgy pusztá genealógia, minden epika nélkül, mint ahogyan az északerdélyi nemzetségi hagyományból is csak genealógiai adatokat és földrajzi neveket vett át. Ha pedig a Gyula-hagyomány magába foglalta volna a vlachokat és Gelout, akkor milyen okból nem vette fel őket Anonymus a 11. fejezet seregszemléjébe? A Gyulák uralma — mint fentebb láttuk — a Maros völgyére támaszkodott; a Gelou-motívumnak innen a Szamos völgyébe való áthelyezését esetleg Anonymusnak az északerdélyi nemzetségekkel való összefüggése magyarázhatná. De mivel hidalható át az általunk felhozott helynévi érvek támasztotta nehézség?

tak. (Az erre vonatkozó gazdag irodalom kritikái letárgyalását l. Gyóni M. kitűnő tanulmányában: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege*. Bp. 1942. A XIII. sz. második fele előtt a Dunától északra semilyen román államcsírárt nem lehetett kimutatni. — Itt említjük meg, hogy a román nacionalista történetírás a román helynevek hiányát a *szláv-román szimbiózis* hipotézisével próbálta kipótolni. Ennek a tételnek az a lényege, hogy az Erdélyben fennmaradt szláv helynevek egy részét a román őslakosságra rárétegeződött és abba később beolvadt szláv jövevények hozták létre. Ez a poitikai célzatú tan akkor keletkezett, amikor a helynévkutatás a Dunamedencében még gyermekeipőben is alig járt és így nem vett tudomást a helynévadás legelemibb szabályáról, hogy t. i. a jövevények átveszik a már létező helyneveket, egészen természetesen éppoly tiszteletben tartva a helyek létező neveit, mint akár a személyek tulajdonneveit. Egészen érthetetlen, hogy miért nevezték volna el a már létező települések neveit a szlávok és nem maguk a régebben ottélő románok. Abból pedig, hogy a románok szláv helyneveket őriztek meg, logikusan az következik, hogy a szlávok mind a településben, mind a névadásban megelőzték a románokat, akik azután a névanyagot szabályosan elsajátították. A kérdés nyelvészeti vonatkozásait a szakirodalom erősen vitatja; erre itt nem tartjuk szükségesnek kitérni. Csupán annyit jegyezzünk meg, hogy a szláv-román szimbiózis hipotézisének felállítására elsősorban éppen Anonymus megbízhatatlan szláv-román adata nyújtott ösztönzést. Mint ahogy a régebbi román történeti irodalom nemcsak Gelout, hanem Menumoroutot és Gelout is román fejedelmeknek tekintette, a szimbiózis tétele ezeknek területére is vonatkozott és vonatkozik a nyelvészeti művekben ma is — nyilvánvaló ellentmondást képviselve a román történeti irodalom mai álláspontjával, mely már csak Gelout tekintti románnak.

¹³⁷ „B, when he uses this tradition, does not mention either Gelou or the Vlachs, and it is therefore not absolutely impossible that Anon. might have interpolated all references thereto from other and later source. If so, however, he used two sources, the Crusading (?) and another, as the variations in the name-forms prove. Prejudice apart, it is certainly more likely that the original Gyula tradition included Gelou and the Vlachs, as early as the 11th century.” *Studies* 213.

¹³⁸ *I. m.* 212.

Mint láttuk, az északerdélyi honfoglaló nemzetségek területén nem lakhattak románok, csak szlávok. Gelou és vlachjai szerepelésének valami más oka kell, hogy legyen.

Mielőtt erre rátérnénk, tisztáznunk kell egy jelenséget, melyben Macartney a hagyomány hitelességének bizonyítékát véli felismerni, s ez az *Esküllő-eskü* etimológia. Szerinte az *Esküllő* név is az eredeti Gyula-hagyományhoz tartozott volna és jelentése „az eskü helye“ (the place of the oath) lenne. Egy ilyen hagyomány hitelességét szerinte nemcsak az a körülmény igazolná, hogy Gyula Árpád vezértől függetlenül hódítja meg Erdélyt, hanem az is, hogy a hűségesküt is függetlenül, Árpád felsőbbsege nélkül veszi be.¹³⁹

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy az *Esküllő*-motívum és maga a meghódoló nép esküje nem tartozik hozzá bizonyítottan a Gyula-hagyományhoz, sőt még az is kérdéses, hogy egyáltalán a hagyományhoz tartozik-e. Másodszor az *Esküllő* „eskü helye“ etimológia helyessége sincsen bizonyítva.

Gyula függetlenségi törekvése a központi hatalommal szemben jól ismert, kétségtelen hitelű történelmi tény. Ellenben Tuhutum függetlensége Árpádtól Macartney tarthatatlan állítása, hiszen Anonymus szerint az volt a vágya, „quod si posse esset per gratiam ducis Arpad domini sui¹⁴⁰ terram Ultrasilvanam sibi et suis posteris acquireret. Quod et sic factum fuit postea...“ (c. 24.) és „Tuhutum... misit legatos suos ad ducem Arpad, ut sibi licentiam daret ultra silvas eundi contra Gelou ducem pugnare. Dux vero Arpad inito consilio voluntatem Tuhutum laudavit et ei licentiam ultra silvas eundi contra Geiou pugnare concessit“ (c. 26.). Ez minden, csak éppen nem Erdélynek Árpádtól független elfoglalása. Ha Erdély elfoglalásának leírására Anonymus a valóságos Gyula-hagyományt vette volna mintául, akkor semmiestre sem foglalná el Tuhutum félreérthetetlenül a vazallus szerepét szeniorával, Árpáddal szemben, mint ahogyan szerzőnk a maga korának szemlélete alapján őket beállította.¹⁴¹ Nagyon valószínű, hogy Anonymus nem tudott többet a Gyulákról írott forrásaiból, mint amennyiről K értesít bennünket röviden, t. i. hogy az első Gyula előbb Pannónia meghódításában vett részt és csak azután költözött be Erdélybe. Ez indokolta Tuhutumnak Szabolccsal és Tassal való összekapcsolását is.

Az erdélyi nép meghódolásának és az eskünek az elbeszélő hagyományhoz semmi köze sincsen. Az *Esküllő* nevet,¹⁴² mint a

¹³⁹ I. m. 213. l. 55. j.

¹⁴⁰ V. ö. c. 20: „nullus credebat se posse vivere, nisi per gratiam Arpad“. A *per gratiam ducis* kitétel „az uralkodó és a fidelise között olyan viszony fennállását tételezi fel, mely a magyar állam fejlődésének csak egy magasabb fokán volt megtalálható“. Szilágyi L.: *Az Anonymus-kérdés revíziója*. Századok, 1937. 44. (V. ö. 45. is.) „A XII. századra már teljesen kialakul az adományrendszer alapjául szolgáló felfogás, mely szerint a hívek szolgálatának ellenértéke a fejedelmi kegy, az alattvalói hűségnek jutalma a királyi ajándék.“ Deér J.: *Pogány magyarság — keresztény magyarság*. Bp. 1938. 172.

¹⁴¹ Ismeretes, hogy Anonymus a honfoglalóknak Árpáddal egészen korszerűtlenül a XII. sz. szellemében adományoztat földeket. Felfogását érdekesen tükrözik Csanád megadományoztatásához fűzött szavai: „sicut enim mos est honorum dominorum suos fideles remunerare“ (c. 11.).

¹⁴² Az *es + küllő* összetételben az *es = ős*-sel, mely régen *nagyot* is jelentett. Horger A.: MNy, 1905. 368—70. A *küllő* egy madárfajta, de ez nem fecske, amint Karácsonyi J. a helység német „Schwalbendorf“ neve alapján gondolta (*Kath. Szle*, 1896. 456. kk.), hanem harkály. (Viski K.: MNy, 1905, 457—9.)

Zsombor-nemzetség egyik fontosabb birtoktestének központját, melyről magát a nemzetség egyik ága *Eskülleinek* nevezte, Anonymus minden elbeszélő elem nélkül ismerte meg, s a név hangzása után valamilyen esküre látott benne célzást. Ezt a mindentket megmagyarázni szerető Anonymus úgy értelmezte, hogy ez az a hely, ahol a legyőzött lakosok Gelou halála után Tuhutumnak hűséget esküdtek. Anonymus ezt mindenestre a hagyomány nyomán írta volna meg, ha lett volna ilyen hagyomány, de minthogy nem volt, a meghódolást és az esküt saját műve hasonló eseteinek típusára szabta, szorosán követve a ruthéniai kún vezérek meghódolásának és esküjének (c. 10.) mikéntjét. Erről a részről pedig tudnunk kell, hogy szintén nem történeti hagyományra épül fel, hanem a vérszerződés (c. 5.) parafrázisa.¹⁴³ Itt tehát ismét a típusban való látás és szerkesztés egyik jellegzetes esetével állunk szemben. Az önkéntes meghódolás motívuma Pannónia meghódítása leírásánál sorozatosan visszatérő alkalom. A vérszerződés eskü motívumát Anonymus először a kúnok (kabarok) csatlakozása puszta adatának megmagyarázására és kiszínezésére használja fel, ugyanazon ritus (*Ex hodierna die stb.*) alkalmazásával,¹⁴⁴ majd amikor az Esküllő név az eskü fogalmát idézte, megmagyarázására a jól bevált receptet újból felhasználta. Világos, hogy hagyományról sem a kún kapitányokkal, sem az erdélyi népekkel kapcsolatban nem lehet szó; ez utóbbi esetet Anonymus tipikus népies etimologizálása és saját műve egy más vonatkozású részletének irodalmi alkalmazása magyarázza meg.

Mindez egyáltalán nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy Anonymus módszerei közt mind a típusos sokszorosítás, mind a népies etimologizálás sűrűn előfordul. Pauler Gyula éles szemmel felismerte,¹⁴⁵ hogy a Névtelen „etimologizálása... lényegileg nem más, mint az irány, mely jelenleg a nyelvtudomány segélyével véli megfejtetni a történelem rejtélyeit“. És valóban Anonymus számos esetben megkísérli megeleveníteni a helyneveket, megszemélyesíti őket és epikát kanyarít köréjük. Bár a téma a legrészletesebb tárgyalást is megérdemelné, elégedjünk meg ezen a helyen Anonymus etimológiáinak osztályozásával és néhány etimológiája elemzésével:

I. Népnévmagyarázat

1. Személynévből:

C. 4. gens illa a *Magog* rege vocata est *Moger*.

Ugyanő itt a küllő alatt mégis inkább kölyüt, kallót, töröt, tehát malmot ért. Bátky Zs. szerint ős + küllő = Nagyküllő = Nagyharkály. MNy, 1927. 217. Pais D. török eredetűnek tartja és az eskü-ből származtatja. SRH I. 68. 1. 1. j. Knieza E.-t párhuzamos magyar-német helynévadásnak tekinti. *Keletmagy. hn.* 225. A román *Aștileu* átvétel a magyarból.

¹⁴³ L. a IV. mell.-et: 44. l. A vérszerződés leírása közismerten tipikus lenyomata a XII. századvég magyar közjogi felfogásának.

¹⁴⁴ Deér J.: i. m. 179.

¹⁴⁵ *Századok*, 1877. 380

2. *Helynévből:*

2. *Hungari* dicti sunt a castro *Hungu*... Unde omnes nationes circumiacentes vocabant *Almum*... *ducem* de *Hunguar*, et suos milites vocabant *Hunguaros*. 13. et vocatus est *Arpad* dux *Hunguarie* et ab *Hungu* omnes sui milites vocati sunt *Hunguari*...

3. *Közzszóbból:*

45. *populus* ille, qui nunc dicitur *Sobamogera*, mortuo *duce* *Zuard* in *Grecia* remansit et ideo dictus est *soba* secundum *Grecos*, id est *stultus* *populus*, quia mortuo *domino* suo *viam* non dilexit *redire* ad *patriam* suam.

II. Személynévmagyarázat

1. *Közzszóbból:*

3. ab eventu *divino* est *nominatus* *Almus*, quia *matri* eius *pregnanti* per *sompnium* apparuit *divina* visio in *forma* *asturis*... Quia ergo *sompnium* in *lingua* *Hungarica* dicitur *almu* et *illius* *ortus* per *sompnium* fuit *pronesticata*, ideo *ipse* *vocatus* est *Almus*.

11. *dux* *Morout*, *cuius* *nepos* *dictus* est ab *Hungaris* *Menumorout* eo, quod *plures* *habebat* *amicas*.

III. Helynévmagyarázat

1. *Népnévből:*

39. Unde *locus* ille, ubi *Greci* *mortui* fuerunt¹⁴⁶ a *die* *illo* *usque* *nunc* *portus* *Grecorum*¹⁴⁷ *nuncupatur*.

46. [*Hungari*] *transierunt* *Danubium* et *portum*, ubi *transitum* *fecerunt*, *portum* *Moger* *nominaverunt*.

2. *Személynévből:*a) *Folyónév*

13. *laqueo* *suspenderunt* in *eodem* *loco* et a *die* *illo* *fluvium* *illum* *vocaverunt* *sub* *nomine* *eiusdem* *Loborcy*.¹⁴⁸

15. *cum* *predictum* *parvum* *fluvium* *transirent* *quasi* *leti*, *tunc* *per* *inundationem* *aquarum* *Ketel* *equo* *offendenti* in *aquam* *submersus* *est* et *sociis* *suis* *adiuvantibus* *vix* a *letu* *liberatus* *est*. *Tunc* *fluvius* *ille* *per* *socios* *Ketel* *vocatus* *est* *per* *risum* *Ketel-potaca*.

b) *Hegynév*

16. *Turzol* *miles* *strennuissimus* *antecedens* *cacumen* *montis* *primus* [*primum*] *omnium* *ascendit* et *montem* *illum* a *die* *illo* *usque* *nunc*, *montem* *Turzol* *nominaverunt*.

37. *Zuburium* *ducem*... *supra* *montem* *excelsum* *ducentes* *laqueo* *suspenderunt*, *unde* *mons* *ille* a *die* *illo* *usque* *nunc* *mons* *Zubur* *nuncupatur*.

c) *Helységnev* (Várnév)

18. *Borsu*... *castrum* *construxit*, *quod* *vocatum* *est* a *populo* *illo* *Borsod* *eo*, *quod* *parvum* *fuerit*.

34. et *tunc* *Borsu*, *cum* *montes* *illos* in *circum* *aspexisset*, in *memoriam* *duxit*, *ut* *ibi* *castrum* *construeret*... *cui* *nomen* *suum* *imposuit* *proprium*, *ut* *castrum* *Borsu* [*Bars*] *nuncupatur*.

¹⁴⁶ Ahol Salanus emberei a Tiszába fulladtak.

¹⁴⁷ Ilyen helynevet (Görögrev?) nem ismerünk. Nem lehetetlen az sem, hogy An. itt etimológiai szokásának fordított módszerrel hódolva, saját elbeszéléséből formált képzeletbeli helynevet. V. ö. még XIV 111: cum exercitu super Nys Castrum Grecorum proficiscerentur.

¹⁴⁸ Pusztaszemélyneves folyónévadásra a magyarban nem ismerünk példát.

44. et propter *Sepel* magistrum agasonum inibi morantem vocata est *insula Sepel* usque in hodiernum diem.
46. Tunc *Curzan castrum* illud sub *suo proprio nomine* iussit appellare, quod nomen usque in hodiernum diem non est oblivioni traditum.
47. Et in illo loco Eudu subiugato populo illius partis edificavit *castrum*, quod nominavit vulgariter *Zecuseu* eo, quod sibi *sedem* et stabilitatem constituit.
- (24—27. *Gyalu* — *Gelou*)

3. Közszóából:

a) Folyónév

48. Romani fugiendo *latenter fluvium*, ... transnaverunt, unde fluvius ille ab Hungaris vocatur *Loponsu* [Lapincs] eo, quod Romani propter metum Hungarorum *latenter* transnaverunt.

b) Helységnév

17. ad montem *Zerenche* et ... nominaverunt locum illum amabilem, quod interpretatur in lingua eorum *zerelmies*, eo, quod multum dilexerunt illum, et a die illo usque nunc a *zerelmu* locus ille vocatur *Zerenche*.
12. Et cum illuc pervenissent locum, quem primo occupaverunt, *Muncas* nominaverunt eo, quod cum maximo *labore* ad terram, quam sibi adoptabant, pervenerunt.
40. Ibi etiam dux condonavit suis nobilibus secum venientibus diversa loca cum omnibus habitatoribus suis et locum illum, ubi hec omnia fuerunt ordinata Hungarii secundum suum idioma nominaverunt *Scerü* eo, quod ibi *ordinatum* fuit totum negotium regni.
27. Tum habitatores terre ... in loco illo, qui dicitur *Esculeu*, fidem cum iuramento firmaverunt et a die illo locus ille nuncupatus est *Esculeu* eo, quod *ibi iuraverunt*.

Anonymus etimológiái világosan mutatják sztereotip felfogását a nevek keletkezéséről. Népek, személyek és helyek nevei jelentést hordoznak magukban, mely nem csupán a szavaké, hanem azokon túl a körülményeké, a történése is. Ezért az ő szemléletében a helynév megkövült történelem, melyet meg lehet eleveníteni, némaságából meg lehet szólaltatni; csonthéjba zárt mag, mely feltörve válik élvezhetővé. A modern helynévmagyarázó reálistan kezeli a megmagyarázandó nevet, a középkori szimbolikusan. Az első szemléletében a név egyéni sajátosságainak nagy szerep jut, a másodikéban a típuslátás az uralkodóbb. A helynév Anonymusnál a történelem szimbolummá sűrítése; ezt a folyamatot fordított irányban végigkövetve az összefoglalt jelentés, az epikai történelem is kibontható.

Az írónak leggyakrabban nincs más értesülése a puszta helynévnél, amilyen például *Szer*. A szó jelentéséből (sor, rend, mód; mint ige: szerét ejti); saját kora politikai állapotából, helyesebben politikai álmaiból kiindulva; egy országgyűlésfelére következtet, melyen a király és nemesei elrendezték az ország dolgát: „dux et sui nobiles ordinaverunt omnes consuetudinarias leges regni et omnia iura eius, qualiter servirent duci et primatibus suis vel qualiter iudicium facerent pro quolibet crimine commisso”. Itt adományoz Árpád birtokokat különféle alattvalóinak, akik közül mégis csak egyet említ névszerint, Ondot, Ete atyját. Ez arra vall, hogy *Szer*-nek Ete nemzetségéhez valami köze van.

A nemzeti birtokhagyomány és a helynévmagyarázat alkalmat nyújt Anonymusnak arra — éppen úgy, mint a vérszerződés okmányának megszerkesztésében —, hogy a maga és társadalmi rétege, a birtokos arisztokrácia, a nobilitas politikai kívánságainak hangot adjon. Ezek az álmok egy nemzedék multával, II. Endre alatt, valóra is válnak. Anonymus munkája tehát irányzatos mű, mely mögött kettős elfogultság: társadalmi-politikai és nemzeti részérdek húzódik meg. Az író nem a rideg valóság hű visszaállítására törekszik, sine ira et studio, hanem egy vagy több érdeket, célt szolgál, melyekben a maga életideáljának megvalósulását látja. A *szimbolika* és a *célszerűség* világosan megmagyarázza Anonymus etimológiáit. Kiindulópontja az esetek túlnyomó többségében egy-egy helynév, melynek jelentését keresve a nevet legtöbbször megszemélyesíti, tehát a névből visszakövetkeztet. Az így nyert személyről azután hol megírja, hogy az illető a maga nevével nevezte el a helyet, vagy csak sejteti ezt, mindenesetre az elbeszélésben a tolymat leírása a visszavetítéssel ellenkező irányban történik. A hős köré költött elbeszélés sohasem tökéletesen öncélú, mindig valamely nemzeti részérdeket, vagy a birtokos arisztokrácia osztályérdeket szolgálja. Mai szemmel nézve, az író történelmet hamisít, de ilyen súlyos ítéletet felette gyakorolni még sincs jogunk, mert számára nem a valóság visszaállítása volt a cél, hanem a birtokos arisztokrácia őseinek megdicsőítése. De ne feledjük el azt sem, hogy Anonymus mindezeket túl *vérbeli író*, aki az érdekcélokra hű szolgálata közben a költészetnek is hódol, az érdekből született típusok merevségébe gémberegett elbeszélés keretébe belebeleszövi képzeletének érdektől mentes virágait is. Az érdek és a költészet összeötvöződésében megszülető gesta megelevenítésében éppen az etimológiákat tartotta a legfontosabb eszköznek. Sokkal nagyobb mértékben hódol az etimologizálás szokásának, mint ebben a tudományban előde, a régi gesta. Akkor buzgalommal űzi az etimologizálást, hogy ezt véletlennek nem tarthatjuk, sőt azt kell valószínűnek tartanunk, hogy ezen a téren valamely — bizonyára nyugati — irodalmi mintát, helyesebben divatot utánoz. Etimologizálása és a szójátékok alkalmazása, valamint a korabeli angol gestairódom hasonló jelenségei közt Fest Sándor félreismerhetetlen rokonvonásokat mutatott ki. Alapos kutatás után e rokonvonásokat a nyugati gestairódommal az etimologizálás terén is fel lehetne mutatni. Majdnem biztosan állíthatjuk, hogy az etimológiák divatja szerzőnket franciaországi tanulmányai idején ejtette hatalmába.

A Tuhutum-történetbe foglalt Esküllő etimológia Anonymus etimológiáinak egyik legnépesebb csoportjába tartozik és igen szép példája a szimbolikus helynévmagyarázatnak. Itt is csak a puszta helynév állt a szerző rendelkezésére, melynek szimbolikáját a legőszintébb meggyőződéssel egy reálisnak érzékelt, de a valóságban soha meg nem történt cselekménnyel oldotta fel. Az Esküllő fel-

idézte „eskü“ motívuma jól beleillett a honfoglalás elbeszélésének előírásos meghódolási motívumába és szervelesen beleilleszkedett az erdélyi honfoglalás előadásába; a hagyományhoz és a történeti valósághoz azonban semmi köze sincsen.¹⁴⁹

Fentebb már részletesen szóltunk róla, hogy milyen szerkesztési szükség-szerűség készítette Anonymust arra, hogy Tuhutummal a vlach népet állítsa szembe, holott az *Mott* és beszélt hagyomány erről nem tudott, sőt mint lát-tuk, a vlachok jelenlétének Gelou birodalmában nemcsak a honfoglalás, hanem Anonymus korában is komoly kizáró okai vannak. Honnan vette akkor Gelou nevét? Alakjának egy összetevőjére, a krónikában Macrinusnak nevezett hon-foglalási ellenfélre, már többszörösen rámutattunk.

Anonymus etimologizáló hajlamát ismerve és meggondolva azt a körülményt, hogy helyneveket gyakran megszemélyesít, s ezek közül nem egy éppen várnév megelevenítése (l. a táblázatot), akkor a legnagyobb mértékben valószínű, hogy az a Gelou, aki „ad castrum suum iuxta fluvium Zomus positum“ menekül és akit üldözői „iuxta fluvium Copus interfecerunt“, nevét a Kapus torko-latához egészen közel fekvő Gyalu várától nyerte. Ez a legteljesebb összhangban van Anonymus elképzelésével, mely szerint kiemel-kező személyek saját nevükről nevezik el saját alapítású váraikat (Szabolcs, Tasvásár, Curzan, Bars, Borsod). Gelou esetében ezek szerint tehát helységekből kikövetkeztetett személynévről van szó.

A honfoglalás ellenséges vezéreinek nevét Anonymus más esetekben is etimologizálással teremtette elő. Már a régi kutatók is felfigyeltek rá, hogy az ellenfeleknek a neveit a hagyomány nem őrizte meg, a régi gesta és a krónikák — Szvatoplukot kivéve — nem is említik őket névszerint, sőt nem is foglalkoznak velük, tehát Anonymus egész előadása, beleértve az ellenség vezéreinek neveit is, általában koholmány.¹⁵⁰ Ezt a felfogást csekély meg-szorítással mi is magunkévá tesszük. A *Zobor* név a híres Zoborhegyi apátság

¹⁴⁹ Az etimológiák Sevillai Isidorustól kezdve kedvelt kellékei voltak a középkori történetírásnak. Kétségtelen, hogy Anonymus előtti elbeszélő forrá-saink sem vetették meg őket, bizonyosság rá pl. a *Vértes* (XIV 90, An. 50.), a *Budavár — Ecilburg* (XIV/K 13, An. 1.) és az *Almus — Almos* (XIV 26, An. 3.) etimológiák. A *Vérbulcsu* etim. K eredeti magyarozatának tűnik fel (33.; v. ö. Domanovszky: *Kézai* 80, 138 és An. 53: *Bulsuu vir sanguinis*), ugyanő a *Vértes* etimológiát a *Bársongos* etimológiával cseréli fel (57.). A *Hung — Hungari* etimológia, bár csak K 25-ben található meg Anonymuson kívül, valószínűleg mégsem Anonymusból való, mert a két elbeszélés elütő egymástól. (Doma-novszky: *Kézai* 78. 1. 1. j.) Itt jegyezzük meg, hogy Anonymus magyarjai készen találják Ungvárt és megostromolván beveszik, az Ung-folyó pedig említve sincs, míg Kézainál erről kapják nevüket (A quo quidem fluvio Hungari... sunt vocati; An. 2. Hungari dicti sunt a castro Hungu). A hűtörténet szer-zője nagy buzgalommal szerkeszt etimológiákat: *Cato — Catona* (XIV/K 17), *Dempti — exempti* és *Denti — dentosi* (6), *Keve — Keveháza* (9), *Strozburg — Argentina* (11), *ispán — Ispania* (12). Ide tartozik a *Simburg — Septem Castra* etimológia is (26). V. ö. még *Ladislaus — Laos + dos* (XIV 131, Szent László leg. 2.).

¹⁵⁰ Így már Roesler R. is: *Romänische Studien*. Leipzig 1871. 201. Hóman B.: „Glád személye épp annyi hitelt érdemel, mint Zobor, Szalán, Mén-Marót, avagy Gyeló.“ Turul, 1912. 100.

megszemélyesítése.¹⁵¹ A *Salanus* név minden bizonnyal az Anonymusnál is megemlített Zoloncaman (c. 41., Slankamen = szláv. 'sós kö') perszonalifikációja. Olyan vidéken fekszik ez, amelyről a szerző éppen Salanussal kapcsolatban ismételt és részletesen szól, s környékén van Titel, hőse pedig egy helyen éppen *Salanus dur Tytulensis* (c. 19.).¹⁵² *Glad* nevének forrása a temesmegyei *Galád*, ma *Gilád* helynév.¹⁵³ „Dux Morout, cuius nepos est ab Hungaris *Menumorout* eo, quod plures habebat amicas“ (c. 11.) — ez az etimológia a bihari vezér nevének csak egyik felét fejtí meg, elárulva azonban a soknejűség motívumával, hogy mintája többek közt a régi gesta Anonya volt, a Morout névre azonban helynévmagyarázatot nem talált.¹⁵⁴ Lehet a Morout név esetleg a morva nép megszemélyesítése¹⁵⁵ és van olyan vélemény is, hogy a honfoglalás ősi magyar hagyománya eredetileg éppen a Marót és nem a Szvatopluk nevet ismerte.¹⁵⁶ A régi gesta szerzőjének realizmust sejtető felfogására vall, hogy a mesés Marót név helyett a történeti, reális Szvatopluk morva fejedelem nevét iktatta be művébe, bár — mint tudjuk — nem a legszerencsésében, hiszen Szvatopluk a magyarok bejövetelekor már nem volt az élők sorában.

Egy bizonyos, a honfoglaláskori ellenfelek nevei közül Anonymusnál egyik sem reális személynek a neve, hanem vagy helynév, vagy népnév megszemélyesítése. Ilyen körülmények közt nincsen okunk feltételezni, hogy a hagyomány kivételesen a legfőlreesebb Erdély vlach főnökének nevét és reális emlékét őrizte volna meg.¹⁵⁷

¹⁵¹ A hegynév a X. századi magyar Zbor személynévből keletkezett, mely egy ószlovák Sbor > Zbor szn. átvétele. Melich J.: *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp. 1929. 347—53. Zubur vezér személyének koholtságát vallják Roesler, Hunfalvy, Píř, Pauler, Moór és sokan mások. Melich — a szöveg kritikai elemzése nélkül — hisz Anonymus elbeszélésének történeti magyában, mert a név keletkezési időpontja és eredete megfelel az ő elméletének. 352.

¹⁵² Macartney vagy Slankamen-ből, vagy egy délszláv monda *Salona*-jából képzettek véli. *Studies* 170.

¹⁵³ Moór El.: UJb, 1929. 64; Pais D.: *Magyar Anonymus*. Bp. 1926. 115. Galád, Galádmonostora, I. Csánki II. 13, 38.

¹⁵⁴ Moór El. ajánlata (UJb, 1929. 64. és *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Szeged 1944. 25.) a bihari, ma kolozsi Marótlakával kapcsolatban (1354: Maroutlaka Csánki I. 616, v. ő. V. 380.) nem meggyőző, mert a gesta szövegének nincsenek erre vonatkozó utalásai, a név túlságosan későn fordul elő és a hely túlságosan félreeső földrajzi fekvésű.

¹⁵⁵ L. Melich: *i. m.* 224—5. A morvák magyar nevére a XIII. sz. előtt nincs adatunk, de minden jel arra vall, hogy morváknak és nem marótoknak hívták őket. Melich szerint a szó szn.-i eredetű.

¹⁵⁶ Hóman: *Gesta* 48, Macartney: *Studies* 170.

¹⁵⁷ Gyalu neve először 1246-ban (Golou: ZW: *Urk.* I. 72.) és 1263-ban (Gelou: Csánki V. 304.) bukkan fel, későisége azonban nem kizáró nehézség, mint Marótlakánál, mert sem az időkülönbség nem akkora, azonkívül Gyalu természetes várhely a Hideg- és Meleg-Szamos találkozásánál, ahol később nevezetes vár és egy hatalmas váruradalom központja volt. Ezért Anonymus említését Gyalu első hiteles előfordulásának lehet tekinteni. Gyalu közvetlen közelében van egy *Várhegy* nevű emelkedés (Szabó K.: *Béla király névtelen jegyzőjének könyve*, Pest, 1860. 38. l. 2. j.), melynek románul *Cetate* a neve (S. Moldovan: *Zărandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei*. Sibiiu 1898. 146.). Gyalu egyébként tipikus várhely, a rómaiak szabályos castrumot építettek ide, melyet 1943-ban Radnóti Aladár felmért, amint ezt szíves személyes közléséből tudom. A castrum falai még a múlt század elején jól látszódtak, l. Jaschke Ferenc színes könyvomat, a gyalui várkastélyt ábrázoló képét (a bécsi cs. és k. hitbizományi könyvtárban), melynek reprodukcióját Veress Endre közölte: *Izabella királyné*. Bp. 1901. 227. (Magyar Történeti Életrajzok.)

A Gyalu helynév eredete nem egészen világos. Annyi bizonyos, hogy hangtani okokból sem szláv, sem román eredetű nem lehet,¹⁵⁸ a magyarból való magyarázata pedig valószínűtlen.¹⁵⁹ A legelfogadhatóbbnak még egy *Gyeló*, *Gyaló* török eredetű személynévet lehet gondolnunk, amely a régi Magyarországon még más 12 helynévben fordul elő, túlnyomóan olyan vidéken, ahol román lakosságról nem lehet szó.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Melich J. (*Szláv jövevényszavaink*. Bp. 1903. I. 5.) később elejtett feltevezését (*A honfogl. Magyaror.* Bp. 1929) N. Drăganu újította meg (*i. m.*) a szláv *del* „mons” alapján; egy ruténes *D'ilov* forma az együttélő románság hatása alatt *D'elov* alakot öltött volna. A magyar *Gyalu* a román *Gelou* szabályos további fejleménye volna. A román *deal* nem jöhet figyelembe, mert az *ea*-ból feltétlenül *a*, nem pedig *i*: *Gilău* lett volna (431—2). A *del*-ből való magyaráztatnak két súlyos akadály van. Az egyik az, hogy a szláv és a román *d'*-t a magyar mindig *d*-vel, sohasem *gy*-vel veszi át; a másik az, hogy a Gyaluval egy töről sarjadó más 12 helynév is ismeretes Magyarországon, túlnyomórészt olyan vidékeken, ahol román lakosságról nem lehet szó. (Kniezsa I.: *Keletmagyarország helynevei* 227 és *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen*. Bp. 1936. 142—4.). Moór El. (UJb IX. 1929. 64.) a szláv *jelou*, *jela* 'fenyő' mellett tör lándzsát, valószínűtlenségére Drăganu (431. l. j.) mutatott rá.

¹⁵⁹ Melich szerint (300.) a magyar gyalu 'vájó vagy völgyelő kés, szalu' köznévből lett magyar szn. Valószínűtlenségéhez I. Kniezsa: *Keletmagy. hn.* 227. Melich bonyolult magyarázata: „a kolozsmegyei *Gyalu* egy magyar művelt-ségű oláh ember magyar eredetű nevéből való magyar elnevezés” — Anonymus szövegének kritikai vizsgálata után aligha jöhetett volna létre. Ha áll Melich érvelése, mely szerint *Gyalu* és *Gelou* (olv. Gyelou) egy és ugyanazon magyar névnek kétféle alakváltozata (l. — 1246: *Golou* ZW: *Urk.* I. 72; 1263: *Golou* Csánki V. 304; 1298: *Gyolo* ZW: *Urk.* I. 209; 1332—37: *Gyalov*, *Gyalo*; 1466: *Gyalu* Csánki V. 304, 299. stb. 2. — 1282: *Gylo* (olv. Gyilo) Csánki V. 304; 1387: *Gelou* ZW: *Urk.* II. 609; 1391: *Gylaw* Teleki Okt. I. 228. V. ö. 1250: *Gylan*, *Galan*, ma *Gyalán* (Somogy m.) Csánki III. 427, 1357: *Gylla* Csánki III. 550, ma *Ógyallá* (Komárom m.) és 1351: *Gelawd* Csánki II. 609, ma *Gyalud* (Semogy m.) — amihez sok köznévi és tulajdonnévi analógiát hoz fel (297—8.), akkor az elsőből a mai magyar *Gyalu*, a másodikból a mai román *Gilău* szabályosan fejlődhetett. Ebben az esetben Anonymus *Gelou*-ja a 2. típus első előfordulása. Macartney (*Studies* 209.) két kifogást hozott fel: „Professor Melich argues ingeniously by way of analogies that the vowel 'a' might have developed into — e or — i; although he is forced to admit that the one variation which the name Gyalu does not show is that of Gyelou” (209.). Itt nyilván félreértés forog fenn, amennyiben Melich nem *a*-ból vezeti le az *e*-s és *i*-s csoportot, hanem ezt a hangfejlődést vázolja fel: „Régi alak: o — ou típus, ebből részint *ē* — *ó* > *ē* — *ú* > *ē* — *u* típus, részint *ā* — *ó* > *ā* — *ú* > *ā* — *u* típus. Az *ē* — *ó* > *ē* — *ú*-ből újabb fejlődéssel: *i* — *ó* > *i* — *ú* > *i* — *u* típus” (298.). A *Gyelou* alak „véletlenül” elő nem fordulása nem olyan súlyos, mint ahogyan Macartney gondolja, ezt Melich sok meggyőző analógiával bizonyítja (298.). Még ennél is „súlyosabb” kifogása a következő: „Melich and Pais glide over the difficulty of the initial consonant by the simple expedient of writing 'Gelou' (read Gyelou)'. Now, this is an enormous assumption. Is it not in the least the habit of the old Hungarian writers to render that sound in their alphabet which they now spell 'gy' by a simple 'g', but regularly by 'gy' or by some other of letters, such as 'ge'.” Ezt a téves következtetést Anonymus Géza és Gyula szavainak helyesírásából vonja le (209.). Ezzel szemben v. ö. 1351: *Gelwd*, Csánki II. 609., ma *Gyalud*, Komárom m.; *Gemelsen*, olv. *Gyemelsen* (Gyümölcsény) An. c. 40.

¹⁶⁰ *Keletmagyarország helynevei*. 227. Ennek a magyaráztatnak az az előnye, hogy mind a 13 magyarországi előfordulást (l. *Pseudorumänen* 142—3.)

Gelou tehát nem történeti, nem a hagyományból megismert személy. Létét Anonymus etimologizáló képzeletének és szerkesztői tevékenységének köszönheti, akit az északerdélyi magyar nemzetségek honfoglalási ellenségszükségletének kielégítésére — a többi honfoglaláskori ellenfél esetéhez hasonlóan helynévből — a Gyalu helynévből személyesített meg. Jellemvonásait a honfoglalás alapelbeszéléséből vette, a vlachok zaklatóit, a kúnokat és a besenyőket egy ismeretlen, valamelyik keresztes hadjáratra vonatkozó nyugati eredetű latin forrás balkáni vonatkozásaiból kölcsönözte, végül egész történetét a magyar honfoglalás alapelbeszélésének típusából és variánsaiból építette fel.

Ezzel elérkeztünk a Tuhutum—Gelou-história hagyományelemei vizsgálatának végére. Eredményül kimondhatjuk, hogy epikai-mondai hagyományt nem találtunk benne, csak északerdélyi és innen Magyarországra átszármazott nemzetségek genealógiai hagyományát. A história elbeszélő része teljesen irodalmi jellegű, részben a régi gestára, részben Anonymus saját gestájára, részben pedig egy ismeretlen nyugati eredetű latin forrásra megy vissza és a gestából, illetve a nemzetségi hagyományból vett földrajzi nevek köré van felépítve. Valóságos románoknak a jelenlétét a kérdéses területen a kritika világánál nem lehetett kimutatni. Tuhutum és Gelou históriájából történetileg hiteles anyagnak úgyszólván csak az északerdélyi magyar nemzetségekre vonatkozó adatokat lehet elfogadni, vagyis azt, amiről Anonymus is konkrétan értesült és konkrétan adott vissza. Az erdélyi magyar honfoglalás lefolyásának elbeszélését ilyen körülmények közt nem tekinthetjük hitelesnek. Ami a románokat illeti, Gelou birtokain semmiesetre sem lakhattak, de nagyon valószínű, hogy Anonymusnak tudomása volt a magyar hadseregben szolgáló könnyű fegyverzetű segédesapatokról, amelyeknek délerdélyi származását sem írott forrásaink, sem helyneveink tanúsága nem zárja ki. Anonymus értesülései a vlachokról azonban ennél nagyobb mértékben a bolgár-vlach császárság népével vannak összefüggésben.¹⁶¹

INOKAI TÓTH ZOLTÁN

megmagyarázza — a Gyaló alapján; hátránya, hogy a Gyeló variánsra csak a vitatott anonymusi alakokban talál példát. Utóbbiakat Németh Gy. nyomán (*Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, Bp.-Lz. 1932, 56—7.) a besenyő-kún *ja > jä* fejlődésből magyarázza. Kniezsa a Gyaló szn.-et a török *jal-* igéből (pl. *jal-maq* 'verbrennen (Gesicht durch die Sonne), entbrennen (Feuer), sich entzünden (die Wunde)' származtatja (*Pseudorum*, 144—5.). Pais D. (SRH I. 67. l.) három török megoldási javaslatot is megpendít a nélkül, hogy bármelyik mellé határozottan elkötelezné magát. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a Gyalu névben a magyar *gyala* 'ignavus, inops, vilis', vagy a *gyaláz* 'obtrectat' rejtőzne és összefüggésben volna a „viliores homines“ kifejezéssel, mint ahogyan Pais feltételezi.

¹⁶¹ Tudomásom szerint Györffy György tanulmányban készül bizonyítani, hogy XIII szerzője részletesen használta Anonymus szövegét. Amennyiben ez a tétel igazolódik, a honfoglalás csatajelenete nem a régi gestából való, hanem Anonymus szerzeménye, melyet XIII szerzője tőle vett át.

KÉT VILÁG HATÁRÁN

FEJEZET A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS TÖRTÉNETÉBŐL.

1750 augusztusában a rendes szokás szerint felavatták a nagyszombati egyetem dísztermében a filozófia magistereit. A bölcsészeti kar „kiérdemesült” professzora, Péter Schmidthauer András „ékesítette a szabad mesterségek és a filozófia utolsó borostyánjával” éppen most végzett tanítványait, a kar harmadévet végzett hallgatóit. Az avatás a szokásos ünnepélyes formák közt foly le. Megtörtént a dékánál való jelentkezés, bemutatták őket az egyetem kancellárjának, letették az esküt a szeplőtelen fogantatás hit-tételére, sikerrel kiállották az utolsó vizsgákat is. Most azután az avatás napján megkapták a kancellártól a már csak pusztá formássággá vált közbülső fokozatot, a licenciát, majd a promoteáló professor kezéből átvették a doktori jelvényeket: piros selyem köpönyeget, négyszögletes, vörös doktori kalapot, gyűrűt, könyvet. Elhangzottak az ünnepélyes beszédek is, megtörtént a nyilvános vitatkozásra kiírt tételek kifejtése, az új doktorok (magisterek) hálaadása Istennek. Minden úgy történt, mint máskor, évtizedek óta, egy tudományt és hagyományt tisztelő, fényt, pompát, ünnepélyességet, pátoszt kedvelő korban.¹

Az ünnepségen megjelentek közt kiosztották azt a kis könyvecskét is, amelyet, ugyanúgy mint egyéb hasonló alkalmakkor, a nagyszombati gimnázium legfelsőbb osztályának tanulói, a retorok ajánlottak fel az avatottak tiszteletére. Nemsokára ők maguk lépnek majd nyomdokaikba.

Mintha a XVII. század közepe óta semmi sem változott volna a világ szellemi életében, vagy legalább is mintha az ország első és legnagyobb főiskolája egyáltalán nem vett volna tudomást arról a nagy szellemi átalakulásról, azokról a szenvedélyes világnézeti és tudományos harcokról, amelyek Európát már egy évszázad óta mind erősebben betöltötték.

A formák változatlanok, a felszín nyugodt. De vajjon a merev, tradicionális külső halott szellemét is takar-e?

¹ A doktoravatásokról l.: Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története. Budapest, 1935. (A kir. m. Pázmány P.-tudományegyetem története IV. kötet.) 58—60. l. — Az avatások ünnepélyessége 1753-ban szűnt meg. (L. u. o. 62. l.)

Ha kinyitjuk a „rhetorica Tyrnaviensis“ említett könyvecskéjét, érdekes meglepetésben lehet részünk. A szerző megnevezése nélkül megjelent nyomtatványban nyoma sincs annak a sokszor bájos, sokszor hazafias mitológiai zagyvaságnak, Parnassusnak, görög isteneknek, allegorikus alakoknak, színpadi jeleneteknek, vagy esetleg hőskultusznak, ami a legtöbbször megtölti a hasonló kiadványokat. De nem is történelmi munka, pedig az is gyakran fordult elő. Hanem: *Elementa opticae*,² vagyis a fénytán elemei, — s mindez ékesen csengő *hexameterekben*. De nemcsak a tárgyválasztás újszerű, a modern természettudományos érdeklődésre valló, hanem a szerző maga is új szellemű kor fiának vallja magát:

„Laudamus veteres: sed nostris utimur annis.
Hujus ego monitu quam sublevor! Invideo nil;
Nil tollo antiquis: vivo quae tempora; vivam,
Quod dabitur . . .“

Régi forma, de új tartalom, új szellem. A szilárdan álló régi épület alapjai inognak. A pompás, merev barokk felszín alatt a mélyben már új erők működnek: az európai szellemi élet nagy korváltása Magyarországra is megérkezett és a régi szellem leg-erősebb fellegvárába, a jezsuita egyetemi oktatásba is behatolt.

A felvilágosodás kezdete és a jezsuiták.

Az európai emberiség újabbkori szellemi életének nagy korváltása a között a két korszak között játszódott le, amelyet a szellemtörténet barokk és felvilágosodás³ néven szokott elkönyvelni. Mindenesetre megállapítható az, hogy a barokkal az európai szellemi életnek az a több mint ezer esztendőszakasza zárult le, amelyet theocentrikusnak, vagy religiocentrikusnak, vagy akár ecclesiasticocentrikusnak nevezhetünk.

² *Elementa opticae, honori . . . philos. magistrorum a rhetorica Tyrnaviensi dicata, dum in . . . univ. Tyrn. promotore Andrea Schmidthauer suprema aa. ll. et phil. laurea ornarentur. Tyrnaviae, 1750. (8) 74 l.* A példány megvan a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában (ezentúl röviden: MNM.), jelzete: P. O. lat. 1439.

³ A felvilágosodásról: Dilthey, Wilhelm: *Die neue weltliche Kultur. Dilthey: Friedrich der grosse und die deutsche Aufklärung.* (Mindkettő: Dilthey: *Studien zur Geschichte des deutschen Geistes. Aus seinem Nachlass hrsg. Leipzig-Berlin, 1927.*) — Troeltsch, Ernst: *Die Aufklärung.* — Troeltsch: *Das Wesen des modernen Geistes.* — Troeltsch: *Meine Bücher.* (Mind: Troeltsch: *Gesammelte Schriften IV. 1925.*) — Schnürer, Gustav: *Katholische Kirche und Kultur im 18. Jahrhundert.* Paderborn, 1941. — Brockdorf, Br. Cay v.: *Die deutsche Aufklärungsphilosophie.* München, 1926. (Kafka: *Geschichte der Philosophie.* Bd. 26.) — Ewald, Oskar: *Die französische Aufklärungsphilosophie.* München, 1924. (Uo. Bd. 25.) — Ermatinger, Emil: *Deutsche Kultur im Zeitalter der Aufklärung.* Potsdam (1935). (Kindermann: *Handbuch der Kulturgeschichte. Geschichte des deutschen Lebens.*) — Kecskés Pál: *A bölcsélet története főbb vonásaiban.* Budapest, 1933.

Az egyes ember és az egyes emberekből álló szélesebb körű egységek: emberiség, nemzet, állam, társadalom ugyanis bizonyos értékek, célok megvalósítására törekcszenek és az irányítja cselekvéseiket, hogy mi ez a cél, az értékeknek milyen sorrendjét ismerik el a maguk számára. A felvilágosodás előtti kor legfőbb értéke, legnagyobb problémája az embernek Istenhez való viszonya: a religio; mégpedig Istentől rendelt egyházi kereteken belül. Nem mintha a gyakorlati élet, politika, gazdaság, társadalom tisztán ideális, vagy idealista alapokon állt volna, de az kétségtelen, hogy a keresztény emberiség tudatosan elismert irányító elve volt az, hogy az élet igazi célja Isten szolgálata, a túlvilág. S ha a jelenvilág vonzása, érdekei sokszor el is terelték figyelmét erről a célról, az értékek sorrendjében nem történt változás. Még a humanizmus sem tudta, egyes kivételektől eltekintve, általánosságban megbolygatni ezt az elvet.

Ezzel szemben a felvilágosodással kezdődő újabb korszakot az értékek sorrendjének megváltozása jellemzi. Minden más: racionalizmus, természettudományos érdeklődés, szabadgondolkodás és a többi csak előzmény, indítók, járulék vagy következmény. A lényeg az értékrendszernek eudaimonisztikus irányban való megváltozása: ezentúl az emberi élet legfőbb értéke és értelme a boldogságkeresés. A boldogság útját pedig önmaga állapítja meg, minden tekintélytől függetlenül, saját értelmével, amely így az ismereteknek és erkölcsi magatartásnak teljesen önálló eszköze, forrása és törvényhozója. A felvilágosodás korában előttünk áll az autonóm ember ideálja.

A szellemi korváltásban kettős folyamat játszódott le: az egyik a régi eszmények gyöngülése, fokozatos eltűnése, a másik az újak jelentkezése, sokszor már századokkal korábban, időnként eltűnve, majd újra felszínre bukkanva, megerősödve, míg végül is kiszorítják vagy átalakítják a régit. A két folyamat közül az elsővel még aránylag kevésbé vagyunk tisztában, nincsenek még elég világosan kikülvatva azok a szálak, amelyek a lezáruló világ utolsó fejezetét, az úgynevezett barokk-kort összekötik a felvilágosodással, nem ismerjük még eléggé magának a folyamatnak lejátszódását. Azt a folyamatot, amelyen keresztül a barokk világ kiüresedett és felzívódott egy más értékrendszerű korszakba.

A felvilágosodás eredetéről, előkészítő áramlatairól, kibontakozásáról már jóval többet tudunk, hiszen a kutatás ezen a téren már hosszú multra tekinthet vissza. Főleg a protestantizmusnak a felvilágosodással való kapcsolata, a felvilágosodásnak mint világnézetnek protestáns területeken való elterjedése világosabb már előttünk. Protestáns országokban az átalakulás zökkenő nélkül ment végbe s az ortodoxia heves ellenállásával szemben is megállíthatatlanul haladt előre. Mégpedig úgy, hogy a protestantizmus nagyobb hajlékonysága folytán a protestáns vallásos érzéssel, egyházi fegyelemmel, hittartalommal észrevehető töréssel nem került szembe.

A katolikus területeken azonban a barokk kultúra a maga zárt világszemléletével szinte zavartalanul tovább élt a XVIII. század elejéig, vagy — mint nálunk is — még tovább. S még azután is időbe telt, míg érezhetővé vált, hogy a mélyben már régóta ellentétes erők dolgoznak és ezek most annál erősebben törekszenek érvényesülésre, minél tovább akadályozta uralomrajutásukat a régi világ fegyelme. Így történik azután, hogy katolikus területeken a felvilágosodás áramlata hihetetlenül gyorsan folyik le. Aránylag kevésse feltűnő előkészítés után egy-két évtized alatt mindent teljesen meghódít, hogy azután a fejlődés, amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan rohanjon megint tovább, egy következő állomás, a nacionalista liberalizmus felé.

A felvilágosodásnak a katolikus országokban való rohamos kibontakozása természetesen nem kerülhette el a kutatók figyelmét, annál is kevésbé, mert vele kapcsolatban olyan gyakorlati intézkedésekről volt szó, amelyek fenekestől felforgatták az addigi állapotokat, elsősorban az egyház és állam viszonyát. A felvilágosult abszolutizmus ugyanis az állam mindenekfelett álló hatalmát akarta érvényre juttatni és brutális eszközökkel berendezni a maga eszserűnek gondolt világát. Először az antikurializmus áramlata érezhető erősen, amely Róma hatalmát és befolyását próbálja teljesen megszüntetni. Gallikanizmus, febronianizmus, jozefinizmus mind ennek az áramlatnak különböző szakaszai. Az a lelkes fogadtatás pedig, amellyel ezek a törekvések sokszor katolikus egyháziak és világiak részéről is találkoznak, annak bizonyága, hogy az új eszmék már láthatatlanul milyen mélyre hatoltak a katolikus körökben.⁴

Az antikurializmus kibontakozása eléggé ismert. Ugyancsak világosan áll előttünk, hogy a nyugati eszmék milyen gyorsan és alaposan átalakították a kor emberének világnézetét, de magának a szellemi korváltásnak legmélyebb gyökereiig még alig hatolt a kutatás. Nevezetesen csak a legutóbbi években történt kísérlet annak megvizsgálására, hogy milyen magatartást foglaltak el az új filozófiai alpműveltséggel szemben azok a tényezők, amelyek katolikus részről a régi kultúra hordozói voltak. Már pedig az új világkép, az új világnézet kialakítója elsősorban az új filozófia, a „*recentior philosophia*“ volt, két ellentétes, de hatásában egyformán működő irányzatában: a *racionalizmusban* és *empirizmusban*.⁵

Nem szabad ugyanis elfelejtenünk azt, hogy az elmúlt századokban a filozófiai alpműveltség sokkal többet jelentett, mint ma.

⁴ Ezekre vonatkozólag elsősorban Schnürer idézett munkája használható.

⁵ Másrészt viszont az is kétségtelen, hogy a filozófia fejlődése sem pusztán a világtól elszigetelten élő filozófusok egyéni ötleteinek sorozata, hanem egyúttal egy-egy kor szellemiségének kifejeződése is. Alá van vetve a korszellem hatásának, amelyet viszont maga is segített kialakítani. Mint B. Jansen helyesen írja: „Jede lebendige Philosophie ist der Ausdruck ihrer Zeit.“ (Jansen: Philosophen, I. a következő jegyzetben, 2. 1.)

Egyrészt azért, mert minden főiskolai tanulmány alapföltétele a filozófiai fakultás elvégzése volt. Ez pedig, ha nem is tudományos, hanem iskolás anyagközlő módszerrel történt is, mégis két-három évig tartó alapos logikai, metafizikai, etikai, természetbölcséleti stúdiumot jelentett. Másrészt pedig azért, mert a természetbölcsélet tulajdonképpen az egész természettudományt magában foglalta: fizikát, csillagászatot, a botanika, zoológia, biológia alapjait.

Az egyetemi oktatás filozófiai anyaga a középkor óta mindenhol a hitet és tudást összeegyeztető keresztény filozófia, a *skolasztika* volt, mely XIV—XV. századi hanyatlása után a XVI. században a spanyol dominikánus, *Vittoria* és a nagy spanyol jezsuita filozófusok érdeméből új virágzásra jutott és uralmát csak a XVII. század közepe óta kezdi fokozatosan megingatni a Galileivel, Baconnal, Descartes-tal előretörő új irányzat.

Hogy a különböző katolikus egyetemek és a hasonlóképpen nagy szerepet játszó szerzetesrendi főiskolák hogyan foglaltak állást a XVII—XVIII. században a skolasztikus és a recencior philosophia közt, arra vonatkozólag az első komoly filozófiatörténeti vizsgálatot *Bernhard Jansen*, a bonni egyetem nemrég elhunyt jezsuita professzora végezte, aki 1933—1938 között a *Zeitschrift für Katholische Theologie*-ban, a *Franziskanische Studien*-ban, a *Görresgesellschaft Philosophisches Jahrbuch*-jában és a valkenburgi Ignazius-kollégium kitűnő folyóiratának, a *Scholastik*-nak lapjain az értekezések egész sorában tisztázta a kérdés fő vonásait.⁶

Jansen kutatásai alapján tudjuk, hogy a domonkosrendiek változatlanul kitartottak a skolasztika szentlamási iránya, a tomizmus mellett és az új filozófiáról vagy nem vettek tudomást, vagy pedig támadták. A XVIII. század közepéig hasonló a helyzet a ferencrendiek körében, akik a skotista és bonaventurista irányhoz

⁶ Deutsche Jesuiten-Philosophen des 18. Jhs. in ihrer Stellung zur neuzeitlichen Naturauffassung. (*Zeitschrift f. Kath. Theol.* 1933.) — Quellenbeiträge zur Philosophie im Benediktinerorden des 17/18. Jhs. (Uo. 1936.) — Zur Philosophie des 17. Jhs. (Franziskanische Studien 1936.) — Schulen und Richtungen in der Scholastik des 17. Jhs. (Philos. Jahrbuch d. Görresgesellschaft 1936.) — Die Pflege der Philosophie im Jesuitenorden während des 17/18. Jhs. (Uo. 1938.) — Philosophen katholischen Bekenntnisses in ihrer Stellung zur Philosophie der Aufklärung. (Scholastik 1936.) — Az ő eredményeit vette át változatlanul Schnürer idézett munkájában. — Hasonló irányban folytatott kutatásokat egy speciális kérdéssel, a gráci egyetem felvilágosodásával kapcsolatban *Andreas Posch*, részletes, sokszor talán túlságosan is részletező és nem a legszerencsésebb alapfelfogású könyvében: *Die kirchliche Aufklärung in Graz und an der Grazer Hochschule.* (Graz, 1937.) *Posch* u. i. Seb. *Merkle* több mint három évtizeddel ezelőtt megjelent kísérletéhez (*Die katholische Beurteilung des Aufklärungszeitalter.* 1909. és *Die kirchliche Aufklärung im katholischen Deutschland.* Berlin, 1910.) csatlakozik és talán túlságosan is nagy igyekezettel törekszik bebizonyítani, hogy a felvilágosodás kiegyeztethető a katolicizmussal, főleg a Vaticanum előtt. Munkája a mi szempontunkból annyival is kevésbé használható, mert a felvilágosodás kezdeteit túlságosan későn kezdi vizsgálni és így nagyobb részét csak a jozefinizmus történetére terjeszkedik ki.

ragaszkodtak, a század második felében azonban már erősen érezhető körükben az új filozófia hatása. Ugyanez történt a bencések-nél, ahol a XVIII. században betört az addigi szigorú tomizmusba az új irányzat. Általában konzervatívak a szerviták, ágostonosok, sarus és sarutlan karmeliták. Az újabban alakult szerzetesrendek azonban: minimiek, piaristák, jezsuiták sokkal szélesebb kaput nyitottak az új szellem érvényesülésének.⁷

Nemcsak egyetemes, de magyar szempontból is valamennyi katolikus főiskola közül a *jezsuita egyetemnek* a legfontosabbak a XVI—XVIII. században, mert ebben az időben a Jézus-társaság szinte korlátlan monopóliummal rendelkezett az egyetemi oktatás terén Magyarországon és a külföld katolikus területein.

A jezsuita filozófia külön helyet foglal el az újabb skolasztika történetében. Megalapítói a XVI. század nagy spanyol és olasz gondolkozói, elsősorban *Suarez*, *Fonseca*, *Toletus*. Jellemzi őket a régi skolasztikus rendszerektől, tomizmustól, skotizmustól való meglehetősen függetlenség, önállóság, alkalmazkodóképesség. Nem annyira egységes szempontból felépített rendszerről van szó náluk, mint inkább egészeség, kritikai eklekticizmusról, amely azonban belsőleg összefüggő egészet alkot. A tomizmussal elentétben, amely az általánosból halad a különös, az absztraktról a konkrét felé, a jezsuita filozófia fordított utat követ. A konkrét, tényleges, megfogható valóságból halad az általános, az elvek felé; útja induktív, analitikus. A tényleges adottságok kritikai feldolgozása, kritikus, analitikus felemelkedés az alapvető fogalmakhoz.⁸

A XVII—XVIII. században annyiban történik változás a jezsuita filozófiában, hogy sok elemet vesz magába az új böleseletről. Filozófusaik általában egyrészt szigorúan ragaszkodtak az aristotelesi skolasztikus alapokhoz, másrészt azonban éppen eklektikus, induktív, a valósággal szoros kapcsolatban álló filozófiájuk és a rend különben is erősen értelmi, racionális beállítottsága folytán könnyen és gyorsan tudták átvenni az újkori filozófiából azt, amit jónak és igaznak tartottak, a nélkül, hogy az egész skolasztikus gondolatrendszer felbomlott volna.⁹

Ez tekinthető általában jellemző vonásnak a XVII—XVIII. századi jezsuita filozófiára nézve. Részletekben tekintve azonban nagy eltéréseket tapasztalunk országonként és egyénekenként. A rend vezetősége a XVIII. században is állandóan hangsúlyozta, hogy a filozófiában ragaszkodni kell a skolasztikához, de azt is ismételtlen ajánlotta, hogy a rend tagjai vegyék tekintetbe az új idők eredményeit és szükségleteit. A kiszáradó skolasztika túlzott, szubtilitásokban elvesző spekulációt kerüljék, vegyék át a természettudományok, matematika, fizika új kutatásait. Nem is lehetett ez más-

⁷ L. erre vonatkozólag Jansen értekezései közül különösen: *Philosophen kath. Bekenntn.*

⁸ Jansen: *Die Pflege.* 174—176. 1.

⁹ Uo. 187—191. 1.

ként, hiszen mint tanítással foglalkozó rend gyakorlati szükségből is kénytelen volt tudomásul venni az új eredményeket.¹⁰

Az egyes rendtartományok tekintetében azt lehet mondani, hogy a spanyolok alig vesznek tudomást az új fejlődésről. *Hurtado, Arriaga, Oviedo. Lossada* nagy elődjük, Suarez szellemében filozofálnak tovább. Portugáliában ebben az időben nincs jelentősebb gondolkozójuk. Itáliában is kevés az említésreméltó, kivéve *Tolomeit*, másként *Ptolemeust* († 1726), aki viszont egyike abban az időben a legsikerültebb jezsuita filozófusoknak, amennyiben szerencsésen köti össze a skolasztikus spekulációt és a tiszta metafizikai elveket a modern természettudományos módszerrel és az új tudással.¹¹ Franciaországban a Descartes-tal szemben való állásfoglalás két csoportra osztja őket. Vannak köztük Descartes-nak lelkes hívei, mint *Vatier, Mesland*, mások ellenben harcolnak ellene, így *Bourdin, Bouffier, Martineau*, vagy *Daniel* (*Voyage du monde de Descartes*), míg a réginek és újnak elég szerencsés egyeztetője *Honoré Fabri*.

A jezsuiták körében német területen találhatunk általában legtöbb megértést az új matematikai-természettudományi irány felé. A régi irányzat követői ugyan itt is megvannak (*Anton Mayr, Georg Hermann, Johann Schwarz, Peter Schwann*), viszont olyanok is vannak, akik már alig nevezhetők skolasztikusoknak, annyira Descartes, Wolf és a modern természettudomány mechanikus gondolkodásának befolyása alatt állanak. Ezek: *Mangold, Storchenau, Stattler, Zallinger, Steinmeyer*. De ugyancsak a német jezsuiták közül került ki *Berthold Hauser* is, aki az említett Tolomeitól eltekintve a legszerencsésőbb eredménnyel kísérte meg az öröklött skolasztika és az új világkép szerves kiegyenlítését.¹²

A fizika és a csillagászat terén — mindkettő akkoriban a természetből-cselet szerves részének számított — elsőrangú jezsuita tudósokkal találkozunk, akik nemcsak az új eredményeket fogadják el, hanem jelentős mértékben hozzájárultak az új természettudomány fejlődéséhez, mint *Boscovich*.

A nagyszombati egyetem.

A jezsuita filozófia általános alakulásában szervesen helyezkednek el a magyar jezsuita filozófusok is. *Jansen* említett tanulmányaiban kevés figyelmet fordított rájuk és kevés hasznavehető eredményt szolgáltat. Sőt, bizonyos mértékig azt mondhatjuk, hogy téves megállapításokat tett róluk. Az egy *Horváth K. János* kivételével, akit részletesen ismertem, nem igen fordulhattak meg magyar jezsuiták munkái a kezében. A magyarok közül *Bednari Mihály, Bossányi Farkas, Rajcsányi Gergely* (tévesen *Raiscani*-nak írja), *Csepelényi Ferenc, Roys Xav. Ferenc, Horváth K. János, Jaszlinszky András, Makó Pál* nevét említi és összefoglalóan úgy jellemzi őket, hogy hazájuk felekezeti viszonyainak megfelelően első-sorban apologetikus szempontok szerint művelték a bölceletet.¹³

¹⁰ Jansen: *Philosophen* 36. l.

¹¹ Hasonló a világi pap *Du-Hamel*, az ágostonos *Eusebius Amort* és a minimi *Maignan*. (*Jansen: Philosophen* 18—19, 26. l.)

¹² Jansen: *Die Pflége*, passim.

¹³ Jansen: *Die Pflége* 187. és 449—450. l. Hogy Jansen a magyar jezsuita filozófiai irodalmat behatóbban nem tanulmányozta, azt sajnálhatjuk, de nem csodálkozhatunk rajta. Mert bár a kizárólag latinnyelvű munkák nyelvi tekintetben hozzáférhetőek lettek volna számára s a maga tekintetében páratlan jezsuita bio-bibliográfia (*Sommervogel*) mondhatni hiánytalanul feltünteti

Az említettek Jaszlinszky, Makó és Horváth kivételével a XVIII. század első felében működtek s így természetes, hogy modernebb szempontok érvényesülését nem igen kereshetjük náluk. Ha azonban Jaszlinszky, Makó, Horváth (akit maga Jansen is újszelleműnek ismer) és még más hazai jezsuiták munkáit, akiket Jansen nem ismer, megvizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy *a magyar jezsuita főiskolákon a XVIII. század közepétől már világosan felismerhető a skolasztikától való idegenkedés. Sőt, érzelmileg teljesen elfordulnak tőle és lelkesen csatlakoznak a „recentior philosophiá”-hoz.* A racionalizmus és empirizmus nagyon sok eredménye nemcsak a hazai *piaristáknál* talált kedvező fogadtatásra, nemcsak közöttük vezetett eklektikus filozófia kialakítására, hanem körülbelül ugyanabban az időben a magyar jezsuiták közt is.

Téves tehát az az eddigi felfogás, hogy a magyar jezsuiták és piaristák egymással éles ellentétben levő szellemiség képviselői lettek volna a XVIII. század második felében: egyik a régi világhoz mereven ragaszkodó, a másik az újat kitáruló lélekkel befogadó. A valóságban inkább csak fokozati, mondhatnók temperamentumbeli különbség volt köztük. A piaristák naív lelkesedéssel hirdetik a recentior philosophia egyedüli értékét, összeegyeztethetőségét a keresztény bölcsélettel, a jezsuitákban többnyire van bizonyos tartózkodás. A régi, skolasztikus filozófiát ők is legalább annyira lenézték, mint Kalazancius fiai, nagyra értékelték az új filozófiát, sokat át is vettek belőle, eklektikus módon tanítják is ezeket. Ez azonban elég volt nekik, megelégedtek azzal, hogy ezeknek mint új tudományos eredményeknek megfelelően módosították az egyetemi oktatás anyagát, nem váltak lelkes terjesztőivé, prófétáivá a nagyközönség felé, mint Cörverék, Benyák Bernáték és a többiek.¹⁴

munkáikat, mégis természetes, hogy a világ valamennyi jezsuita filozófusa munkáinak alapos feldolgozásához nem néhány esztendő, de talán egy egész élet sem lenne elegendő. Így Jansen se juthatott túl bizonyos fővonások megrajzolásán.

¹⁴ A magyar piaristák filozófiai felfogását Gerencsér István vizsgálta meg: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. (Regnum 1942/43. 326—370. l.) Nagy anyag felhasználásával és kitűnő módszeres képzettséggel készült tanulmányában gondosan megvizsgálja a XVIII. századi magyar piarista filozófusok felfogását, illetőleg a felfogás változásait a század folyamán. Eredményeivel mégsem érhetünk mindenben egyet. Gerencsér szerint „a piarista rend nem a barokk szellem hordozója, sokkal inkább egy új világnézés és érzés, a keresztény szellemű felvilágosodás terjesztője, kifejezője, sokban talán bölcsője is”. (333. l.) A jezsuitákkal és a nagyszombati egyetemmel ellentétben ők az új filozófia terjesztői. „A barokk szellemet terjesztő jezsuiták ösztönösen érezték, hogy a piarista rend által a barokk szellemmel ellentétben álló szellem tör utat a magyar szellemi életbe.” (330. l.) — Kétségtelen, hogy a piarista szellemet általában jellemzi, hogy tradícióktól kevésbé megkötött és könnyen hajlik új szellemi áramlatok befogadására és lelkes követésére. Az is bizonyos, hogy a rend eredeti célkitűzése, a szegény gyermekek oktatása és gyakorlati életre nevelése praktikus okokból a jezsuitákétól eltérővé tette a piarista pedagógiát (mennysiségtan, reáliák) (l. Balanyi György: Kalazanci Szent József élete. Budapest, 1941. 130—134. l.), amit a rendalapító

A felvilágosodás nagy szálláscsinálója, a régi világgal szembe forduló új filozófia tehát Magyarországon is bevonult a régi szellem legfontosabb központjaiba, ha egyelőre még sikerült is zavar-talanul megtartani a harmóniát a katolikus vallással és világnézettel.

Vizsgálatainkat ezen a helyen csak a nagyszombati egyetemre terjesztjük ki, annak is csak logikai, metafizikai és fizikai oktatására. A Pázmány alapította egyetem nemcsak a hazai jezsuita főiskolák közt volt a legjelentősebb, hanem általában az egész XVIII. századi magyar szellemi életnek egyik legfőbb befolyásolója. Egyrészt azért, mert az ország legmagasabb és legnevezetesebb főiskolája volt, de másrészt meg hallgatóinak nagy száma folytán is. A nagyszombati egyetemnek ugyanis a XVIII. század első évtizedeiben 300—400, a század közepefelé pedig már átlagban több mint 500 hallgatója volt. (Ebből a számból 200—300 a bölcsészeti karra esik.)¹⁵ Ez a szám meglehetősen nagy, ha arra gondolunk, hogy a legnagyobb porosz egyetemnek, a halleinak virágzása korában, 1720 körül mintegy ezer hallgatója volt, Göttingában sohasem volt több 800-nál; a század vége felé pedig Wittenbergben mindössze 300, Altorfban 120, Duisburgban meg éppen 38 hallgató tanult.¹⁶

A nagyszombati egyetemet betöltő szellem pedig nem állt egyedül, mert jezsuita szokás szerint a *nagyszombati, kassai, kolozsvári* főiskoláik, a *budai* és *győri* akadémiái tagozattal rendelkező gimnáziumok egymás utáni, vagy vissza-visszatérő állomásai ugyanazon szerzetesek tanulmányainak, tanári, nevelői, professzori működésének. Sőt, mivel Magyarország nem volt önálló rendtartomány, hanem Ausztriával közös provincia, azért ugyanilyen állo-

Calasanzai Szent József matematikai és természettudományos érdeklődése is befolyásolt. Ezek a körülmények azonban csak az alapföltételeit adják meg annak az átalakulásnak, amely csak a XVIII. század második harmadától kezdve érezhető erősebben, és nem lehet a piaristákban kezdettől fogva valamilyen egészen új, keresztény felvilágosodás kitermelőit látnunk, szemben saját korukkal, főleg pedig a jezsuitákkal. Hiszen éppen Gerencsér mutatja be nagyon világosan, hogy a XVIII. század első évtizedeiben is a piarista rend hivatalos filozófiája a tomizmus. Sőt éppen a tiszta tomizmus különbözteti meg őket akkoriban az eklekticizáló, suarezi irányú jezsuita skolasztikától. Már pedig az egész skolasztikában éppen a tomizmus áll a legtávolabb a felvilágosodás filozófiai felfogásától. A jezsuita filozófia ellenben Jansen nagyon helyes megállapítása szerint sok tekintetben megkönnyítette a recentior philosophia fokozatos behatolását. A piaristák tehát inkább csak saját koruk fiai, mikor eredeti tomista skolasztikus felfogásukat szinte nyomtalanul feladva, a legtöbb más szerzetesrendhez hasonlóan meghódolnak a XVIII. század folyamán az új irány előtt és eklektikus filozófiát alakítanak ki. A velük egykorú magyar jezsuita filozófia vizsgálata arról győz meg, hogy felfogásban távolról sem volt olyan nagy különbség a nagyszombati egyetem és a kegyes iskolák, a magyar jezsuita és piarista filozófia közt a XVIII. század közepén.

¹⁵ Hermann Egyed—Artnér Edgár: A hittudományi kar története. 226—278. l. — Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története. 34. l. — Szentpétery i. m. 118—120. l. (Mindhárom: A kir. m. Pázmány P.-tudományegyetem története. I., II. és IV. k.)

¹⁶ Ermatinger i. m. 225. l.

mások voltak számukra *Bécs* és *Grác* is. Ezért van az, hogy ugyanabban az időben meglepően azonos szellemet terjesztenek különböző főiskoláik. Hiszen a pusztán rideg szabályozás ehhez nem lett volna elegendő, főleg nem olyan téren, ami éppen a szigorúan vett szabályokkal ellentétes volt.

Ha szellemben nem is, de tantervben kétségtelenül megmerevedett volt a nagyszombati egyetem is a XVIII. század közepén. Amint az egész hazai és külföldi jezsuita oktatásban, itt is pontosan ragaszkodtak az 1599-i *Ratio Studiorum*hoz, amely a maga idejében páratlan alkotás volt, a kor minden pedagógiai értékét felölelő tanterv és utasítás, de azóta másfél évszázad fejlődése már sok új követelményt hozott, amiről a *Ratio* készítői még nem is álmodhattak. Ez a változatlanság, a régi rendszerhez való merev ragaszkodás adott alkalmat azután nálunk is az államhatalom beavatkozására. A felvilágosult abszolutizmus ugyanis súlyosan hiányolta, hogy az egyetemi oktatásból hiányzanak olyan tárgyak és nincs meg az a szellem, amelyet a maga szempontjából elengedhetetlenül szükségesnek tartott.

Az első állami beavatkozás a nagyszombati egyetemen az *1753-i reformmal* köszöntött be, amikor a bécsi egyetemen befejeződött Van Swieten reformja. A bécsi kultúrpolitika célja az volt, hogy az ausztriai állapotokat, tehát a bécsi egyetemi viszonyokat honosítsák meg Magyarországon is. Egyelőre azonban, legalább is a bölcsészeti karon, nem sok változás történt. Inkább az elv volt a fontos: az államhatalom először terjesztette ki irányító befolyását az addig kizárólag jezsuita vezetés alatt álló egyetemre. Lényeges változtatás csak annyi volt, hogy az addig hároméves bölcsészeti fakultást két évre szállították le. A régi logika, fizika, metafizika évfolyamok helyett ezentúl a logikát és metafizikát az első évben kellett elvégezni, a második évben pedig a fizikát tanították.¹⁷

Az 1753-i reform a mi szempontunkból annyiban nevezetes, hogy megkívánta *tankönyvek* kiadását az addigi diktálási rendszerrel szemben, ennek köszönhetjük öt év alatt négy jezsuita professzor tankönyveinek megjelenését. Ezek a szerzők: *Jaszlinszky András*, *Ádány András*, *Ivancsics János* és *Reviczky Antal*. Tankönyveik pedig a recitior philosophia átütő sikeréről beszélnek a magyar jezsuita oktatásban.

A négy jezsuita korban nem egy generáció tagja. Nem is ugyanazon a főiskolán végeztek a filozófiát: Ádány 1737/40-ben Grácban, Jaszlinszky 1736/39-ben Nagyszombatban, Reviczky ugyanitt 1741/44-ben, Ivancsics pedig egy évvel később Bécsben. Mégis tanulmányaik, rendi működésük, nagyszombati professzorságuk szorosan egybe fonódik, filozófiai felfogásuk pedig teljesen megegyezik. Szerzetesi életük évről-évre pontosan nyomon követhető a rend sematizmusaiban, egészen addig, amíg Nagyszombatban a

¹⁷ Szentpétery i. m. 30—33. l.

filozófia tanszékét foglalják el, majd azon túl is. Ránk nézve jelenleg az a néhány esztendő a fontos, amikor 1751/52 és 1758/59 közt a filozófiát adták elő egyetemünkön; egyik a másik után, illetőleg egymás mellett, legtöbbször úgy, hogy egyidejűleg hárman-hárman is professzorai a filozófiai fakultásnak.¹⁸

A legidősebb köztük *Jaszlinszky András*, professzori működését is ő kezdte meg először. 1715-ben született a Kassa melletti Szinnán. 1733-ban belépett a jezsuita rendbe; négy év múlva a nagyszombati egyetem hallgatói közt találjuk s itt 1736/37—1738/39-ben elvégezte a szokásos hároméves bölcsészeti tanulmányt, logikát, fizikát, metafizikát, a nagy hírű fizikus, Kéri Borgia Ferenc tanítványaként. Ezután szakolcai, majd egri tanár, azután kerül vissza a nagyszombati egyetemre a négyéves teológiai kar elvégzésére. Ezután egy-egy évben Besztercebányán, majd Nagyváradon találjuk. 1748/49-ben került először a nagyszombati egyetem filozófiai fakultásának etikai tanszékére, ahol két évig adott elő. Most egy évre Bécsbe kerül, a Pazmaneum spirituálisa és egyúttal a bécsi egyetem logika-professzora. Csak ekkor kerül vissza Nagyszombatba, ahol több évig működik az egyetemen. Előbb a bölcsészeti karon vezet végig a régi tanterv szerinti hároméves filozófiai kurzust (1751/52 logika, 1752/53 fizika, 1753/54 metafizika), a következő két évben ugyanezt az új tanterv szerint (1754/55 logika és metafizika, 1755/56 fizika). A következő évben a teológiai karra megy át az egyháztörténet tanárának. Életének további szakasza egyelőre kívülesik érdeklődésünk körén.

Megjelent tankönyvei a következők: *Institutiones logicae. Tyrnaviae, 1754, (8) 164 l. 4°.* — *Institutiones metaphysicae. Tyrnaviae, 1755, 288 (8) l. 4°.* — *Institutionum physicae pars prima, seu physica generalis; pars altera, seu physica particularis. Tyrnaviae, 1756, 471 (9) l. 8 tábla; 341 (9) l. 8 tábla.* — Ezek a művek több kiadásban is megjelentek. A logika változatlan kiadása (de nem egyszerű új lenyomata) ugyancsak Nagyszombatban 1755-ben és 1761-ben. 1756-ban átdolgozott kiadása jelent meg Bécsben. A metafizikának csak 1756-ban és 1761-ben jelent meg lényegében változatlan kiadása, a fizikának 1757-ben, 1758-ban és 1761-ben.

Adány András Jaszlinszkyval egy esztendőben született, 1715-ben Mezőtárkányon.¹⁹ A rendbe 1734-ben lépett be, miután előbb már, úgy látszik, egy évig logikát hallgatott Nagyszombatban. A noviciátus elvégzése után a gráci egyetem bölcsészeti karára került, itt végezte el a hároméves filozófiai tanfolyamot 1737/38—1739/40 közt P. Urbanus Marcho tanítványaként. Egyévi pécsi és kétévi kassai kollégiumi működés után Nagyszombatban végezte el a teológiai tanulmányokat, ezután Grácban repetens, a következő évben Besztercebányán találjuk, majd két évig Győrött s 1752/53 óta a nagyszombati egyetem bölcsészeti karának professzora. Etikát ad elő 1752/53-ban, logikát és metafizikát már az új rendszer alapján 1753/54-ben, fizikát 1754/55-ben. A következő évben Nagyváradra került hítszónoknak.

¹⁸ Az életrajzi adatok megállapításához a következő műveket használtuk: *Catalogus personarum et officiorum provinciae Austriae Soc. Jesu.* (Évenként megjelent rendi schematizmus 1718—1773.) — *Sommervogel: Bibliothéque de la Compagnie de Jésus.* I—X. Bruxelles-Paris, 1890—1899. — *Stoeger: Scriptores provinciae Austriae S. J.* (1856). — *Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* I—LX. Wien, 1856—1891. — *Szinnyey József: Magyar írók élete és munkái.* I—XIV. Budapest, 1891—1914. — Nagyon jó szolgálatot tesz kevés, de fontos és főleg megbízható adat közlése folytán: *A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve.* Közrebocsátotta Petrush Antal Budapest, 1942. (Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez. Források 6.)

¹⁹ *Sommervogel* szerint 1716. december 28-án született Dormádon. Vele szemben a trencsényi noviciátus anyakönyvének mindenestre hiteles adatait fogadtuk el.

Tankönyve mindössze egy jelent meg nyomtatásban, az is csonka: *Philosophiae naturalis pars prima, seu physica generalis. Tyrnaviae, 1755, 492 l. 4°*. A vaskos kötet a valószínűleg tervezett két disszertációból csak az elsőt tartalmazza, a második disszertáció második lapján megszakad a szöveg. Ez a mintegy másfél lapnyi szövegkezdet is át van ragasztva, hogy befejezett formája legyen. Így is ez a csonka rész magában nagyobb terjedelmű, mint a többi szerző általános fizikájának egész kötete. Nyilvánvalóan nyomtatás közben derült ki, hogy a könyv terjedelme nagyon túlnő a szükséges és lehetséges kereteken, azért maradt abba. Hogy a kötethez eredetileg illusztrációs táblákat is tervezett a szerző, az kiderül a szövegközi utalásokból.

Jaszlinszky és Adány után közvetlenül a komáromi születésű *Ivancsics János* vette át a filozófiai kurzust. 1722-ben született, 1740-ben lett jezsuita s 1742/43-ban Bécsben hallgat logikát P. Gerbrandttól, a következő két évben fizikát és metafizikát ugyanitt P. Groppertól. Két évig gimnáziumi tanár Nagyváradon és Kassán, azután ugyancsak két évig Bécsben a matematika repetense, későbbi nagyszombati tanártársával, *Reviczky Antallal* együtt előbb P. Lampl Ignác, utóbb P. Kaschutnigg professzor mellett. (A kísérleti fizikát ugyanekkor P. Franz adja elő.) 1749/50-ben a nagyszombati gimnáziumban a retorikai osztály tanára, ezután végzi el ugyanitt a teológiai kart. Egyévi komáromi hitszónokság után kerül vissza Nagyszombatba, most már bölcsészeti professornak. (1755/56-ban logika és metafizika, 1756/57-ben fizika), 1757/58-ban ismét logika és metafizika, 1758/59-ben fizika.)

Tankönyvei: *Institutiones logicae. Tyrnaviae, 1757, 205 (3) l. 4°*, 2. kiadása ugyanitt 1763-ban. — *Institutiones metaphysicae. Tyrnaviae, 1758, 421 (11) l. 2.* változatlan kiadása ugyanott 1763-ban. Nem lehetetlen, hogy fizikai tankönyve is megjelent, fennmaradt példányról azonban nem tudunk. Némileg helyettesítik azok a tételek, amelyek 1757-ből, Szegedi Imre, illetőleg Nejedly József avatása alkalmából maradtak fenn.^{1a}

Reviczky Antal a maga korában nevezetes diplomatának, a grófi címet megszerző *Reviczky Károly* Imrének testvérbátyja. A négy professzor közül a legfiatalabb. 1723-ban született Sátoraljaújhelyen. Bécsben lépett a jezsuitarendbe 1738-ban, itt végezte a noviciátust. Ezután Szakoleán volt egy évig repetens, majd 1741/42-ben került a nagyszombati egyetemre a bölcsészeti kar hallgatójának. *Prileszky János* professzor hallgatója volt három évig, ezután egy évig a kassai, két évig a pozsonyi kollégiumban tanárkodott. 1747/48-ban és 1748/49-ben, mint említettük, *Ivancsics Jánossal* egyidejűleg a matematika repetense Bécsben. Most következik a négy-év teológia Nagyszombatban, utána a szokásos harmadik próbaév *Besztercebányán* és 1754/55-ben lesz matematika-professzor a nagyszombati bölcsészeti karon, a következő tanévben ugyanezt adja elő, 1756/57-ben logikát és metafizikát, 1757/58-ban fizikát.

Előadásai logikából, metafizikából és fizikából egyaránt megjelentek nyomtatásban: *Elementa philosophiae rationalis seu logica. Tyrnaviae, 1757, 134 (2) l. 4°*. — *Elementa philosophiae generalis seu metaphysica. Tyrnaviae, 1757, 274 (5) l.* — *Elementa philosophiae naturalis. Pars prima seu physica generalis. Pars altera seu physica particularis. Tyrnaviae, 1757—1758, 322 (5) *l. 5 tábla; 228 (4) l. 5 tábla.*

^{1a} *Firmianus, Petrus: Gyges Gallus. Tyrnaviae, 1743.* Ezt a könyvet használták fel 1757-ben promóciós kiadványként. A címlap után beillesztett lapon: *Auditoribus oblatum, dum assertiones ex universa philosophia in... univ. Tyrn. A... 1757... publice propugnaret... Josephus Nejedly,., ex praelectionibus Joannis Ivancsics, Henrici Raisl, Josephi Eberle.* Ezután következnek a tételek. (MNM. Ph. pr. 773.) — Ugyanezek a tételek találhatóak meg ugyanebben az évben Szegedi Imre avatása alkalmából. (A MNM. aprónyomatványgyűjteményében 8°, 1757. található, egy valószínűleg az említett azonos könyvből kiszakítva, csak az ajánlás és a tételek.)

El a skolasztikától.

A középkor századai óta, messze be az újkorba, a *skolasztikus filozófia* volt a hivatalosan elismert bölcsélet. Igaz ugyan, hogy a skolasztikus gondolatrendszerek nem voltak egységesek; nagy, sokszor igen éles küzdelmek folytak le köztük; tomisták, skotisták és nominalisták, jezsuita eklektikusok sokszor alapvető fontosságú kérdésekben szenvedélyes vitákat folytattak egymással, föllendülés és hanyatlás korszakai váltogatták egymást; de az alapgondolat mindig változatlan: *philosophia ancilla theologiae*. A filozófia célja, hogy a hit igazságait logikusan kifejtse, a hitet és tudást összehangolja azon az alapon, hogy minden igazság forrása közös. Így tehát a kinyilatkoztatott és az értelem erejével felkutatott igazságok egymást támogatják és a végső pontban összefutnak.

Ez nem jelenti azt, mintha a skolasztika összekeverné a filozófia és a teológia sajátos területeit, sőt ellenkezőleg biztosítja a filozófia önálló tudomány jellegét, csakhogy a teológiát többre értékeli a bölcseltnél, mert az Istenre, a lélek végső céljára vonatkozó teológiai tételeket magasabbrangúaknak tartja, mint a filozófiaiakat, a kinyilatkoztatást biztosabb alapnak annál, amit a bölcselkedő emberi értelem a maga erejéből hoz felszínre. Ezért illeti meg a főhely a teológiát és a szolgálat feladata marad a filozófia számára. De viszont éppen ebből következik az is, hogy a teológia segítségére van a filozófus elmének, megmenti fölösleges eltévelyedésektől, támogatja igazságkereső munkájában olymódon, hogy az ész és a kinyilatkoztatás látszólagos ellentéte esetében a kinyilatkoztatásé az elsőség.

A skolasztikus filozófia otthona — mint neve is mutatja — kezdettől fogva az iskola volt. Nem magányos szellemek bölcselkedése, hanem tanításban és tanulásban, professzorok és tanítványok közös szellemi tevékenységében alakuló anyag. A humanizmus individuális kezdeményezése után a reformáció sem változtat a helyzeten. Katolikus és protestáns egyetemek a hagyományos úton filozofálnak tovább.

A Descartes-tal kezdődő újkori filozófia ezzel szemben nemcsak problematikájában indult új utakra, hanem annyiban is, hogy a filozófia új irányainak kezdeményezői általában magányos szellemek. A *recentior philosophiának* évszázados harcot kellett vívnia, míg fokozatosan, sok ellentét leküzdése után ki tudta szorítani a skolasztikát régi állásaiból és bel tudott vonulni helyére az egyetemekre.

Francia földön, a racionalizmus szülőföldjén az egyetemi oktatás, tehát a hivatalos filozófia alig távolodik el a skolasztikától. Németországban ellenben Thomasius és Chr. Wolf a XVIII. század eleje óta diadalra viszik az új filozófiát. A század közepén, már német protestáns egyetemeken mindenhol a wolfi filozófia

az irányadó, amíg Kant, majd a német idealizmus ki nem szorítja.²⁰

Hazánkban a külföldet járó protestáns egyetemi hallgatók németalföldi, svájci, angol és német főiskolákon már a XVII. században ismeretségbe kerültek az újkori filozófia problémáival. Némi kísérletek történtek is honi földön való meggyökereztetésükre, de egyelőre nem sok sikerrel. Gondoljunk csak a „Magyar logikátska“ (1654) és a „Magyar encyclopaedia“ (1655) szerzőjének, Apáczai Csere Jánosnak tragikus alakjára. Apáczain kívül mások is megpróbálkoznak Descartes, Ramus, Bacon tanításának hazai terjesztésével: Buzinka Mihály, Mártonfalvi György, Csernátóni Pál, Pataki István, Apáti Miklós és mások a tanúi annak, hogy a XVII. századi magyar szellemi élet is megtalálta a kapcsolatot az új filozófia felé. De a többségből, aki diplomával a kezében hazajön a nagy nyugati szellemi műhelyek eleven légköréből, a hazai szellemi tunyaság és a sanyarú életkörülmények általában rövidesen kioltják a filozófiai érdeklődés szikráját: a magyar szellemi élet átalakításában csak nagyon lassú előkészítő, talajt megdolgozó szerep jutott nekik.²¹

A magyar katolikus, tehát elsősorban a jezsuita főiskolákon, a nagyszombati, kassai, kolozsvári egyetemen, a budai és győri akadémiái tagozatokban, mint a legtöbb más országban is, a XVIII. század közepéig ragaszkodtak a régi, skolasztikus hagyományhoz. A század első feléből ugyan nincsenek nyomtatott tankönyveink, de ami adatunk van az ezidőbeli filozófiai oktatásról, az a régi szellem uralmát tanúsítja.²² A nyilvános vitatkozások nyomtatásban kiadott tételei is — amennyiben szűkszavú szövegeikből következtetni lehet — ugyanerről tanúskodnak. A XVIII. század közepe előtt a filozófiai oktatásban legjelentősebb főiskolánkon, a nagyszombati egyetemen is ragaszkodtak a skolasztikus filozófiához. Hivatalosan megszabott és ellenőrzött anyag volt ez, tehát nem is történhetett másként.

A természettudományok új eredményei mégsem maradtak hatástalanok. Nem a bevezetésben említett *Elementa opticae* az egyeilen promóciós kiadvány, amely a modern természettudományt képviseli. Vannak más fizikai, földrajzi munkák is, amelyekben az idézett szerzők közt az újabb idők neveivel: *Athanasius Kircher*-rel, *Caspar Schottal*, *Honoratus Fabrial* találkozunk.²³ Annak a

²⁰ Paulsen, Friedrich: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*. 3. erweit. Aufl. Berlin-Leipzig, 1919—1921. I. 540—543. I., II. 148. I. — Irsay, Stephen d': *Histoire des universités*. Paris, 1935. II. 112—113. I.

²¹ A külföldön tanuló magyarországi protestáns diákok cartesianizmusáról I. Turóczi-Trostler József munkáját: *Magyar cartesianusok*. Budapest, 1933 (Minerva-könyvtár 43. Kny. a Minerva 1933-i évfolyamából.)

²² Szentpétery i. m. 77—79., 98—100. I.

²³ Az *Elementa opticae*-hez hasonló a négy évvel korábban megjelent: *De vi electrica, carmen didacticum, honoribus... neo-baccalaureorum, cum in... univ. Tyrnaviensi promotore Antonio Purgstall aa. II. et phil. laurea*

bizonyosága ez, hogy a modern irány útjának előkészítése már évtizedek óta folyt, a talaj már rég meg volt dolgozva akkor, amikor a hivatalosan előírt keretek még nem engedték meg az egyetemi oktatásban a régi felfogástól való eltérést. A jezsuita tudományos kutatás a természettudományokban is messze elől járt mint egyéni tudós munka akkor, amikor a pusztán anyagközlő egyetemi oktatás szinte még mindig a XVI. század világában folytatódott tovább.

Hogy a már régóta élő új szellemiség az egyetemi oktatásba is bevonulhasson, ahhoz külső beavatkozás adta meg az alkalmat: az első egyetemi reform. Pozitív bizonyítékunk ugyan nincs erre, de az kétségtelen, hogy a reform előírásai folytán nyomtatásban megjelent tankönyvek szelleme gyökerestől elűt attól a képtől, amit az előző évekből ismerünk. Nem olyan tekintetben, mintha itt valami külső, erőszakos beavatkozásnak való kényszerű engedelmeskedésről lenne szó, hanem arról, hogy végre szabadon megnyilvánulhatott a lelkes együttérzés, az új filozófiának tudatos igénylése, a skolasztika világának határozott elvetése, sőt gúnyos lenézése, a recéntior philosophiához való önkéntes és buzgó csatlakozás. S ebben a tekintetben az egyes tankönyvíró professzorok közt alig lehet különbséget tenni.

Nemcsak arról van szó, hogy a skolasztikus nézeteket az idegen szemlélő hűvös tárgyilagosságával ismertetik, ugyanúgy mint akármelyiket a régi vagy új filozófiai irányok közül, magukat semmiképen nem azonosítva velük: „ut scholastici dicunt“,²⁴ „ad intelligendos scholasticos notari potest...“,²⁵ „omitto hic scholasticorum argumenta... quae qui scire cupit, ipsos consulere potest“.²⁶ Mégcsak nem is az a lényeges, hogy egyes, a skolasztikus filozófiában alapvetően fontosaknak tartott kérdések fölött gyorsan elsiklanak,²⁷ vagy megvetésüket fejezik ki jelentéktelenségük miatt. Például Ivancsics a szillogizmusokat csak azért tárgyalja, hogy mellőzés esetén valaki valami titkos jónak ne tartsa azokat.²⁸

insignirentur. a poesi Tyrnaviensi inscriptum A. 1746. Tyrnaviae, (12) 52 l. 2 tábla. (MNM. P. O. lat. 2424.) — Tanító költemény formájában szól az elektromosságról, kísérleteket ír le, amelyeket ábrákban is bemutat, de közben nem hiányzanak a mitológiai utalások sem. — Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae... honori... Sigismundi Josephi Berényi... et... Joannis Ambrosii Peterffi, cum in... univ. Tyrn. promotore Stephano Csiba suprema... phil. laurea insignirentur, a condiscipulis philosophis noe-doctoribus oblata Anno 1714. Tyrnaviae (4) 140 (5) l. (MNM. Hung. h. 8° 1204) stb.

²⁴ Reviczky: Logica 39. l.

²⁵ Jaszlinszky: Metaphysica 20. l.

²⁶ Uo. 97. l.

²⁷ „Verum haec infinita apud Scholasticos est controversia; nobis id nosse... sufficiat...“ (Reviczky: Metaphysica 8. l.)

²⁸ „Sed sane non de quartae modo figurae regulis; verum de universa figurarum, modorumque syllogisticorum doctrina merito dici potest, vix operae esse pretium, ut tractetur. Parendum tamen est scholarum consuetudini: addam: itaque jam dictis caetera etiam, quae passim in hoc genere tradi solent: verum addam, ut cum Seneca loquar, tanquam prospicienda tantum, et a limine salutanda in hoc unum, ne verba nobis dentur, et aliquid esse in

A lényeges az, hogy szerzőink magát a *skolasztika rendszerét mindenestől elítélésben részesítik*. A skolasztikusokat, akik fölösleges, szórszálhasogató kérdéseikkel a metafizikát kompromittálták, megvetetté tették a tudós világ szemében.²⁹ Olykor meg éppen fölényes gúnnyal nyilatkoznak a skolasztikusoknak, vagy „peripatetikusoknak“ egyes elméleteiről. Így Reviczky szerint az állati lélekről szóló tanításuk megdöntéséhez elég az, ha megismerjük.³⁰ A *qualitates absolutae*-t, amelyekért „*velut aris et focis*“ harcoltak a peripatetikusok, törölni kell a filozófiából.³¹ A testek természetéről vallott skolasztikus nézetet meg egyszerűen nevetségesnek mondja Reviczky.³²

A skolasztika lenézéséből érthető, hogy filozófusaink számára a skolasztikusok nagy tekintélye, *Aristoteles* sem „a filozófus“ már, nem az a nagy szellem, akihez mint fő tekintélyhez csak tisztelettel lehet közeledni. A *Ratio Studiorum* a filozófia professzorai elé még azt írja szabályként, hogy minden valamirevaló kérdésben *Aristoteles*t kell követni, csak azt az esetet véve ki, ha az ő nézetei ellenkeznek az akadémiákon általánosan elfogadott (tehát skolasztikus) tanítással és még inkább, ha ellentétben vannak az igaz hittel.³³

Ezzel szemben a nagyszombati szerzők számára *Aristoteles* már csak egy a sok jeles filozófus közül, akinek inkább csak történeti jelentősége van. Az egyes kérdések eldöntésénél *Aristoteles* véleménye nem nyom többet a latban, mint bárki másé, nézeteit esetről esetre éppen úgy elvetik és cáfolják, mint bármely más régi vagy új filozófusét. Csak *Ivancsics* ismeri el logikájában, hogy *Aristoteles* olyan kiválóan tárgyalta a logikát, hogy *Cicero* e tekintetben méltán nevezte fejedelemnek, de ugyanez az *Ivancsics* logikájának más helyén a *petitio principii* logikai hibájának ismertetéséül, *Galileire* hivatkozva, éppen *Aristoteles* egyik állítását hozza fel példának.³⁴ *Adány Aristoteles* nézetét a testek belső elveiről csak

illis magni et secreti boni iudicemus.“ (*Ivancsics*: *Logica* 155. l.) — Ugyanő a *causa efficiens*ről így ír: „*Scholastici complures docebant illum esse entitatem quandam modalem tam a causa agente, quam ab effectu producto prorsus distinctam: sed entitatis hujus vel ipsa iam mentio odiosa est: intactam proinde illis, quos delectat, relinquo.*“ (*Ivancsics*: *Metaphysica* 98 l.)

²⁹ „*Deo favente, ita tractabimus, omissis quaestionibus, quae contemptum dignissimae hujus scientiae in Eruditorum animis peperere, nihil ad dignam Philosopho notitiam spectans intermittamus.*“ (*Reviczky*: *Metaphysica* 4. l.)

³⁰ *Reviczky*: *Metaphysica* 260. l.

³¹ *Jaszlinszky*: *Metaphysica* 132. l.

³² „*Scholasticis corpus est, quod a materia dependet, et quia iam Philosophis materia nihil est, nisi corpus, hoc sensu corpus esset, quod a corpore dependet, quae explicatio ridicula est.*“ (*Reviczky*: *Physica* I. 17. l.)

³³ „*In rebus alicuius momenti ab Aristotele non recedat, nisi quid incidat a doctrina, quam Academiae ubique probant, alienum; multo magis, si orthodoxae fidei repugnat.*“ (*Monumenta Germaniae Paedagogica* V. 328. l.)

³⁴ *Ivancsics*: *Logica* 18. és 170. l.

azoknak a kedvéért említi, „akik még most is Aristotelesért lelkesednek”.^{34a}

A nagy középkori skolasztikusokról tisztelettel nyilatkoznak szerzőink. *Petrus Lombardus*, *Alexander Halesius*, *Albertus Magnus* Jaszlinszky szerint is „viri illustres”. Reviczky *Duns Scotus* ismert jelzőjét, a „doctor subtilis“-t „ab ingenii praestantia” származtatja. Ivancsics még szebben dicséri: „acerrimo vir ingenio, praestantissimaque doctrina”. *Szent Tamás* szintén „doctrina eruditio-neque inclaruit”; más szavakkal, de hasonló szellemben dicsőíti Jaszlinszky András is.³⁵ Ennek így is kellett lennie, hiszen a Ratio külön pontban emeli ki, hogy *Szent Tamás*ról mindig tisztelettel kell beszélni.³⁶ De ez a személy iránti nagy tisztelet nem ok arra, hogy a *tomisták* nézetei kíméletben részesüljenek. Különben is *Szent Tamás* nevével meglepően keveset találkozunk a könyvekben, viszont jellemző módon annál többször *Szent Ágoston*éval, aki gyakran és szívesen idézett tekintély.

Nagyon jellemző, hogy a nagy jezsuita skolasztikusról, a XVI. századi skolasztika felvirágoztatójáról, *Suarez*ről — akinek nevével különben alig egy-két esetben találkozunk — Jaszlinszky szükségesnek tartja megjegyezni, hogy *Wolf* a legélesebb eszű metafizikusok közé sorolja.³⁷ A XVIII. század jezsuita filozófusa már a felvilágosodás nevezetes protestáns alakjára, mint tekintélyre hivatkozik, hogy egykori nagy rendtársáról jót mondhasson.

A megvetés tetőfoka *Aristoteles arab* kommentátorait éri. Hiszen ezekkel szemben semmiféle feszélyező szempont nem lehetett, itt nyíltan ki lehetett fejezni a skolasztika elleni ellenszenvet. Szerzőink szerint az arabok hibája az, hogy a peripatetikus filozófia eltért *Aristoteles*től, meghamisította mesterének egész tanítását. Megint csak Ivancsics az, aki *Averroës*ről és *Avicenná*ról mint „praecipui doctores“-ról beszél.³⁸ Jaszlinszky szerint azonban az arabok sülyesztették el *Aristoteles* tételeit a skolasztikusok vitáiban. Így történt az, hogy a hiábavaló kérdéseken való állandó vitakozások közepette alig maradt valami fizika a fizikában.³⁹ Reviczky azt mondja, hogy a gyakran emlegetett jezsuita filozófus, *P. Honoré Fabri* érdeme is az, hogy *Aristoteles*t magukból az eredeti görög forrásokból használja s nem az arab kommentátorok

^{34a} „Haec indicavi eorum gratia, qui etiamnum Aristotelem spirant.” (Adány: *Physica* 67. l.)

³⁵ Jaszlinszky: *Logica* 13—14. l. — Reviczky: *Metaphysica* 41. l. — Ivancsics: *Logica* 13. l.

³⁶ *Monumenta Germaniae Paedagogica* V. 330. l.

³⁷ Ivancsics: *Metaphysica* 5. l.

³⁸ Ivancsics: *Logica* 13. l.

³⁹ „... Arabes placita Aristotelis Scholasticorum contentionibus submiserunt. Eo enimvero illa per continua de rebus inanibus quaesita iurgia est perducta. ut vix quidpiam Physicae in Physica superfluerit.” (Jaszlinszky: *Physica* I. 8. l.)

által megrontott szövegből és így megtisztította Aristoteles filozófiáját Avicenna és az arabok „szennyétől”.⁴⁰

Hogy ez a mélységes megvetés nem pusztán az arab bölcselőkre vonatkozik, hanem az egész skolasztikus filozófiára, az Ádány szavaiból derül ki a legvilágosabban: Aristoteles filozófiáját — mondja — a VIII. században főleg két híres arab, Avicenna és Averroës ébresztette fel, „nem tudom, milyen szemfényvesztéssel, azután különféle kommentátorok által inkább beszenyezve, mint megvilágosítva, előtört Hispania sötétségéből és Európa minden akadémiáján zsarnoki uralmat foglalt el”. Ebből nőt ki a három nevezetes rendszer, a tomizmus, skotizmus és nominalizmus. Mindegyik nagy híve Aristotelesnek, ezért az arab peripatetikus nem más, mint a skolasztikus. Közel kilenc évszázadon keresztül minden iskola ezt a filozófiát imádta. — Így szól Ádány.⁴¹

A századokon át annyira becsült skolasztikus filozófia, a jezsuita oktatásnak is alapvető tényezője, tehát a XVIII. század közepének nagyszombati tanárainál a legjobb esetben is csak hűvös tartózkodásban, rosszabb esetben fölényes megvetésben vagy éppen gúnyban részesül. A magyar jezsuita bölcsélet-tanárok a felvilágosodás korának egész fiatalos, sőt gyermekes örömeivel, újat, nagyot, szabadot áhító lelkesedésével fönttartás nélkül a recentior philosophia felé fordulnak.

A „recentior philosophia”.

Mit tett a skolasztika? — a felvilágosodás korának véleménye szerint. Üres szalmacsépléssel töltötte az időt, szörszálhasogató kérdéseken vitatkozott, elhanyagolta a fizikát és mindenben csak a metafizikát kereste. Nagyszombati filozófusaink mind így látják a dolgot. Jaszlinszky is azt tartja a skolasztikusok fő hibájának, hogy egész filozófiájuk nem más, mint metafizika.⁴² Jaszlinszky és társai saját koruk szemüvegén át nézik a dolgokat. A metafizikát, ugyan nem hagyják el, nem is hagyhatnák, de érzelmük másfelé húzza őket. Ennek a kornak nem sok érzéke volt az iránt a szellemi élvezet iránt, amit az igazságban pusztán önmagáért való elmélyülés okoz a gondolkozó embernek. A dolgok végső elveinek nyomozásánál jobban érdekli őket a természetnek éppen most csodás fényben kitaruló világa. A kézzelfogható dolgok mivolta és felhasználhatósága az emberi élet kényelmesebbé, boldogabbá tételére.

Ebből a szempontból nézik az újkori filozófusokat és természettudósokat. Milyen mások ezek; mint a régi skolasztikus bölcselők! Ezek *kellemessé és hasznossá* tették a filozófiát, főleg a

⁴⁰ „... ab Avicennae, Arabumque sordibus purgaret.” (Reviczky: Physica I. 42. l.) „... ab Arabibus faecibus abluere... (Uo. 26. l.)

⁴¹ Ádány: Physica 18. l.

⁴² Jaszlinszky: Logica 16. l.

fizikát, azáltal, hogy a fölösleges, csak ész-gyakorlatul szolgáló kérdéseket elhagyták, nehogy elvegyék a helyet és időt a fontosabb dolgok, főleg a fizika tárgyalása elől.⁴³ Ezek a filozófusok „nem ülnek elmélkedve a múzeumokban, hanem magát a természetet vizsgálják és megfigyeléssel leleplezik“.⁴⁴

Az új filozófusok az ókoriak nyomdokaiba lépve és elítélve az arabok hanyagságát, a mozgásról szóló tant a matematika törvényeinek segítségével pontosabban igyekeznek vizsgálni s így „az egész fizikát sokkal biztosabbá és az állam hasznára (reipublicae usibus) alkalmasabbá tenni“⁴⁵

Az emberiség haszna és boldogsága teszi értékké az új filozófiát, elsősorban a természetbölcseletet, fizikát az ő szemükben Ádány, Reviczky, Jaszlinszky nem győzik eleget dicsérni a fizika hasznát:

„A filozófiának azt a részét — írja Reviczky —, amely a dolgok természetét, tulajdonságait, rendjét, törvényeit, erőt nemcsak kutatja, hanem ezeket az értelemből éppen úgy, mint a tapasztalatból vett érvekkel ki is fejt, megérősíti, bebizonyítja, mindig a legkellemesebbnek és leghasznosabbnak tartották: mert ennek a világnak egész szerkezetét magába foglalva csodás változatosságával gyönyörködött, sőt egyszersmind a legtöbb mesterségnek, amely az ember szükségletére vagy boldogságára szolgál, vagy szülője, vagy táplálója. Mert mi alkalmasabb a lélek igazi gyönyörűségére, mint mérni az egek hatalmas tágasságát, az egekben futó csillagok mozgását és a mozgások törvényeit, sőt ami a tudatlan tömeget üres félelemmel tölti el, a napfogyatkozásokat, üstökösöket, északi fényeket, kettős napokat és számtalan más dolgot nemcsak félelem nélkül, hanem kíváncsian szemlélni; azután behatolni a földnek mélyes mélyébe, kikutatni a vizek árját és a tudás vágyával nyomozni az ércek eredetét, végül szemügyre venni, megvizsgálni és megérteni a négy lábúaknak, madaraknak, vízi állatoknak számtalan fajtáját, sőt a rovaroknak csak műszerekkel érzékelhető természetét, részeit, szervezetét...? Mi fontosabb egész életünk hasznára, javára, mint azok, amelyek az ásványok, fűvek, nedvek fölismert erejéből az üdvös orvostudományra háramlottak, amelyek a testek nehézségi erejéből, kohéziójából, a mozgás törvényeiből a mechanika, architektonika javára szolgáltak, amelyeket a csillagok, szelek és a mágnes pontos megfigyelése a hajózásnak hozott; ha végül arra figyelünk, amiket ezeknek, sőt az egész természetnek szerzője és teremtője, az Isten ismeretére vonatkozólag hoz számunkra, amire minket ez a tudomány a legbiztosabban elvezet, akkor valóban nincsen semmi más, amit több haszonnal lehetne és kellene ajánlanunk.“⁴⁶

⁴³ „Discrimen praecipuum inter Scholasticos et Recentiores Philosophos in eo situm est, quod illi in subtiliori ratiocinio toti defixi fuerint; cui ne unquam deesset materia, per Logicam, aequae ac Physicam ita Metaphysicam dividerunt; ut tota prope eorum Philosophia Metaphysica esset. Hi partes Philosophiae a partibus accurate separarunt; quaestiones subtiliores soli ingenio exercendo servientes, ne melioribus locum, tempusque eriperent. e Philosophia eliminaverunt, aliis utilioribus substitutis, aut diligentius excultis: et Physicam, quae apud Scholasticos neglecta jacuit, magis ac unquam antea naturae observationibus, experimentisque captis vocata quoque in subsidium Mathesi excoluerunt, amoenam, simul et utilem effecerunt.“ (Jaszlinszky: Logica 16. l.)

⁴⁴ Reviczky: Physica I. 226. l.

⁴⁵ Uo. 137. l.

⁴⁶ Uo. 3—4. l.

Hogy kik ezek a nagyérdemű új filozófusok, akiknek ezt a sok jót mind köszönhetjük, arra is megkapjuk a feleletet. Jaszlinszky a certesiánus *Purchotius* idézve azt mondja, hogy a XVII. század közepén *Verulami Bacon* és *Galilei*, lerázván az elavult iskolai szokás igáját, új utakat kísérelt meg és meghozta a lehetőséget a mai „kellemesebb“ fizika számára.⁴⁷ Adány András nem említi ugyan *Purchot* nevét, de majdnem ugyanezekkel a szavakkal utasítja el a skolasztikát: „Galilei... a skolasztika elavult szolgaságának igáját lerázván, szabadabb utat nyitott a fizikának.”⁴⁸

Úgy tudják, hogy valójában nem is új természetfilozófiát találtak ki ezek az új tudósok, hanem a görög fizikusok elfelejtett eredményeit kezdték ismét napvilágra hozni, a „skolasztikusoknak hiábavaló ellenállásával szemben“, — így olvassuk Jaszlinszky fizikájában. *Verulami Bacon* és *Galilei* mellett *Gassendi* és *Cartesius* azok „az utódok örök emlékezetével magasztalendő“ és „megérdemelt hálánkra“ méltó férfiak, akiknek és követőiknek köszönhető, hogy nemcsak elnyomták a hamisítatlan fizika ellenfeleit, hanem a „mechanica in scientia naturae philosophandi ratio“-t mindenki elfogadta és ma már méltán nem is tekintik filozófusnak azt, aki a fizikában más utat követ.⁴⁹ Adány András meg éppen „a halhatatlan félistenek nemzetségéből valóknak“ mondja azokat, akik „az új, vagy helyesebben régi“ filozófiát kísérletezéssel, a természeti okok szorgos kutatásával és tudós kötetek fáradtságos megírásával föllendítették.⁵⁰

Az említett négy nagy mellett még számos mást sorolnak a kiváló filozófusok és fizikusok közé. Ezek: *Antonius Genuensis*, *Eusebius Amort*, az *Ars cogitandi* című névtelenül megjelent logikai munka szerzői, *Franciscus Boyle*, mindkét *Bernouillius*, *Boerhaave*, *Robertus Boyle*, *Bullingerus*, *Clarkius*, *Joannes Claubergius*, *Edvardus Corsinus*, *Cudworthus*, *Derhamus*, *Desaguilliers*, *Johannes Du-Hamel*, *Honoratus Fabri*, *Fortunatus a Brixia*, *Gordonus*, *Grandus*, *s'Gravesande*, *Otto Guericcius*, *Georgius Hambergerus*, *Hermannus*, *Thomas Hobesius*, *Hugenius*, *Keil*, *Krafftius*, *Le Grande*, *Leibniz*, *Locke*, *Mairanus*, *Nicolaus Malebranche*, *Mariottus*, *Petrus Martinus*, *Henricus Morus*, *Musschenbroek*, *Pater Natalis*, *Polenus*, *Purchotius*, *Henricus Regius*, *Regnaultius*, *Riccatius*, *Rizzetus*, *Rohaultius*, *Scheuchzerus*, *Chr. Sturm*, *Sylvanus Regis*, *Tillotsonus*, *Toricelli*, *Varignonius*, *Verdries*, *Chr. Wolf*.

A többnyire latinizáltan említett nevek nagyrésze kevésbé jelentős személy, de sok van köztük azokból, akiknek a nevéhez jelentős tudományos eredmények fűződnek a modern filozófia és természettudomány körében, mint *Leibniz*, *Locke*, *Hobbes*, *Guericke*, *Torricelli*. De ugyancsak sok közülük az átmeneti kor jellegzetes képviselője, akik elsősorban az eklektikusok és egyez-

⁴⁷ „... sub medium seculi 17 Baco de Verulamio et Galilaeus a Galilaeis Ducis Heturriae Mathematicus excusso, ut Purchotius ait, inveteratae in scholis consuetudinis iugo novas vias tentavit, amoeniorisque, quam habemus, Physicae, ac celebrium hodie per Europam sectarum (quam vulgo Neotericorum dicuntur) occasionem fecit.“ (Jaszlinszky: *Logica* 14. l.)

⁴⁸ „excusso inveteratae servitutis Scholasticae iugo“. (Adány: *Physica* 19.)

⁴⁹ Jaszlinszky: *Physica* I. 8. l.

⁵⁰ Adány: *Physica* 20. l.

tetők csoportjából kerülnek ki, s akiknek igen jelentős szerepük volt a modern szellemiség terjesztésében, mint Antonius Genuensis, Eusebius Amort, Corsini, Duhamel, Honoré Fabri, Fortunatus a Brixia, Christian Wolf, mások kifejezetten catresianusok, gassendisták, newtoniánusok. Például Purchot, Christian Sturm, Clauberg cartesiánus, Robert Boyle gassendista, Musschenbroek newtoniánus.

Természetesen nem feledkeznek meg az újabb jezsuita természettudósokról (Belgradus, Boscovich, Cabeus, Casatus, Castel, Dechales, Delanis, Grimaldi, Marchentus, Ptolomeus, Schott és főleg a római matematika-professzor Athanasius Kircher) sem, az előbb felsoroltak közül is Fabri meg Regnault a jezsuitarend tagjai.

Ezeknek a neveknek felsorolása a tankönyvekben nem pusztán elvi elismerésre mutat, hanem arra, hogy a nagyszombati professzorok magukat is követőik közé számították. Nemcsak a lelkes dicsőrethől látszik ez, hanem az egyes részletkérdések tárgyalásánál is tapasztaljuk. Részletesen bemutatják ugyanis a kérdések tárgyalásakor a problémákra vonatkozó különböző megoldásokat, ismertetik Aristoteles, a skolasztikusok, Descartes, Leibniz, Gasrendi, Newton és a többi filozófus elméletét, a mellettük és ellenük felhozható érveket és gyakran jelentik ki határozott csatlakozásukat egyikhez vagy másikhoz, vagy általánosságban azt, hogy a régiek nézetével szemben az újakhoz csatlakoznak.

Általános elvként is kimondják — legalábbis a fizikában —, hogy ellentét esetén „inkább kell az újakat elfogadni, mint a régieket; nem mintha gyűlöletes lenne a régiség, hanem mert az újabb kor több kísérleti eszközzel rendelkezik és ezekben pontosabbak és ügyesebbek”.⁵¹

Amennyiben tehát tekintélyi elvről lehet szó, akkor szerzőink előtt sokkal inkább az újkori filozófusok és természettudósok a tekintélyek, mint a régiek. De ez a tekintély is inkább csak arra vonatkozik, hogy a gyakorlott, elismert, jó eszközökkel rendelkező tudósok kísérleteinek az eredményeit, főleg azokat, amelyeket egész tudós testületek, akadémiák állapítottak meg, eléje helyezik a maguk esetleges primitív kísérletezéseinek. Ez az elismerés azonban csak magukra a kísérletekre, megfigyelésekre vonatkozik, a belőlük vont következtetésekre nem.⁵²

Világosan és határozottan mondja ki Jaszlinszky a modern álláspontot: „Ami érzékeink alá esik, arra vonatkozólag az érzések szolgáltatják az ismeretet és a tekintélynek itt nincs több helye, mint akkor, ha mi magunk valamit nem tapasztalhatunk, vagy amnyiban, hogy saját tapasztalatainkat megerősítjük általuk.” „A fizikai dolgokban a Teremtő nem adott kinyilatkoztatást, hanem az emberi vitatkozások tárgyává tette ezeket.”⁵³

⁵¹ Reviczky: *Physica* I. 10. 1.

⁵² Jaszlinszky: *Physica* I. 18—19. 1.

⁵³ Uo. 9. 1.

Empirizmus és racionalizmus, az újkori bölcelet két nagy áramlata egyformán megérkezett a nagyszombati egyetemre. Filozófus professzoraink egyik irány mellett sem kötik le magukat egészen, hanem mindkettőt nagyrabecsülik s a skolasztika tekintélyi világától elfordulva, az észti és az érzéki tapasztalatot fogadják el útmutatónak.

Érdemes közelebbről is megvizsgálunk, hogy milyen a viszonyuk a „recentior philosophia“, a „neoterikusok“ egyes nevezetesebb képviselőihez.

Galilei és a copernicuszi világrendszer.

Galileo Galilei (1564—1641) a mechanikus természetmagyarázat megalapítója, aki a titkos erők helyett a mozgás matematikai törvényszerűségeiben keresi a természeti tünemények okait. Az utókor előtt főként a copernicuszi világrendszer érdekében folytatott szerencsétlen kimenetelű harca tette ismertté nevét. Reviczky és társai számára azonban Galilei neve nem ezt a tragikus epizódot jelenti, hanem, — mint láttuk, — őt tekintik annak a nagy embernek, aki „lerázta a skolasztikus filozófia nyűgét“ és új utat nyitott a tudomány fejlődése számára.

A heliocentrikus világrendszeréről szóló tételt 1616-ban elítélte az inkvizíció s azt is csak 1757-ben engedte meg, hogy mint hipotézist tanítani lehessen. Természetesen Nagyszombatban is ragaszkodtak a heliocentrikus elmélet tilalmához. Mikor 1741-ben Koller József professzor doktorrá avatta nemeskosztolányi Kosztolányi Sándort, az ünnepélyes vitatkozás ötven tétele közt a 24. annak bizonyítása volt, hogy a föld nem mozog.⁵⁴ Tíz év múlva, 1751-ből ismét van egy vizsgatétel-sorozatunk,⁵⁵ Prileszki Adalbertet avatja ekkor bölcsészdoktorrá Muszka Miklós s ekkor már úgy szól a tétel, hogy a Tycho-féle világrendszert⁵⁶ tételként, a copernicusit hipotézisként előnyben kell részesíteni más rendszerekkel szemben. Igaz ugyan, hogy 1741-ből nem tudjuk világosan, hogy vaj-

⁵⁴ Boethius, Severinus: De consolatione philosophiae libri V dum assertiones ex universa philosophia in univ... Tyrn. A... 1741... publice propugnaret... Alexander Kosztolányi... praeside Josepho Koller... auditoribus oblati, Tyrnaviae, 1741. (12) 159 l. (MNM. A. lat. 1247.)

⁵⁵ Firmianus, Petrus: Gyges Gallus, auditoribus oblati, dum theses ex universa philosophia in... univ. Tyrn. A... 1751... publice propugnaret,, Adalbertus Prileszki... praeside Nicolao Muszka. Tyrnaviae, 1751. (14) 469 l (MNM. Ph. pr. 774.)

⁵⁶ *Ptolemaeus* világrendszere szerint a mindenség középpontjában mozdatlanul áll a föld és körülötte kering minden más égitest, a nap, a bolygók és az állócsillagok. — A *copernicuszi* rendszer szerint a mindenség középpontja a nap, körülötte kering a föld és a bolygók, az állócsillagok pedig mozdatlanok. — *Tycho Brache* a XVII. században úgy igyekezett összeegyeztetni a két rendszert és kiküszöbölni azt az ellentétet, amit kortársai a Szentírás szó szerinti vett szövege és a csillagászati megfigyelések közt láttak, hogy a világmindenség közepén kereste a mozdatlan földnek a helyét, körülötte keringenek a nap, hold és állócsillagok, a bolygók pedig külön a nap körül.

jon a ptolemeusi vagy a tychoniánus tétel védelmét kívánta-e az akkori professzor, de a fő az, hogy a heliocentrikus világrendszer akkor említésbe se jöhetett.

Ilyen előzmény után nem meglepő, hogy Jaszlinszky Antal fizikája 1756-ban már úgy nyilatkozik a Ptolemeus-féle geocentrikus világrendszerről, hogy „mint a csillagászati megfigyeléseknek és a fizikának ellenmondó elméletet ma már jogosan veti el mindenki“. Tycho rendszeréről azt állapítja meg, hogy bár sok kifogás hozható fel ellene, mégis mint *hipotézis* a valószínűség határai közt marad.⁵⁷ (1751-ben még *tételként* védik!) Nyilvánvaló, hogy a szerző mindenestől Copernicus rendszerének a híve, csak a tilalom miatt nem mondhatja ki világosan. Óvatosan hivatkozik arra is, hogy tulajdonképpen nem is új elmélet ez, hanem nagyon régi. Ezt vallották az ókorban Heraclides Ponticus, Philolaus Crotoniates, Aristarchus Samius és igen sokan mások. Copernicus csak újra felelevenítette és harmincévi munkával úgy kidolgozta, hogy „egyszerűségével, a csillagászati megfigyeléseknek való csodálatos megfeleléssel, a számítás könnyűségével legjobban ajánlja a csillagászok számára és megnyeri a leghíresebb fizikusokat“. Jaszlinszky azonban mintha még ettől az óvatos fogalmazástól is megijedne, sietve hozzáteszi, hogy hiszen e szerint a rendszer szerint is a föld a csillagos ég középpontjában van, mert az óriási távolságok miatt a föld-nap távolság elenyésző csekélység.⁵⁸

Ez után a védekezés után ki meri mondani a feleletet arra a kérdésre, hogy Copernicus rendszerét mint valószínű hipotézist védeni lehet-e?: „Systema Copernici velut hypothesim coelestibus phoenomenis apprime consonam, nec Physicae repugnantem defendi posse asserimus“. Arra az ellenvetésre is megfelel, hogy Copernicus rendszere ellentétben lenne a Szentírással, amelynek szavaiból az derül ki, hogy a nap mozog és a föld áll s hogy a bíborosok kongregációja éppen ezen az alapon ítélte el a tételt. Ő nem állítja azt, hogy valóban a föld kering a nap körül, hanem csak azt, hogy ez a hipotézis megfelel az égi jelenségeknek és nem mond ellent a fizikának. „Különben is egyáltalán nem hiányzanak katolikusok közt sem azok, akik tagadják, hogy Copernicus tanítása ellentétben lenne a Szentírással“, mert szerintük a Szentírást nem kell szó szerint értelmezni, főleg nem olyan kérdésekben, amelyek nem a hitet érintik, mert nyelve ilyen esetekben a közbeszédet használja. Ennek bizonyítására Muratorira és Szent Ágostonra hivatkozik.⁵⁹

Bár így világosan látható, hogy a copernicuszi világrendszer híve, a továbbiakban mégsem Copernicus elmélete alapján folytatja a tárgyalást, hanem a napot a bolygók között ismerteti.

⁵⁷ Jaszlinszky: Physica II. 22. és 29 l.

⁵⁸ Uo. 23. l.

⁵⁹ Uo. 32—33. l.

Ivancsics János felfogását tankönyv híján részletesen nem ismerjük, csak főbb vonásaiban, 1757-ből fennmarad vizsgatételeiből.⁶⁰ Ezekből az derül ki, hogy nagyjából hasonló felfogása van az előbbivel. Azt írja elő ugyanis a vizsgáló számára, hogy Copernicus rendszere mint hipotézis nem kevésbé valószínű Tychoénál.

Reviczky Antal fizikája a következő évben, 1758-ban jelent meg. A csillagászat ezen alapkérdéséről elődeihez hasonlóan nyilatkozik: Ptolemeus, Tycho és Copernicus, egyik sem old meg minden nehézséget. „Ezért azt véljük, hogy egyik rendszert se tanácsos a másiknál inkább védeni tételként, ezért arra törekedünk, hogy mindegyiknek alapelveit és nehézségeit kifejtsük s kimutassuk, hogy nemcsak Tychoét lehet hipotézisként védeni, mint egyesek akarták, hanem Copernicusét is, mégpedig inkább, mint a másikat. Ptolemeusról ő is úgy tudja, hogy a modern asztrológusok közt már senki sincs, aki csak hipotézisként is védené. A Tycho rendszere mellett felhozott szentírási érveket értékteleneeknek tartja.⁶¹ A maga igazolására felhossa, hogy Copernicus maga III. Pál pápának ajánlotta könyvét és hogy ezt az elméletet Copernicus után még sokan vallották. Ezután ismerteti Galilei szomorú sorsát, de hozzáfűzi, hogy „a dícséretes kongregáció mégsem akarta az utókor számára megtiltani, hogy ezt a rendszert legalábbis mint hipotézist kövesse“.⁶² Ami nyilvánvalóan nem igaz.

Reviczky tehát már Jaszlinszkyn is túlmegy egy lépéssel, mert nemcsak vallja Copernicus rendszerének hipotetikus védelmezhetőségét, sőt elsősorban ezét a többivel szemben, hanem azért, mert se a geocentrikus, se a Tycho-féle tételt nem tartja olyannak, amit *tételként* védelmezni lehet: „neutrūm ut thesim propugnare ausim“.⁶³ Nyilvánvaló, hogy ezeket belső valószínűtlenségük, a heliocentrikus rendszert a külső tilalom miatt. A szerző világnézeti kettősségére pedig az jellemző, hogy az egész bizonyítás Copernicus rendszerének alkalmasságáról szigorúan skolasztikus-szillogisztikus formában történik (*objicio, respondeo* stb.).

A további részletes tárgyalást úgy intézi Reviczky, hogy minden jelenséget külön ismertet a Tycho-féle és külön a Copernicus-féle rendszer alapján, de a kettő közt nem foglal állást. Hogy a valóságban mennyire Copernicusnak a híve, arra már metafizikájában is bizonyosságot adott, mikor azt cáfolja, mintha bizonyos kérdésre vonatkozó megállapításából arra kellene következtetni, hogy a föld *tényleg* a világmindenség középpontjában van és a csillagok óriási távolsága alapján ugyanis „elég világos, hogy nem tudhatjuk, vajjon a föld, vagy valamely más bolygó van-e a mindenség középpontjában.“⁶⁴ Az a más bolygó ebben az esetben nyilván

⁶⁰ L. 19a. jegyzet.

⁶¹ Reviczky: *Physica* II. 7—11. l.

⁶² Uo. 16. l.

⁶³ Uo. 19. l.

⁶⁴ Reviczky: *Metaphysica* 138. és 127—128. l.

vánvalóan a régi iskola által bolygóként kezelt nap. Reviczky tehát tiltakozik az ellen, mintha ő a geocentrikus világrendszer híve lenne.

Szerzőink csillagászati ismeretei különben általában igen fejlettek. Ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen a jezsuiták mindig nagy érdeklődést tanúsítottak a csillagászat iránt. Nagyszombatban is 1755 óta már külön csillagvizsgáló intézet volt, amelyet a híres jezsuita asztronómus, Hell Miksa tervei szerint rendeztek be.⁶⁵ A csillagvizsgáló vezetője a szintén ismertnevű Weiss Ferenc volt, aki 1756 óta a rendszeresen megjelenő *Observationes astronomicae*-ban adta ki megfigyeléseinek eredményeit. 1770-ben ő lett az akkor rendszeresített csillagászati tanszék professzora.⁶⁶

Így tehát az 1755 után megjelent fizikai tankönyvek szerzőinek nem kellett messze menniük ahhoz, hogy csillagászati ismereteket szerezzenek és könnyen tájékozódhattak az újabb tudományos eredményekben, megismerhették az újabb megfigyeléseket. Jaszlinszky például külföldi csillagászoknak (Cassinus, Blanchinus, Schortius, Weidler) 1719-i, 1726-i, 1740-i, 1744-i megfigyeléseire is hivatkozik.⁶⁷ Sőt az is kiderül Jaszlinszky könyvéből, hogy Nagyszombatban már a csillagvizsgáló berendezése előtt, tehát 1755-nél korábban is folytak csillagászati megfigyelések. Mikor ugyanis a Merkurnak a nap előtt való átvonulását ismerteti, megjegyzi: „Sic eum transivisse die 6. Maji an. 1753. ipsi Tyrnaviae spectavimus“,⁶⁸ tehát ezt a fontos csillagászati eseményt a nagyszombati egyetemen különös megfigyelés tárgyává tették.

Általában Ádány, Jaszlinszky, Reviczky egyaránt tudják, hogy a bolygók gömbalakúak, hogy az üstökösök periodikusan visszatérő égitestek, hogy az állócsillagoknak saját fényük van, tehát tulajdonképpen nem mások, mint napok stb.

Távol állnak a világmindenség skolasztikus szemléletétől és azokkal ellentétben a mechanikus világmagyarázat hívei. Az ő számukra már nincsenek kristálygömbökből álló szférák, melyeket angyalok mozgatnak,⁶⁹ hanem a világ mechanikus törvényszerűséggel működő gép. „Mundus hic spectari a nobis potest instar machinae“ — olvassuk Jaszlinszky szavait. „Nam machinae nomine venit compositum, cujus mutationes ex structura per regulas motus peraguntur.“⁷⁰ Nem külső szellemi erők végzik tehát a mozgatót, hanem szabályok, törvények, amelyek az egésznek szerkezetéből következnek. Ádány fizikája bevezetésében az egész

⁶⁵ Hell trencsényi novicius volt, majd löcsei, zsolnai, kolozsvári tanár, később bécsi asztronómus, de Nagyszombatban nem működött.

⁶⁶ Szentpétery i. m. 113 l.

⁶⁷ Jaszlinszky: *Physica* II. 37—39, 74. l.

⁶⁸ Uo. 37—38. l.

⁶⁹ Reviczky legfeljebb azt engedi meg, hogy angyalok őrzik, de azt tagadja, hogy angyalok mozgatnák. (Reviczky: *Physica* II. 58. l.)

⁷⁰ Jaszlinszky: *Metaphysica* 113. l. Fizikájában is (I. k. 4. l.) haec sensibilibis mundi machina-ról beszél.

természetet (Natura universalis) „mechanismus cosmicus“-nak vagy „systema vel automaton mundanum“-nak nevezi, amelyben „az Istentől előre megállapított változások biztos és állandó törvény szerint folynak le“.⁷¹

Az újkori természetböcelet alapvető pontjánál vagyunk: nem a dolgok célját akarják megállapítani, amire úgysem tartják képesnek az embert, hanem a ható okokat, a jelenségek lefolyását, a mechanikus törvényszerűségeket. A teleologikus szemléletet a nagyszombati fizikusoknál is felváltja a mechanikus, az a szemlélet, amelyben az empirizmus és racionalizmus teljesen megegyezett egymással

Descartes-től Spinozáig.

1637-ben jelent meg a Discours de la méthode, majd néhány év múlva a Meditationes de prima philosophia és a Principia philosophiae. Ezekben a munkáiban próbálta René Descartes (Cartesius) a matematikai deduktív módszert alkalmazni a filozófiai alapigazságok megállapítására és minden kétséget kizáró tételekhez vezető tudományos módszer föltalálására.

Kiindult abból a tételből, hogy egyszer életünkben mindenben kételkedünk kell, kivéve a hitigazságokat, mert ezekre nézve nem az ész az illetékes. Minden böcelet kezdete tehát a módszeres kétely, a dubium methodicum. Nem azért, hogy kétségben maradjunk, hanem hogy megállapíthassuk azokat az igazságokat, amelyekben már nem lehet kételkedni. Ez a módszeres kétely vezet el a megcáfolhatatlan alapigazsághoz: cogito ergo sum. Ez világos és határozott ismeret és így feltétlenül igaz, mert hiszen rendelkezik az igazság kritériumaival (clara et distincta). — A másik evidens igazság Isten léte. Lelkünkben ugyanis világos és tiszta fogalma van egy végtelenül tökéletes lénynek, már pedig a legtökéletesebb lény tökéletességéhez a létezés is hozzáfertozik. A tökéletes lény fogalmának létrehozására magunk, tökéletlen lények képtelenek vagyunk, csak maga ez a Lény. Isten önheti belénk. A két alapismeret: Isten és a magunk léte után a külvilágról a velünkszületett ismeretek, ideae innatae útján szerzünk biztos ismereteket, mert az érzéki benyomás megbízhatatlan adatai csak alkalmat adnak a fogalom tudatosodására. A velünkszületett eszmék helyességéről pedig az isteni igazságszeretet biztosít, mert Isten igazmondásával ellenkezniek föltételezni azt, hogy a dolgok, melyekről velünkszületett eszméink vannak, nem léteznek, vagy nem úgy léteznek, amint a belénk öntött fogalmak mutatják.⁷²

A racionális filozófia megalapítójának egész rendszere tehát a végtelenül tökéletes és igazmondó Isten létén alapszik. Descartes egyénileg is a kinyilatkoztatott hit és a katolikus egyház híve maradt, akihez kortársai, így a jezsuita filozófusok közül is sokan lelkesen csatlakoznak, abban a reményben, hogy ez a filozófia biztosabb támaszt fog adni a hitnek a kiszáradó skolasztikánál. Mégis ez a rendszer következményeiben forradalmi hatást gyakorolt a szellemi életben, a kinyilatkoztatott hit és az egyház ellenében. Addig a tudományos kutatás összefüggött a kinyilatkoztatott hit-

⁷¹ Adány: Physica 5. l.

⁷² Kecskés i. m. 312—318 l.

tel, most a filozófia földjé a kinyilatkoztatással való kapcsolatot, megszűnik kutatni a hittel való kapcsolatokat. Némi próbálkozások után kiderült, hogy a cartesianizmus összeegyeztethetetlen a skolasztikával.⁷³ Ezért van a cartesianizmusnak olyan jelentékeny szerepe az újkori gondolkodás történetében és ezért kell nekünk is a többi iránynál behatóbban foglalkoznunk a cartesianizmus hatásával a nagyszombati egyetemen.

A jezsuita rendben hosszú ideig nem volt hivatalos állásfoglalás Descartes tanait illetőleg; vannak hívei és ellenfelei. Végre is 1706-ban *P. Tamburini* általános rendfőnök 30 pontban foglalja össze azokat a tételeket, amelyeket nem szabad tanítani a filozófiai oktatásban. Egyes leibniziánus tételek mellett elsősorban cartesianus tételek tilalmáról van szó. Hogy csak néhányat említsünk: Tilos azt vallani, hogy mindenben lehet kételkedni azon kívül, hogy cogito, ergo sum; nem szabad azt tanítani, hogy csak egy világ lehetséges: hogy a világ nagysága meghatározatlan (indefinitum); hogy a világnak adott mozgásmennyiség változatlan; hogy a lélek nem oka a test mozgásainak; hogy az állatok automaták stb. A tilalom utolsó pontja szerint nem szabad azt tanítani, hogy Catesius rendszerét mint hipotézist el lehet fogadni, amelynek elvei és követelményei egymással és a következményekkel helyesen összefüggnek.⁷⁴

A tilalom világos. Descartes minden lényeges pontjára kiterjed. Azt várhatnók tehát, hogy Descartes tanítása végérvényesen száműzetett a jezsuita egyetemi oktatásból, itt csak elítélés illetheti őt. Azonban már maga ez a tilalom is annak a jele, hogy ezek a tételek nem voltak közömbösek, sőt hajlandóság volt irányukban, amit ki kellett küszöbölni.

A tilalomnak, úgy látszik, a XVIII. század első felében meg is volt a hatása. Így például a bécsi egyetemen még 1730-ban is a baccalaureusok avatásakor *Johannes Vincentius: Discussio peripatetica, in qua philosophiae Cartesianae principia per singula fere capita, seu articulos dilucide examinatur* c. munkáját osztják szét a közönség közt. Ez a könyv egy félszázaddal korábban jelent meg először Toulouse-ban s pontról pontra nagyon éles hangon, gúnyosan cáfolja Descartes filozófiáját. Sőt atheizmusra és manicheizmusra való vezetéssel vádolja meg. A szerző úgy látja, hogy cáfolatával Cartesius egész rendszerét sikerült halomradöntenie.⁷⁵

Minden valószínűség szerint hasonló volt a helyzet ebben az időben a nagyszombati egyetemen is. A század második felében megjelent tankönyvek szerzői azonban már ezzel egészen ellentétes magatartást tanúsítanak. Ádány András, Jaszlinszky András, Renczy Antal, Ivancsics János tankönyveikben ugyan többnyire nem

⁷³ Schnürer i. m. 113. l.

⁷⁴ Monumenta Germaniae Paedagogica IX. 122—124. l.

⁷⁵ „Sed heu Cartesi! nonne sic tua omnia dogmata corrunt.“ (5. l.)

fogadják el Descartes rendszerének alapvető és részletkérdéseit eredeti formájukban, tehát tiszta carteziánusoknak nem lehet mondani őket, mégsem járnak messze Descartes tanaitól.

Mindenekelőtt feltűnő az a nagy tiszteltet, amelyben Descartes-ot részesítik, ezt a „kiváló szellemű férfiút“ (*excellētis vir ingenii*),⁷⁶ s nem felejtik el megjegyezni, hogy jezsuita iskola növendéke volt, meg hogy a harmincéves háború idején Magyarországon harcolt.⁷⁷

Cartesius filozófiájának egyes kérdéseit szerzőink részletesen tárgyalják. Így mindenekelőtt beható megvitatását találjuk Descartes híres kételyének, a *dubium methodicum Cartesii*-nek. Már maga ez a tény is mutatja, hogy a modern módszertani kérdések megvitatása milyen nagy mértékben bevonult a logikai oktatásba a régi aristotelesi hagyomány mellé. Reviczky, Jaszlinszky, Ivancsics, a logikai kötetek szerzői annyiban nem válnak Descartes föltétlen követőivé, hogy a mindenben való egyszeri kételkedést *nélkülözhetetlen* kiindulópontnak ismernék el, rendszerük alapjának, de bizonyos magyarázattal, fenntartással elismerik szükségességét és hasznos voltát.

Hármuk közül még Reviczky a legtartózkodóbb. Először kimondja, hogy a Descartes-féle kételkedés nem alkalmas, még kevésbé szükséges eszköz a tudás megszerzésére. Utána azonban mindjárt így folytatja: Bár Cartesius kételyét elvetjük, mégis nagyon hasznos, sőt szükséges, hogy beleegyezésünket felfüggeszszük a nem evidens dolgokban. (Tulajdonképpen Descartes célja sem más, álláspontja nem a szkepticizmusé! Nem azt hirdeti, hogy semmit sem tudhatunk, hanem nála a kételkedés csak átmeneti állapot, éppen a biztos ismeret megszerzése céljából.) Állítása igazolásául hivatkozik Reviczky arra, hogy Aristoteles is metafizikájában igen hasznosnak mondja a kételkedést az ismeretszerzés céljára.⁷⁸ Valószínű, hogy Aristoteles neve inkább csak védekezés-ként szerepel itt, hiszen láttuk, a Stagiritá tekintélye különben a nagyszombatiak előtt már nem túlságosan nagy; a cartesianizmus vádjával szemben mégis jó takaró.

Jaszlinszky tovább megy egy lépéssel. Mindenekelőtt az eredeti szövegből vett bőséges idézetekkel ismerteti Descartes felfogását s megjegyzi, hogy a szöveg értelmezése tekintetében vitás, vajjon Cartesius igazi, pozitív kételkedésre gondolt-e, vagy csak arra, hogy ítéletünket fel kell függesztenünk addig, amíg el nem döntjük, mi biztos, mi kétes, vagy éppen hamis; a bizonyítékok megkereséséről van szó, amíg igazán evidens fogalmakra nem teszünk szert. A maga részéről sokkal valószínűbbnek tartja, hogy Cartesius az utóbbi akarta mondani, tehát csak azt kívánja, hogy a bizonyosság megszerzéséig függeszszük fel ítéletünket. Ha mégis az előző felfogás volna a helyes, akkor természetesen a tényleges kétely nem szükséges a filozófus számára. Ha azonban Descartesnak szerinte igazi értelmét nézzük, akkor is azt kell mondanunk, hogy az ítélet felfüggesztése nem szükséges ahhoz, hogy a filozófus megszerezze a tudást, sőt sokkal inkább akadály ehhez, mint segítség. Nem szükséges az ítélet kételkedés azért, mert hiszen mások Descartes előtt, az ő kételkedése nélkül is értek el eredményeket, de nem elengedhetetlen ennek a módszernek alkalmazása azért sem, mert nehéz út ez, nem mindenki számára járható. De ha nem is okvetlenül szükséges a descartesi módszer, mégis nagyon hasznos, ha a filozófus életében egyszer mindarról kételkedik, amiben biztos

⁷⁶ Reviczky: *Physica* I. 32. 1.

⁷⁷ Adány: *Physica* 19. 1., Jaszlinszky: *Logica* 15. 1.

⁷⁸ Reviczky: *Logica* 17—19. 1.

ismeretre akar szert tenni, mert ezáltal megszabadul a gyermekkori 'előítéletektől' és a dolgokat visszavezeti az alapelvekre.⁷⁹

Az óvatos és helyenként szinte ellentmondó fogalmazást eléggé megokolja az említett 1706-i tilalom. Egyébként a különbség Descartes és Jaszlinszky felfogása közt csak annyi, hogy Jaszlinszky nem tekinti *nélkülözhetetlen* eszköznek a kételkedést egész filozófiájának felépítéséhez és hogy nem tartja szükségesnek az *evidens* dolgokban való kételkedést, hanem csak azokban, amelyekre nézve előbb bizonyosságot kell szereznünk. (Természetesen a hit dolgában itt sincs szó kételkedésről.)

Ivancics a mérsékelt szkepticizmust, amihez a cartesianizmust is számítja, „*modestissima ac prudentissima philosophandi ratio*”-nak, a filozófiás legmérsékeltebb és legokosabb módjának mondja, mert az emberi értelem határai korlátozottak s ha nem figyel erre eléggé, hanem a megengedettnél nagyobb erőt tulajdonít magának, szükségszerűen gyakran tévednie kell.⁸⁰

A *cogito, ergo sum* tétele is elfogadásra talál, de megint nem tökéletesen Descartes értelmében: nem az egész gondolkozás alap-tételeként, hanem csak úgy, mint egy az evidens igazságok közül.

Ivancics így nyilatkozik erről a kérdésről: „vajjon a gondolkozónak, akarónak, kételkedőnek, hívőnek, gyanakvónak stb. lehet-e valami evidensebb, mint az, hogy ő gondolkodik, akar, kételkedik, hisz, gyanakszik stb., vajjon valami módon el lehet-e képzelní, hogy ő nem cselekszi azokat, mikor tudatában van annak, amit cselekszik?”⁸¹

Jaszlinszky még ennél is pontosabban követi Descartes gondolatát, amikor ezt mondja: „minden gondolkozó létezik, gondolkozni ugyanis nem tud, ami nem létezik; én gondolkodom, mert felfogok, ítélek stb., tehát létezem. Ezeket bizonyára egyetlen épeszű ember sem vonhatja kétségbe.”⁸² Ugyanő egy más helyen: „Annaira evidens, hogy bennünk lélek van, hogy annak létezésénél semmi sem evidensebb. Ez maga győzi meg ugyanis önmagát a legvilágosabban a saját létezéséről, amikor így halad előre a következtetésben: a lélek az, ami gondolkodik és én gondolkodom, mert felfogok, ítélek, értekezem, de ami gondolkodik, létezik; hogy lehetne ugyanis, hogy az gondolkodik, ami nem létezik; tehát én létezem.”⁸³

Az *igazság kritériumára* vonatkozó cartesiánus tétellel kapcsolatban a nagyszombati professzorok felfogása megoszlik. Jasz-

⁷⁹ „*Dubium methodicum Cartesii pro suspensione iudicii. . . acceptum admodum utile est Philosopho, immo et necessarium in omnibus semel is vita, quorum scientiam cupit.*” „*Ex hoc autem liquet Cartesium non esse dubitationis primum authorem.*” (Jaszlinszky: *Logica* 156. l.)

⁸⁰ Ivancics: *Logica* 175. l. — Ivancics nézete különben is hasonló ebben a tekintetben Jaszlinszkyéhoz: „*Dubium Cartesii acceptum pro suspensione iudicii ad tempus utile est philosopho in iis, de quibus evidentia principia non illico occurrunt (advertite autem sermonem hic non esse de rebus ad fidem Divinam pertinentibus; in his quippe rationem subjectam esse oportet auctoritati) ... Hac ratione 1. corriguntur infantiae praejudicia. 2. Veritates certae sua ad principia reducuntur. 3. Mens in iudicando redditur cautior. 4. Veritates per se notae ab illis, quas per alias probari oportet, secernuntur. 5. Qui sic dubitat, magis se vincit de iis, quae novit; et vel ideo habilior redditur ad alios quoque convicendos, ac erudiendos: ergo hac ratione sumptum, ac usurpatum Cartesii dubium utile admodum est philosopho. Unde etiam Aristoteles: Opus est aliquid scientiae habere volentibus bene dubitare.* (Ivancics: *Logica* 201. l.)

⁸¹ Ivancics: *Logica* 177. l.

⁸² Jaszlinszky: *Logica* 140. l.

⁸³ Jaszlinszky: *Metaphysica* 182. l.

linszky és Ivancsics a Leibniz-féle hármass evidenciát fogadja el (evidentia intellectus, sensus et auctoritatis), Reviczky ellenben szószert Cartesius álláspontját vallja: „Cartesius-szal együtt azt vélem: a biztos és evidens gondolkozásnak legáltalánosabb elve az, hogy amit valamely dolog tiszta és világos fogalmában (*idea clara et distincta*) fölismerünk, azt valóban tulajdonítani lehet neki.”⁸⁴

A velükn született fogalmak, az *ideae innatae* kérdésében azonban Reviczky, Jaszlinszky és Ivancsics egyaránt elutasító álláspontot foglalnak el: velükn született fogalmaink nincsenek, hanem minden ismeretet érzékeink közvetítésével szerzünk. Akár a skolasztika hagyománya ez, akár az empirizmus hatása, mindenesetre ezen a téren a racionalizmus teóriája vereséget szenved náluk.⁸⁵

Mind ezek alapján világos, hogy a logikában igen erős Descartes hatása. Sokkal kevésbé mondható ez a filozófiai oktatás másik két stúdiumáról, a metafizikáról és a fizikáról. Itt szerzőink legtöbbszörre a Cartesius-féle megoldásokkal szemben döntenek.

Hogy csak néhány fontosabb metafizikai kérdést érintsünk:

Jaszlinszky szerint, bár nincs bizonyíték arra, hogy több világ lenne, de a több világnak létezése önmagában nem lehetlenség, mint ahogy a cartesiusok tanítják. Ugyancsak téved abban, szerinte, Descartes, hogy semmi-féle *causa finalis*-t nem ismerünk. Tévesen tulajdonítanak a cartesiusok az értelmes lényeknek is csak belső, akarati cselekvéseket, míg magukat a cselekvéseket Isten vinné végbe.⁸⁶

Ivancsics és Reviczky hasonló felfogásúak az említett problémákban. A hely mibenlétéről vallott descartesi felfogást is abszurdumnak mondja Reviczky. Ugyancsak elveti Cartesius fontos tételét, mintha a lélek lényege az aktuális gondolkodásban lenne. Ném fogadja el a test és lélek kapcsolatának az occasionalismus-szal rokon cartesiusi felfogását sem.⁸⁷ Viszont a tér meghatározásánál Ivancsics külön kiemeli, hogy „mi a cartesiusokhoz csatlakozunk”.⁸⁸

A fizikában teljesen eklektikusan egyes tételekben Descartes-hoz csatlakoznak, de a többségben nem. Reviczky itt helyenként gúnyos hangot is megüt, s felhívja a figyelmet a francia jezsuitának, P. Danielnak Descartes-ot cáfoló „szellemes és igen kellemes” értekezésére: *Iter per mundum Cartesii*.⁸⁹ Ádány ellenben fizikája

⁸⁴ „Censeo: cum Cartesio generalissimum principium certae et evidētis cognitionis esse istud: *quidquid in idea clara et distincta alicujus rei cognoscitur, id illi vere tribui potest.*” (Reviczky: *Logica* 129. l.)

⁸⁵ „...si *Ideae innatae* darentur, et eae menti nostrae imprimerentur, mens humana ad eas *Ideas* mere se passive haberet, quod fidei etiam, non tantum rationi repugnare videtur.” (Reviczky: *Logica* 33. l.) — „*Mentes nostrae nullas habent ideas sibi innatas.*” (Jaszlinszky: *Metaphysica* 214. l.) — „...*ideas nostras omnes pendere a sensibus...*” (Uo. 238. l.) — „*Ideae nullae sunt menti nostrae congenitae; sed omnes ab ipsa efficiuntur.*” (Ivancsics tételei Szegedi Imre avatása alkalmával. L. 19a. jegyzet.)

⁸⁶ Jaszlinszky: *Metaphysica* 104—106, 112, 209—216. l.

⁸⁷ Reviczky: *Metaphysica* 156, 219, 244. l.

⁸⁸ Ivancsics: *Metaphysica* 162. l.

⁸⁹ Reviczky: *Physica* I. 35. l. — Ugyanő: „*Verum: si ullibi, hic certe Cartesium suus vortex destituit.*” (Uo. 180. l.)

bevezetésében a fizika négy descartesi szabályát mint „aureae Cartesii leges“-t idézi és megállapítja róluk: méltók arra, hogy nünden filozófus esküdjön rájuk.⁹⁰

Végeredményben tehát megállapítható, hogy a nagyszombati professzorok, ha nem is nevezhetők cartesiánusoknak, mégis sok lényeges pontban csatlakoznak Cartesius felfogásához, főleg a logikában és ismeretelméletben. Hogy a fizikában, a természetbölcseletben, aránylag kevés a cartesiánus hatás, az nem meglepő. Nemcsak azért, mert Descartes-nak sem ezen a téren voltak a legjelentősebb alkotásai, hanem azért is, mert a fizika Descartes korától a XVIII. század közepéig egy évszázadot fejlődött s ennek következtében a természetbölcselet is más utakon járt már. A cartesiánus természetbölcselet háttérbeszorulása tehát éppen szerzőink korúságának a bizonyítéka. A XVIII. század természetbölcselete nem Cartesius racionális filozófiájának, hanem elsősorban Newtonnak hatása alatt áll.

Körülbelül egy fél évszázaddal Descartes Methodusának megjelenése után egy másik nagyjelentőségű munka szól bele a kor szellemi életének irányításába. Isaac Newton (1642—1727), a XVIII. század legnagyobb fizikusának és természetbölcseletjének háromkötetes munkája ez: *Naturalis philosophiae principia mathematica* (1687).

Newton alakítja ki teljes következetességgel a zárt világmechanizmus képét, amely az Istentől megszabott törvények alapján csodálatos szerkezetként működik. Mozgatója a minden fizikai tüenmény végső okául felvett nehézségi erő.⁹¹ Newton hatása igen nagy volt a fizikában és a természetbölcseletben, hamarosan a hívek nagy táborra állt követésére készen s a newtoniánusok éppen olyan jelentékeny iskolát alkottak, mint a cartesiánusok, akikkel szemben a legtöbb ponton ellentétes nézeteket vallottak. Newtonnak mint gyakorlati fizikusnak természettudományos eredményei modernebbek, maradandóbbak és megbízhatóbbak voltak a pusztán racionálisan filozofáló, elméleti ember, Cartesius fizikai vonatkozású elveinél. Így azután fokozatosan az egész cartesianizmus, racionalizmus kénytelen átengedni a teret a newtonianizmusnak. A XVIII. század közepén megjelent nagyszombati tankönyvekben azonban még kevés nyoma van ennek az eltulodásnak. Cartesius hatása még sokkal nagyobb rájuk, mint Newtoné.

⁹⁰ Ez a négy szabály: 1. Csak azt fogadjuk el igaznak, amit biztosan és evidensen igaznak ismerünk. 2. A nehézségeket annyi részre kell osztani, amennyi alkalmas megoldásukra. 3. A gondolkodás mindig bizonyos sorrendben folyék. 4. Semmit el ne mellőzzünk. Cáfolja, hogy ez hitellenes lenne, mert teológiai értelemben a hitigazságok is evidensek, vagy legalább észszerűen hihetők, „ac proinde cum prima Cartesii regula non pugnant.“ (Ádány: *Physica* 28. 1.)

⁹¹ Kecskés i. m. 356. 1.

Természetesen azért Newton „clarissimus Anglus”⁹² és a newtoniánusokat Cartesius és Gassendi követői mellett a legfontosabb újkori filozófiai iskolának ismerik el. Reviczky azt is tudja róla, hogy olyan híres volt, hogy már életében szobrot emeltek neki.⁹³ Ivancsics metafizikájában egyformán közli Descartes-nak és Newtonnak a mozgásról szóló alapelveit, mint a legihkébb elfogadottakat.⁹⁴

Az egyes részletkérdések tekintetében ritka a newtoniánus álláspont elfogadása. Még jellemzőbb azonban ennél a legfőbb newtoni elvvel, az általános tömegvonzással szemben való állásfoglalás. A testekben benne rejlő erő föltételezése a skolasztikusok „rejtett tulajdonságainak” (*qualitates occultae*) emlékét idézi fel bennük s ezért szinte irtózáttal utasítják el. Még a legkedvezőbb eset az, ha megkülönböztetik Newton eredeti felfogását a newtoniánusokétól.

Jaszlinszky szerint Newton a tömegvonzásnak csak törvényeit állapítja meg, de hogy magát a jelenséget külső vagy belső ok idézi-e elő, azt nem kutatja. Ha tehát a vonzóerőt Newton eredeti értelmében vesszük, akkor el kell fogadnunk; de ebben az esetben az ok ismeretlen marad előttünk. A testek általános belső tulajdonságának tekinteni azonban nem lehet a tömegvonzást, mert ez olyan lenne, mint elfogadni a peripatetikusok okkult tulajdonságait.⁹⁵ Reviczky is úgy tudja, hogy Newton csak a törvényeit állapította meg a nehézségi erőnek; hogy azonban ez az erő magukban a testekben van, azt csak követői, így Musschenbroek, hirdetik.⁹⁶

Ádány András társain túlmenve éles gúnnyal nyilatkozik erről a kérdéstről (közelebbről éppen a szilárd testek részeinek egymásközi kohéziójáról van szó): „Mindazok, akiknek értelme megtisztult az előítéletektől, világosan látják, hogy a szilárd testek részeinek viszonyát és összefüggését nem lehet filozófiailag megmagyarázni a newtoni vonzással. Mert mit neveznek ezek az élesesű angolok vonzóerőnek? Ha csak a testek közeledését és távolodását jelenti, akkor magát az okot nem magyarázzák meg; ha pedig vonzáson valamilyen, a testekben benne rejlő és beléoltott erőt értenek, akkor meg éppen ki kell még fejteni, mi, honnan van és miben áll ez az erő? Mert különben ebből az émelygésig emlegetett szóból nem tanulok többet, mint ha azt a kigúnyolt szavát hallanám a peripatetikusoknak, akiket a newtoniánusok nagyon megvetettek: ez ezeknek a testeknek a tulajdonsága, ez a természete, hogy egymást kölcsönösen vonzzák; azoké pedig, hogy taszítják.”⁹⁷

A newtoni irányzat tehát még nem érvényesült erősebben a XVIII. század ötvenes éveiben a nagyszombati bölseleti oktatás-

⁹² Jaszlinszky: Logica 15. l.

⁹³ Reviczky: Physica I. 26. l.

⁹⁴ Ivancsics: Metaphysica 145—146. l.

⁹⁵ Jaszlinszky: Physica I. 153. l. — A tehetetlenségi erőről ugyanígy: „An vis inertiae sit peculiare corporum attributum? ... Respondeo: Istud dicendum non videtur.” (Uo. 143. l.) — Más helyen meg éppen azt mondja, hogy a newtoniánusok Newtonnal szemben vonzóerőt tulajdonítanak a testeknek. (Uo. 167. l.)

⁹⁶ Reviczky: Physica I. 176. l.

⁹⁷ Ádány: Physica 196—197. l. — Egy másik helyen ezt írja: A newtoniánusok vis repulsiva-ja „nihil differt ab Arabum intrinseca virtute, aut occulta qualitate: ergo sicut per hanc, ita per illam elasticitas corporum philosophice non explicatur.” (Uo. 283. l.)

ban. Ebben a tekintetben nem különböznek a piaristáktól, akiket eddig a hazai felvilágosodásnak katolikus részről egyedüli képviselőinek tartottak. A newtoniánus irányzat, Benyák Bernáték Newtonért rajongó korszaka náluk is csak a század utolsó harmadában következett be, körülbelül ugyanabban az időben, amikor Nagyszombatban a hasonlóképen newtoniánus Horváth K. János kezd meg professzori működését.

Még kevesebb a megértés Nagyszombatban a racionalizmus és empirizmus nagy egyeztetőjének, *Leibniz*nek (1646—1716) filozófiája iránt. Pedig a közép-európai protestáns egyetemeken egészen Kant felléptéig a leibnizi filozófia uralkodott, abban a némileg átalakított formában, amelyben Christian Wolf tankönyvei népszerűsítették. Természetes, hogy Reviczky és társai tankönyveiben, tipikus eklektikus módszerükhöz híven, Leibniz egyes igaznak tartott tételei is helyet kapnak. Jaszlinszky például az igazság kritériumaira vonatkozólag a leibnizi hármas evidenciát fogadja el, Leibniz három alapvető tételét azonban: a harmonia praestabilitát, a monasokról szóló tanítást és azt a megállapítást, hogy a világ nemcsak a maga nemében, hanem absolute véve is tökéletes, — elutasítja.⁹⁸

Reviczky a test és lélek harmóniájára vonatkozólag elismeri, hogy az elmélet szellemes és nem áll ellentétben a lélek méltóságával, mégsem fogadja el Leibniz tételét az ellene felhozható nehézségek miatt.⁹⁹ A monasok tanát azonban olyan éles hangon utasítja el, amilyennel sem Descartes, sem Newton esetében nem találkozunk: Leibniznek ez az elmélete Reviczky szerint „inkább a szellem fitogtatása, mint az igazság keresése okából terjedt el Németországban, — amint Eusebius Amort mondja fizikájában“. Ez a rendszer, „vagy ha jobban tetszik, koholmány... homályosságánál, szerfölötti és semmi alapra sem támaszkodó újságánál fogva össze kellett volna hogy omoljék. Mégis Németországban nemcsak védelemhez, hanem keresettséghez is jutott.“¹⁰⁰

Leibniznél is kedvezőtlenebb elbírálásban részesül *Spinoza*. Míg *Hobbes* materializmusát például Ivancsics egyszerűen tudomásul veszi és megjegyzi, hogy ma Angliában sok követője van,¹⁰¹ addig Spinoza panteizmusát nem kíméli egyikük sem. Az „impius Spinoza“, csak névleg keresztény, az ókoriaknak ezt a már elfelejtett „esztelenségét felújította“, „minden szent és profán dolgot, örültségeivel megtöltve, felforgatni törekedett“. „Rendszere még cáfolatra sem érdemes, olyan messze jár nemcsak az igazságtól, hanem a józan észről is.“ Így Reviczky.¹⁰² Jaszlinszky, nyilván az előbbivel közös forrás alapján, nagyon hasonló elítélő szavakat szól: „Ez az istentelen ember... saját eszével és a legnemesebb

⁹⁸ Jaszlinszky: Logica 147. l., Metaphysica 117. l.

⁹⁹ Reviczky: Metaphysica 237—238. l.

¹⁰⁰ Reviczky: Physica I. 25. l.

¹⁰¹ Ivancsics: Metaphysica 198. l.

¹⁰² Reviczky: Metaphysica 136, 230. l.

filozófusnak, Cartesiusnak egyes elveivel visszaélve odáig jutott, hogy ezt az egész világot csak egyetlen szubsztanciának állítja és ezt Istennek mondja.“ „Ennek a szörnyű rendszernek“ nincs szüksége cáfolatra, mert eléggé cáfolja önmagát.¹⁰³

Ivancsics szerint is szükségtelen Spinozát cáfolni, mégis Lockenak majdnem egy egész lapnyi szövegét idézi azok számára, akik nem tartják mellőzhetőnek a cáfolatot.¹⁰⁴

Spinozával szemben tehát a jezsuita filozófus előtt tekintély az a *Locke*, aki az általa követelt vallásszabadságból a katolikusokat az ateistákkal együtt kizárja. De ennél is jellemzőbb, hogy vele szemben *Cartesius* „a legnemesebb filozófus“ és a panteista örültség Descartes tanainak elcsavarásából származik. Ugyanaz a Descartes, akiről a bécsi egyetem egyik 1730-i promóciós kiadványában még mint az ateizmus apostolával találkoztunk.¹⁰⁵ Két és fél évtized alatt valóban nagy változás ez a filozófiai felfogásban és az egész szellemiségben!

„*Sententia nostra.*“

Akár a skolasztikusok, akár Descartes, Newton vagy Leibniz és még számtalan más filozófus rendszeréről van szó, a nagyszombati professzorok egyike sem csatlakozik teljesen egyik vagy másik iskolához. Az egyes kérdésekben egymástól legtávolabb álló irányzatok megoldásait fogadják el, hogy nemsokkal utóbb ugyanannak a filozófusnak, vagy iskolának más tételét a leghatározottabban megcáfolják. Teljesen a szerint, hogy az adott esetben a sok ismertetett vélemény közül a maguk részéről melyiket tartják a legvalószínűbbnek. Az annyira megvetett skolasztikának is egyes alaptételeihez ragaszkodnak, de a „*recentior philosophia*“ „szek-tái“ közül se csak egyet részesítenek előnyben. Se nem skolasztikusok, se nem cartesiusok, newtoniánusok, leibniziánusok, hanem a szó legszorosabb értelmében *eklektikusok*.

Abból is látható ez, hogy az újabb filozófiai irányok ismertetésénél milyen elismerően szólnak azokról, akik „minden irányzat véleményeit kutatván, majd ebből, majd abból választják ki azokat, amelyekről úgy látják, hogy az igazsághoz közelebb járnak... Ezek a tekintélyre és névre igen keveset adnak, az észre igen sokat; nem idegenek sem a régiektől, sem az újaktól, csak helyes legyen, amit hirdetnek.“¹⁰⁶ „Eklektikus filozófiának — olvassuk más helyen — azt nevezzük, amely egy bizonyos filozófusnak a nézeteit se

¹⁰³ „Vir hic impius ex Judaeo Christianus suo ingenio et nobilissimi Philosophi Cartesii principiis quibusdam abusus, eo progressus est, ut mundum hunc totum non nisi unam substantiam, eamque Deum esse asseret... Monstrosi hujus systematis primum fundamentum desumptum videtur ex illo dogmate Cartesiano, quo is materiae essentiam in trina dimensione, posuit... Caeterum systema Spinosae confutatione non eget; cum seipsum satis refellat, nullique non plurima occurrant adversus illud argumenta.“ (Jaszlinszky: *Metaphysica* 123—124. l.)

¹⁰⁴ Ivancsics: *Metaphysica* 138—139. l.

¹⁰⁵ Vincentius: *Johannes: Discussio peripatetica*. Viennae, 1730.

¹⁰⁶ Reviczky: *Logica* 9. l.

védi, hanem inkább minden egyes irányzat tanítását megfontolja, mindegyikben az igazságot keresi és azokat a dolgokat választja ki belőlük, amelyek az igazsággal összhangban állóbbaknak látszanak; hogy így az igazságot, amelyet egy irányzatban sem lehet megtalálni, többől merítsék... Az ilyen módon való filozofálásban nem azt kérdi az ember, ki mit mondott, hanem milyen helyesen. Minden elsődrendű régi és új filozófus így bölcselkedett.¹⁰⁷

„Az eklektikus vagy elektikus irány, vagy inkább az irányzatok bírāja, azokat foglalja magában, akik egyetlen mester szavára sem esküsznek rab-szolgai módon, hanem vizsgálóra hívják minden irányzat véleményeit és a vélemények okait és mindegyikből azokat válogatják ki, amelyek igazaknak látszanak... Nem filozófushoz illő a természettől adott szabadságot szolgálással cserélni fel.“ Adány nyilatkozik így.¹⁰⁸

Nyilvánvalóan önmagukról, a saját rendszerükről beszélnek, mikor ilyen megértően, sőt elismerően nyilatkoznak az eklekticizmusról, hiszen láttuk, hogy valóban ezt az eljárást követik ők maguk is: nem ragaszkodnak egy irányhoz sem, semmiféle régi vagy új tekintélyhez, hanem esetről-esetre maguk döntenek el, mi az igazságnak — nézetük szerint — megfelelőbb. Jaszlinszky meg éppen kifejezetten is eklektikusnak vallja magát.¹⁰⁹

Ez az eklekticizmus sok eredetiséget is tartalmaz. Nemcsak annyiban, hogy önállóan, iskoláktól függetlenül választják ki a megfelelőeknek tartott tételeket, hanem annyiban is, hogy igen sok esetben a felsorolt tömegtelen sok vélemény egyikével sincsenek megelégedve, a legnagyobb és legnevesebb filozófusokéval sem, hanem maguk állapítanak meg egy még újabbat, ha másként nem, úgy, hogy a legmegfelelőbbnek tartott tételt módosítják némileg. Az ismertetett vélemények után gyakran külön fejezetben következik a „sententia nostra“, a „nostra opinio“, tehát saját véleményük, amelynek igazságát nagy buzgalommal bizonyítják. Hogy csak egyet említsünk, Adány fizikájában kilenc lapon át bizonyítja, védi saját álláspontját a testek létezésére vonatkozólag. A saját vélemény kifejtésében tehát határozott öntudat nyilvánul meg.

Mármost mi az, amit ilyen körülmények közt szerzőink a skolasztikából megtartottak? Mindenekelőtt nagyjából megmaradt a *skolasztikus forma*. Főleg a logikában és metafizikában, legkevésbé a részletes fizikában. Az egész anyag disszertációkra, vagy disputációkra oszlik, ezek sectiókra, caputokra vagy parsokra, esetleg még ezeken belül articulusokra és végül paragrafusokra. Ebben a részletes tagolásban a tétel általában kérdés formájában van megadva, azután következik a különböző vélemények ismertetése, ezzel szemben az esetleges cáfolat, ennek bizonyítása, az ellenvélemény mellett felhozható érvek, ezeknek ismételt cáfolata, végül az összefoglalás.

¹⁰⁷ Jaszlinszky: Logica 15. l. (A dőltbetűs rész idézet Antonius Genuensis logikájából.)

¹⁰⁸ Adány: Physica 20—21. l. „... non est Philosophi, libertatem a natura concessam servitio mutare.“

¹⁰⁹ „nemo nobis vitio dabit, si quod Eclecticam Philosophiam profitemur est, eorum inventa nostrum in emolumentum his in Institutionibus Philosophicis converterimus.“ (Jaszlinszky: Logica 16—17. l.)

A régi forma tehát megmaradt, de jellemző módon a szerzők szükségesnek tartják, hogy e miatt maguk védekezzenek. Nyilvánvalóan nem is volt lehetséges és megengedett számukra a kötetlen formában való tanítás, ez ellenkezett volna az egyetemen változatlanul érvényben levő vitatkozási és vizsgarendszerrel is.

Jaszlinszky mindjárt logikája bevezetésében azt mondja, hogy módszere talán nem fog tetszeni azoknak, akik csak a kísérleti fizikában gyönyörködnek, vagy akik hozzászoktak kiváló férfiak értekezéseinek forgatásához és ezek számára az ő munkája a gyűlöletes skolasztikus filozófia „szagát” árasztja. De gondoljanak ezek arra, hogy olyan tanulók számára ír, akik semmiféle filozófiai ismerettel nem rendelkeznek, ezek számára pedig sokkal könnyebb az iskolás módszer és így majd a jog és teológia tanulására is alkalmasabbakká válnak, már pedig „az ifjúság nem csak a természet kutatása kedvéért tódul akadémiáinkra”. Különbö is nem a módszer a hibázhatnivaló a skolasztikus filozófiában. Sőt az iskolákban most is ezt kell megtartani, ha serény tanulást és maradandó eredményt akarunk elérni. Az ifjúságot ugyanis nem a tudományért járó jutalom, ami nincsen, nem a rejtett haszon, amit nem lát át, nem a tudomány szépsége, amelyet nem ismer, serkenti a tanulásra, hanem csak az az ártatlan törekvés, hogy másokat legyőzzön, hogy saját tudását vitatkozásokban bemutassa, amire a skolasztikus módszer serkenti. Különbö csak otthon lustálkodnának és nem lenne semmi, ami a tanulásra ösztönözze őket.¹¹⁰ A jezsuita oktatási módszer tekintélye tehát még zavartalan, maguk a tanárok nem kételkednek ennek a pedagógiának egyedüli helyességében.

Reviczky is nagyjából hasonlóan védekezik, de azt mondja, hogy nem akarja olyan mereven megtartani a szillogisztikus formát, hogy kényszerítettnek és természetellenesnek tűnjék fel. Ha a nehézségek úgy kívánják, feloldottabb formát használ.¹¹¹

A forma tehát nagyjából skolasztikus, tartalmi tekintetben azonban már nagyon hiányos a skolasztikus hagyomány. Ha Jaszlinszky, Ivancsics és Reviczky *logikáit* tartalom és beosztás tekintetében összehasonlítjuk a régi jezsuita egyetemi oktatással, például Pázmány dialektikájával, akkor nagyon kevés rokon vonást találunk vele.

Pázmány logikai jegyzetei nagy 4° kötetben közel 700 lapot tesznek ki,¹¹² a XVIII. századi logikák 130–200 lapos kis 4° könyvecskék. Pázmánynál körülbelül 200–200 lap jut az univerzáláknak és a kategóriáknak, a többi rész pedig Aristoteles különböző munkáinak a magyarázata. Jaszlinszky, Ivancsics és Reviczky logikái ellenben teljesen az újabban szokásos felosztást követik. Mindegyikük négy disputációra, vagy disszertációra osztja az anyagot: 1. fogalom, 2. ítélet, 3. következtetés, 4. módszer. Ez a beosztás teljesen

¹¹⁰ „... exosam ipsis Scholasticam Philosophiam Institutiones istae olere videbuntur.” (Jaszlinszky: *Logica* 18–19. l.)

¹¹¹ Reviczky: *Logica* 10. l.

¹¹² Pázmány, Petrus: *Opera omnia*. I. *Dialectica*. Budapestini, 1894.

megfelel az *Ars cogitandi* címen akkoriban nagyon elterjedt logikai kompendium beosztásának.¹¹³

Ivancsics logikája bevezetésében meg is mondja, hogy szinte kizárólag az *Ars cogitandi*-t és Antonius Genuensis logikáját használta, mert ma általában ezeket tartják a legjobbaknak.¹¹⁴ Az *Ars cogitandi* eredetileg franciául jelent meg (*L'art de penser* 1662). A névtelenül megjelent munka szerzői a Port Royal jansenistái: *Antoin Arnauld* és *Pierre Nicole*, s Descartes tanainak elterjesztésében jelentős szerepe volt.¹¹⁵ Jellemző módon Ivancsics éppen olyan jól tudja, hogy a szerző kicsoda, mint professzortársai, akik szintén nagyrabecsülik az *Ars cogitandi*t és éppen úgy merítenek belőle, ha nem is vallják be, hogy milyen alapvető forrásuk volt.¹¹⁶

A másik szerző, akit Ivancsics forrásául említ s akitől csakugyan egész lapokat vesz át (de beosztásban eltér tőle), az előbb említettnél sokkal újabb. *Antonius Genuensis* nápolyi egyetemi tanár alig több mint egy évtizeddel Ivancsics előtt adta ki logikáját: *Elementa artis logico-criticae*. (Nápoly, 1745.) Az egyeztetőkhöz tartozik, jellegzetes eklektikus, aki sokat megtart az skolasztikából, de mégis erős cartesiánus és lockeiánus hatás alatt áll. *Metafizikáját* XIV. Benedek pápának ajánlotta, mégis kis híja, hogy modern felfogása miatt börtönbe nem került.¹¹⁷

Messze vezetne, ha egészen részletekbe menően akarnók megvizsgálni, mi maradt meg a nagyszombati logikai és egyéb filozófiai oktatásban a régi, skolasztikus alapokból s mi az, amit az *Ars cogitandi*, Antonius Genuensis és mások közvetítésével az új filozófiából vettek át. Ez a részletes vizsgálat már nem annyira a kor-szellem kutatása körébe tartozik, hanem a filozófiatörténet és az egyes tudományok történetének feladata.¹¹⁸ Itt csak néhány alap-

¹¹³ *Logica sive ars cogitandi*. (Az 1718-i hallei kiadást használtuk, a tihanyi apátsági könyvtárból.)

¹¹⁴ „*Logicam illam, incerti, ut dixi Autoris, quae ars cogitandi inscribitur, Logicarum omnium, quae hucusque editae sunt, longe esse probatissimam, et utilissimam ait Anton. Genuensis; consentiuntque alii hodierni eruditi communiter omnes, si unam ipsius Anton. Genuensis Logicam excipias; quam plerique priori anteponunt. Ego in rem meam pariter utraque, et pene his solis utar; neque tamen sic, ut earum duntaxat fragmenta coagmentem; verum, ut eas pro exemplaribus magis, quam promptuariis habeam.*” (Ivancsics: *Logica* 19. l.)

¹¹⁵ Kecskés i. m. 319. l.

¹¹⁶ „*Author artis cogitandi. quem quidam Antonium Arnaldum Doctorem quondam Sorbonicum, alii Nicolium, Trognyum alii, aut plures e Portu Regio fuisse existimant...*” (Jaszlinszky: *Logica* 16. l.)

¹¹⁷ Jansen: *Philosophen* 45—46. l. — *Enciclopedia Italiana*.

¹¹⁸ Mindkét vizsgálat megérné a fáradságot. A filozófiatörténet szempontjából meg kellene vizsgálni, mi a nagyszombati professzorok műveinek filozófiai értéke, mennyire értek el használható eredményeket az egyes kérdések megoldásában, mennyire találó állásfoglalásuk egyik vagy másik rendszer mellett és főként hogy eklekticizmusuk mennyiben tekinthető, bármilyen kis mértékben is, önálló, értékes egésznek, biztató, de folytatáshoz nem jutott kezdetnek?

vető kérdést tekintünk át, amelynek nagyon jellemzőek a szerzők általános állásfoglalását illetően.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy milyen nagy teret kapnak a logikai oktatásban az *ismeretelméleti* és *ismeretkritikai* kérdések, egészen a felvilágosodás korának megfelelően.

Ivancsics határozottan szembefordul a túlzó szkepticizmussal, amely azt vitatja, hogy semmit sem ismerhetünk meg. Ezzel szemben a mérsékelt szkepticizmust a magáénak vallja: nem lehetetlen minden tudás, de nagyon hajlamosak vagyunk a tévedésre és sokkal több dolog van, amit nem tudunk, mint amit tudunk. Láttuk, hogy ezt a mérsékelt szkepticizmust — ide számítva a cartesianizmust is — tartja a legjózanabb és legbölcsebb filozófiának. Kellő vigyázat nélkül gyakran téved az értelem, de viszont vannak olyan ismereteink is, amelyekben a legmakacsabb szkeptikus sem kételkedhetik. Így pl. saját létünk, a *cogito ergo sum*, hogy az ítélet nem lehet egyszerre igaz és hamis, hogy a háromszög két oldala együttlévé hosszabb, mint a harmadik, hogy volt Görögország, Róma. Caesar, Pompeius stb.¹¹⁹

Az ismeret megszerzésének eredetét tekintve mindnyájan elvetik a velünk született eszmék rendszerét. Ádány, Jaszlinszky, Reviczky, Ivancsics teljesen egyetértenek abban, hogy minden ismeretünket érzékeink útján szerezzük, de óvatos kritikával kell kezelni ezeket az ismereteinket, hogy tévedésbe ne essünk.

Ivancsics így nyilatkozik erről a kérdésről: „Minden ismeretünk az érzékekből ered, azaz érzékeink által szerezzük, vagy érzékeink által szerzett ismeretek igazságára és bizonyosságára támaszkodnak.” Mégis az „érzékeink által szerzett eszmékben nagyon óvatosan bízunk”, mert „igen gyakran egészen másként fogjuk fel a dolgokat, mint valójában vannak”.¹²⁰

Jaszlinszky jobban bízik az érzékek tanúságában: „Bármit, amit helyesen diszponált és egészséges érzékeink segítségével világosan és egyformán fogunk fel, fizikailag bizonyosnak kell tartanunk és azért határozott beleegyezéssel kell elfogadnunk... Joggal nem kételkedhetünk abban, hogy igaz az, amit evidens tapasztalat támogat.”¹²¹

Ádány Verdries alapján szép egyensúlyban mutatja be az érzékek és az ész szerepét az ismeretek megszerzésében: az ismereteket az érzékek szerzik, de az ész szigorú kritikája biztosítja helyességüket.¹²²

Az igazság kritériumainak kérdése is sokat foglalkoztatja őket,¹²³ hasonlóképpen Descartes módszere, viszont a skolasztikus

¹¹⁹ Ivancsics: *Logica* 174—178. l.

¹²⁰ Ivancsics: *Logica* 180. és 54—56. l.

¹²¹ Jaszlinszky: *Logica* 101. l.

¹²² Melyek a mai fizika fő segítő eszközei? „Respondeo... cum Verdriesio, adjuncta hujusmodi esse duo, sensus nimirum et rationem: testium vicem funguntur illi, haec severam judicis personam gerit: non cadit in illos error aut fallacia, renunciant semper vera; haec nisi circumspiciat omnia, judicando labetur saepenumero, nec errorem suum ulli, praeterquam indiligentiae propriae habebit assignare.” (Ádány: *Physica* 22. l.)

¹²³ Reviczky teljesen Descarteshez csatlakozik ebben a kérdésben. Jellemző módon, bár tisztelettel, de határozottan visszautasítja ezen a ponton a jezsuita filozófia atyjának, Suareznak véleményét, mégpedig a janzenista *Ars cogitandira* hivatkozva: „Verum, ut recte observat Author artis cogitandi,

logikák lényegbevágó kérdései háttérbe szorulnak. Így az egyetemes és egyedi lét viszonya, a skolasztikának legtöbbet vitatott problémája, amely alapvetően elválasztotta egymástól a három nagy skolasztikus iskolát, a tomistákat, skotistákat és nominalistákat és ami sokszor olyan szenvedélyes vitákra adott okot, tankönyveinkben egészen jelentéktelen helyet foglal el. Jaszlinszky ennyit is csak azért mond, „hogyan úgy ne látsszék, mintha egyáltalán semmit se mondana róla”.¹²⁴ Különbözik mind a hárman a *tiszta nominalizmus* álláspontját fogadják el, tagadják az egyetemes fogalom tárgyi létét,¹²⁵ ami a skolasztika hanyatlásának jellemző vonása.

A kategóriák részletes kifejtése sincs meg olyan mértékben, mint korábban szokásos volt. A szillogizmusok különböző fajait, az összes Barbara, celarent stb. formulákat bemutatják ugyan, de inkább csak kötelező hagyományként: „parendum tamen est scholarum consuetudini”, különben „tárgyalásuk alig éri meg a fáradságot”, mondja Ivancsics.¹²⁶ Nem kap sok helyet az a fontos skolasztikus kérdés sem, hogy vajjon ugyanarról a tárgyról lehet-e egyszerre tudás is, meg vélemény is.¹²⁷

A *metafizikai* kötetek beosztása a logikákhoz hasonlóan szintén egészen modern.

Egymásközt nagyjából megegyeznek. Jaszlinszky négy disszertációra osztja könyvét: 1. ontologia és aetiologia, 2. cosmologia, 3. psychologia,

quamvis hoc principium clarissimum sit. et ad pleraque demonstranda accommodatum, hujus tamen ipsius evidentiam aliunde haberi.” (Reviczky: Logica 128–129. l.) — Ivancsics és Jaszlinszky a leibnizi hármas evidenciát fogadják el. (Ivancsics: Logica 184. l., Jaszlinszky: Logica 147. l.)

¹²⁴ Jaszlinszky: Logica 45. l.

¹²⁵ Ivancsics így ír: „Dum autem ajo: universale esse attributum pluribus commune, non sic est accipiendum, quasi reapse et prout res existunt, detur in eis attributum quoddam pluribus conveniens: istud enimvero asserti nequit: cum omne id, quod existit, individuum sit, seu singularis et ab omnibus aliis discreta res. Verum id ibi dicitur: quod universale sit attributum in idea communi sic repraesentatum; ut vi hujus repraesentationis, seu prout in hac praecise exhibetur, pluribus conveniat. Ita in exemplo: universale *homo* non eo sensu est attributum omnibus individuis humanis commune, quasi omnes homines communem revera haberent naturam: certum quippe est singulos homines naturas habere singulas, sibi quae proprias; sed attributum homo commune est omnibus hominibus, prout in idea exhibetur: quando enim per ideam communem sic naturam humanam cogitamus: ut non attendamus ad ullum singularem hominem; totum id, quod in idea repraesentatur, aequaliter potest attribui singulis hominibus. Igitur omnis attributorum universalitas a nostro duntaxat cogitandi modo provenit.” (Ivancsics: Logica 57. l.) — Ez a tiszta nominalizmus már az előző évtizedben is uralkodó volt Nagyszombatban, amire két vizsgatétel sorozat a bizonyítékunk. Az egyik a már említett 1741-i Koller-féle promóciós kiadvány, amelynek 5. tézise ez: „Universale fit tantum per intellectum.” A másik (Turóczi, Ladislaus): Ungaria suis cum regibus compendio data, dum in... univ. Tyrn. A. 1743... theses univ. philos. publice propugnaret... Ignatius Birovsky... praeside Michaele Szegedi. Tyrnaviae, 1743. (MNM. Hunh h 2° 545.) Ebben a 8. pont szövege szerint megegyezik az előbbivel: „Universale fit tantum per intellectum.”

¹²⁶ Ivancsics: Logica 155. l.

¹²⁷ Jaszlinszky: Logica 157. l.

4. theologia naturalis. Ivancsicsnál csak annyi a különbség, hogy az ontológiát és aetiológiát külön-külön fejezetben tárgyalja és így nála a disputációk száma nem négy, hanem öt. Reviczky ugyanígy öt szakaszt különböztet meg, de ezeket két főcsoportba osztja: Az első hármat metaphysica generalis, az utolsó kettőt metaphysica particularis néven foglalja egybe.

Hogy a metafizikák is mennyire átmeneti, két különböző szemléletű világ határán álló korszaknak termékei, arra nézve jellemző, hogy míg egyrészt igen sok lényeges kérdésben határozottan a skolasztikus megoldás ellen foglalnak állást a szerzők, másrészt viszont tankönyveik részletesek és alaposak. Jaszlinszky metafizikája 288 kis 4° lap, Reviczkyé 274, Ivancsicsé meg éppen 421. Ha ezzel szembeállítjuk azt, hogy a neves olasz piarista filozófus, Corsini munkájában mindössze 38 lap jut a metafizikának, akkor világosan látjuk, hogy a kor metafizikátlansága még nem érkezett meg a nagyszombati egyetemre. A nagyszombati professzorok ebben a tekintetben is az *egyeztető eklektikusok* közé tartoznak.

A metafizikában legfeltűnőbb új tétel a *qualitates absolutae*, a *qualitates occultae*, az *accidens absolutum* élehangú tagadása. Szerintük a skolasztikusok *qualitates absolutae*-ja nem *accidentia absoluta*, hanem csak a testek módosulásai, amik érzékeinkre különbözőképpen hatnak. „A *qualitates absolutae* törlendők a filozófiából“, — mondja Jaszlinszky.¹²⁸ Reviczky is határozottan ki mondja: „*accidentia absoluta* nincsenek“,¹²⁹ pedig az 1706-i rendfőnöki tilalom ezt a tételt szószerint közli azok közt, amelyeket tanítani nem szabad.¹³⁰

A *lélek székhelyét* illetőleg mindhárom metafizika egyöntetűen elveti a skolasztikus nézetet, hogy t. i. a lélek székhelye az egész test. Az ő véleményük sokkal közelebb áll Cartesiuséhoz, aki az agy többzmirigyében keresi a lélek székhelyét. Reviczky, Jaszlinszky, Ivancsics általában az agyvelőben keresik a lelket. Reviczky ennyivel meg is elégszik, szerinte közelebbit nem lehet mondani.¹³¹ Jaszlinszky és Ivancsics az agykérget tekintik annak a helynek, ahol a lélek és test kölcsönhatása lebonyolódik, tehát szerintük közelebről ez a lélek székhelye.¹³²

A megtartott skolasztikus részletekben a jezsuita hagyománynak megfelelően természetesen nem a szenttamási irány követői.

¹²⁸ „*Modo dicta satis indicant corporum qualitates sensibiles esse non nisi corporum modos sensoria nostra cantactu suo immutantes; non vero accidentia eorum absoluta, pro quibus velut aris et focus Peripatetici dimicant. Accidentia enim absoluta non sunt corpus et materia... qualitates absolutae a Philosophia sunt amovendae.*“ (Jaszlinszky: *Metaphysica* 132. l.)

¹²⁹ „*Magnis olim studiis Scholasticos inter agitata est haec questio. Asserebant omnes: accidentia, seu modos entis ea ratione a substantia, corporea sit, seu spiritualis, dependre, ut ipsa natura sua neque fieri, neque existere possint sine subjecto... Assero: Nec accidentia absoluta, nec modales entitates dari, adeoque ens in haec non dividi.*“ Cáfolja, hogy állítása ellentétben lenne a konstanzi és a trienti zsinat határozataival. (Reviczky: *Metaphysica* 12—15. l.)

¹³⁰ A tiltott tételek közt: „*Nulla sunt accidentia absoluta.*“ (*Monumenta Germaniae Paedagogica* IX. k. 124. l.)

¹³¹ Reviczky: *Metaphysica* 252. l.

¹³² Jaszlinszky: *Metaphysica* 225. l. Ivancsics: *Metaphysica* 327. l.

Az essentia-existentia azonosságának vagy különbözőségének lényegbevágó skolasztikus tételére vonatkozólag a tomista megoldást abszurdumként hártják el és a teremtetett dolgokra vonatkozólag a *suarezi* lét-lényeg azonosságot vallják.¹³³ A praemotio physica vagy praedeterminatio, ami annyi szenvedélyes vitára adott okot Szent Tamás követői és a jezsuita filozófusok közt, most is helyet kap a metafizikában, természetesen tomistaellenes fogalmazásban.¹³⁴

Babona és természettudomány.

A logikához és a metafizikához képest a *fizika* aránylag nagy helyet kap a bölcseleti oktatásban, hiszen tanítása az egyetemi reform után is egy egész tanévre terjed ki, ugyanakkor, amikor a másik két tárgy a fele időt elveszti. Ennek megfelel a fizikai tankönyvek terjedelme is.

Jaszlinszky kétkötetes fizikája (generalis és particularis) 471 és 341 lapot tesz ki; Reviczkyé 323 és 228 lap. Adány fizikája csonka.

Az egyes szerzők munkái közt a részletekre nézve vannak ugyan eltérések, de beosztásuk nagyjából megegyezik. Jaszlinszky általános fizikája négy disszertációra oszlik: 1. A fizikai testek természetéről és elveiről. 2. A fizikai testek mennyiségéről, alakjáról és oszthatóságáról. 3. A testek mozgásáról. 4. A testek minőségeiről. Reviczky egy ötödiket csatol ezekhez: A testek érzékelhetetlen vagy okkult tulajdonságairól (horror vacui, sympathia, varázsvessző, betegségek, orvosságok, mérgek). Adánynak csak első disszertációja látott napvilágot, ez ugyanazt tartalmazza, mint a másik két szerző munkájának első és második fejezete. A második disszertáció a mozgásról szólt volna, a többinek tartalmáról nincs tudomásunk. — A részletes fizikában Jaszlinszky négy fejezete a következő: 1. csillagászat, 2. meteorológia, 3. geológia (és növénytan), 4. állattan (és embertan) Reviczky a 2. és 3. fejezetet felcseréli, a növénytannak meg külön fejezetet szentel, így az anyagot négy helyett öt disputációban tárgyalja.

Már maga a természetbölcseletnek a felosztása, általános és különös részre, modern vonás. Ez a formai szempont és az aránylag nagy terjedelem azt mutatja, hogy a természettudomány minden akkori ágát felölelő fizikai oktatás *korszertű* alapokon állott. Még inkább ez derül ki magukból a szövegekből.

A XVIII. század a természettudományok kifejlődésében az első igazán tudományos korszak, az exakt, kísérletekre alapított vizsgálatok kora. Ennek a kornak szelleme erősen érezhető a nagyszombati fizikákon. Található ugyan bennük is sok naív megállapítás, hagyományos tévedés, sőt még babonás maradvány is,

¹³³ „Essentia entis contingentis ab ejus existentia distincta non est reipsa, ut est tamen ratione nostra.“ (Jaszlinszky: *Metaphysica* 20—21. l.) — „Essentia actualis ab existentia actuali in creatis non distinguitur.“ (Reviczky: *Metaphysica* 23. l.) — „Ab essentia actuali reapse non distinguitur, sed sola nostra cognitione.“ (Ivancsics: *Metaphysica* 19. l.)

¹³⁴ Jaszlinszky: *Metaphysica* 287—288. l. — Reviczky: *Metaphysica* 203—211. l. — Ivancsics: *Metaphysica* 411—413. l.

ugyanúgy, mint a kor egész tudományosságában, de ugyanakkor az egészen végigvonul a megfigyelésekre és kísérletekre alapított természettudományok felé való komoly törekvés.

Láttuk, milyen büszkeség tölti el a szerzőket, hogy az ő koruk tanult embereit a modern természettudomány ismerete megszábadította a tanulatlan tömeg üres félelmeitől. Az ő számukra a természet már nem félelmes és rejtélyes jelenségek világa, hanem érdekes, logikus, sőt mechanikus szerkezet, amelybe az emberi értelem egyre mélyebben hatol be. Hogy e mellett a „magia nigra“ és a démonhit egyes babonás kérdései is több-kevesebb hitre találnak, azon nincs mit csodálkoznunk. Maga a babona nagy irtogatója, Thomasius sem volt egészen ment a varázslás hitétől s az utolsó boszorkányégetés Németországban 1775-ben, Svájcban 1782-ben történt le. Ausztriában pedig még a XIX. század elején is hoztak ilyen tárgyban elmarasztaló ítéletet.¹³⁵ — Inkább az a feltűnő, hogy a nagyszombati tankönyvekben mindezekből milyen kevés maradt meg.

Általában a *mágia* három csoportját különböztetik meg szerzőink: *magia naturalis*, *artificialis* és *nigra*. A *magia naturalis* szerzőink szerint nem más, mint a természeti erők behatóbb ismerete, amit csak a tudatlan ember gondol varázslásnak (pl. egyes kémiai jelenségek). A *magia artificialis* voltaképpen a bűvészet, szemfényvesztő ügyességek és különleges, titkos gépek alkalmazása. Ezeknek tehát semmi közük nincs okkult erőkhöz s így nem is olyan elítélendő dolgok, mint a tömeg hiszi, amely azt gondolja, hogy a rendkívüli hatásokat a gonosz szellemek segítségével viszik végbe. Csak a *magia nigra* a bűnös és megengedhetetlen dolog, az, ha valaki természeti erőkkel dolgozik ugyan, de az ördöggel való szerződés segítségével.¹³⁶

A *magia nigra* esetei közt valóban találunk még babonás hiedelmeket. Így lehet szerintük villámokat, jégesőt okozni, embereket, állatokat a magasba emelni, szobrokat beszéltetni, távollevőket megsebesíteni, betegségeket okozni és gyógyítani, jósolni stb. Jellemző azonban, hogy a *magia nigrával* szemben is mennyi tartózkodás észlelhető szerzőinknél. Aránylag nagyon szűk körre szorítják és még a lehetségesnek tartott esetek többségében is kétségbevonják, hogy valóban ilyesmiről van szó, s nem emberi csatlódásról.

Az ördögi-mágikus jelenségek előbbi felsorolását Reviczkynek találjuk. De ugyanő megállapítja, hogy ilyen módon nem lehet igazi csodát tenni, halottakat feltámasztani, szilárd testen, például bezárt ajtókon áthatolni. Ha mégis látszólag ilyen áthatolás történik, mondja tovább, akkor a valóságban nem erről van szó, hanem a démoni erő észrevétlenül kinyitja és újból becsukja az

¹³⁵ Ermatinger i. m. 21—26. l.

¹³⁶ Jaszlinszky: *Metaphysica* 176—177. l.

ajtót.¹³⁷ Jellemző példája ez a megállapítás a babonás hagyomány és a racionális gondolkozás keveredésének.

Jaszlinszky körülbelül hasonlóképen sorolja fel a fekete mágia lehetőségeit, amely képes embereket szeretetre vagy gyűlöletre indítani, gyógyíthatatlan betegségeket okozni, fegyverrel szemben sérthetetlenül vagy láthatatlanná tenni, rövid idő alatt nagy távolságra átvinni, vihart okozni. Ezeket „úgy látszik, nem lehet tagadni“. Mégis sokszor mindez csak látszat, mert a rossz szellemek szeretik megtéveszteni a rájuk hagyatkozókat. De arra is vigyázni kell, hogy sok dolog látszik a tudatlanok előtt fekete mágiának, amit csak számukra ismeretlen természeti erők okoznak.¹³⁸

Még feltűnőbb a *csillagjóslás* tökéletes elvetése, ami Jaszlinszky szerint nem más, mint üresfejű emberek hazugsága.¹³⁹ Reviczky is elavult dolognak és pogány hagyománynak mondja a horoszkópkészítést, amit csak nehezen tudtak kiküszöbölni a pápák és császárok törvényei. Megbotránkozva állapítja meg, hogy még ma is akadnak, akik a csillagoknak tulajdonítják az időjárás változásait, hiszen a csillagoknak semmi hatásuk nincs a szublunáris világra, a fényen kívül semmi nem jut el róluk hozzánk.¹⁴⁰ Ezért téves szerzőink szerint a csillagok befolyására, titkos erőire alapított asztrológia is, de ugyanezért tévesek a skolasztikusok feltevései az időjárásra és különböző testi állapotokra való befolyást illetően: „Nem a csillagokban, hanem a földgolyóban vannak légkörünk változásának okai“. Nem függ az időjárás a holdfázisoktól sem. Ha néha mégis azt látjuk, hogy a kalendáriumok ilyen időjóslásai beválnak, az pusztán véletlen.¹⁴¹ Az üstökösök sem hoznak bajt a világra. Nem mások azok, mint bolygók¹⁴²

A *szellemek* megjelenése, démonok hatalma, szatírok, vámpírok létezése tekintetében is bizonyos óvatos közéletet találunk. Egészen nem tagadják, de szűk körre korlátozzák és főként az esetek nagy többségét a csalódás számlájára írják. Reviczky azt írja, hogy főként Lengyelországban és Erdélyben van elterjedve az a hit, hogy vámpírok, vagyis temetetlen halottak hazatérnek és kiszívják hozzátartozóiknak vagy másoknak vérért és így megölik őket. Szerinte az ottani nép nagyon hajlamos a képzelődésre. Nem

¹³⁷ Reviczky: *Metaphysica* 97—100. l.

¹³⁸ Jaszlinszky: *Metaphysica* 178. l.

¹³⁹ Uo. 125. l. — Ivancsics így ír: „...estque putidum commentum vanisimorum querundam hominum.“ „Vanitas mera! quid enim siderum quilibet situs, ad ea praesertim conferant, quae a dispositionibus et motibus animorum pendent?“ (*Metaphysica* 152. l.)

¹⁴⁰ Reviczky: *Metaphysica* 106—107. l. Ugyanő: „influxus attamen astrorum in sublunaria iam a saniore Philosophia exulat.“ (*Physica* II. 134. l.)

¹⁴¹ „...astrologiam judicariam artem vanissimam, nulli fundamento innixam, meramque imposituram esse. Illa etenim astrorum per vires occultas influxui (qui nullus est) innititur... Vana itidem est astrologia aereoscopica. Non in astris, sed in globo Telluris nostrae sunt causae mutationum nostrae atmosphaerae.“ (Jaszlinszky: *Physica* II. 85—86. l.)

¹⁴² Uo. 82. l.

tagadja ugyan, hogy efféle dolog megtörténik, de nem olyan gyakran és nem is egészen ilyen módon. Azt gondolja, hogy bizonyos szellemekről (lemurok) van szó s nem sírjukból fölkeltek halottakról. A faunokról is úgy nyilatkozik, hogy nem ok nélkül vonják kétségbe létezésüket. A szatírok pedig nem átmeneti lények, hanem állatok. A kentaur valószínűleg nem testtel bíró élőlény, hanem csak jelenés.¹⁴³

A víz és ércek kutatására használható *varázsvessző* kérdése is helyet kap a fizikában, de ez sem babonás formában. Reviczky részletesen leírja készítésének és használatának módját, ismerteti a rá vonatkozó ellentétes véleményeket, hogy vajjon pusztán csak babonás szokás-e, vagy pedig van tudományos alapja. Ő maga az utóbbi állásponthoz csatlakozik, amely szerint a vessző elhajlását a vízből és az ércekből áradó kisugárzás okozza.¹⁴⁴ Jaszlinszky nem dönti el a kérdést ilyen határozottan: lehet, hogy babona, lehet, hogy kisugárzás okozza.¹⁴⁵

A *természettudományos igazságra való törekvés*, a régi téves, mesés vagy éppen babonás felfogások lenézése lépten-nyomon kiütöközik a tankönyvek szövegéből. Jaszlinszky tudja, hogy mese az, hogy a tengerszemekben hajóroncsokat lehet találni.¹⁴⁶ Reviczky megmondja, hogy tudós emberek számára csak mese az, hogy a szalamandra nem ég el a tűzben. Ugyancsak nála olvasható az örökmozgó gépnek, a perpetuum mobilenak lehetetlensége, amely ma már csak unatkozó emberek időtöltése.¹⁴⁷ Az meg természetes, hogy a régi fizika horror vacui-jának helyét szerzőinknél a légnyomás hatása foglalja el.¹⁴⁸ Modern fizikai felfogásukra jellemző, hogy Jaszlinszky mindjárt első tankönyve, a logika bevezetésében tanítványainak lelkükre köti, szeressék a matematikát, különben nem boldogulnak majd a fizikában, mert a kettőt testvéri kötelék fűzi össze.^{148a}

Hogy naív tévedésekkel is találkozunk a helyes megállapítások közt, az a kor ismeretében természetes. A villámlást például még mindig valamiféle meggyulladt földi kigőzölgésnek tartják.¹⁴⁹ (Franklin is csak néhány évvel előbb, 1752-ben bizonyította be véglegesen kísérletével, hogy a villám elektromos kisülés.)¹⁵⁰

¹⁴³ Reviczky: *Metaphysica* 272—274. 1.

¹⁴⁴ Reviczky: *Physica* I. 316—318. 1.

¹⁴⁵ Jaszlinszky: *Physica* II. 206. 1.

¹⁴⁶ Uo. 244. 1.

¹⁴⁷ Reviczky: *Metaphysica* 109, 173. 1.

¹⁴⁸ „At aetas consequens in lucem eluctata, feliciter errorum detexit.“
„Depulso inani illo metu et horrore vacui, unum cum RR. (recentioribus) asserendum restat, suspensionem, motusque varios in barometro mercurii, ab aeris pressione repetendos esse.“ Reviczky: *Physica* I. 299, 302. 1.)

^{148a} Jaszlinszky: *Logica* 17.

¹⁴⁹ „Exhalatio sulphurea, nitrosa similique materia constans inflammata est.“ (Uo. II. 165. 1.)

¹⁵⁰ Czöglér Alajos: *A fizika története*. Budapest, 1882. I. 510. 1.

Reviczky úgy tudja, hogy a hiúz nőstényszarvastól és farkastól származik, úgy ahogy az öszvér félig ló, félig szamár.^{150a}

Sokszor a tévedéseknek nem hibás megfigyelés az oka, hanem az, hogy az általános fizika még mindig erősen *természetbölcselet* jellegű. Nemcsak a jelenségek pontos, törvényszerű lefolyása érdekli őket, hanem főként a magyarázat, a végső okok keresése. Ezért foglal el most is olyan nagy helyet az anyag mibenlétének, összetételének kérdése, hogy mi a fény, mi a hő, mi a nehézségi erő, mi a folyamatos mozgás oka stb. Ez természetesen viszi őket az alaptalan spekuláció felé. A négy elem: föld, tűz, víz, levegő még mindig helyet kap természettudományos ismereteik közt, részletesen foglalkoznak velük és létezésükből, tulajdonságaikból magyaráznak meg dolgokat, amelyek esetleg csak téves megfigyelésnek, a vizsgálatok hiányosságának következményei. Például Jaszlinszky azzal bizonyítja, hogy a kémiai „elemek“ (kén, alkohol stb.) a négy őselem különböző arányú keverékei, hogy az alkohol meggyújtva tűzre és vízre bomlik.¹⁵¹ Roviczky szerint is abból látható, hogy minden testben van tűz, hogy például az acéllal megütött kovaköböl szikra pattan ki és fészülködéskor a hajunk is szikrázik.¹⁵²

Általában a *kísérletek* legnagyobb része, amelyekre hivatkoznak, nem a saját kísérletük, hanem másokéi, amelyeket maguk is csak könyvből ismernek.¹⁵² De kétségtelen, hogy már professzorságukat megelőzően maguk is szemtanúi voltak fizikai kísérleteknek és egyetemi tanári működésük alatt ők is mutattak be ilyeneket Nagyszombatban. Roviczky hivatkozik arra, amit Bécsben mint repetens látott a kísérleti előadásokban.¹⁵³ Ugyanő azt mondja a szivattyú ismertetésénél, hogy nem a kettős, hanem az egyszerű szivattyút írja le, mert „egyetemünkön a kísérleti fizikában“ ez használatos.¹⁵⁴ Mikor ismerteti azt a kísérletet, hogy ha két parabolatükört egymástól nagyobb távolságra szembeállítanak, akkor az egyiknek fókuszába helyezett égő anyag hőszugari meggyújtják a másik tükör fókuszába tett gyúlékony testet, elmondja, hogy ezt gyakran bemutatták „a kíváncsi nézőknek“ nemcsak a bécsi jezsuita kollégiumban, hanem Nagyszombathán is. Mégpedig Bécsben 72 lépés volt a két tükör távolsága, Nagyszombatban 50 láb.¹⁵⁵

^{150a} Roviczky: *Metaphysica* 125. l.

¹⁵¹ Jaszlinszky: *Physica* I. 53. l.

¹⁵² Roviczky: *Physica* I. 66. l.

^{152a} Roviczky megmondja, hogy elsősorban Nollet, Gordon, Fortunatus a Brixia, De Lanis, Regnault, Musschenbroek, a firenzei akadémikusok és a bécsi kísérleti fizikai kollégiumok kísérleteire támaszkodik. (Roviczky: *Physica* I. 10. l.)

¹⁵³ „vidimus ipsi in Collegiis Experimentalibus Viennae“. (Roviczky: *Physica* I. 89. l.)

¹⁵⁴ „usibus Physicae experimentalis in Universitate nostra publice deserviens“. (Roviczky: *Physica* I. 308. l.)

¹⁵⁵ „prout id Viennae in Academico Societatis nostrae Collegio ad 72 passuum distantiam, Pragmae 32, hic apud nos 50 pedum, curioso spectatori saepius exhibitum est“. (Uo. 280. l.)

A camera obscuráról pontosan megmondja, hogy az előző évben sikerült elkészíteni.¹⁵⁶

Ne felejtjük el, hogy a híres természettudós, *Kéri B. Ferenc* nagyszombati működésének kora ez (rektor 1751—1754 és 1759—1762), aki maga kitűnő mészelátókat készített a nagyszombati csillagvizsgáló számára.¹⁵⁷

Az elméleten túlmenő komolyabb természettudományos oktatás bizonyosságai az egyes fizikai tankönyvekhez csatolt táblák, amelyek számtalan sok ábrával mutatják be a lencsék törvényeit, bolygók mozgását, rugalmas ütközés törvényeit, összetett mozgást, kísérleti eszközöket, kísérletek lefolyását, az ember anatómiáját, vérkeringést stb.

Akikre hivatkoznak.

Bár a nagyszombati tankönyvek kompendiumoknál nem egyebek, mégis imponáló tudományos apparátust mutatnak be. Még a logikák hivatkoznak aránylag a legkevesebb szerzőre és könyvre, de a metafizikában és fizikában egy kötet se igen hivatkozik száznál kevesebb szerzőre. Természetesen arról szó sem lehet, hogy Ádány, Reviczky és a többi fiatal professzor, kevéssel tanulmányai befejezte után, rövid, két-három éves tanári működése alatt ilyen sok könyv felhasználásával készítették volna el előadásait. Valószínűleg csak hasonló kompendiumok voltak főforrásaik és ezeket egészítették ki egyes eredetiben használt egyéb munkákból.^{157a} Nagyszombatban bizonyára csak töredéke volt megtalálható azoknak a könyveknek, amelyeknek a címével a lapalatti jegyzetekben találkozunk.

Bizonyos tudományos közkincsről van itt szó, amelyet jegyzetekkel, lapszám-, vagy fejezet-utalásokkal együtt vesz át egyik szerző a másiktól, legfeljebb elhagy a régebbiekből és újakat csatol a többiekhez s így alakul, változik, bővül az egész anyag. A lelkiismeretes utalgatás egyrészt a tudományos módszer fejlődésének, de másrészt a tudósi hiúság virágzásának is a jele a renaissance óta, szemben a középkori névtelen tudománnyal. Azóta lényeges, hogy valami kinek a gondolata, hogy azt hol írta le és valamely szerző nagy tudományának az a legfőbb bizonyí-

¹⁵⁶ „camera obscura anno proxime lapsu successu optato in specula nostra instructa“. (Uo. 283. l.)

¹⁵⁷ „Nostris in terris specula his telescopiis servientia conficiendi, ac elaborandi modum felici successu primus reperit vir summus R. P. Franciscus Borgias Kéri, cujus ductu plura ejusmodi telescopia constructa nostro in Observatorio visuntur ac majora parantur. De quorum praestantia hinc estó judicium, quod eorum uno pedes 4 non excedente non modo Saturni ansae, sed et satellites terni distincte cernantur.“ (Jaszlinszky: Physica II. 335. l.) — Reviczky is említi a Kéri-féle mészelátót. (Reviczky: Physica I. 284. l.)

^{157a} Ádány az *Ars cogitandi*-ra mint saját példányára hivatkozik egy helyen: „P. III. Log. c. 19. apud me pag. 260.“ (Ádány: Physica 175. l.)

téka, hogy milyen sok szerzőre hivatkozik, hogy ismereteinek köre milyen szélesre terjed ki.

De ha így a sok hivatkozásból nem is következtethetünk arra, hogy ebből mennyi a valóban kézbevett munka, mennyi az önálló merítés bennük, mégis adott esetben nagyon jellemző, hogy kik azok, akiknek a filozófiai vagy természettudományos nézetei helyet kapnak a tankönyvekben, még akkor is, ha nem okvetlenül a nézetek elfogadásáról, hanem éppen cáfolatáról van szó. Még az utóbbi esetben is az derül ki, hogy az új eredmények és új elméletek valamilyen formában eljutottak ide, velük foglalkozni kell és vagy pozitív, vagy negatív formában állást foglalni velük szemben.

Nagyszombati tankönyveinkben természetesen még, mindig a *Szentírásra* való hivatkozás igen nagy számú, talán a legnagyobb számú, akár bizonyítékként, akár — és ez a jellemző — annak bizonyóságaként, hogy a szerző állítása nem ütközik össze annak tekintélyével. Hasonló a helyzet a zsinati határozatokkal, bár ilyen hivatkozás sokkal kevesebb van. A régi szerzők közt Cicero neve fordul elő nagyon sokszor, főleg a logikában. Szent Ágoston munkái általában a leggyakoribb utalások közt vannak, Aristoteles neve is gyakran fordul elő, mellettük még a régiek közül főleg Boethius, Seneca, Lucretius, Lactantiusz, Laertius, Clemens Alexandrinus nevével találkozunk.

Az újjak közül a logikában és metafizikában Cartesius, Antonius Genuensis, Gassendi, Leibniz, Malebranche, Nemesius, Purchot, Wolf, Spinoza a leggyakoribb nevek, de az ismertebbek közül megtaláljuk Boerhaave, Duhamel, Fortunatus a Brixia, Locke, Muschenbroek, Cardinalis Ptolemeus, Riccolus és Grotius munkáit is.

A fizikában Mussenbroeck, Boerhaave, De Lanis, P. Kircher, Ricciolus, Noletus, Newton, Fortunatus a Brixia, Descartes, Duhamel, Gessendi, Wolf, P. Schott, Purchot, De Pluche, P. Khell és a magyar P. Kéri Borgia Ferenc neveivel találkozunk a leggyakrabban, de gyakori a hivatkozás Cassinus, P. Honoratus Fabri, s'Gravesande, Mairan, Malpighi, Regnault, Villisius munkáira is. Az ismertebb nevek közül feltűnik még Eusebius Amort, Verulamii Bacon, Corsini, Desaguliers, Dechâles, Fahrenheit, Gordonus, Halley, Harvaey, Kepler, Maignan, Cardinalis Ptolemeus, Vallisneri, Christian Sturm és még számtalan más név. Jaszlinszky bécsi mesterére, P. Franzra is hivatkozik. A régiek közül természetesen most sem hiányzik Cicero, Seneca és főleg Plinius.

Nagyon gyakran hivatkoznak a különböző XVII—XVIII. századi tudományos társaságok kiadványaira és tudományos folyóiratokra: *Diarium Eruditorum*, *Historia Academiae Parisianae*, *Acta Trevoltensium*, *Transactiones Philosophicae Societatis Regiae Londinensis*, *Acta Lipsiensia*, a firenzei *Accademia del Cimento* kiadványai stb. Sokszor aránylag új köteteikre, 1734-ből, 1749-ből is.

A felsorolt tudós nevek közül Descartes-ot, Newtont, Leibnizet, Spinozát, Locket, Grotiust, Gassendit, Bacon, Keplert, Halleyt vagy Fahrenheitet nem kell bemutatnunk. Erdemes azonban közelebbről megnéznünk, kik a kevésbbé ismert nevek viselői:¹⁵⁸

Amort, Eusebius (1692—1775). Német ágostonrendi kanonok, a maga idejében nagy teológiai tekintély. Megkísérli a régi és új filozófia egyesítését. alapjában véve mégis inkább a skolasztikus filozófiához ragaszkodik.

Antonius Genuensist már föntebb ismertettük.

Boerhaave, A „praeceptor Europae“, aki 1709-től kezdve a leydeni egyetem orvosi katedrájáról folytatta nagyhatású működését. Van Svieten is az ő tanítványa volt.

Cabeus, Nicasius. Ferrarai jezsuita, akit Reviczky szerint a kémikusok közül senki sem múlt felül tehetségben és szorgalomban.

Cassinus, Jaques (1677—1756). Francia csillagász, aki Newtonnal állt összeköttetésben.

Clarke, Samuel. Newton tanítványa, aki 1706-ban Newton optikáját angolra fordította.

Corsini, E. Az olasz piaristák híres eklektikus filozófusa és polihisztor, aki már igen távol állt a skolasztikától. Nagy hatást gyakorolt a piarista filozófia új irányba fordulására és ezáltal az olasz, magyar és lengyel felvilágosodásra.

Dechâles (De Chales), Claude Francois Milliet (1621—1678). Olasz jezsuita, elsősorban matematikus, aki részint francia, részint olasz tanszékeken működött.

De Lanis (Lana-Terzi) (1631—1678). Olasz jezsuita, a filozófia és matematika professzora, de sok fizikai munkája is van.

De Pluche, Noel-Antoine (1688—1761). Francia fizikus. *Spectacle de la nature c.* munkáját majdnem minden európai nyelvre lefordították.

Desaguliers, Jean-Theophile (1683—1744). Francia hugenotta származású matematikus és fizikus, aki már Angliában született és ott is működött Newton eszméit új világnézet alapjává akarta tenni. 1719 óta a londoni szabadkőműves páholyok nagymestere lett, ő készítette a szabadkőműves törvényeket is.

Duhamel, J. (1623—1706). A maga korában nagyhatású francia filozófus, előbb oratóriánus szerzetes, később világi pap. Egyike a skolasztika és az újkori filozófia legjelentősebb egyeztetőinek.

Fabri, Honoré. Francia jezsuita, az előzőhöz hasonlóan szerencsés egyeztető.

Fortunatus a Brixia. Olasz obszerváns ferences; világos fejű, alapos gondolkodó, akinek a maga idejében nagy tekintélye volt. Nyíltan és élesen bírálta a skolasztikát, a metafizika iránt kevésérzeke volt. De viszont bármennyit vett is át az új filozófiából eklektikus módon, ezt is tárgyilagosan mérlegelte. Hétkötetes filozófiája 1749—1756 közt jelent meg.

Gordon, Andreas. A regensburgi skót kolostor tagja. Egészen az új irány híve, aki a spekulációt kevésre becsüli. *Philosophia utilis et jucunda* (1745) c. munkájában saját bevallása szerint azt akarta megkísérelni, hogy a skolasztikus veszekedések helyére a kellemes természettudományt állítsa.

s'Gravesande (1688—1742). Newton tanítványa, a leydeni egyetemen a csillagászat és matematika professzora. Az első, aki a kontinensen Newton rendszerét tanította.

Harvey (1578—1657). Angol orvos, a vérkeringés felfedezője.

Kéri Borgia Ferencről már szóltunk.

Khell, Joseph (1714—1772). Osztrák jezsuita, bécsi professor. Fizikája is itt jelent meg (*Physica ex recentiorum observationibus*, 1756—1757).

¹⁵⁸ A személyi adatok megállapítására a következő munkákat használtuk: Irsay, Jansen, Kecskés, Schnürer. Turóczi-Trostler, Somervogel idézett művei, Noack, L.: *Philosophie-geschichtliches Lexikon*. Leipzig, 1879. és általános lexikonok.

Kircher, Athanas (1602—1680). Híres német jezsuita polihisztor; Rómában működött.

Maignan. Toulousei teológus professzor, a minimi rend tagja. *Cursus philosophicus* (1673) c. munkájában a régi és új irány küzdelme érezhető.

Mairan, Jean-Jacques Dortous de (1678—1711). Francia fizikus és matematikus.

Malebranche, Nicole (1638—1715). Oratoriánus szerzetes, aki Descartes rendszerét fejlesztte tovább az occasionalismus irányában.

Malpighi (1628—1694). Olasz orvos, a mikroszkopikus bonctan megalapítója.

Maupertuis. Az első francia newtoniánus könyv szerzője. (*Discours sur la figure des Astres*. 1732.)

Musschenbroek, P. van (1692—1761). Holland newtoniánus, a leydeni egyetemen s'Gravesande és Boerhaave tanítványa volt, később ő maga is a fizika professzora ugyanitt.

Nollet, Jean-Antoine (1700—1770). A kísérleti fizika egyik úttörője Franciaországban.

Ptolemeus Cardinalis (eredeti nevén *Tolomei*, 1653—1726). Olasz jezsuita, az első helyen áll azok közt, akik a régi és az új filozófiát próbálják egyesíteni. Nyugodt bizottsággal építi ki rendszerét, amely előnyösen különbözik a szokásos eklekticizmustól.

Purchot. Francia filozófus. Munkája (*Institutiones philosophicae*) a francia iskolákban szokásos eklektikus filozófia, a felvilágosodás korának jobb tankönyvei közé tartozik. Jaszlinszky cartesianusként ismeri.

Regnault, Noël (1683—1762). Francia jezsuita, Párizsban a matematika és fizika professzora, cartesianus. (*Dialogi physici* c. munkája 1745-ben Nagyszombatban, 1749-ben Kassán promóciós kiadvány.)

Riccioli (1598—1671). Olasz jezsuita csillagász.

Schott, Caspar (1608—1666). Német jezsuita fizikus, előbb Itáliában működött, később würzburgi professzor.

Sturm, Johann Cristian. Altdorfi professzor a XVII. században, a cartesianizmus egyik úttörője Németországban.

Vallisneri (1661—1730). Olasz orvos és természettudós, páduai professzor. Modern felfogása miatt sok zaklatásban volt része.

Willis. Kiváló angol anatómus, az idegrendszer fiziológusa a XVII. században.

Talán ezeknél a felsorolt és a többi, számtalan, itt nem említett filozófusnál és természettudósnál is, akiket a könyvek jegyzeteiben találunk, jellemzőbb az, hogy kiket nem idéznek. Egyáltalán nem fordul elő például Anton Mayr, Adam Contzen, Georg Hermann, Johann Schwartz, Peter Schwann neve, tehát a német jezsuita filozófusok konzervatív, skolasztikus csoportja és egyáltalán a legkritikább esetben találkozunk a régi nagy és a korukbeli konzervatív jezsuita filozófusok neveivel. Ez maga is modern szellemüknek erős bizonyítéka.

Feltűnő az is, hogy a magyar jezsuiták munkáiban mennyire hiányzanak a legismertebb haladó irányú német jezsuiták is. Berthold Hauser, a nagy egyeztető, vagy Mangold, Storchenau, Stattler, Zallinger, Steynmeyer nevét hiába keressük ugyanakkor, amikor angol, francia, olasz, németalföldi filozófusok neveinek egész tömegével találkozunk. A természettudományokban vezető Anglia fizikai-kémiai-életteni eredményei, nyugat és dél filozófiája és fizikai ismeretei közvetlenül jutnak el a magyar jezsuitákhoz.

Ha *filozófiai szempontból* tekintjük a nagyszombati tankönyveket, akkor azt mondhatjuk, hogy a számtalan, egymással sokszor homlokegyenest ellenkező rendszer egyes tételeinek esetrel-
esetre való elfogadása vagy elutasítása bizonyára nem igen vezet-
hetett másra, mint szinkretizmusra. Ha a filozófia alapvető kérdé-
seinek tárgyalása közben hol Szent Ágoston, hol Aristoteles, Car-
tesius vagy Boethius, Cicero vagy Malebranche, Locke, Leibniz,
Lucretius vagy Newton az, akinek a véleménye éppen elfogadásra
talál, hogy egy következő pontban ugyanannak a szerzőnek egy
másik tétele cáfolatot kapjon, akkor nehezen tételezhető fel, hogy
egységes, szilárd filozófiai rendszerrel legyen dolgunk. Hiszen a
bölcselet elsősorban mégiscsak a világnak egységes szempontú
szemlélete.

Ez a sokrétű változatosság azonban annál jellemzőbb erre az
átmeneti korra és képviselőire *történeti szempontból*.

Egyik oldalon ott áll a régi hagyomány vitathatatlan értékei-
vel és eredményeivel, a másik oldalon pedig egészen más irányú
új fejlődés, amely az újítás lázában azt hiszi, hogy mindent ő látott
meg először és ő fejtett ki helyesen. A régi és új értékek igazi szin-
tézisének kora még nem érkezett el, de a két világ határmesgyé-
jén álló szemlélődő ember mégis valami ilyesmit kísérel meg. Hitél-
vel, világnézetével rendületlenül benne áll a régiben. Annak időt
nem álló, járulékos vonatkozásaihoz is ragaszkodik, mert a részlet-
kérdésekben sokszor még nem látja világosan, mi az, amit a böl-
cselkedő elme a hit sérelme nélkül elhagyhat.¹⁵⁹ De a másik olda-
lon ott áll az új világ, nagyszerű eredményeivel, a kutató természet-
tudomány, a ráció és empiria leküzdhetetlen vonzásával.

Ha így tekintjük a nagyszombati professzorokat és hasonló
külföldi kortársaikat — akik mögött a magyarok egy lépéssel sem
maradnak el értékben és modernségben —, tisztelettel kell meg-
állanunk nagyszerű erőfeszítésük előtt. Két, alapjaiban különböző
filozófiai korszak minden értékét próbálták önmagukba felszívni
és tanítványaiknak továbbadni. Természetes tehát, hogy hiányzik
belőlük a virágzó korszakok kristályos tisztasága, zavartalan nyu-
galma, de ezért kárpótolja őket a sokszínű gazdagság. Hogy pedig
ilyen nagy feladatra vállalkoztak, hogy könnyedén mertek ítéletet
mondani a legnagyobb filozófus elmék tételei fölött s esetleg mind-
egyikkel szemben saját véleményyt fejteni ki, — ne felejtjük el,
hogy ebben a szakmában kezdő, vele csak átmenetileg foglalkozó
emberekről van szó —, az megint éppen a felvilágosodás korának
jellemző vonása: nagyfokú önbizalom, a saját képességnek opti-
mista túlbecsülése.

Szerzőink szilárdan, zökkenő nélkül megőrzik a katolikus
világnézetet. A Szentírás, az egyház tanításának tekintélye filozó-

¹⁵⁹ A világ teremtésére vonatkozólag ragaszkodnak a hat nap szó szerinti
értelmezéséhez és a metafizikai munkák behatóan foglalkoznak azzal a kér-
déssel, hogy vajjon a teremtés melyik évszakban, ősszel, vagy tavasszal
történt-e.

fiai és természettudományos dolgokban is érinthetetlen számukra, mert „erősebb az isteni hit, mint a tudás, minthogy kevésbbé lehetetlen, hogy az ész még evidens dolgokban is tévedjen, mint hogy Isten csalódjon, vagy csaljon, az értelem tehát köteles engedelmeskedni a hitnek“.¹⁶⁰ „Csal az értelem, ahol a hittel ellentétet tanít.“¹⁶¹

A skolasztikus filozófiától azonban idegenkednek, a régi bölcséletet lenézik; az új filozófia és természettudomány lelkes csatlakozásra bírják őket, a nélkül, hogy egyik vagy másik „szektához“ fenntartás nélkül csatlakoznának. Eredeti eklektikusok ők, vagy hasonló, többé vagy kevésbbé szerencsés eklektikus szerzők eredményeinek átvevői. Nagy általánosságban talán mégis azt lehet mondani, hogy a racionalizmus, a cartesianizmus hatása (az egyeztetők formájában) erősebb, mint a többieké. Mindenesetre a newtonianizmus még idegen a számukra.

Ez az irányzat azonban alig néhány esztendeig uralkodik Nagyszombatban. A hatvanas évek elején még bizonyára nem tértek el tőle, mert új tankönyvek kiadására a következő professzorok nem gondoltak, hanem 1761-ben Jaszlinszky négy kötete került ki újra a sajtó alól; 1762-ből adatunk van arra, hogy logikából és metafizikából Ivancsics könyveit használják,^{161a} amelyek a következő évben szintén új kiadást érnek meg itt. De már az 1762/63-as tanévben Török Benedek Ferenc *Kenyeres József* professzortól olyan tételeket is kap vizsgájára, hogy „a földi testek gravitása helyesen vezetetik vissza az általános vonzás törvényére, amely a távolság négyzetével arányos“. „A bolygók és üstökösök periodikus mozgása a nehézségi erőből származik.“¹⁶² Az 1769/70-től kezdve tanító *Horváth Ker. János* pedig már egészen Newton, illetőleg a Newton és Leibniz közt közvetítő dinamista Boscovich követője. A newtonianizmusnak, — amely a külföldi egyetemeken is csak nagyon sokára tudott érvényesülni —, elterjedése ekkor már feltartóztathatatlan volt.¹⁶³ A jezsuiták budai akadémiájában is 1766 óta a newtoni filozófiát tanították.¹⁶⁴

Lelkes, nem egy esetben elsőrangú filozófus és természetkutató hajlandóságú professzorok tanították a jezsuita korszak két utolsó

¹⁶⁰ „Firmior est fides Divina, quam scientia, quia minus repugnat rationem etiam in evidentibus errare, quam Deum falli, aut fallere; captivandus est itaque in obsequium fidei intellectus.“ (Reviczky: Logica 98. l.)

¹⁶¹ „...consultius esse, debile, ac exiguum, quod in nobis est, naturalium lumen divinis revelationibus accomodare, quam infirmi figmenta ingenii supra Patrum doctrinam efferre: fallit ratio, ubi contrarium Fidei docet.“ (Ádány: Physica 50. l.)

^{161a} Szentpétery i. m. 82. l.

¹⁶² Assertiones ex univ. philosophia, quas in... univ. Tyrn... 1763... publice propugnandas suscepit... Benedictus Franciscus Török... ex praefactionibus Josephi Kenyeres. (MNM. aprónyomatványok 8° 1763.)

¹⁶³ Irsay i. m. 105—113. l.

¹⁶⁴ Szalay Gyula: A királyi egyetemi katolikus gimnázium 1687—1937. 45. l. (A 250 éves budapesti királyi egyetemi katolikus gimnázium 1687—1937. Közzéteszi Horváth Jenő. Budapest, 1937.)

évtizedében Nagyszombatban. Arra mégsem lehetett álkalmuk, hogy tudományos téren is maradandó értékű működést fejthesse nek ki. Ennek oka a *jezsuita tanulmányi rendszer* volt. A bölcsészeti kar ugyanis nemcsak a hallgatók számára volt első lépcső a magasabb tanulmányok felé, hanem a professzorok szempontjából is. Aránylag nagyon fiatal, harminc év körüli emberek átmeneti állomása volt ez, egy állomása csupán a bámulatos tervszerűséggel kidolgozott jezsuita nevelői rendszernek. A jezsuita rend szempontjából az egyetemi tanulmányok nem lehettek öncélú tudományos foglalatosságok, hanem bizonyos tudásanyag elsajátítására fordított idő volt ez. Olyan tudásanyagéra, amelyre későbbi működésük alatt, Isten dicsőségére, embertársaik javára szükségük lesz, ha meg akarnak felelni a rájuk váró sokféle és súlyos feladatnak. Ha végigkísérjük az egyes professzorok életét, szinte megdöbbentő az a tervszerű szabályosság, amellyel mindégüknek az élete leperreg, főleg rendi életük első szakaszában: két év noviciátus, filozófiai tanulmányok, középiskolai tanárság, repetensi év, négy év a teológiai karon, filozófiai professzorság, utána leggyakrabban a teológiai karon hasonló működés különféle tantárgyakból, majd egyéb beosztások, esetleg egyetemi kancellárság, egyetemi, vagy kollégiumi rektorság.

A filozófiai tanszék tehát nem volt más, mint egy fogaskerék a nagyszámú kiváló jezsuita kiképzésében és egyúttal köteles adó, amelyet a professzor a következő generációnak lerótt. Akik tudományos munkásságot fejtek ki valamilyen téren, azok nem mint professzorok működtek (Hell Miksa, a csillagász, vagy a jezsuita történetírók stb.). Ugyanúgy, amint a XVII—XVIII. század jelentősebb tudósai mind az egyetemektől függetlenül működtek. Munkásságuknak és az utánpótlás nevelésének színtere nem az egyetem, hanem az akadémiák.¹⁶⁴

Minden évben más-más professzor veszi át az új első évfolyam, a logikusok csoportját, azt végigvezeti az előbb három-, utóbb kétéves filozófiai tanfolyamon (esetleg már előbb ennek a karnak más katedráján is működött, erkölcsant vagy matematikát tanított), azután megy tovább, ahova az engedelmesség szólítja a vezetőség bölcs parancsa szerint. A legrikkább esetben történik meg, hogy valaki kétszer is végigvezesse a filozófiai tanfolyamot. Önálló tudományos munkásságra, évtizedes elmélyülésre, kutatásra a tanszéken nincsen módja. Pedig a XVIII. század ötvenes éveiben meg lett volna a személyi föltétele annak, hogy Nagyszombatban jelentős jezsuita filozófiai iskola alakuljon ki, jelentős az egész magyar filozófiai fejlődés szempontjából. Így azonban Ádány, Ivancsics, Jaszlinszky, Reviczky könyvei alapján véve nem mások, mint iskolai tankönyvek, kompendiumok. Bizonyos anyagot

^{164a} Csóka J. Lajos: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. 3—8. l. (A pannonhalmi főapátsági Szent Gellért főiskola évkönyve az 1941/42-i tanévre. Pannonhalma 1942.)

tartalmazzak, amit a professzorok azzal a szándékkal állítottak össze, hogy tanítványaik megtanulják, mint előfeltételét minden további egyetemi tanulmányuknak. Nem állíthatjuk tehát párhuzamba ezeket a könyveket a mai értelemben vett filozófiai képzéssel, az önálló tudományos filozófiai munkára való ráneveléssel.

A szerzők maguk is eleget szerénykednek, hogy csak egyéb iskolai elfoglaltságuk mellett fennmaradt szabadidejüket fordították írásbeli munkájukra s nem is vezette őket más cél, mint hogy tanítványaik könnyebbségére szolgáljanak. Mégis történeti szempontból ezek a tankönyvek talán fontosabbak a számunkra, mintha nagy filozófusok egyéni tudományos munkáival volna dolgunk. Ezek a könyvek, éppen mert tankönyvek s éppen mert a filozófiai képzés akkoriban tudományos alpműveltség volt, hű kifejezői a korszellemnek. De nemcsak kifejezői, hanem alakítói is. A bölcsészeti karról kikerülő hallgatókban a formális képzésen kívül elsősorban bizonyára nem az hagyott maradandó nyomot, hogy vajjon a metafizika vagy a természetbölcsélet egyes kérdéseinek ilyen vagy olyan megoldása-e az elfogadható, hanem maga az állásfoglalás a régi és az új szellemiség közt, az új filozófiai irányzat melletti döntés. Ezáltal válik a nagyszombati egyetem a XVIII. század közepe óta a magyar felvilágosodás egyik fontos előkészítőjévé.

Bizonyára elő volt készítve a felvilágosodás útja azoknak a hallgatóknak a lelkében, akik Jaszlinszky professzortól az emberi értelemnek ilyen dicsőítését hallották:

„Könnyen beláthatjuk, hogy a gondolkozás lelkünk működései közt a legnemesebb. Mert lelkünk a gondolkozás által ismeri meg önmagát és a rajta kívül levőket, közeli és távoli dolgokat, a földet, eget, a világmindenséget; csekély idő alatt országokat és tartományokat, földeket és anyagokat fut át; dolgokról ítél és következtet, azok okát, céljait, viszonyait mérlegeli; mesterségeket és tudományokat ölel fel; sőt a többi lelki működések is a gondolkozást mint vezérüket követik.“¹⁶⁵

CŠAPODI (SABA

MARTINOVICS KÉPMÁSAI

Ikonográfiai tévedések keletkezésének kutatása, elterjedésük és begyökerezésük nyomon követése nemcsak az ikonográfiai probléma tisztázása, hanem a történeti érdeklődés multjának megismerése szempontjából is tanulságos. Különösen, ha a történeti személyiség, kinek képe körül a tévedés számai szövődnek, oly elevenen él a kortársak és az utókor történeti tudatában, mint Martinovics Ignác, a magyar jakobinusok vezére.

De a magyar ikonográfia emlékanyagának egy különleges csoportjában végzett kutatások, mint éppen Martinovics „képmásának” esete mutatja, a magyar illusztráció története számára is érdekes adalékokat szolgáltatnak. E csoportot az utolsó száz év magyar történeti vonatkozású illusztrációi képezik.¹ A velük való foglalkozás világot vet az illusztrációk alapjául szolgáló ikonográfiai dokumentumokat közlétező historikusok sokszor kezdetleges kritikai szempontjaira, melyek azonban mit sem vonnak le az anyaggyűjtés és első közlés elévülhetetlen érdeméből. E tanulmányok szemléltetik az illusztrációk céljára eredeti emlékekről felvételeket készítő rajzoló és fényképészek, és a xilografikus úton reprodukciókat készítő fametszők szorgalmas munkáját, kik, bár az eredeti képeket a saját koruk stílusában többé-kevésbé át is dolgozták, mégis nem egyszer egyedül őrizték meg a napjainkra elpusztult, lappangó vagy hozzáférhetetlenné vált képes emlékeket. A tudományos történeti művek mellett, melyek csak a századvége felé teltek meg illusztrációkkal, a képes folyóiratok tartalmazzák a szóbanforgó anyag nagy részét. E folyóiratok illusztrációi közül azonban nemcsak a megjelenés idején történeti vonatkozásúnak vett emlékek, képek, tárgyak reprodukciói tartoznak az ikonográfia tárgykörébe. Az egykorú életet regisztráló illusztrációk, személyek, helyek, események képei, karikatúrák, korunkra már történetivé vált ábrázolások, egy-egy fontos csoportját képezik a XIX. és XX. századi magyar ikonográfiai emlékanyagának. Míg a régibb korszakok illusztrációi inkább a művészettörténet, addig az egyre határozottabban a gépi technikák felé fejlődő reprodukciók inkább a művelődéstörténet kutatóira várnak. Összegyűjtésük, csoportosításuk és feldolgozásuk a magyar ikonográfia és egyben a magyar illusztráció történetének, kevés kivételtől eltekintve, töretlen talajának tekinthető, mely az utolsó száz év korstílusának ismeretére értékes forrásokat rejt magában. Egy ikonográfiai tévedés torzító tükrében az

¹ Vayer Lajos: A történeti művek illusztrálása. Szenipétery-Emlékkönyv. 1938. 507. l.

ilyenirányú kutatások szükségessége a maga egészében megmutatkozik.

Martinovics „képmását“ sok vele foglalkozó történeti műben megtaláljuk. Az illusztrált nagy magyar történeteknek, a milleneumi történetnek és társainak szerkesztői sosem mulasztották el közlését. A magyar jakobinusok eszméivel együttérző korszakokban a tudományos munkák lapjairól népszerű irodalmi termékekbe is útát talált. sőt postabélyegre is került. Napjainkban levelezőlapon tűnt föl és az elmúlt könyvnapon egy életrajz címlapjáról tekintett ránk régi ismerősként. Am ha e jellegzetes archoz ikonográfiai kritikával közeledünk, a vizsgálat eredményeképpen a hírneves magyarok hagyományos képcsarnoka egy hatásos arcképpel szegényebb, viszont a történeti személyiség elképzelése egy zavaró mozzanattól tisztább lesz. A közismert kép nem a méltatlan véget ért szászvári apátnak, hanem egy másfél évszázaddal előtte élt és működött tudós olasz bíborosnak képmását őrizte meg az utókor számára. E tévedés történetének tisztázása és a képek Martinovics ikonográfiájából való kirekesztése lehetővé teszi Martinovics egykorú képeinek helyes értékelését.

A szóbanforgó képmás a magyar történeti képek kincsesbányájában, a Vasárnapi Újságban bukkant föl legegyszerűbben.² (III. kép.) 1881-ben tették közzé, a szokásos facsimile-reprodukcióban, melyet Suhajdy Gy. közreműködésével Pollák Zsigmond metszett fába. A felfedezés örömeivel írják,³ hogy „az arckép eddigelé ismeretes még nem volt s többszörösítve ezúttal jelenik meg először“. A fametszet fénykép után készült, melyet K. Papp Miklós kolozsvári író, „a történeti ereklyék dícséretes buzgalmu gyűjtője“ vétetett föl „egykorú olajfestményről“ és küldötte el Fraknoi Vilmosnak, Martinovics historikusának. Az eredeti festmény birtokosa ismeretlen volt és jelentkezését a nagy olvasóközönségű folyóiratban való közléstől várták. Hitelességéhez „alig férhet kétség“, hiszen K. Papp szerint Martinovicsot ábrázolja és a Martinovics levágott fejét profilkban megörökítő metszethez „elvitázhatalanul“ hasonlít. Ez az egybevetés a tekintélyi érvnél súlyosabban esnék latba, ha nem alapulna általánosságokon. Az ismertető „fínom vonásokat, boltozatos homlokot, franciás vagy inkább spanyolos szakált“ emleget. A folyóirat egyik régebbi számában közölték a rézmetszet reprodukcióját, mely az erősen eszményített profilt ellenkező oldalra fordítva, át meg át rajzolt hamis képet nyújt az eredeti metszetről.⁴ Nyilván ezzel a reprodukcióval hasonlította össze a „Martinovics-képmást“ felületes szemléletről tanúságot tevő publikálója.

A kép ezzel megkezdte pályáját a számontartott történeti emlékek sorában és a nagyközönség történeti tudatában. Olyan nagy népszerűség jutott osztályrészéül, hogy senkinek sem volt kedve Martinovicsnak más képei után kutatni. Az arcképben hű és méltó mását vélték látni annak az egyéniség-fogalomnak, amelyet nem az írott források Martinovicsról szóló leírásaira alapítottak, hanem Martinovics életéből és tetteiből következtettek vissza. Az eredeti festmény birtokosa azonban nem jelentkezett, a festményről készült

² Vasárnapi Újság. 1881. 2. sz.

³ Uo. 29. l.

⁴ Vasárnapi Újság. 1869. 77. sz.

fényképnek pedig, nyilván a folyóirat szerkesztősége körül, nyoma veszett. Tizenhat év múlva, 1897-ben Baróti Lajos, a Szalay—Bodon-féle Magyar Nemzet Történetét átdolgozó történész, aki az illusztrációk számára példás gondossággal kutatott hiteles képek után,⁵ akadt rá magára az eredeti olajfestményre, Stróbl Alajosnak, a historizmus nagy szobrászának műtermében. Baróti Wottitz M. fényképe után klisé-reprodukciónban közölte a képet, mint Martinovics „állítólagos arcképét”⁶ (II. kép). Szerinte sem Stróbl, sem a kép meg nem nevezett korábbi birtokosa nem tudták róla, hogy az Martinovicsot ábrázolná. Megállapította, hogy az 55 × 40 cm méretű „arcképen sincs semmiféle följegyzés, melyről a festőre vagy az ábrázolt személyre lehetne következtetni”. Bár ő is nagy hasonlóságot lát a Martinovics fejét ábrázoló rézmetszethez, az „állítólagos” megjelölésben megmutatkozó aggályait részletezve azt a fontos viselettörténeti észrevételt teszi, hogy a pallium vörös színű és így nem Martinovicséhoz illő. Helyes érzéssel fűzi hozzá, hogy a kép „kétségkívül művészember munkája” és „régibb festő művének látszik”. Az „újabb velencei iskola modorában” festettnek tartja, ezt a feltevését a nem teljes értékű reprodukció alapján nincs módunkban vitatni. Baróti művészet- és viselettörténeti szempontjaiban kétségtelenül az ikonográfiai kritika jelentkezését állapíthatjuk meg.

A fametszet népszerűségét azonban a modernebb és festőibb reprodukció sem tudta veszélyeztetni. Tovább vándorolt az könyvről könyvre a közönség kezében.⁷ Az eredeti olajfestmény pedig, legalább is az irodalom hallgatásából ítélve, egyszersmindenkorra eltűnt a szem elől. Ismét tizenöt év telt el, míg egy szerencsés véletlen hivatva lett volna a kép hitelessége körül támadt kétségekre végleges választ adni. Hajnóczy Iván a Van Dyck képeinek reprodukcióit tartalmazó köteteket lapozgatva, a mesternek Itáliában készült ifjúkori művei között ismerős arcra akadt. Guido Bentivoglio bíborosnak, a flandriai háború történetírójának, a tudósnak és diplomatának arcképében ráismert a „Martinovics-képmás” kétségtelen eredetijére⁸ (részlet: I. kép). Az oszlopos terem pompás környezetében méltóságteljesen ülő főpapot egész alakban ábrázoló, nagyméretű, reprezentatív képmás vállkép-részletének hűségese másolata a magyar ikonográfiába került kép. Hajnóczy a Századokban, a hivatalos történész-közlönyben tette közzé felfedezését.⁹ Tévesen Stróblt tartja a Martinovics-kép „felfedezőjének” és Baróti értékes észrevételeit figyelembe se véve, szigorú szemrehányást tesz „müörténettel is foglalkozó historikusainknak”, hogy a pallium színén kívül még az sem ingatta meg a kép hitelességébe vetett hitüket,

⁵ A mű előszavában: „Az illusztrációk nem üres díszül szolgálnak, hanem a legszorosabb kapcsolatban vannak a szöveggel... bár magokban véve is fölvilágosítók, a legtöbb esetben magyarázat járul hozzájuk, hogy még érthetőbbé váljanak... csak hiteles és művészi kivitelű képek.”

⁶ A Magyar Nemzet Története. Írta Szalay József. Átdolgozta és sajtó alá rendezte Baróti Lajos. 1895— IV. k. (77. f.) 313. l.

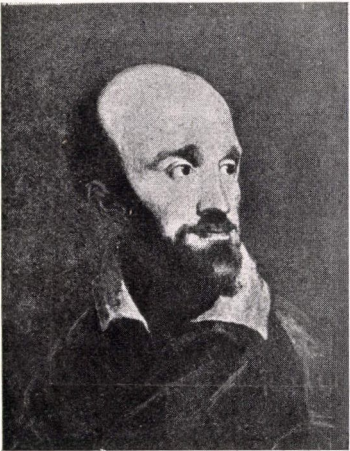
⁷ Pl. A Magyar Nemzet Története. Szerkesztette Szilágyi Sándor. 1898. VIII. k. (Írta Marczali Henrik.) 557. l. és Magyarország Története. Írta Marczali Henrik. Műveltség Könyvtára. 1911. 599. l.

⁸ Schaeffer, Emil: Van Dyck. Klassiker der Kunst. XIII. k. 1909. 209. l.

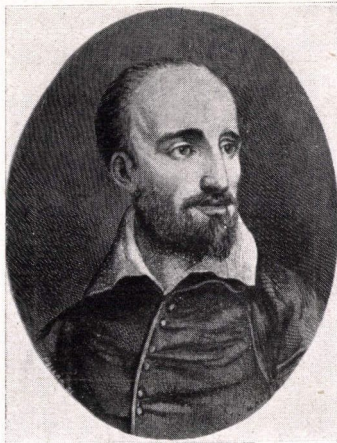
⁹ Hajnóczy Iván: Martinovics Ignác állítólagos arcképe. Századok. XLVI. k. 1912. 53. l.

I.

II.

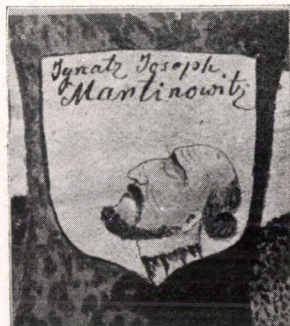
III.

IV.

V.

VI.

hogy a XVIII. századvégi apát szakállasan-bajuszosan jelenik meg rajta. Hajnóczy itt a Martinovics-ikonográfia egy fontos pontjára hibázott rá, bár a kornak szakáll- és bajuszviselettel kacérkodó magyar papi divatját ismerve, ez a körülmény önmagában véve még nem lenne döntő. Sorait, mivel Martinovics egyéb képeiről nem volt tudomása, a következőkkel zárja: „A mi történeti tudatunk is e szerint igazítandó helyre: Martinovicsról, mint e korbéli történelmünk sok más szereplőjéről is. hiteles képünk nincsen“.

A „Martinovics-képnek“ ezek után, a művészettörténeti emléksismeret és ikonográfiai kritika világánál, az „egykorú kép“ és az „állítólagos arckép“ után, mint „nem azonosnak“, mint más történeti szemlélyiség hiteles képeről készült másolatnak a közönséges kópiák közé kellett volna kerülnie és a magyar közönség tudatából a feledésbe merülnie. A kis közlemény hangja azonban nem hallatszott elég megszire és nem volt elég erős egy régi tévedés megdöntésére. A nagyközönség sőt még a tudományos közvélemény sem vett tudomást a felfedezésről és a kép továbbra is megőrizte változatlan népszerűségét. Hét év múlva, 1919-ben szakszerűen közzétették a magyar jakobinusok földi maradványainak 1914-ben történt feltárását.¹⁰ A publikáció történeti részét Gárdonyi Albert, antropológiai részét Bartucz Lajos, az ásatások vezetője készítette el. Bartucz a csontváz és a koponya azonosítását és Martinovics egész testi mivoltának rekonstrukcióját az ikonográfiai források nagy apparátusának hathatós segítségével végezte el. Vizsgálta az írott és ábrázolt források hitelességét, a leírások és az egykorú, hitelesnek tartott képek egymáshoz való viszonyát, és egybevetette az emlékeket a leletekkel. Bár különleges szempontból, a Martinovics-ikonográfianak későbbi kutatások számára szerfelett hasznos seregszemléjét tartotta. A Van Dyck-kópia körül azonban a Hajnóczytól tisztázott helyzetet még egyszer összekuszálta. Mint „legelterjedtebb és leghitelesebbnek tartott“ arcképet tárgyalva, ismerteti az irodalmi előzményeket. Élesen különválasztja a Vasárnapi Újságban és a Szalay-Barótiiban közzétett két reprodukciót és külön-külön vizsgálja viszonyukat a koponyához és a levágott fejét ábrázoló rézmetszethez. A két reprodukciót nem tartja egy közös eredeti kép két különböző másolatának hanem szerinte míg a Szalay-Baróti-féle valóban a Van Dyck-kép kópiája, addig a Vasárnapi Újság-féle „nem lehetetlen, hogy csakugyan Martinovics valamely elveszett, ismeretlen arcképének fényképi másolata“. A szakáll-bajusz-viselet kérdését azzal a különben önmagában véve helyes észrevétellel oldja meg, hogy Martinovics a fogságban megnövesztette szakállát és így a képet „a kivégzéskor vagy emlékezetből, talán más egykorú festmény vagy rajz felhasználásával“ Martinovicsot ismerő művész készíthette. E helytelen eredmény a két különböző eredeti kép feltételezéséből eredt és a reprodukciók stílusajátságaiknak figyelmen kívül hagyásáról tanúskodik. Tanulságosan szemlélteti, mily nehéz egy régi ikonográfiai fajsalm kiirtása. A megrogzött elképzelés érdekében könnyen támad tetszetősnek tűnő hipotézis, még oly nagy anyag ismeretével és erős kritikai készséggel dolgozó kutató esetében is, ki a helyes ikonográfiai tényt közvetlenül megközelítette. Mivel így Bartucz a Van Dyck-kópia régebbi reprodukcióját visszahozta a Martinovics-ikonográfia körébe és a kép mai

¹⁰ A magyar jakobinusok emlékezete. 1919. — — — története Írta Gárdonyi Albert. — — — exhumálása. Írta Bartucz Lajos. 106—114. l.

napig közkezen forog, mint Martinovics Ignác arcképe, szükségesnek tartjuk e visszatérő tévedés teljes tisztázását.

Bentivoglio bíborosnak Van Dycktól festett képéről részlet-másolat létrejöttére a kor szokásai szerint sokféle alkalom adódhatott. Így felmerül a nagy festők kiváló képeinek történetében oly szokásos eset lehetősége is: a nagysikerű és híressé vált festményről előbb-utóbb grafikus kópia készülhetett és a szapora és messze országokba könnyen elkerülő lapok egy példánya közvetíthette a bíboros portréját Magyarországra, róla készülhetett a K. Papp Miklós- azaz Stróbl-féle festmény, hiszen gyakran előfordult, hogy a metszet-másolatokról újból képet festettek. A Bentivoglio-portréről valóban készült egykorú reprodukció, Jean Morin kiváló francia grafikus metszette rézbe, méghozzá csak vállkép-részletét, díszes keretben.¹¹ A probléma így első pillantásra a szokásos gyakorlat útján egyszerűnek látszik, azonban a pontos vizsgálat éppen a metszet-közvetítést határozottan kizárja. A grafikusok a hasonló reprodukciók készítésénél kétféle gyakorlatot követtek. Az eredetiről másolt rajzot vagy egyszerűen rézbe metszették és így a negatív lemezről készült pozitív levonatokon fordított irányú képet kaptak, vagy, mint az igényesebb és gondosabb mesterek tették, a másolatot fordított irányban metszették rézbe, mely így a levonato-
kon ismét az eredeti festménnyel megegyező irányba fordult és hű grafikus kópiát kaptak. Ha azután a metszet-másolatról újból festmény készült, ez a metszet-előképéhez híven az eredeti festménnyel vagy egyező vagy ellenkező irányba forduló alakot mutatott. Ha mármost a Morin-metszetet vesszük szemügyre, itt a grafikus reprodukció egy ritkább és érdekesebb esetével állunk szemben. A mester a fej és a nyak részletét a metszéskor gondosan megfordította, úgyhogy¹ e részben a Van Dyck-eredetivel megegyező képet kapott. A palliummal fedett vállrészletnél azonban nem vett fáradságot magának a megfordításhoz és nem törődött a fej és a test ellentétes mozdulatával. Ez utóbbit csak az eredeti festményt ismerő szem fedezheti fel, mert a pallium csaknem semleges felületén csak a szegély és a gombor, továbbá az árnyékok iránya tanúsítja a grafikus felületességét. A Morin-metszet e jellegzetes kettősségének semmi nyoma sincs azonban a magyar reprodukciókon, melyek úgy az arc, mint az alak fordulatainak irányában pontosan megfelelnek az eredeti Van Dyck-képnek. Hozzátehetjük, hogy ikonográfiailag sem lennének visszavezethetők a Morin-metszetre, mely kis mértékű változtatásokat is mutat a Van Dyck-kép arcának kifejezésén,

A grafikai kópia közvetítésének hipotézisét elvetve, vissza kell térnünk az eredeti festményhez, melyről olajfestésű másolat készítését feltételezzük. A bíborossal vagy emlékével kapcsolatba került kolostor, könyvtár, iskola, kórház vagy más intézmény, vagy a Bentivoglio-család egy ágának ős-galériája számára válhatott szükségessé a reprezentatív arckép lemásolása. A másolat mestere, az olasz barok egy kisebb festője lehetett, aki a németalföldi nagymester méltóságteljes nyugalmú művét a maga mozgalmasabb modorában oldotta föl. A nemes előkelőségű fejét és arányos arcot megnyújtotta, a böles komoly-ságú szemeket idegesen kutató tekintetűvé alakította át. A kép a kolostor feloszlatása vagy a kastély kifosztása révén kerülhetett ki Itáliá-

¹¹ Reprodukciója: Hind, A. M.: A short history of engraving and etching. 1908. 145. 1.

ból és juthatott esetleg műkereskedelem útján Magyarországra. Itt felületes szemlélet és külsőséges hasonlatosság miatt a magyar ikonográfiába keveredett és mint Martinovics Ignác képe közkinccsé vált.

A Szalay-Barótiban megjelent klisén pontatlanságok vehetők észre, amelyeket nem a másolat festőjének, hanem a klisé készítőjének rovására kell írunk. Így a gallér baloldalának árnyékos része és a pallium gombjai hiányoznak, a ruha vázlatos, az élesen megvilágított és az árnyékba vesző részek üres, tartalmatlan felületekké válnak. A Vasárnap-i Újság fametszője pontosabb volt a ruházat részleteinek másolásában (Bartucz fordítva említi), azonban magában az arcban a németalföldi eredeti olasz másolatát a XIX. századvégi ízléshez híven megváltoztatta, „megszépítette“. Metszetén az arc nem olyan megnyúlt, hanem szélesebb, szabályosabb, a homlok domborúbb, egyenesebb, a fül és az orr nem olyan hegyes, a hajzat körvonala előbbre ér, kevésbé kopasz — úgy, ahogy a kor fotografusainak retusáló gusztusa diktálja —, a haj, szakáll, bajusz nem folyik egybe — t. i. mivel a mintán ez nem látszott tisztán, itt nyugodtan dolgozhatott a részleteket rendezgető rajzoló készség —, a szemek nem oly kutató, élesen jobbra irányuló tekintetűek — hová lett a Van Dyck-kép szeméinek kivételes szellemisége! — és az egész félprofil kisebb szögű, nem oly erővel forduló, nem oly barok, mint a Szalay-Baróti reprodukcióján. A fametsző szépítő szándékához a hitelesítő is hozzájárult. Kétségtelenül ismerte a levágott fej rézmetszetét és ismerhetett más egykorú képeket is, amelyeknek hatására hozzájuk hasonlóbbá és így hitelesebbé igyekezett tenni az arcot, mint a Van Dyck-kópián természetszerűen volt és lehetett. Ide tartoznak és így magyarázhatók a Bartucztól emlegetett hasonlóságok a koponyával, hiszen a koponyának és a hiteles egykorú képeknek megegyezéseit Bartucz meggyőző módon mutatta ki. A Martinovics-fejnek Bartucztól megállapított hiteles és jellegzetes vonásai a következők: az agykoponya hosszúkás, a koponyatetősíki átmenete a halántéki síkba szögletes, a homlok alacsony, rézsutos, az orrhát hosszú és domború, az orrgyök benyomott, az áll előreálló. Ezeket igyekezett a rajzoló az egykorú képek nyomán a reprodukcióba belevinni és így azt a Van Dyck-kópia asztalán fekvő fényképénél XIX. századi restaurátorok módján szebbé, jobbá, Martinovicsabbá tenni. Így keletkeztek a két reprodukció közötti különbségek, melyeket Bartucz két különböző eredetiről vélt származtatni. A reprodukciók stílussajátságainak tisztázása után le kell vennünk a végső következtetést: sem a szóbanforgó, ismeretlen helyen lévő olajfestménynek, mint Van Dyck képe másolatának, sem két különböző stílusú és technikájú reprodukciójának, semmi köze sincs Martinovics Ignáchoz. Kívánatos lenne — *pium desiderium* —, hogy ne találkozzunk többé Martinovics képein Bentivoglio bíboros arcával, amely a magyar jakobinusok vezérének valóságához hű elképzelésétől oly messze távol viszi a gyanútlan nézőt.

Végetvetve a Martinovics-ikonográfia régi tévedésének, az egykorú és a hitelesség jegyeivel jelentkező, valóban Martinovicsot ábrázoló képek felé kell fordulnunk. A Van Dyck-kópia jellegzetes arcától való elválás nehéz és a bűsút még nehezebb teszi, hogy az egyelőre ismeretes egykorú képek között, melyeken Martinovics képemását megjelölhetjük, nem találunk egyetlen egy nagy művész, sőt még közepes mester kezenyomát viselő képet sem. Csupa kezdetleges kép csak, melyeket az alkalom hozott létre. Nagyobb részük Martinovicsnak és tár-

sainak a vérmezőn történt kivégzését ábrázoló panorámák, azok a Guckkastenek számára készült kompozíciók, melyeken az esemény kellős közepébe az összeesküvés jelképes fáját rajzolták bele,¹² kisebb részük az összeesküvés fáját vagy Martinovics fejét önmagában ábrázoló kis képek. Festőik, rajzolóik, metszőik nem művészi igényt kívántak kielégíteni, hanem riportszerű képekkel az egész országnak és különösképpen Pest-Budának nyugalmtól megrendítő rémes esemény iránti érdeklődést szolgálták. A szenzációhajhászáson kívül a szörnyű büntetés elrettentő példáját propagáló kormányzat is hozzájárult ahhoz, hogy e képek szép számmal készüljenek és terjedjenek szerte az egész magyar hazában.

E csoportokból a következő képeket emeljük ki: a nagy kivégzés-képek közül kettő (melyeket Bartucz már ismert) Budapest Székesfőváros Történeti Múzeumában van, mind a kettő vízfestmény, egyik Bartholomeus M.,¹³ másik ismeretlen szerző műve.¹⁴ Más két kivégzés-képet (melyeket Bartucz még nem ismert) a Magyar Történelmi Képcsarnok őríz, egyik Sigmundt Hugó szépiája,¹⁵ másik ismeretlen szerző gouachea.¹⁶ E kivégzés-képeken Martinovics arca vagy alakja ötféleképpen jelenik meg; vagy a cselekményben: kocsin hozzák a vesztőhelyre (vízfestményeken), a katonák négyszögében széken ülve nézi társainak vesztét (szépián, V. kép), térdelve imádkozik gyóntatójával (gouacheon), vagy a cselekményen kívül: az összeesküvés fájának törzsén az ágak tövében levágott fejének képe (vízfestményeken, szépián VI. kép, gouacheon), a kép felső jobb sarkában külön négyszögletes keretben (vízfestményeken), vagy a képen lent középen külön ovális medaillonban (szépián, gouacheon IV. kép), mellképe, apáti öltözetben, balkezében könyvet tart, jobbjával oktató mozdulattal mutat a balsorsú véget megörökítő kompozícióra. A kisebb képek közül az összeesküvés fája mellett emelkedő obeliszken medaillonba foglalva látjuk a levágott fejét a Magyar Történelmi Képcsarnok akvarelljén (Bartucz ismerte)¹⁷ és magát a fejet hasábra helyezett medaillonban a sokszor emlegetett és összehasonlításokra használt rézmetszeten (Bartucz a koponyához különösen hasonlónak találta)¹⁸, melynek egy akvarell kópiája Budapest Székesfőváros Történeti Múzeumában van.¹⁹ A rézmetszethez az arc ábrázolásában egész közel áll egy hasonlóképpen a kivégzés alkalmából Budán JK szignaturájú műkedvelő szerzőtől készített kis vízfestmény, mely Martinovicsot egész alakban, összefont karokkal állva ábrázolja és az Ernst-múzeumból Budapest Székesfőváros Történeti Múzeumába került (Bartucz nem ismerte).²⁰ Míg a

¹² Magyar Művelődéstörténet. Szerkesztette Domanovszky Sándor. Illusztrálta Varju Elemér. V. k. Jegyzetek a mellékletekről. 681—682. l.

¹³ Repr.: Bartucz i. m. 107. l. és Budapest. I. k. 1945. 24/25. l.

¹⁴ Repr.: Bartucz i. m. 48. l.

¹⁵ M. T. Kcs. grafikai gyűjtemény. 44×57,5 cm. V. ö. Ernst-Múzeum gyűjteményének aukciója. Árverési Közlöny. 1939. XX. k. 1. rk. sz. 493. szám.

¹⁶ M. T. Kcs. gr. gy. 49,8×67,5 cm. Repr.: Varju i. m. 20. l. után,

¹⁷ M. T. Kcs. gr. gy. 34×48,5 cm.

¹⁸ M. T. Kcs. gr. gy. 13,7×10,2 cm. Repr.: Bartucz i. m.

¹⁹ Repr.: Budapest, id. k. 27. l.

²⁰ Repr.: A magyar történelem képeskönyve. Bevezette Gerevich Tibor. Összeállította Genthon István, 189. l. — V. ö. Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye. Jegyzékbe vették és leírták Varju Elemér és Höllrigl József. Magyar Nemzeti Múzeum kiadványai. VII. k. 1932. 96. l.

felsoroltak kivétel nélkül profil képet mutatnak, addig az összeesküvés fáját egy a kivégzés-képekről ismerttel megegyezően ábrázoló akvarellen, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárában, a levágott fejet a többtől eltérően en face látjuk (Bartucz nem ismerte).²¹

Az e képeken²² található Martinovics-alakok közül az előtte ismeretéseket Bartucz aprólékos gondnal vizsgálta meg és részletről részletre mutatta ki a koponyával és csontvázal (mérsekeltén magas természetű, erőteljes izomzatú) való megegyezéseiket. Egybevetésükből, melyek az általa nem vizsgált képekre is hasonló eredménnyel terjeszthetők ki, kitűnik, hogy e primitív portrék híven tanúskodnak Martinovics testi mivoltáról, és ha torzítottan is, de vonásról-vonásra követhetők rajtuk azok a földi maradványokból rekonstruálható jellegzetességek, amelyeket fentebb ismertettünk. Következésképen nagy valószínűséggel megállapítható, hogy e képek élet után készült előképekre vezethetők vissza. Itt a minták között azonban két csoportot kell megkülönböztetnünk. A kivégzés esekelményében megjelenő alaknak vagy a levágott fejnek ábrázolásai kivétel nélkül szakállas-bajuszos arcúak. A esekelményen kívül, külön mellképekben előttünk álló alak ezzel szemben kivétel nélkül csupasz arcú. A vérmezei eseményen közvetlen kapcsolatos képek így a helyszínén rajzolt vázlatok nyomán készülhettek és szemléltetik az egykorú írott források sorait: „Mind az öt foglyoknak igen megnőtt volt a szakálluk úgy, hogy egy tekintéssel, nem mindjárt lehetett volna reájok esmérni.”²³ De a szakállas-bajuszos arcú képek nemcsak a fogságtól megviselt rabot akarják mutatni és a torzítások sem csak a kezdetleges portretírózó készségből fakadnak. Az elrettentő szándék a nép képzeletében a gonoszsággal együtt járó rút-ságot is felhasználta az ábrázolás hatásának fokozására. Különösen képen megmutatkozik ez a tényező azon a kis egészalakos képen, mely a megátalkodott testtartással csaknem démoni hatás elérésére törekszik. Ellentétképen szerepeltették a kivégzés-képeken külön díszes keretben a Martinovicsot élete virágjában megörökítő mellképeket. Ezek a tudós apátnak valóban létezett, reprezentációs célzatú képmásai után készülhettek. Kis formátumú redukción, melyek a képtípust egy időszere, a nagy kompozícióra utaló gesztussal bővítették. E mellképek csupasz arca a kortársaknak Martinovicsról szóló tudósításaival megegyező. Kazinczy „kisedel, húsos, barna, kopaszodó embernek”,²⁴ Kratter „kleines, hageres, unansehnliches, kühn sich spreitzendes Abbéchen”-nek,²⁵ Szirmay „középnagyságú, sovány, fekete, arszíne sötét epés, sápadt, mogorva kinézésűnek”²⁶ írja le. E jellemzések ellentmondásai és elfogultságai nem lényegesek számunkra, fontos tény, hogy egyik sem tesz említést sem szakállról, sem bajuszról, már pedig ez a körülmény a pár soros leírásokból semmiképen sem hiányozhatnék, különösen papi embernél, kinél a maga idejében ez a különösségek közé

²¹ Repr.: A Magyar Nemzet Története. Szerk. Szilágyi S. id. k. 563. 1.

²² A kivégzés-képek esemény-ábrázolásainak ikonográfiai vizsgálatát melőzzük, csak a Martinovics arcát és alakját mutató részleteket tárgyaljuk. — V. ö. Bartucz i. m. 167—172. 1.

²³ Magyar Hírmondó. 1795. jún. 2. sz.

²⁴ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Kiadta Abafi Lajos. 1879. 133. 1.

²⁵ Kratter: Briefe über Gallizien. 1786. 64. 1.

²⁶ Szirmay Antal: A magyar jakobinusok története. Hazánk. X. k. 1888.

tartozott volna. Következésképen az írott és ábrázolt források együttes tanúsága szerint meg kell alapítanunk, hogy Martinovics életében szakállt-bajuszt nem viselt, csak halála előtti fogságában növesztette meg. Ez a tény az egész Martinovics-ikonográfia és a ma még lapangó művészi értékű képmásainak felfedezésére irányuló kutatások szempontjából nagy fontosságúnak tekinthető.

Igy a Van Dyck-féle Bentivoglio-képnek a Martinovics ikonográfiából történt távozása után Martinovics Ignácnak élete és művei nyomán élénk álló alakját egyelőre a kis mellképek alapján kell elképzelnünk. A fogyatékos művészi eszközökből és politikai tendenciából származó torzításokból az arc jellegzetes, erős egyéni vonásait az antropológia segítségével kell kielemeznünk. A kis képek közül mint legkevésbé torzítottat a Magyar Történelmi Képcsarnok gouacheát emeljük ki, melynek realizmusa alapul szolgálhat késői korok Martinovics-képet készítő művészei és Martinovics emberi mivoltát kutató historikusai számára.

VAYER LAJOS

A DINASZTIKUS ELV A ROMÁN ÁLLAMFEJLŐDÉSSEN

Pár évvel ezelőtt a kiváló román tudós, P. P. Panaitescu tanulmányt írt a román államélet egyik legsajátságosabb vonásának, a politikai kettéosztottságnak okairól. Ebben, inkább csak mellékesen, kísérletet tett a fejlődésnek új szempontok szerint való periodizálására; az első, mintegy a XVI. század közepéig terjedő időszakot „dinasztikus“ kornak nevezte el, szemben a rákövetkező „arisztokratikus“ korrall, melyben a fejedelmi hatalom s az uralkodócsalád tekintélye lehanyaglott s az államügyek intézésében az előkelők, a nagybojárok akarata döntő súllyal kezdett érvényesülni.¹

Bizonyos értelemben minden periodizálás mesterséges és fogyatékos: kiemeli a fejlődés egyes vonásait és elhanyagol másokat. Panaitescué sem kivétel; kétségtelen, hogy némi megfontolás után lehetne találni más jegyeket, melyek éppenúgy, sőt talán még jobban jellemzik a román államélet első nagy korszakait, mint az általa hangsúlyozottak. Viszont vitathatatlan, hogy terminológiája sokkal mélyebben világít a fejlődés belső szerkezetébe, mint a korábbi, jórészt események esetlegességeire, katonai-diplomáciai viszonyok merőben külsőleges vázára épített korjelzések hármelyike.

Különös figyelmet érdemel a Panaitescutól kiemelt alapvető vonások közül a „dinasztikus“ kor jellegzetes elemeinek lényegi összessége, amit az alábbiakban dinasztikus elvnek nevezünk. Ez az elv szorosán összefonódik a román államok életének első, következképpen kétszeresen fontos szakaszán az állam egész létével, döntően érvényesül a központi hatalom szervezetében, uralkodó és nép viszonyában, a külpolitika irányításában. Különös, hogy — tudomásunk szerint — senki sem szentelt önálló munkát a tanulmányozására. Rövid előadásunkban, amennyire a szűk tér engedi, ezen a fogyatékoságon kívánunk segíteni, remélve, hogy eredményeink útbaigazításul szolgálhatnak azoknak, akik a román államfejlődés lényeges vonásait, s ezeken keresztül, tágabb perspektívában, európai összefüggéseit keresik Kelet és Nyugat mes-

¹ P. P. Panaitescu: De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate? Revista Fundațiilor Regale 1938.; ill.: Die Entwicklung der rumänischen Staatenbildung. Leipziger Vierteljahrsschrift 1940.

gyéjén, az egymásra torló népi és kulturális kölcsönhatások pontusi „országútján“, melynek aldunai torkolatában a román nép politikai szervezete kialakult.

*

A román ókirályság két történeti összetevője, a havaselvi és a moldvai vajdaság a XIV. század folyamán keletkezett és egészen a XIX. század derekáig egymástól független politikai egységeket alkotott. Fejlődésük azonban sokban rokon, sőt helyenként teljesen azonos, úgyhogy — kellő figyelemmel az esetleges eltérésekre — vizsgálódásaink során nyugodtan kezelhetjük a kettőt egységképpen.

A havaselvi államot I. Basaraba alapította a XIV. század első felében, s ettől fogva több mint kétszáz esztendeig egyenes fiúági leszármazói kormányozták. Az egyenes férfiág a XVI. század folyamán kihalván, egyre homályosabb jogigényű oldal- és nőági leszármazottak következtek soron, akiknek idejében a dinasztia jelentőségének tudata fokozatosan elhalványult. A megelőző, közel háromszáz év a dinasztikus elv uralmának kora, amikor az állam sorsa egyet jelent a vajdacsaláddal. Ezt a családot, tehát az egyenes férfiági leszármazókat nevezzük az alábbiakban Basarabadinasztianak, egyetértően a modern román irodalommal és eltérően az egykorúaktól, akik e néven némileg mást értettek. Az országalapító emléke ugyanis idővel elmosódott s minthogy neve, sajtóságos módon, csak családjának egyik ágán, I. Dan leszármazói közt öröklődött, az utódok ezt az ágot, később pedig a craiovai bánok eredetében idegen, de a Dan-ág egyik tagjával, IV. Basaraba Ţepeluşsal közeli kapcsolathoz került nemzetségét nevezték Basarabesti-nek, azaz: Basaraba ivadékainak.²

Basaraba dinasztiaja évszázadokon át háborítatlanul birtokolta az uralmat országában.³ Nem egészen ez volt a helyzet a testvérországban. Ott a legendás országalapító, I. Dragoş leszármazóit 1359 táján egy más igénylő, I. Bogdan megfosztotta a hatalomtól. A román történetírás egyértelmű véleménye szerint övé az érdem, hogy betetőzte az országalapítás művét s Dragoş kicsiny, helyi jellegű közigazgatási alakulatából politikai jelentőségű egy-

² I. C. Filitti: Banatul Olteniei și Craioveștii. Kny.: Arhivele Olteniei (Craiova, é. n.) 80. l. — Basaraba leszármazóinak családfáját C. Kogălniceanu állította össze: Tabloul genealogic și cronologic al Basarabilor, domni ai Țării Românești 1310—1659 (București, 1912), aki azonban néhány bizonytalan ágot is felvesz az igazoltak mellé.

³ Régebben felmerült a nézet, hogy a dinasztia uralmát időnként bojársorból felemelkedett trónkövetelők szakították meg. Ilyennek vélték (s vélik egyesek ma is) például I. Vladot, vagy II. Alexandru Aldeát. Az újabb irodalom azonban általában — s nézetünk szerint helyesen — a felé hajlik, hogy ezek is a vajdacsalád tagjai voltak. Csak jóval később, a XVI. században látunk kísérleteket bojárok részéről az uralom megszerzésére, de a trónkövetelők jellemző módon még akkor is úgy igyekeztek beállítani származásukat, mintha a fejedelmi családdal vérségi kapcsolatban álltak volna.

séget, államot fejlesztett. Utána fia, Latzko következett a vajdaságban, majd — néhány évi, egyelőre felderítetlen zavar után — I. Péter, akit a krónikák (nyilván jogigényének magyarázatául) Muşata asszony fiaként említenek. Feltehető, amint fel is tették, hogy Bogdan leszármazói férfiágon kihaltak s I. Péter személyében a nőági hozzátartozók kerültek sorra. Akármint volt, annyi bizonyos, hogy Péter családja I. Bogdan utódának érezte magát. A pomelnic-ok (kolostori feljegyzések az uralkodócsalád elhalt tagjairól, akiknek lekiüdvéért a szerzetesek imákat mondtak) egyenes vonalban sorolják fel valamennyi moldvai vajdát egészen Bogdanig, míg elődeit, más család tagjait következetesen elhanyagolják. Hasonló felfogás olvasható ki maguknak a vajdáknak egyes elszórt, a kor fejletlen írásbeliségének megfelelően ritka és szűkszavú megnyilatkozásaiból. I. Jó Sándor például 1403-ban két falut adományozván a moldvai püspökségnek *elődei* lekiüdvéért, a felsorolásban elsőnek Bogdant és Latzkot, utánuk Pétert és testvéreit említi. 1413-ban birtokot adván Anastasiának, I. Latzko leányának, *közös* ősiökként emlékezik meg annak a rădăuți-i kolostorban nyugvó apjáról és nagyapjáról. Sándor unokája, III. Nagy István vajda 1480-ban ugyancsak mint saját őseinek emeltet sírkövet Bogdannak és fiának. Megállapítható tehát, hogy akármi történt az I. Latzko és I. Péter uralkodása közt eltelt homályos esztendőkből, a következő uralkodók Bogdan leszármazóinak, dinasztiaja folytatónak vallották magukat, s minthogy családjuk azután a XVI. századig zavartalanul maradt meg a hatalom birtokában, az 1359-i törést vagy, mondjuk, bizonyos kezdeti ingadozásokat leszámítva a dinasztia folytonosságát Moldvában is kétségtelennek tekinthetjük. A családnak, melyet az általános gyakorlatnak megfelelően I. Pétertől kezdve Muşat-dinasztiának nevezhetünk, egyenes és törvényes férfiágon IV. István vajda halálával 1527-ben magvaszakadt. Ez készítette D. Onciult, a középkori román történet kiváló szakértőjét arra, hogy egyetemi előadásaiban erre az évre helyezze a dinasztia kihaltát. Csakhogy a törvényesség, mint látni fogjuk, nem tartozott a családhoz tartozás döntő kritériumai közé; a törvénytelen, de egyenesági leszármazottak éppúgy a dinasztia teljesértékű tagjának számítottak, mint a másik vajdaságban. A törvényes leszármazottak kihalása előtt többször uralomra jutottak, azután pedig még jóideig folytatták a dinasztia s végül, mint Havaselvén, az oldal- és nőági leszármazókra is átörököztették jogaik egy részét.⁴

⁴ A moldvai események egymásutánjára I. C. C. Giurescu: Istoria Românilor I. (Bucureşti, 1935) 372. s köv. I. A vajdák dinasztikus folytonosságát bizonyító adatok: I. Minea: Pomelnicul dela Mănăstirea Bistriţa Cercelări Istorie V—VII, 1929/31. 345. l., M. Costăchescu: Documentele moldovenesti înainte de Stefan cel Mare I. (Iasi, 1931) 46—48., ill. 101. s köv. I. és C. C. Giurescu i. m. 381., ill. 390. I. A moldvai vajdák családfáját szintén C. Kogălniceanu állította össze: Tabloul genealogic și cronologic al Dragoșeștilor, Bogdaneștilor, Koriatoveștilor și Mușateștilor, domni ai Moldovei 1352—1668

Mindkét vajdaságban volt tehát dinasztia; mindkét dinasztia az államalapítók leszármazója, vagy legalább annak tekintette magát; mindkét román állam politikai fejlődésének első századai ezeknek a dinasztikiáknak, az alapítók vérszerinti ivadékainak irányítása alatt folytak le. Részben már ezek a tények is indokolhatnák azt, hogy a nép különös tisztelettel és bizalommal övezte a dinasztia tagjait, úgy, amint például Chalkokondylnak, a XV. század balkáni ügyekről kitűnően értesült, itt valószínűleg közvetlen román hírforrásra támaszkodó, nagy történetírójának alábbi soraiból is kitűnik: „(I. Mircea) a havaselvi fejedelmek ősi nemzetségéből származott“... utódai „mindmáig uralkodnak abban az országban“, ugyanis „a dákoknak (havaselveieknek) *hasznos, ha ők a vezetők*“.⁵ De amit a bizánci humanista egyszerűen hasznoságnak vélt, az valójában több volt. A fejedelmi család tagjai közfelfogás szerint különleges tehetségekkel rendelkeztek, melyek egyedül őket tették képessé az uralkodásra. Tanulságos volna ebből a szempontból átvizsgálni a román mondakincsnek XVI. századi, vagy annál régebbi elemeit; ilyen munka, meggyőződésünk szerint, sok idevágó adat birtokába juttatna. Gondoljunk csak a krónikások szűkszavú előadásában is fellelhető, töredékes nyomokra, a vajdák trónralépéséhez, uralmához kapcsolódó csodálatos jelenségek, álmok, varázslatos tevékenységek elbeszéléseire, melyek — jöllehet egy későbbi kor eltérő szemléletének vagy egyházi-moralizáló, vagy éppen ellenkezőleg politikai-rationális prizmain eltorzulva — világosan utalnak eredeti termőtalajukra: a vajdák és családjuk különös képességeibe vetett hit jellegzetes fogalomvilágára.⁶

(București, 1913), ezúttal még több támadható pontot hagyva, például felvéve táblájára Korjatović Györgyöt, aki az újabb kutatások szerint sohasem uralkodott Moldvában (v. ö. Giurescu i. m. 422. s. köv. 1., ill. a 439. 1. i. irod.) Onciul egyetemi előadására I. I. Vlădescu: *Isvoarele Istoriei Românilor I. Letopisețul dela Bistrița și letopisețul dela Putna* (București, é. n.) 32. l.

⁵ Bonni kiad. 78., 259—260. l.

⁶ Két mondát emelünk ki ezúttal, mindkettőt Ion Neculce késői krónikája alapján (ed. A. Procopovici, *Clasicii Români Comentați, Craiova, 1936.* 9—10., ill. 16—17. l.). Az egyik Putna kolostor alapításáról szól. E szerint Nagy István vajda, az alapító, elhatározván a kolostor felépítését, felment egy hegyre és ellötte nyilát. Ahol az földet ért, odahelyezték az oltárt. Nem nehéz felfedezni ebben az elbeszélésben a csodatevő, mítikus hősök nyilas varázslatának alapanyagát, hozzátéve, hogy az, bár eredetében nem függ össze a kereszténységgel, keresztény fejlődésterületen — így ez esetben is — rendszerint vallásos átdolgozásban jelentkezik, példa reá a magyar mondavilágban Szent László fűvének legendája stb. A másik monda szerint Rareș Péter egyszerű halkezesdedo korában álmat látott, melyben két hegy mindenestül arannyá változott és meghódolt előtte. Természetfeletti erők beavatkozása ilymódon készítelte őt elő arra, ami másnap történt: a moldvai előkelők felkeresték és közölték vele, hogy (más forrás alapján kiegészíthetjük: mint a dinasztia vér szerint való tagját!) uruknak ismerték el. Az ilyen természetfeletti beavatkozások a mondákban rendszerint legitimációs célzattal történnek, hogy valamely nagyrahatott, de addig méltatlanul elhanyagolt egyénnek örökösödési jogát igazolják. Rareș esetében: a hegyek hódolata a vérben rejtőző jog birtokosának szól.

Az „os domnesc“ — az „uralkodói vér“ (szószerint: *csont*) — fogalma még a dinasztikus elv hanyatlásának korszakában, sőt a következő arisztokratikus államszemlélet képviselőinél is valami kivételes, csaknem mágiikus erőként jelenik meg. IV. István halála után — írja a XVII. század derekán Grigore Ureche moldvai vornic, aki történelmi munkájában egyébként nyomatékosan érvényesíti az új, bojárpartí politikai szemléletet — a moldvai urak nagy gondban voltak, mert az elhúnytak nem maradt fia, már pedig „az ország szokása szerint nem lehetett az uralmat másnak adni, mint aki maga is fejedelmi magból eredt“. Akkor felhívták figyelmüket egy hârlău-i árusasszony fiára, Rareș Péterre, aki hír szerint III. Nagy István vajda törvénytelen gyermeke volt. Egyik előkelő tanúságot tett arról, hogy a vajda volt érseke annak idején hallotta is, amint az halálos ágyán fiának ismerte el Rareșt. Ez minden aggályt megszüntetett. A nagyurak közakarattal uruknak ismerték el a hârlăui halaskofa szülöttét, „igaznak találtatván, hogy István vajda csontjából lett“.⁷

„Os domnesc“, vagyis: a fejedelmi család leszármazója-e? — ez volt az első és jóformán egyetlen kérdés, melyre minden uralkodójelöltnek válaszolnia kellett. De ezt aztán — mint az igény jogosságának biztosítékát — szigorúan számontartották. „A maga erejéből országgló nagyúr, Io Nikola Alexandră vajda, a nagy *Basaraba vajda fia*“ — hangoztatja eredetét még sírkövén is I. Sándor, Havaselve második uralkodója. „Bogdan, utána *fia* Latzko, utána Mușata *fia* Péter, utána *testvére* Roman, utána *testvére* István“ — közlik uralkodóik rendjét az első moldvai krónikák, gondosan kiemelvén a származásrendi, legitimációs adatokat az írásbeliségnek azon a kezdetleges fokán, amikor egyébként a legfontosabb eseményekről is mélyen hallgatnak s a vajdák neve és eredete mellett legfeljebb uralmuk időtartamát jelzik: „4 év“, „8 év“, „16 év“ stb.⁸ Alexandru Cornea bojárjai még a XVI. század derekán is azzal az indokolással kértek támogatást uruk részére a lengyelektől, hogy az előző vajda, akit megöltek, nem volt közülük való (hanem idegen, akit a szultán ültetett a nyakukra), erről viszont biztosan tudják, hogy *a régi uralkodók leszármazója*: (III.) Bogdan fia, (III.) István unokája *s így az ország igaz örököse*.⁹

Tehát közfelfogás szerint a dinaszticiából való származás volt az uralom jogosságának kritériuma. Érthető, ha a trónkövetelők, sőt

⁷ Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Voda întocmit de Grigore Ureche Vornicul și Simion Dascălul, ed. C. C. Giurescu (Craiova, 1934) 95. l.

⁸ L. főleg a krónikák ú. n. putnai csoportját, I. Bogdan: Vechile cronicile moldovenesti până la Urechia (București, 1891) 143., 173. l., Uő: Letopisețul lui Azarie. Analele Academiei Române, ser. II, tom. XXXI. 1909. 146. l., szemben az ú. n. bistrițaival és a névtelennel, melyek a vajdák egymásutánját másolási hiba folytán másképen adják. — I. Sándor sírfeliratát facsimilében közli C. C. Giurescu i. m. 396. l.

⁹ Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria românilor, supl. II/1. 139. s. köv. l.

a hatalmukban nem egészen biztos vajdák is egész genealógiákat adtak okleveleikben; minél bizonytalanabb volt a helyzetük, annál inkább. „Sándor vajda, egész Ungrovlachia ura, *Mircea nagy vajda fia*“ — címzi magát II. Alexandru Aldea, akinek rövid országglását nagyon megnehezítették a különböző vetélytársaival, főleg féltestvérével, II. Vlad Dracullal folytatott, mindegyre kiújuló, elkeseredett harcok. „Basaraba, Isten kegyelméből vajda és egész Ungrovlachia ura, *Dan nagy vajda fia*“ — hangsúlyozza uralma jogos alapját, szokásától eltérően III. Basaraba Laiotă 1475 júliusában, tehát röviddel azután, hogy elődjével, III. Szép Raduval és állandó riválisával, IV. Basaraba Ţepeluşsal vívott hosszú küzdelem árán uralomra jutva, kiegyezést keresett a törökkel s így magára haragítván addigi pártfogóját, Nagy István moldvai vajdát, helyzete alig megszerzett országában ismét bizonytalanra fordult. „Isten akaratából megszereztem *atyám, Vlad vajda örökségét és székét*“ — írta a brassaiaknak Havaselve átmeneti elfoglalásakor egy Mircea nevű trónkövetelő, feltehetőleg ugyanaz a személy, akit 1481 tavaszán Nagy István támogatott Ţepeluşsal szemben, hogy „elnyerje ősi jussát“. Pártfogoltja érdekében a moldvai vajda kiáltványt is intézett Brăila és más határmenti kerületek fegyveres népéhez, mindenkit felszólítván, hogy térjen haza vagy álljon Mircea mellé és segítsen megszerezni „Oláhországot, mely az ő igaz, öröklött birtoka“. A határtartományok népe egyhangúan elutasította ezt a felszólítást, azzal a jellemző indokolással, hogy Mircea dolgára kár tintát vesztegetni, mert az egy örömlány fia, aki köztudomásúlag az összes brăilai halászsoknak odaadta magát.¹⁰

Nyilvánvaló, hogy amekkora előnyt jelentett az uralkodó helyzetének biztonságára, vagy a trónkövetelő igényeinek megalapozására, ha elismerték származását, ugyanolyan hátránnyal járt, ha nem sikerült azt kielégítően bizonyítani. Az említett Mircea rövid, részleteiben ismeretlen szereplés után végkép letűnt a színről, nem hagyván maga után más nyomot, mint az idézett levelezést, melynek éles hangja és nyersen világos érvelése semmi kétséget sem enged a felől, mily döntő nyomatékkaal érvényesült a dinasztikus elv a XV. század román állam- és uralomszemléletében. A brăilaiak, akik levelükben keményen fogadkoztak, hogy „éltük fogytáig mind egy szálig“ kitartanak „nagy és jó uruk“, Ţepeluş mellett, pár

¹⁰ Adatok: Aldea: Gr. G. Tocilescu: 534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346—1603 (București, 1931) 28., 30., 33. l. Uralkodására l. St. Nicolaescu: Domnia lui Alexandru Vodă Aldea, fiul lui Mircea cel Bătrân. Kny.: Revista pentru istorie, arheologie și filologie XVI. — Laiotă: Tocilescu i. m. 87. l. Az eseménytörténeti háttérre v. ö. Elekes L.: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király (Budapest, 1937) 60. s. köv. l. — István és a havaselvi határkerületek levélváltását közli I. Bogdan: Documentele lui Stefan cel Mare (București, 1913) II. 361—364. l., Tocilescu i. m. 512—513., 399—400. l. Mircea levele a brassaiakhoz: I. Bogdan: Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Ţara Ungurească în sec. XV. și XVI. l. (București, 1905) 178. l. Személyére l. uo. 179—180. l. jz.

hónappal később nyugodt lélekkel hagyták el azt, hogy meghódoljanak IV. Vlad Călugăr, II. Vlad Dracul természetes fia¹¹ előtt. Nyilván nem politikai elvhűségéből, nem is személyi ellenérzésből, de még csak nem is születésének törvénytelen volta miatt utasították hát el olyan nagy felháborodással a gondolatot, hogy uruknak ismerjék el az „örömleány fiát“, hanem egyesegyedül származásának „tisztátalansága“, pontosabban: a vajdavérrel, az „os domnesc“kel való összeköttetésének igazolhatatlansága miatt. Azok az emberek, akik azelőtt és azután, számtalan más esetben készséggel meghódoltak a törvénytelen, de igazolható vajdaivadékoknak, bármily egyszerű sorban, szerzetes, halkufár vagy pásztor mesteriségében lappangtak addig s bármily egyszerű asszony volt is a szülőanyjuk, bizonyára ezúttal sem tiltakoztak volna a vidékükről származó trónkövetelő ellen, ha hihetik, hogy ereiben a régi uralkodók varázserejű vére folyik.

Alapvető fontosságú kérdéshez érkeztünk: kit tekintett a közvélemény a dinasztia tagjának? Minő kritériumok azok, melyek az odatartozást vagy az odanemtartozást meghatározták? A forrásanyag alapján egyetlen ilyen ismerhetünk el: az egyszerű vérségi összeköttetés, a közvetlen és — legalább a XVI. századig — férfiági leszármazás tényét. Függetlenül mindazoktól a meggondolásoktól, melyek a keresztény középkor dinasztikus tanaiban és politikai gyakorlatában az uralom öröklését korlátozták: a csak egyenesági, mindig az első fiút illető jogutódlás (primogenitura) elvétől éppúgy, mint a törvényes házasságból való születés (legitimitas) szabályától.

Alább érinteni fogjuk azokat az eredménytelen kísérleteket, melyek az előbbi korlátozást, a primogenitura elvét iparkodtak meghonosítani a vajdaságokban. Ami a törvényesség kérdését illeti, már most megállapíthatjuk, hogy azt az uralom betöltésénél teljesen figyelmen kívül hagyták, nemcsak olyankor, amikor törvényes leszármazók nem voltak, hanem máskor, azoknak — nyugati fogalmak szerint — nyilvánvaló sérelmével is. A XV. században a törvénytelen vajdafiak, Havaselvén például II. Alexandru Aldea vagy IV. Vlad Călugăr, Moldvában II. Bogdan vagy III. Péter Áron ugyanolyan eséllyel indultak harcba atyjuk örökségéért, az országért, mint vetélytársaik: törvényes házasságból született féltestvéreik vagy a fejedelmi család bármelyik férfitagja. A következő századra sem változott a helyzet. Nagy Radu például, a századforduló havaselvi uralkodója egyetlen törvényes fiúgyermekéről sem tesz említést, holott, ha lett volna ilyen, azt a kor szokása szerint bizonyosan megemlíti okleveleinek záradékában. Utódai közül mégis öten mondták magukat az ő ivadéknak: Radu Paisie, Mircea Ciobanul, Vlad Vintilă, Radu dela Afumați és Radu-Bădică. Nyilván mind az öten törvénytelen, de vér szerint való fiúi kap-

¹¹ Személyére és uralkodására l. A. Lăpedatu: Vlad-Vodă Călugărul. Convorbiri Literare 1903., törvényteleniségére v. ö. Filitti: Banatul Oltenie 50. l.

csolat alapján emeltek igényt az uralomra, mind az öten eredmény-nyel. A három elsőt később, a XVIII. században már törvényes leszármazónak vélték, a két utolsónak törvénytelenységét azonban akkor sem vonták kétségbe.¹²

Úgy látszik, a vajdák részéről idővel történtek kísérletek törvényes és törvénytelen ivadékaik megkülönböztetésére. Okleveleik záradékában például, ahol a megerősítők, illetőleg tanúságtevők élen rendszerint fiaikat sorolták fel, a házasságon kívül születetteket általában nem említették. Kérdés azonban, jogi meggondolásból-e, vagy egyszerűen azért, mert nem volt róluk tudomásuk. Akármint volt, ez az uralom betöltésére nézve semmiféle következménnyel nem járt. Az események ismeretében nemcsak Moldvára és a XVI. század derekára, hanem mindkét vajdaságnak egész megelőző fejlődésére nézve helytállónak kell minősítenünk Reychersdorfer György császári követ helyszíni adatgyűjtésen alapuló jelentését: „a törvényes és törvénytelen fiúivadékok egyaránt öröklők apjuktól az uralmat“. Ez a körülmény egyébként már Chalkokondylas figyelmét felkeltette, aki Havaselvén I. Mircea érzékiségét okolta érte: „sok ágyast tartott s azoktól nemkevés törvénytelen fia született; ezektől származtak a dákok fejedelmei“.¹³

Hasonlóan szól Forgách Ferenc, a XVI. század derekának vajdasági vonatkozásokban is jól értesült, élesnyelvű és kesernyésen kritikus szellemű magyar történetírója, mindjárt elmagyarázván azt is, mimódon lehetett megkülönböztetni a házasságon kívül született vajdafiakat más, közönséges emberektől. „Ennek a népnök az a szokása — olvassuk —, hogy a fejedelem szabadon közösül a nemesek leányaival. Ha azután ezek fiút szülnek, gyermekük testébe *valami jelet égetnek*...“¹⁴ Így tudja különben Reychersdorfer is, idézett elbeszélését a következőképen folytatván: „Ha ezen a földön trónörökös, vagy herceg születik, tüzes vassal megbélyegzik, hogy erről a jelről férfikorában biztosan felismerhető legyen.“

Forrásunk szerint tehát jelzésekre azért volt szükség, mert a házasságon kívül született vajdafiak, akiket az udvarban nem ismertek, másképp nehezen tudták volna igazolni származásukat. Holott ezt kétségkívül megkövetelték tőlük, főleg olyankor, ha érett korban, teljes ismeretlenség s valamely egyszerű foglalkozás homályából léptek elő igényeikkel. Hamisítások, vitatható esetek így is akadtak, különösen a XVI. században, amikor a dinasztikus elv ereje már csökkenni kezdett és az ellenőrzést sem vették talán olyan komolyan, mint előzőleg. Tanulságos ebből a szempontból a nagy havaselvi uralkodó, Neagoe Basaraba esete, aki tudvalevőleg azon a címen került uralomra, hogy IV. Basaraba Tepelus gyermeke (innen második neve, melyet állítólagos apja után, uralkodó

¹² V. ö. Filitti i. m. 50. l.

¹³ Bonni kiad. 78. l. — Reychersdorfer: *Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini III. (Tyrnaviae, 1765)* 242. l.

¹⁴ Ed. Majer F., *Mon. Hung. Hist. II. Scriptores XVI. (Pest, 1866)* 220. l.

korában vett csak fel az eredeti, nem uralkodói csengésű Neagoe helyett). Ha ez a beállítás igaz, akkor törvénytelen gyermek volt, törvényesen ugyanis a craiovai bánok nemzetségéből származott. A dolog azonban kétes, mert Nifon pátriárka életrajza, mely az ő személyes rendelkezésére készült, világosan azt mondja róla, hogy bojárfiú volt és fejedelmi származásáról semmit sem tud. Elképzelhető tehát az is, hogy Neagoe nem volt Tepeleș gyermeke, és maga vagy családja költötte a törvénytelen származás meséjét, mert csak ezen az úton juthatott az áhított hatalom birtokába. Egybevetve az adatokat, valószínűbbnek lászik mégis az a feltevés, hogy IV. Basaraba benső kapcsolatban állt a báni család egyik asszonytagjával s ennek gyümölcse lehetett Neagoe. Bizonyos, hogy törvénytelen származásának nyugati fogalmak szerint inkább hátrányos hírére maga terjesztette uralkodói igényeinek alátámasztására, s hogy esete, mely egyfelől világos példa a dinasztikus elv átütő erejű érvényesülésére még a bomlás korának: a XVI. század elejének román államfejlődésében is, másfelől megmutatja, milyen bizonytalanságokkal kell számolnia annak, aki e kor román uralkodóinak származásával, jogaik valóságos vagy fiktív forrásával tisztába akar jönni.¹⁵

Hasonlóképpen tisztázatlan a moldvai Alexandru Lăpușeanu eredetének kérdése, aki udvari történész, Eftimie apát szerint (III.) Bogdan vajda fia — kétségtelenül: törvénytelen fia — volt, csak hogy uralomrajutásáig „rejtőzött, mint a hajnalcsillag a föld alatt“. A problémát itt az okozza, hogy pár évvel utóbb Azarie. Petru Schiopul udvari történetírója, akitől tehát szintén elvárható volna, hogy tisztában legyen az előző uralkodók kilétével, mitsém tud az Eftimie-féle költői származtatásról; szerinte Lăpușeanu „egy bojár“, akit társai, lengyelországi száműzöttek emeltek vajdának maguk fölé. S kétségtelen, hogy maga Lăpușeanu nem érezte elegendőnek a jogalapot, melyet állítólagos származása biztosított számára: sietett nőül venni egyik elődjének, Rareș Péternek leányát (vagyis, ha valóban III. Bogdan fia volt: elsőfokú unokatestvérét), ami arra vall, hogy születése mellett jónak látta másfajta kapcsolatot is teremteni az uralkodóházzal.¹⁶

Valamivel még később, a dinasztikus elv teljes elerőtlenedésének idején, amikor a vajdacsalád nőági leszármazói és távoli rokoni szintén igényt emeltek már az uralomra, egyre több olyan trónkövetelőt látunk, akinek jogalapja: genealógiai helyzete meglehetősen bizonytalan. Megváltozott a világ: most már nem a siker függött a származás elismerésétől, hanem inkább fordítva, az eredetre vonatkozó állítások elfogadása a fellépés szerencsés vagy szerencsétlen voltától. A dinasztikus kapcsolat dísszé válik, többé nem olyan lényeges, alapvető fontosságú, mindig elsőnek firtatott kér-

¹⁵ Az egész Neagoe-probléma részletes kifejtését l. Filitti i. m. 45. s. köv. 1

¹⁶ Bogdan: Letopisețul lui Azarie 81., ill. 85. l., v. ő. Vechile cronice 168., 218. l.

dés. „Valamiféle István, aki „os de domn'-nak adta ki magát“ — írja közömbösen egy 1566-i balsikerű vállalkozóról Ureche krónikája. A századvég több trónkövetelőjéről és uralkodójáról még ennyit sem mond. Megelégszik a ténnyel, hogy uralomra törtek és esetleg elérték céljukat.¹⁷ A vajdaesaláddal való származásrendi kapcsolatokra azért — inkább csak illendőségből — még jóideig hivatkoztak. Vitéz Mihály, a XVI—XVII. század fordulóján Havaselve nagytehetségű uralkodója, aki bojári, sőt eredetileg még alacsonyabb sorból emelkedett a fejedelmi hatalom magaslatára, szintén szükségét érezte, hogy vajdafinak állítsa magát s ezzel elejét vegye az esetleges gáncsnak, vagy kisebbitésnek.¹⁸ De ezeket a hivatkozásokat már nem vették olyan komolyan, mint a pár évtizeddel előbbieket. Hogy is vehették volna, amikor például egy Szerban postelnic, a későbbi Szerban Radu vajda, aki uralkodása idején Basarabának nevezte magát, származásrendi jogalapjának azt tekintette, hogy *anyai* ágon a craiovai bánok nemzetségéből sarjadt, melynek egy *másik ága* száz évvel azelőtt Neagoe Basaraba személyében (csak hogy akkor, mint láttuk, még a vajdai házzal való törvénytelen, de közvetlen vérségi kapcsolatra való hivatkozással!) uralkodót adott az országnak.¹⁹

Másképp fogták fel a dolgot száz évvel előbb. A hivatkozásokat szigorúan számontartották s a csalást, ha kiderült, irgalmatlanul megtorolták. Vlad Călugăr 1494. július 1-én teljes természetességgel írta a szebenieknek, hogy egy bizonyos embernek, akinek sorsáról érdeklődtek, orrát vágatta, mert vajdafinak mondta magát. Még rosszabbul járt Danciu Gogoasă fia, Drăghici, aki az 1530-as évek vége felé lépett fel trónigényével s azt állítván magáról, hogy vajdai leszármazott, átmenetileg csakugyan sikerült az uralmat megkaparintania. Utóbb azonban a bojárok rábizonyították, hogy hazudott; erre elfogták, Konstantinápolyba szállították s ott felakasztották.²⁰

Szemellátható, hogy mindaddig, amíg a dinasztikus elv teljes erővel hatott a román vezetőrétegek uralomszemléletében, szigorúan büntettek minden kísérletet, mely az uralkodócsalád tagjainak körét oda nem valókkal akarta kiszélesíteni. Ezekkel az intézkedésekkel a fejedelmi vér, a mitikus jelentőségű „os domnesc“ tisztaságát igyekeztek biztosítani, mégpedig egyébként a lehető leglazább formában: a közvetlen férfiági leszármazáson kívül minden egyéb, további alkalmassá szempontot (törvényesség, anya társadalmi állása stb.) elhanyagolva. Természetesen az, hogy effajta intézkedésekre szükség volt, már önmagában is az elv erejének bizonyos hanyatlását, ellanyhulását jelzi: akadtak már

¹⁷ I kiad. 148. l.

¹⁸ P. P. Panaitescu: Mihai Viteazul (București, 1936) 12—13. l.

¹⁹ Filitti i. m. 36—37. l.

²⁰ Holott úgy látszik, valóban volt valamelyes kapcsolata a vajdai családdal, l. Filitti i. m. 72. s köv. l. — Călugăr levelét l. Bogdan: Documente privitoare la relațiile... 342. l. CCXCIV. sz.

— régebben nem akadtak volna — merész halandók, akik képesnek vélték magukat olyan feladatok ellátására, aminőket a vér, az „os domnesc” mágiikus erejénél fogva egyedül a vajdacsalád tagjai láthattak el.

Az „os domnesc” középkori román felfogás szerint különleges uralkodói képességgel ruházta fel hordozóit. Ezért nem tartotta senki lehetetlennek, hogy a vajdacsalád alacsonyosorú, száműzött vagy rejtőző tagjai, akik államügyekbe sohasem nyertek betekintést és olykor egészen kezdetleges viszonyok közt éltek, adott esetben egy csapással a hatalom legmagasabb ormára emelkedjenek és minden átmenet nélkül teljes jogon, a legescékélyebb kételkedés vagy korlátozási kísérlet nélkül vegyék kezükbe népük, országuk sorsának intézését. Az állam, ugyancsak közfelfogás szerint, a vajdacsalád tagjainak tulajdona volt, mely a vérségi öröklés útján, természetszerűleg illette meg őket. A vajdák és a trónkövetelők számtalan kifejezését adták ennek a jellegzetes — mai fogalommal élve azt mondhatnók: magánjogi — szemléletmódnak. Országukat következetesen „ősi, öröklött birtokuknak” (baștina, oșina, moșia) nevezték. „Isten segítségével megszereztem örökségemet” — írta II. Roman 1447-ben a brassaiaknak, átmenetileg uralomra jutván Moldvában. „Tudjátok, hogy uram, a király küldött engem örökömbbe: Oláhországba” — figyelmeztette a szebenieket Alexandru Aldea 1432 táján. „Mióta az Isten bevezetett öröklött birtokomba (országomba)” — fejtegette addigi magatartását egy 1470. március 6-án keltezett levelében Szép Radu. „Bízom Istenben, hogy nekem adja atyám országát” — reménykedett Basaraba Țepeluș év nélkül március 13-i dátummal kiadott helyzetjelentésében. Vagy, amint rövidebb utóbb, hasonló körülmények közt ellenlábasa, Vlad Călugăr fejezte ki ugyanazt a reménységet: „Bízom Istenben, hogy megszerzem örökségemet” — a vajdaságot. Ország és uralom ebben a szemléletben összemosódik: mindkettő a vajdacsalád „öröklött birtoka”. Az ország fogalmának ilyen patriarkális értelmezése még jóval későbbi korokban is vissza-visszacsend: „Beszélük . . . mint szerezte meg az uralmat Rareș Péter ősi birtokában: Moldvaországban” — olvassuk a XVII. század derekán az új, arisztokratikus uralomszemlélet egyik jellegzetes képviselőjének, Urechének krónikájában.²¹

²¹ Adatok: Costăchescu i. m. II. (Iași, 1932) 731—732. l., Bogdan: Documente privitoare la relațiile . . . 43—44., 107—108., 133., 181—182. l. és Ureche i. kiad. 118. l. Ebből az „öröklött birtok” szemléletből sarjad ki a XVI. században a dinasztikus elv fejlődésének egyik mellékhatásaként az a gyakorlat, hogy egyes vajdák országuk „igaz örökösének” kezdik címezni magukat, ami néha inkább igényt, mint tényleget fejezhet ki. „Dei gratia dominus verusque haeres Wayvodaque regni transalpinensis” — olvassuk Vlad Vintilă, Nagy Radu állítólagos fia egy 1533-i levelének végén (N. Iorga: Studii și documente cu privire la istoria românilor III. București, 1901. LXXX. l.): „Dei gratia princeps terrae Moldaviae, dominus ac verus haeres” — címzi magát 1577-ben Petru Schiopul (N. Iorga: Acte și fragmente cu privire la istoria românilor I. București 1895. 27. l.), aki a *havaselvi* vajda fia volt és török támogatással került uralomra a *másik* fejedelemségben.

Az uralom vérségi jogon, magántulajdonként való öröklésének tanát, melynek a vajdák ily gyakori és félreérthetetlen kifejezését adták, a román államfejlődés első korszakában senki kétségbe nem vonta. A nép zömének, mint még rátérünk, az uralom betöltése körül egyébként sem volt számbavehető szerepe. Az előkelők, akiknek súlya a társadalom és állam szervezetének átalakulásával párhuzamosan, fokenként nőtt, csak a XVI. században léptek elő olyan szempontokkal, melyek ennek a tannak érvényét némileg korlátozhatták. Ezek közül kétségkívül a választás eszméje volt a legveszedelmesebb, csakhogy ennek köre eleinte kizárólag a vajdacsalád tagjait foglalta magába s így a dinasztikus öröklés elvének jelentőségét közvetlenül nem csökkentette. Ellenkezőleg, a kínos gond, mellyel az uralkodói tiszt betöltésével kétes esetekben felruházott bojárok kutatták a jelöltek kapcsolatait az előző uralkodók nemzetségével s a boldogság, amellyel egy Rareş Péter, vagy Alexandru Cornea származását, mint uralkodói jogainak napnál fényesebb igazolását üdvözölték, világosan mutatja, hogy eszükbe sem jutott szembehelyezkedni a dinasztikus uralomöröklés meggyökeresedett szemléletével.

Először külföldön merültek fel olyan elgondolások, melyek ezzel a tannal, legalább látszatra, ellentétben álltak. A román államokon több idegen hatalom — előbb a magyar, majd a lengyel királyság, és végül az oszmán birodalom — fennhatóságot kívánt gyakorolni. A fennhatósági törekvések formája és indokolása mindenkor az illető országok szervezetétől, társadalmi berendezkedéseik minőségétől függött, azon a ponton azonban elvben és gyakorlatban egyaránt találtak, hogy a román államfők uralkodói jogainak forrásául saját jóváhagyásukat jelölték meg s azok érvényesítését királyi vagy szultáni megerősítéstől tették függővé. Ilyen elgondolás nemesak a román államok szuverénitását, hanem, elméletben, a dinasztikus elv vajdaságbeli érvényesülését is vitássá tehetné volna. Valójában azonban másképp történt. Nagyon messze vezetne, ha csak töredékesen is megpróbálnók áttekinteni, hogyan jelentkeztek a külső hatalmak fennhatósági törekvései a román államok életében, mennyire kerültek azok a befolyásuk alá s miképp találták meg a módját, hogy kiegyenlítsék az ellentéteket és biztosítsák fejlődésük egyéni útját. Tárgyunk szempontjából csak az a fontos, hogy a magyar és a lengyel királyok éppúgy, mint a török szultánok a fejlődésnek ebben a korszakában, akár hűbéri hűségeskü, akár a függésnek másfajta elismertetése mellett, kizárólag a vajdacsalád tagjait segítették uralomra a román területen. Vagyis más szóval: hallgatólag elismerték a dinasztikus elv érvényét s a helyett, hogy gyöngítették volna, inkább növelték beavatkozásaikkal annak már meglévő belföldi tekintélyét.²²

²² A tárgyalt korszakból egyetlen adatot ismerünk, mely a fentieknek, első pillantásra, ellene szól. A moldvai krónikák ú. n. putnai csoportja II. Péter és II. Sándor közt említ egy „Ciubăr” nevű, különben tökéletesen ismeretlen

Külföldön és belföldön egyaránt elfogadták tehát a dinasztikus elvet az uralomra jogosult személyek meghatározásának alapjául. Ha mármost arra a kérdésre keresünk feleletet, hogyan hatott ez az elv a román államok fejlődésére, akkor először részleteiben szükséges megvizsgálnunk, minő szokások, szabályok szerint történt az uralom öröklése a gyakorlatban. Előljáróban hangsúlyoznunk kell, hogy a román államfejlődés csak egyéni uralmat ismert. Arra látunk ugyan példákat, hogy a vajda másra, például fiára ruházta hatalmát, helyesebben annak egy részét, de az uralkodói jogok intézményes megosztására, aminővel a szomszédos szláv népek történetének megfelelő szakaszán oly gyakran találkozunk, itt soha, semmiféle formában nem került sor. Megesett, hogy valamelyik vajda, harcban más trónkövetelőkkel, csak országának egy részén gyakorolhatott tényleges uralmat, de címében ilyenkor is mindig hangsúlyozta — sőt ilyenkor igazán —, hogy ő „egész Ungrovlachia“, vagy „egész Moldva“ uralkodója. Az országterületnek akár bolgár jellegű territoriális részegységek, akár orosz-litvános fejedelmi „apanage“-ok formájában való felbontása éppúgy idegen a román fejlődéstől, mint az uralkodói hatalomnak két vagy több egyén által való párhuzamos gyakorlása. Egyetlen kivétel e szabály alól I. Iliasz és II. István moldvai vajdáknak, I. Jó Sándor fiainak esete, akik apjuk halálakor nem tudtak megegyezni az öröklés kérdésében és hosszú, de eredménytelen háborúskodás után az 1430-as évek végén együttes uralkodásra tettek kísérletet. Megosztották az ország területét, olymódon, hogy Iliasz kapta az északi, öccse a déli tartományokat. Együtt és külön-külön is adtak ki okleveleket, s mindketten vajdai címmel, teljes uralko-

vajdát, aki mindössze két hónapig uralkodott; ezt az irodalom Xenopol óta a magyarországi Csupor-család egyik tagjával azonosítja, aki Hunyadi aktív vajdasági politikájának idején magyar sereg élén vonult volna Moldvába, hogy ott az egyik trónkövetelőt támogassa, majd ismeretlen okok következtében átmenetileg maga vette volna kezébe a hatalmat. Csakhogy ez az elmélet egyáltalán nem tekinthető igazoltnak. Kérdés egyrészt, a krónika Ciubăr-je valóban Csuport akar-e jelenteni. További kérdés, volt-e akkor ilyen nevű magyar vezér Moldvában. Még nagyobb kérdés, egyáltalán hiteles-e az adat, minthogy a moldvai krónikák másik változatában, az ú. n. bistriaiában (közli I. Bogdan: *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895) nyoma sincs. Ha pedig csak utólagos betoldás, nem lehetséges-e; hogy a putnai csoport közös alapváltozatának szerkesztője egyszerűen félreértett valamit és munkájában moldvai vajdaként kezdett szerepeltetni olyan egyént, aki valójában nem volt az? A problémát Ciubăr szereplésének ilyenformán, a többi adatok tömegével szemben, nem tulajdoníthatunk jelentőséget. (Még kevésbé azoknak a régebbi, de részben még ma is felbukkanó elméleteknek, melyek szerint Havaselvén I. Vlad és II. Alexandru Aldea, a török két támogatója nem lett volna a vajdacsalád tagja. Az utóbbi, mint láttuk, hangsúlyosan Mircea fiának vallotta magát. Az előbbi pecsétjén elődeinek címerét használta, facsim. I. Hurmuzaki: *Documente* 1/2. tab. I—II., v. ö. Elekes L.: *A havaselvi vajdák címere a középkorban*, Turul, 1942. 18. l. Másfajta származtatásuk mellett egyetlen adat sem szól. De akár mint volt, eljárásuk megmutat annyit, hogy a dinasztia tagjának érezték magukat és környezetük is annak tartotta őket.)

dói hatáskörrel intézték részországuk ügyeit. Kísérletük azonban, mely — mint a korukbeli moldvai állam, társadalom és művelődés sok más vonása is — erősen emlékeztet a szomszédos Litvánia berendezkedéseire, nem vezetett tartós eredményre. István néhány év múltán megszegte a megállapodást, megvakította bátyját és helyreállította az egységes moldvai vajdaságot.²³

A vajdacsalád férfitagjai tehát egyénileg, osztatlanul örökölték a hatalmat. De hogy melyikük örökölje, arra nézve semmiféle kialakult elv, vagy szokás nem volt. Havaselvén a XIV. századi vajdák a következőképpen sorakoztak egymás után: az országalapítót *fia* Sándor követte, ezt ismét *fia* Vladislav; azután ennek *testvére* Radu következett, majd az utóbbinak két *fia*, Dan és Mircea (vagyis: *testvérek*) egymás nyomán. Primogenitúráról tehát szó sem lehet; ha hihető is, hogy Vladislavnak nem maradt fia, azt biztosan tudjuk, hogy Dannak maradt: II. Dan, aki később, a XV. század huszas éveiben szerezte meg az uralmat. Felmerült az a nézet, hogy ebben az első időben az öröklés a senioratus rendje szerint folyt, azaz mindig a család legidősebb férfitagja uralkodott. Ez ellen szólna, hogy Basarabának — mint Károly Róbert király egyik okleveléből tudjuk — több fia volt, akik 1330 táján már elérték a férfikort (részt vettek apjuk fegyveres felkelésében), tehát testvérüknek, a második vajdának halálakor nyilván idősebbek voltak, mint annak fia, aki az uralomban soron következett. Kérdés azonban, életben voltak-e még. Ez a kérdés — és ennek folytán a senioratusi öröklés problémája — életrajzi adataink fogyatékosága miatt nem dönthető el. Ugyanilyen okból kell válasz nélkül hagynunk azt a kérdést is, vajjon a másik vajdaságban — ahol az első évtizedekben fiak és testvérek éppoly kuszán örökölték egymás után, mint Havaselvén — senioratusi rend, vagy pedig egyszerű rendszertelenség uralkodott-e.²⁴

Változás mutatkozik a XV. század elején, amikor úgy látszik, mindkét vajdaságban kísérlet történt a primogenitúra bevezetésére. I. Mircea már egy 1391-i oklevelében hangsúlyozza, hogy azt (legidősebb) fia, Mihály *vajda* is meg fogja erősíteni. Nem lehetetlen,

²³ L. pl. Ureche i. kiad. 17. l. (A régebbi krónikák előadása csak részletekben tér el, lényegben egyező.) Oklevelés adatokkal v. ö. Costăchescu i. m. II. 681—683., 709—711., 712—715. l. — Iliásék kísérletének párhuzamát a másik vajdaságban hiába keressük. Moldvában sem mernők ilyesminek, együttes uralommal való próbálkozásnak jelét sejtteni más vajdáknak testvéreikkel (így Jó Sándornak Bogdan „župan“-nal, II. Istvánnak II. Péterrel) együtt adott okleveleiben, amikor a kor többi — sajnos, gyér és homályos — forrásai szerint egyedül gyakorolták a hatalmat. Ha mégis ilyenvalami lappangana mögöttük, azt véleményünk szerint éppúgy, mint Iliás esetében, a litván hatás számlájára kellene írunk, mely Jó Sándor és fiai idejében, családi és politikai összeköttetések révén, igen erősen érvényesült ebben a vajdaságban.

²⁴ Bogdant fia Latzko, Muşat Pétert testvére Roman, ezt testvére István követte, azt a családnak egy bizonytalan leszármazású tagja (talán Péter fia) Iuga, ezt pedig Roman fia Jó Sándor. — Basaraba fiaira l. Hurmuzaki: Documente I/1. 633—634. l.

hogy már ekkor gondolt arra, amit később, uralmának utolsó éveiben meg is tett: társuralkodóul vette maga mellé fiát, akit örökösének szánt. Ilyen társi minőségben kelt Mihály vajdának az az oklevele, melyben teljes uralkodói nyomatékkal rendeli el a dâmbovițai várnagyoknak, a rucári és brani vámosoknak, ne háborgassák a brassai kereskedőket, hogy azoknak ne kelljen „többé panaszkodniuk uraságom, vagy uraságom atyja előtt”. Mircea eljárása nyilván abból a törekvésből fakadt, hogy kiemelje örököséül szánt, legidősebb fiát a többi uralomigénylők közül. Hasonló szándék olvasható ki Moldvában Jó Sándor 1414 utáni okleveleiből, melyeknek záradékában a vajda különösen kiemeli első fiúgyermekét: „szeretett fiam *Iliș vajda és összes gyermekeim* hitére...” formulát használván akkor, amikor már második fia, István is életben volt.²⁵

Egyikük igyekezete sem vezetett eredményre. A XV. század első fele mindkét vajdaságban vad trónküzdelmek kora, amikor apára fiú, törvényes gyermekre törvénytelen, testvérré nagybátya és unokaöccs következett. Ebben a teljes összevisszaságban csak a lengyelek — tehát külső hatalom — beavatkozásai képviseltek valamelyes elvszerűséget, amennyiben azok, legalább eleinte, Moldvában az elsőszülött, Iliș és az ő ága érdekében történtek, azonban nem teljes következetességgel s nem is túlságosan nagy buzgalommal. Egyébként a „bellum omnium contra omnes” zürzavaros kavargásának ebben a korszakában öröklési elvekről beszélni sem lehet.²⁶ A század végén ismét mutatkozik valamelyes higgadás. Ilavaselvén Vlad Călugăr megismételte I. Mircea kísérletét: fiát, a későbbi Nagy Radut uralkodótársul vette maga mellé.²⁷ Sikerült is elérnie, hogy az, bár mások is pályáztak az uralomra, viszonylag zavartalanul jutott „örökségébe”. Radu halála után azonban ismét villongások törtek ki, ági és személyi küzdelmek, melyekbe hovatovább homályos eredetű trónigénylők és elhatalmasodott bojárpártok is beleszóltak s a vajdaságot még a száz év előttinél is súlyosabb, zavarosabb helyzetbe sodorták.

Moldva erőskezű uralkodója, Nagy István szintén kísérletet tett az uralkodótársi kiemelés útján való utódjelölésre. Miután azonban legidősebb fia, Sándor, ki uralkodásának második felében ily minőségben szerepelt mellette, korábban elhalt, halálos ágyához rendelte országa előkelőit s az ellenkezőkkel rövid úton

²⁵ Aki a bistrițai krónika szerint 1411-ben született. Oklevelek: Costăchescu i. m. I. 103. s köv., 111. s köv., 121. s köv., 1. — Mircea 1391-i oklevele: Hurmuzaki I/2. 341—342. l. Mihályé: Bogdan: Documente privitoare la relațiile... 6—7. l.

²⁶ Régebben Xenopol nyomán feltették, hogy a XV. század trónharcai Ilavaselvén két ág: Dan és Mircea leszármazóinak küzdelmeire egyszerűsíthetők. Azonban az ágak tagjai egymással is hadakoztak, v. ö. Filitti i. m. 75. s köv. l.

²⁷ E minőségben kelt annak 1492-ben, tehát négy évvel apja halála előtt adott oklevele: Convorbiri Literare 1903. 622. l.

elbánva, serege jelenlétében „ajánlotta“ utódául következő fiát, Bogdant, aki aztán „közakarattal“ örökébe is lépett. Hasonlóan járt el később Alexandru Lăpuşneanu, aki szintén még életében összehívta Moldva egyházi és világi főembereit és „sok tanítás után“ átadta fiának az uralom jelvényeit, maga pedig hátralévő napjaira kolostorba vonult.²⁸ Az ilyenfajta „ajánlások“, az utódnak az uralkodó életében való kijelölése, uralmi jelvényekkel való felruházása stb. éppen úgy, mint uralkodótársként való szerepeltetése — amivel különben már I. Basaraba kísérletezett²⁹ —, egyaránt azt a célt szolgálták, hogy rendszert vigyenek az örökösödési harcok bomlasztó összevisszaságába. Több nemzedéken át eredményesen ismételve talán a primogenitúra meghonosodásához vezettek volna, minthogy azonban elszigetelt jelenségek maradtak, a fennálló rendet, helyesebben rendtelenséget nem tudták megváltoztatni. A vajdasági trónöröklésben a „bellum omnium“ vált a legjellemzőbb, általános állapottá, s ebbe a vajdák többsége bele is nyugodott. Ez a lemondás kiolvasható adományleveleik erősítő záradékaiból, melyekben valamely intézkedésük jóváhagyását kérik utódaiktól: „bárki lesz is úr utánunk országunkban, gyermekeink, testvéreink közül, nemzetségünkől vagy akit az Úristen ad“.³⁰

Minthogy testvérek, fiak, és a nemzetség összes férfitagjai egyforma jogon követelhatték maguknak az öröklést, a vajdaságokban jóformán minden uralomváltozás beláthatatlan bonyodalommal járt. Az elhalt vajda akarata, az utód kijelölése, uralmi jelvényekkel való felruházása kétségtelen előnyt jelentett, azonban ez előny kihasználásának lehetősége mindenkor a hatalmi viszonyoktól függött. A trónkövetelők tusakodásába természetesen külső hatalmak is beavatkoztak és saját jelöltjeiket (azok személyén keresztül pedig a maguk idegen törekvéseit) igyekeztek diadalra segíteni. Az sem oldotta meg a problémát, ha valamelyik trónkövetelőnek sikerült elfoglalnia „atyái örökét“, a vajdai széket. Az uralombaiktatásnak voltak ugyan szakrális jellegű kísérőjelenségei, így a felkenés, vagy az ország zászlójának, s az uralkodói buzogánynak átvétele, de ezek távolról sem bírtak olyan jelentőséggel, mint a másutt, elsősorban a nyugali országokban szokásos, lényegükben azonos értelmű cselekmények, a koronázás, a joggal vagy országmáival való felruházás és a királyi kenet. Ezek mélyebb jelentőségét, mely az uralkodó személyét csaknem

²⁸ Bogdan: Azarie 209. l., Ureche i. kiad. 149. l. — Istvánra: Ureche 62. és 81. l., v. ö. Giurescu i. m. II/1. 106. l.

²⁹ Élete végén fiát, Sándort társul vette maga mellé (l. pl. D. Onciul: Originile principatelor române, Bucureşti, 1899. 182. l. 88. jz.), ami lehetett hajlott korának következménye, de lehetett már a fentebb elsoroltakhoz hasonló, öröklésbiztosító terv eredménye is.

³⁰ L. pl. Costăchescu i. m. I. 72. s. köv. l. stb. V. ö. I, C, Filitti: Despre vechea organizare administrativă a principatelor române. Kny.: Revista de drept public 1934/5. (Bucureşti, 1935) 7. l.

isteni magasságba emelte és sérthetetlenné, mindenki számára hozzáférhetetlenné tette, ott is csak a vérségi öröklés elvének más motívumokkal, keresztény egyházi hatásokkal való keveredése eredményezte, az a mély szimbolizmus, mely a gót korszak világ-szemléletében csúcsosodott ki, s a román fejlődés területét csak futólag, periferikusan érintette. Egyet-mást azokból a szemléleti sajátságokból, melyek a nyugati uralkodók személyét nem ugyan bizáncias istencsászári, de mégis szent és sérthetetlen magasságba emelték, román földön is megfigyelhetünk — ilyesmit látunk megnyilvánulni a felkenés szertartásában, vagy az „Isten kegyelméből való“ uralom fogalmának feltűnően korai bevezetésében — csak-hogy mindez nem volt elég erős ahhoz, hogy áttörje a vérségi örökösödésnek a nemzetség egészét felölelő elvét s egy személy helyzetét erősítse a többinek rovására. Vajdagyilkosságok nem tartoznak a ritkaságok közé. Moldvában II. István csak megvakíttatta bátyját, akinek uralkodói jogait áhította; annak fia viszont már lefejeztette őt. III. Péter Áron álmában rohanta meg és pusztította el elődjét, II. Bogdant. Utóbbinak fia, Nagy István hosszú évek sikertelen kísérletei után végre törbecsalta s úgy végeztette ki apjának gyilkosát. Havaselve uralkodói közül I. Mihály, II. Vlad Dracul, III. Vlad Ţepeş, IV. Basaraba Ţepeluş veszítette életét (hogy más, vitás vagy bizonytalan sorsú társaikról ne szóljunk) ellenfeleivel, vagy azok párthíveivel s idegen lámogatóival folytatott küzdelemben. A XVI. század első felének zivatara eseményei, amikor már a bojárok is vérszemet kaptak és — noha rendszerint egy másik trónkövetelő jogaira hivatkozva, azoknak védelme alá bújva — maguk is kezét emeltek uralkodóikra, amikor egyes évek hat-nyolc igénylőt láttak felemelkedni, elérni az óhajtott méltóságot és rögtön azután véresen visszabukni — mindezek tökéletesen igazolják az egykorú külföldi szemlélők, így a már említett császári követ, Reychersdorfer György megfigyeléseit: „Ennek a nemzetségnek az a szokása, hogy egyik a másikat, merő uralomvágyból, minden módon elemészteni, halálos törbe ejteni iparkodik; ezért keletkeznek a testvérek közt, az uralom birtokáért, igen veszedelmes háborúk. Ami (nemcsak Moldvában, hanem) Havaselvén is így van, sőt ott még gyakrabban megtörténik.“ Vagy amint a dalmát Tranquillus Andronicus, Gritti embere próbálta magyarázni: „(A románok őseiktől) a rómaiaktól örökölték a polgárháborúkat és zsarnokgyilkosságokat is; kevés vajdjuk — így nevezik fejedelmeiket — hal meg betegségtől, természetes úton; a viszályoknak sem mértéke, sem vége-hossza nincs...“³¹

³¹ Iorga: Studii și documente III. k. LXXVI. 1. — Reychersdorfer adatát I. Schwandtner III. 242. 1. Ő egyébként (uo. 244. 1.) a vajdák zsarnoki uralmával magyarázza a nép lázongó hajlamait, majd így folytatja: „Mindkét országban, Moldvában éppúgy, mint Havaselvén, nagy ritkaság, hogy a vajdák sokáig örüljenek uralmuknak, alattvalóiknak többnyire titkos cselvetései miatt, melyekkel azok igen gyakran törnek kegyetlen és szigorú fejedelmeik ellen...“

Az uralkodó előtt nem volt más út, mint megelőzni ellenfeleit. Innen van, hogy csaknem minden vajda, rögtön amint hatalomra jut, vérfürdőt rendez családjának más férfitagjai s azoknak hívei közt. „A fejedelmeknek minden testvérük, rokonuk gyanús — folytatja előadását Tranquillus Andronicus —, nem is tűrik, hogy azok országukban tartózkodjanak; akit elfognak, azt megölik, a silányabbaknak pedig orrukat vágják.“ Ugyanezt olvashatjuk Forgách fentebb idézett munkájában, a törvénytelen vajdafiakról szóló rész után: „az ilyeneket szorgosan felkutatják és ha fellelték, iparkodnak elpusztítani vagy megcsonkítani. Ezért a királyi udvarba menekültek...“ A külföldre vonult családtagok átmenetileg biztonságban voltak, de ott sem mindig: IV. Basaraba Tepeuş például 1481-ben orgyilkos útján próbálta eltétni láb alól Erdélyben tartózkodó, veszedelmes ellenfelét. Vlad Călugărt, II. Vlad Dracul törvénytelen fiát, aki — mint ragadványneve mutatja — száműzetésének éveiben „călugăr“, azaz ortodox szerzetes képében rejtőzködött.³² Tepeuş fia hasonló, de sikeres merényletet követett el 1510-ben a királyi udvarba igyekvő ellenfele, Mihnea vajda ellen.³³ A külföldön élő trónkövetelő lidércnyomásként nehezedett az uralmon levő vajda kedélyére és döntően befolyásolta politikai magatartását. Nagy István uralkodásának első három évtizede szívós küzdelemben telt el, melynek folyamán lassan-lassan sikerült megszabadulnia minden komolyan számbavehető ellenfelétől. De addig — mint a moldvai történet kiváló lengyel szakértője, O. Górka helyesen hangsúlyozta³⁴ — egész politikájának ez volt egyik legfőbb, sőt talán a legfontosabb problémája. Míg elűzött elődje, Péter Áron Lengyelországban tartózkodott, István élesen lengyelelles politikát folytatott. Mikor az átköltözött Magyarországra, István tüstént kibékült a lengyelekkel és a magyarok ellen fordult. Magatartása csak akkor változott, amikor végre sikerült ezt az ellenfelét elpusztítani. S minthogy ugyanakkor török földön bukkantak fel új trónkövetelők, István hűséget fogadott Mátyás magyar királynak s régi ellenségeinek, magyaroknak és lengyeleknek segítségével küzdött a török ellen, akivel addig jó viszonyban volt. Amikor pedig ezektől a vetélytársaktól is megszabadult, beszüntette az ellenségeskedést és újból a lengyelek ellen fordult, akiknél a még megmaradt trónkövetelők menedéket találtak, míg végzetük be nem teljesedett.

Más, kevésbé erős egyéniségek hasonló esetekben kevésbé harcias magatartást tanúsítottak. Fenyegetöztek, hogy törököt szabadítanak a vidékre, mely ellenségeiknek támogatást nyújt; más-kor csak annyit kértek, küldjék el azokat a határtól távol, az udvarba vagy bárhová. végül beérték azzal az ígérettel, hogy nem

³² Hurmuzaki XV/1. 114. l.

³³ Uo. 199. l.

³⁴ Az általa felfedezett, németnyelvű moldvai krónikához írt bevezető tanulmányában, *Revista Istorică Română* V—VI. 1935/6. 40. l.

engedik őket az országra törni. Kérés és fenyegetés, aktív vagy passzív magatartás mögött ugyanazt az aggodást, a trónkövetelők-től való heves félelmet látjuk, mely a vajdasági uralkodók életét állandóan keserítette.³⁵

A kézrekerített trónkövetelő sorsa természetesen nem volt irigylésre méltó. III. Vlad Tepeş, a kegyetlenségéről hírhedt havas-elvi vajda török írónak keresztény forrásokban is megerősített adatai szerint székhelyével szemközt hat mérföld hosszú sövényt állíttatott, melynek közeit karóba vont emberekkel töltötte ki. „Így győzött fejedelemtársain“ — teszi hozzá az oszmán elbeszélő.³⁶ Egyszerű lenyakazás vagy megcsonkítás kedvező megoldásnak számított. A csonkítás szokásánál meg kell állnunk egy pillanatra, mert itt deríthetjük fel az egyetlen elvet, mely a vérségi öröklés nagy általánosságát némileg korlátozta.

A „silányabb“ trónkövetelőt — olvastuk Tranquillusnál — nem ölték meg, hanem csak megcsonkították. Rendszerint orrukat (helyesebben orrcimpájukat) vágták le, mint Vlad Călugăr írta idézett 1494. július 1-i levelében arról a vakmerőről, aki „vajdafinak mondta magát“, vagy mint azzal a Jonaşco-Bogdannel történt, akit Aron vajda 1592-ben helyi jelentőségű felkelésének elfojtása után elfogatott, megcsonkíttatott és azután kolostorba zárattott.³⁷ A megcsonkított trónkövetelőktől már nem kellett tartani. Miért? „Mert fogyatkozásuk következtében nem engedték őket többet uralomra jutni“ — magyarázza meg Tranquillus elbeszélése végén. Tehát a megcsonkítás, a testi fogyatkozás a XVI. század románjainál — mint a fejlődés bizonyos fokán a világ minden népénél — olyan megbélyegzést, „tisztátalanságot“ jelentett, mely a különben uralomképes egyént megfosztotta képességétől, uralkodásra alkalmatlanná tette. Az alkalmasság, *idoneitas* elvének egy ősi, primitív válfajával állunk itt szemben, mely régebben a nyugati államok gyakorlatában is megvolt és elég bőven alkalmaztatott mindaddig, amíg az egyház hatásai az elvet új, vallási-erkölcsi tartalmakkal nem töltötték meg. Ilyen új tartalmak beszüremkedésére a román alkalmasság-elv fejlődésében is látunk valamelyes példákat, bár inkább csak korszakunk vége felé vagy a következő korban. A krónikások keserű szavakkal kárhoztatják Rareş Péter idősebb fiát, aki „elszakadt a keresztény szokásoktól“, török módra háremet tartott s végül maga is törökké lett. Öccsét, Istvánt, aki „a legjobb úton volt afelé, hogy kövesse bátyját“ ebben az istentelenségben, a felháborodott bojárok meggyilkolták. Ureche hosszasan mente-

³⁵ Adatokra l. pl. Elekes L.: A magyar-román viszony a Hunyadiak korában. Mátyás király emlékkönyv (szerk. Lukinich I., Budapest, 1940) I. 191—192. l.

³⁶ Thury J.: Török történetírók I. (Budapest, 1893) 85. s. köv. 1., keresztény forrásokra v. ö. I. Bogdan: Vlad Tepeş şi naraţiunile germane şi ruseşti asupra lui (Bucureşti 1896) függ.

³⁷ Ureche i. kiad. 180—181. l. — Călugăr levele: Bogdan: Documente privitoare la relaţiile... 342. l.

geti eljárásukat, magyarázza felindulásuk jogos voltát és végül zsoldárídezettel mutatja ki, hogy a büntett ezúttal az isteni világrendet szolgálta.³⁸ Effajta esetekből arra következtethetünk, hogy idővel már az istentelenség, a kereszténység megtagadása és végül — legkésőbb — talán a hatalommal való visszaélés is alkalmatlansági kritériumnak számított s adott esetben ellenállásra, uralomfosztó kísérletekre nyújtott okot. A most tárgyalt korszakban azonban ilyen elképzelések még nem mutatkoznak. Sőt a testi fogyatkozást sem tekintették mindig jogfosztó körülménynek: III. Bogdan moldvai vajda például, mint mellékneve — cel Orb — mutatja, vak, helyesebben félvak volt.

Szükségtelen kiemelniük, hogy az alkalmasság elvének ilyen érvényesítése csöppet sem enyhítette a trónharcok heveségét s azt az állandó bizonytalanságot, mely a kiújuló pártvillongások nyomán csaknem lehetellenné tette a román államok egyenletes fejlődését. A baj annyira meggyökeresedett, hogy a külföldiek már-már alapvető hibának minősítették s a románság hajlamait tették érte felelőssé. „Nincs hitványabb és hitszegőbb fajta, a hamis eskü sem számít náluk bűnnek“ — foglalja össze lesújtó véleményét a személyes tapasztalatok alapján elkeseredett Tranquillus Andronicus. „Könnyűvérű nép az, mindig kész, hogy fejedelmének tört vessen“ — írja az elfogulatlanabb Chalkokondylas — „harcban kiváló emberek, de rossz törvényekkel kormányoztatnak... nem ragaszkodnak fejedelmeikhez, hanem amint kellemesebbnek vélik, cserélgetik őket, most ezt, majd amazt emelvén maguk fölé“.³⁹ Pedig a népnek a trónküzdelmek lefolyásában igen csekély szerepe volt. Érdemi részük még az előkelőknek is csak akkor jutott, amikor a választási elv lassan-lassan áttörte a dinasztikus öröklés hagyományos törvényét, ez pedig csak későn, fokozatosan következett el.

A trónharcokat minden következményükkel együtt az érdekeltek magánügyének tekintették. A krónikák hűvös közömbösséggel siklanak át a gyilkosságok, merényletek, véres tettek sorozatán „X. Y. megölte“; „uralkodott, míg Z. a fejét nem vette“ — jegyzik meg tömör tárgyilagossággal egyik-másik szomorú sorsú vajda neve mellett. Később, a bojárság politikai öntudatra ébredésének idején már itt-ott helytelenítő hangok is hallatszanak, de akkor is inkább az előkelők soraiban rendezett vérfürdők, mint a trónkövetelők küzdelmei miatt.

Amennyire a rendelkezésre álló, gyér forrásadatokból megállapítható, a trónharcokat kis seregekkel vívták. Ezek a vajdák és vetélytársaik szűkebb környezetéből, rokonságukból, kíséretük-

³⁸ I. kiad. 116—119. l. Hasonló felháborodással magyarázták Cornea bojárai, hogy az előző vajda, akit meggyilkoltak, voltaképen török volt, akit a szultán bujtatott moldvai viseletbe — amivel nemcsak vérségi kapcsolatainak fogyatékosságát, hanem keresztény szempontból vett „alkalmasságának“ hiányát is akarták érzékeltetni.

³⁹ Bonni kiad. 201. 77 l. — Tranquillus i. h. LXXVI. l.

ből és zsoldosokból tevődtek össze. Esetleg kiegészültek a párthú bojárok csapataival. A nép zöme azonban, mely országos hadjáratok idején (elsősorban idegen támadás, tehát védelmi háború esetében) hatalmas tömegekben sorakozott az uralkodó mellé, ilyenkor távolmaradt. Nagy István kortársi feljegyzés szerint „kis sereggel“, és pedig a szomszédos vajdaságból, addigi menedékhelyéről hozott segéderőkkel és az „alsó országból“ — délmoldvai rokonsága köréből — toborzott csapatokkal verte ki Moldvából ellenfelét, Péter Áront. Mircea trónkövetelő 1511-ben, sok elődjének mintájára Erdélyben, pénzen fogadott zsoldosokat, mielőtt megkísérelte Havaselve elfoglalását. Amikor Alexandru Lăpuşneanunak 1566-ban „valamiféle István“ igényeit kellett elutasítania, „szolgálattevőit“ (a közigazgatás alsófokú feladatai mellett katonai szolgálatot is teljesítő kondíciósokat) küldte ellene, míg vetélytársa „pásztorokból s más efféle népségből“ szedte össze „hadseregét“. Aron vajda 1592-ben Jonaşco-Bogdan lázadásának elfojtását „udvarára és zsoldosaira“, azaz állandó udvari katonaságára és testőreire bízta.⁴⁰

Ezekben a harcokban egyetlen személy: a vajda, illetőleg a trónkövetelő volt csak a fontos. Az volt a mozgatóerő, kikapcsolása még a legkritikusabb helyzeteket is azonnal megoldotta. Nagy István 1486-ban nyílt csatában alulmaradt ellenfelével, Hronoda Péterrel szemben. Maga is csak úgy menekült a biztos pusztulástól, hogy félnapig a holtak közt hevert. De nem adta fel a harcot. Később egy hívét elküldte vetélytársához, valamilyen ürüggyel elcsalatta emberei közül és levágatta a fejét. Az elveszettnek látszó ügy egyszeriben jórafordult. A trónkövetelő nem volt többé, emberei nem tudtak mihez fogni s István „Isten segítségével úr maradt országában“.⁴¹

Mi szerepe volt itt a népnek? Amikor a harc eldőlt, tudomásul vette a tényeket és üdvözölte uralkodóját. Ha az másképp dűlt volna el, mást üdvözöltek volna. Nem „hitványságból“, nem is „könnyűvérűségből“, hanem az uralkodói joggal kapcsolatban általánosan elterjedt felfogás következtében, amely szerint a trónbetöltés ügye egyedül az érdekeltekre, a dinasztia tagjaira tartozik s abba másnak, közönséges embernek beleszólása nem lehet. Legfeljebb, ha mint a kíséret tagja, urának szolgálatában emel szót vagy fog

⁴⁰ Adatok: *Revista Istorică Română* V—VI. 44. l., Tocilescu i. m. 220. l., Ureche i. kiad. 148., ill. 180—181. l. Előadásunkkal nem ellenkezik az a fentebb idézett adat, hogy 1481-ben Mircea trónkövetelő ellen a havaselvi határkerületek egész fegyveres népe felkelt: ebben az esetben külső ellenség, a moldvai vajda támadásáról van szó. — Megjegyzendő, hogy az irodalom nem szentel kellő figyelmet a vajdai kíséret, a „szolga“- és „szolgáló“-rétegek, a vitez- és curtean-elemek s a XVI. század derekán meghonosodó, állandó és szakképzett zsoldosereg problémájának, holott ezek kialakulása, jelentősége és lehanyatlása alapvetően fontos a román állam- és társadalomszervezet fejlődésében.

⁴¹ L. az események egyik résztvevőjének, a németnyelvű krónika szerzőjének elbeszélését *Revista Istorică Română* V—VI. 67—68 l.

fegyvert; ebben az esetben viszont nem ő, hanem ura szól és cselekszik ő általa.

Nagy István fegyverrel üzte el Péter Áront. *Ezután* „összegyűlvén az egész ország... Teoctist metropolita uralkodóvá kente... ő pedig átvette Moldva zászlóját“. A közel egykorú krónikákban szemelláthatólag szó sincs választásról, vagy akár akklamatív jóváhagyásról. Az utóbbi momentum is csak a XVII. századi Urechének, az új államszemlélet képviselőjének előadásában tűnik fel. E szerint István a győzelem után összegyűjtötte országa nagy és kis bojárjait, az egész udvart, a metropolitát és sok szerzetest és megkérdezte, akarják-e őt uruknak. Erre egyhangúan azt válaszolták: „Sok évig uralkodj Istentől!“ Míután így közakarattal kikiáltották, következett a felkenés szertartása és az uralom jelvényének átvétele.⁴² Nem kétes, hogy Ureche előadását saját korának államjogi felfogása, a bojárok választójogának legalább a vérségi öröklés elvével párhuzamos érvényesítésére irányuló törekvés is befolyásolta; de még ebből az előadásból sem olvashatunk ki többet, minthogy a nép, illetőleg az előkelők gyülekezete meghajolt a tények előtt és szereplése akklamatív helyeslésre szorítkozott. Minthogy pedig az „országot“ — mely kezdetben az uralkodó személyével, majd vele és közvetlen környezetével, végül pedig a kiváltságolt elemekkel jelentett egyet — Ureche idejében az előkelők képviselték, világos, hogy a széles körben elterjedt, romantikus-liberális tanokból hátramaradt nézetekkel szöges ellentétben a nép zömének, a nagy tömegeknek ennél az aktusnál és más hasonló eseményeknél semmiféle szerepe nem volt.

Minthogy a közembereknek (ideértve most még a bojárokat és tanácsurakat is) ebben a korban nem volt önálló szerepük az események alakításában, természetesen a gyűlölet sem terjedt ki rájuk, mellyel a dinasztia egyes tagjai egymást irtották. A lázadókat, „hitleneket“ kivégezték, a megtérőknek vagy megbocsátottak, vagy nem. Azt azonban, hogy valaki azelőtt nem tartozott a most éppen uralmon levő vajda párthívei közé, vagy talán éppen valamelyik ellenfele oldalán állt, semmiképp sem rótták fel bűnül. Jellemző e tekintetben Laiotá levele, mellyel a Brassóban élő „pribékeket“, azaz menekülöket, mások híveit felszólította: térjenek haza, akinek jószága van, az arra, akinek nincs, az hozzá, ő szolgálatát fejében gondoskodik róla. Akinek ez nem tetszik, az menjen a király úrhoz, vagy ahová akar, csak a határon ne maradjon, mert az már fenyegetést, ellenséges cselekményt jelent.⁴³

Kezdetben az előkelők szerepe is arra szorítkozott, hogy harc esetén kiálljanak urukért, akinek kíséretéhez tartoztak, vagy ha

⁴² I. kiad. 29. l. A régebbi formára l. pl. Bogdan: *Vechile cronice* 144. l. Jellemző, hogy a krónikák ú. n. bistrițai csoportja, mely Nagy István koráról igen jól értesült és általában szívesen részletez, az „országgyűlés“ és a felkelés momentumát meg sem említi.

⁴³ Bogdan: *Documente privitoare la relațiile...* 120. l.

nem tartoztak oda, akkor utólag számot vessenek a tényekkel és a győztesnek bemutatják hódolatukat. Rendszerint így is történt. Mircea trónkövetelő 1511-ben azzal biztatta nevelőanyját, hogy hír szerint egész országa, bojár és paraszt rögtön meghódol, ha akár csak száz emberrel betör. Vlad Călugăr 1481 nyarán átmenetileg elűzte elődjét, Tepeleşt, aki (mint később kiderült) a törökökhöz menekült segítségért; de az a tény, hogy „nem jött hír felőle“, már elég volt arra, hogy „az összes bojárok és az egész ország“ meghódoljanak Călugárnak. Vlad Tepeş 1476 őszén kétszáz főnyi gárda élén maradt Havaselvén, miután magyar és moldvai közreműködéssel elűzte ellenfelét, Laiotă-ot (ki röviddel utóbb visszatérván, megölte őt); s minthogy kezdetben sikerei voltak, nyugodtan írhatta a brassaiaknak, indítsák meg a kereskedelmet, mert „az egész Oláhország és az összes bojárok meghódoltak“.⁴⁴ A vesztes felet csak közvetlen hozzátartozói, személyes hívei, szűkebb kísérete és esetleg tanácsosai követték menekültében, olykor azok sem mind. Voltak tanácsosok, akik több vajdát — esküdt ellenségeket — végigszolgáltak, legfeljebb tisztségüket cserélték fel mással. Voico, II. Dan befolyásos bojárja Vlad Dracul alatt vornic-ságot, főhivatalt viselt; Coica, Dan logofătje Dracul vistiernicje lett. Gherghina Tepeş első uralma idején comis, Tepeleşt korában tisztség nélküli bojár, majd poenari-i várnagy s ezt a fontos tisztséget Călugăr és Nagy Radu alatt is megtartja. Cazan Sahacov, II. Vladislav udvarának tagja bennfentes marad Szép Radu, Laiotă, sőt talán Tepeleşt és Călugăr környezetében is; Dragomir Manev, Szép Radu híve hasonlóképen.⁴⁵

Általában azonban az volt a helyzet, hogy a tisztségviselők és a tanács tagjai (ez a két fogalom idővel összeolvadt, eredetileg azonban, szemben az általános felfogással, nem jelentett egyet) erőszakos uralomváltozás esetén gyökeresen kicserélődtek. Természetesen, hiszen minden vajda igyekezett saját kipróbált híveire bízni a fontosabb állásokat. Ilyenformán magától elesik az a feltevés, hogy akár a főtisztek, akár a tanácsurak — akár mint választók, akár mint az előző uralkodó akaratának végrehajtói, vagy egyszerűen mint a szokás örei — számottevő és közjogilag körülírható szerepet játszottak volna a trónbetöltés körül. Nézetünk szerint az újabb román irodalom egyébként is túlozza a tanács jelentőségét, természetes visszahatásként Xenopol követőinek véleményére, akik a vajdáknak „ázsiai despotákat“, „kegyetlen zsarnokokat“ láttak s ténykedéseiken a XIX. század politikai szemléletéből kiindulva módfelett felháborodtak. Kétségtelen, hogy a vajdák nem voltak zsarnokok, bár a kor forrásai gyakran alkalmazzák

⁴⁴ Adatok: Tocilescu i. m. 220. l., uo. 146. l., uo. 97—98. l. A két utóbbi eset hátterére v. ö. Elekes: Nagy István 71., ill. 64. l.

⁴⁵ Adatok: Voico és Coica: Bogdan: Documente privitoare la relațiile... 248—249., ill. 249. l. jz.; a következők: G. D. Florescu: Divane domnești din Muntenia în secolul al XV-lea. Revista Arhivelor II. 1927/9. 84., 95. l., 86. l. 7. jz.; 80—88/90—93—95—100. l.; 91—93—95—101. l.

rájuk e kifejezést; államfői tevékenységüket ugyanis szigorú korlátok közé szorította a szokás. De csak az, és nem egyéb; intézményes megszorításokat a román államfejlődés ebben a korban még egyáltalán nem ismert. A tanács tagjai nem láttak el meghatározott ügykört; kinevezésük személyre szólt s az uralkodó tetszésétől függött, aki bármikor visszavonhatta azt. Ilyen körülmények közt nem is várható, hogy uruk akaratától függetlenül szavuk lehetett volna, vagy hogy interregnum idején olyanféle módon intézhették volna az ügyeket, mint ugyanakkor a magyar vagy a lengyel országtanács. A fejlődésnek ezt a fokát a vajdai tanács csak jóval később, az államélet következő nagy korszakában, annak is inkább a vége felé érte el.⁴⁶

Idővel azonban, amint az államszervezet, a vajdai tanács és a tisztségek rendje határozottabb körvonalakat öltött, s másrészt, amint a nagybirtok képződésének folyamata fokozatosan előrehaladt, az előkelők mind gyakrabban és erőteljesebben hallatták szavukat az országos ügyek, így a trónbetöltés intézésekor is. A viszályok idején megtanulták, hogy szolgálatuknak ára van; utóbb minden változásból tudatosan próbáltak előnyt kovácsolni. Ez eleinte gazdasági és tekintélyi gyarapodásban, birtokok, jövedelmező állások megszerzésében nyilvánult és egyeseket érintett; később néhány nagyúri család kiemelkedéséhez vezetett, melyek jóformán kisajátították a fontosabb tisztségeket, házasságok vagy más kapcsolatok révén az uralkodók nemzetségével is összekötöttesbe kerültek és végül olyan súlyos politikai erőtenyezővé nőttek, amelyek már a vajdáknak is komolyan kellett számolniuk.

A pártharcokba valamelyik trónkövetelő oldalán a bojárok is bekapcsolódtak. Részt vettek a fegyveres összeesapásokban, részt vettek az összeesküvésekben; jelen voltak uralkodók elűzésénél és új uralkodók hatalombaiktatásánál. Jelen voltak, sőt tevékenyen közreműködtek a véres merényleteknél, melyek segítségével az uralomigénylő megszabadult terhes ellenfelétől, aki lehetett fel-

⁴⁶ Nézetünk ezen a ponton lényegesen eltérnek a közfelfogástól. Indokolásukat, mely messze túllépné e tanulmány kereteit, más alkalommal, a román államforma és uralomszervezet fejlődésével kapcsolatban szeretnők kifejteni. Ezúttal csak egyet kívánunk leszögezni. A tanács, ill. annak tagjai már a XV. század végétől kezdve igen gyakran, csaknem következetesen szerepelnek a vajdák hűbéri hűségnyilatkozatai, vagy más magyar és lengyel vonatkozású, fontos külügyi tevékenységei alkalmával. Az is előfordul, hogy külön adnak oklevelet uruk valamely ígéretének biztosítékeképpen. De ezt, nézetünk szerint, nem lehet annak bizonyítékeként hozni fel, hogy a tanács már ekkor jelentős szerepet játszott a román államok életében: eljárása ugyanis nem megszokásból, belső szükségletből, hanem a másik szerződő fél, a magyar vagy a lengyel állam igényeiből fakadt. Azok, saját viszonyaik alapján ítélve, a vajdák tanácsától is olyanforma nyilatkozatokat követeltek, aminőket hasonló esetben saját országtanácsuk adott volna. A vajdai tanács megadta ezeket; de jellemző, hogy belügyekben hasonló tevékenységnek nyomát sem leljük (az, hogy a vajdák birtokadományozó okleveleinek záradéka tanúként, „hittevéként” megemlíti a tanácsnak éppen jelenlevő tagjait, természetesen nem tekinthető ilyesminek).

kent elődje is. Lassan hozzászoktak a gondolathoz, hogy az uralkodó személye nem szent és sérthetetlen: közönséges ember számára sem az. Innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy maguk tegyék meg azt, amit addig egy-egy trónkövetelőnek, a dinasztia tagjának védelme alatt, a vérjog ősi törvényére hivatkozva tettek: hogy új törvényt teremtsenek és saját belátásuk szerint, saját céljaik érdekében avatkozzanak be a trónbetöltés kérdéseibe.

Bármily rövidnek látszik ez a lépés, hosszú idő kellett a megtételére. Jól értjük meg: bojárlázadásokról, vajdagyilkosságokról már a XV. században hallunk. De ilyenkor mindig ott van a láthatáron a trónkövetelő, a dinasztia tagja, akinek fellépése jogossá teszi, szentesíti a merényletet. Amikor Tepelušt a Mehedinți-beliek Glogovánál meggyilkolták, már az országban van utóda, akinek az „összes bojárok“ meghódoltak. Hasonló indítékok lappanghattak egy Albu cel Mare, vagy egy Vlad vornic részleteiben ismeretlen felkelése mögött is. Háttérből vagy a színen állva: a trónkövetelő mozgatta az eseményeket.

A XVI. század vajdagyilkosságainál nem könnyű felderíteni az összefüggéseket. Míg az előző korban a forrásanyag fogyatékos-sága, addig itt az események torlódása nehezíti a tisztánlátást. Tény az, hogy a gyilkosságok mindig nagy feszültségű légkörben, olyan időben játszódtak le, amikor gyakran nem is egy, hanem több trónkövetelő tartózkodott úgyszólván állandóan az országban, vagy annak határain. Másrészt a gyilkosságokban részes bojárok nemcsak pártemberek, hanem többnyire maguk is a vajdacsalád tagjai vagy rokonai voltak. Így például Neagoe vornic és Drăgan postelnic, Radu dela Afumați lenyakazói áldozatuk másodízi unokanővéreinek, Vlad Călugăr vajda Caplea, illetve Stana nevű unokáinak férjei voltak. A craiovai bánok nemzetsége, mely a XVI. század elején vajdákat emelt és pusztított el, jórészt annak köszönhetette óriási tekintélyét, hogy egyik tagjának, Pârnu vornicnak felesége, legalább hír szerint, IV. Basaraba Tepelessal, sógornője pedig Nagy Raduval állt benső kapcsolatban, s utóbb, éppen erre a kapcsolatra hivatkozva, mindkét asszony gyermeke elnyerte a vajdai széket is.⁴⁷

A döntő újítást Alexandru Cornea már többször említett bojárjainak tetteiben látjuk, akik elégületlenek lévén előző urukkal, meggyilkolták azt és csak ezután néztek körül, hogy kit ültethetnének a helyébe. Választásuk Corneára esett, aki — Ureche szerint — azelőtt egyikük szolgája volt, szerintük azonban a vajdák véreből származott, tehát joga volt az uralomra. Szemmellátható, hogy a vajdai vér eredendő jogainak meggyökeresedett tanával Cornea bojárjai sem mertek, talán nem is akartak szembehelyezkedni. Azonban világos kifejezésre juttattak két más elvet, melyek régóta

⁴⁷ Filitti: Banatul Olteniei 57., 61—63. l. — Neagoe és Drăgan feleségének származására uo. 67. l. 520. jz.

értek a román államfejlődésben, de ilyen határozott, megfogható alakot először most öltöttek: az egyik, hogy a bojároknak (tehát nem egy más trónkövetelőnek, hanem maguknak az ország előkelőinek) joguk van az uralomtól, sőt az élettől is megfosztani azt az uralkodót, akinek kormányzásával elégedetlenek; a másik, hogy a tanács tagjainak joguk van megválasztani, hogy kit ültessenek a megürült vajdai székre.

Tanulságos volna, de tárgyunktól túlságosan messzire vinne, ha megkísérelnők kinyomozni, milyen csírákból fakadt, minő előzményekre támaszkodott, mikor, hogyan, mennyire érvényesült ez a két új elv a román államfejlődésben. Addig is, amíg — reméljük — módunkban lesz elvésezni ezt a munkát, két körülményt szeretnénk hangsúlyozni. Egyrészt: a bojárok uralomfosztó jogát (mely nem szükségképen jelentett gyilkosságot, megnyilvánulhatott például külső erők igénybevétele, portai bepanaszlás stb. formájában) a vajdák a fejlődés következő korszakában sem ismerték el; innen az elkeseredett küzdelmek, most már nem egyes trónkövetelők és pártjaik, hanem egyik oldalon a hatalmát féltő uralkodó, másikon a hatalomra törő nagyúri réteg közt, melyek annyira jellemzőek a román államok belső életében a XVI. század közepe után. Másrészt: a tanács választási joga még hosszú ideig nem érvényesült teljes erővel, nemcsak kifelé, külügyi vonatkozásban (ahol például szultáni nemtetszés tehetett vitássá vagy hatálytalanná), hanem befelé, az ország közvéleményében sem, minthogy a gyakorlatban eleinte csak a dinasztia körére szorítkozott. Egymáshoz símult a két ellentétes elv, a választási és az öröklési, természetesen nem zökkenők és hullámlások nélkül. S éppen ezek a zökkenések adják kezünkbe a kulcsot a román államfejlődés második — Panaitescutól „arisztokratikusnak“ nevezett — nagy korszaka megismeréséhez.

Mondanunk sem kell, a bojárok választó és trónfosztó jogának akármilyen kezdetleges, tapogatózó formában való felbukkanása a dinasztikus elv uralmának végét jelzi. A változást más jelenségek is világosan mutatják. Az elv ereje csökkent, a dinasztia tekintélye, az „os domnesc“ varázsa szétfoszlóban volt. A homályos származású, alacsony sorból váratlanul felemelkedő, bojárpartok hatalmi törekvéseinek cégerül szolgáló trónkövetelők hosszú sora mind hozzájárult ennek a folyamatnak beteljesedéséhez. A vérvarázserejének misztikus hite, mely a román államfejlődés dinasztikus korszakát jellemzi, a XVI. század végére kiapad. Több példáját idéztük, hogy a századforduló táján már nőági, oldalági, sőt ennél is bizonytalanabb kapcsolatokat elegendőnek tartottak a jogos trónöröklés bizonyítására. A XVII. század elején még világosabb példákat látunk. 1633-ban például egy havaselvi trónkövetelő, Neagu, a tãrgșori Mihai Grecu fia azon az alapon mondja magát „Basarab vajda fiának“, hogy családját Mihai Viteazul — vajda, de maga sem a dinasztia kétségtelen tagja! — segítette, miközben benső kapcsolatban állt apjának nővérével, vagyis a „jogos“ trón-

követelő — nagynénjével!⁴⁸ Más esetben már nem is az a fontos, hogy valaki az ország régi dinasztiajának, hanem, hogy egy valamilyen dinasztiajának tagja legyen. Petru Schiopul például, aki, miután a szultán Ioan cel Cumplit kivégzése után Moldva vajdaságába ültette, „dominus ac verus haeres“-nek címezte magát, a — havaselvi vajda, Mircea fia volt. Esetén, s az utána következő még különösebbeken már senki sem ütődött meg; száz évvel azelőtt ilyesmi egyszerűen elképzelhetetlen lett volna.

*

Összefoglalván vizsgálódásaink eredményeit, megállapíthatjuk, hogy a román államfejlődés első századaiban, amikor az ország az uralkodó „öröklött birtokának“, az uralkodás pedig egy család vérszerinti leszármazóiban öröklődő képességnek számított, az államfői méltóság betöltése mindkét vajdaságban a dinasztikus elv széles értelmezésű, de szigorú és következetes érvényesítésével történt. Uralkodó nem lehetett más, mint a dinasztia egyenes férfiági leszármazója. A leszármazás kritériumának a közvetlen vérségi kapcsolatot tekintették, s ezen felül más korlátozást nem ismertek. Tehát egyrészt törvényes és törvénytelen ivadékok, másrészt a család összes — fel- és lemenő, vagy oldalági — férfitagjai egyaránt igényt emelhetek az uralomra. Azok az időnként megismételt kísérletek, melyek az illetékesség körét a primogenitura elvének megfelelően igyekeztek szűkíteni, nem vezettek eredményre. A dinasztikus öröklés elvének román földön honos formája csupán egyetlen korlátozó szempontot ismert: a testi alkalmatlanság (csonkaság, tisztátalanság) kritériumát, melynek fogalma utóbb — korszakunk vége felé, vagy inkább már a fejlődés következő szakaszán — a nyugati országok idoneitas-tanához hasonlóan, de annál jóval kisebb mértékben, vallási-erkölcsi tartalmakkal (istentelenség, hatalommal visszaélés) bővült.

Az öröklés szabályainak ez a nagyon tág megfogalmazása ismétlődő zavarokra vezetett. A dinasztia tagjai, akik elvben egyforma joggal pályázhattak az uralomra, minden eszközt megragadtak, hogy vetélytársaiktól megszabaduljanak. Ezekben a családi küzdelmekben az ország népe nem vett részt, mert a trónbetöltés kérdését az érdekeltek magánügyének tekintették, melybe közembernek nincs joga beleavatkozni, legfeljebb abban az esetben, ha maga is valamelyik igényjogosult kíséretének tagja s mint ilyen, urának érdekeit képviseli.

Kétségtelen, hogy ezek a körülmények alapvetően fontos hatást gyakoroltak a román államok fejlődésére. Míg egyfelől a dinasztia pusztá megléte bizonyos állandóságot, folytonosságot jelentett az államélet kezdeti szakaszán, amikor állam és társadalom szilárd felépítésű, intézményes keretek híján, a belső alapvetés, az elsődleges osztódás szétfolyó állapotában volt, addig másfelől az

⁴⁸ Filitti: Banatul Olteniei 53. l.

öröklési rend laza tágkörösége állandó nyugtalanság, bizonytalanság forrása lett, aminek kedvezőtlen hatásait sem a politika, az országközi összeköttetések, sem a belső szervezés, állam és társadalom lényeges, funkcionális kapcsolatainak alakulásában nem nehéz észrevenni.

Hátra volna még válaszolnunk arra a kérdésre, mely önként merül fel a dinasztikus elv vajdaságbeli formáinak s jelentős hatásainak láttán: vajjon a román fejlődés őstalajából, növényyszerű természetességgel sarjadt-e ki, vagy — ha nem — honnan került oda és hogyan illeszkedett bele a fejlődés más vonásainak összeségébe. Erre a kérdésre nem könnyű megfelelni. Ahhoz, hogy ezt megtehesük, jobban kellene ismernünk a román társadalom középkori viszonyait, mint ahogy most, ilyen irányú kutatások kezdetén ismerhetjük. Akkor biztosabb alapokról indulhatnánk el azoknak az összehasonlításoknak és kapcsolatkutatásoknak megtételére, melyek effajta kérdések megvilágításához okvetlenül szükségesek.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk: az, hogy a román nép államainak fejlődésében a dinasztikus elv valaminő nyomára bukkanunk, önmagában egyáltalán nem teszi szükségessé külső átvétel feltételezését. Megvolt ez az elv a politikai-társadalmi fejlődés bizonyos fokán Eurázia összes népénél. A románság a XIV. században éri el a fejlődésnek ezt a fokát; abban tehát, hogy a dinasztikus elv ugyanakkor felmerül politikai gyakorlatában, nem találhatunk semmi meglepőt. Gondolkodóba ejt azonban két körülmény. Az egyik, hogy a formák, melyekben az elv kifejezésre jut, élesen elkülönülnek a románság társadalmi és politikai fejlődésének más egykorú adatokból kirajzolódó formavilágától; a másik, hogy — egyes, kétségkívül másodlagos vonásokat leszámítva — ugyanilyen élesen eltérnek a környező keresztény népek gyakorlatában megszokott jelenségektől. Az első körülmény arra vall, hogy a dinasztikus elv, vajdaságbeli formájában, nem a román fejlődés ősi, természetes növénye, hanem legalább lényegében idegen átvétel: a második arra, hogy alapjaiban nemkeresztény környezet alakította ki.

Lássuk közelebbről. A fentebb kielemezett, jellemzőnek talált vonások közül a vér misztikus erejébe vetett hit a legkevésbé jellegzetes: mindenütt megvolt, bár — és ez már figyelemreméltó — a nyugati, illetve általában: keresztény fejlődésterületen erre a korra elhalványult, más kritériumok (törvényesség, alkalmasság stb.) által leszűkített körében is megalkudott egyéb, eredetükben idegen elemekkel, aminő például a felkenés, az egyházi beavatkozásban érvényesülő isteni kegyelem motívuma. A román fejlődésben is világos nyomait láttuk annak, hogy ilyenfajta, keresztény vallásos elemek megpróbálták ellágyítani a vérségi jog merev és rideg értelmezését: találkoztunk az isteni kegyelmet jelképező felkenés szertartásával s halvány nyomokban az alkalmasság új felfogásával is; csakhogy ezek a vérségi elv erejét a legkevésbé sem csökkentették. Nyilvánvaló, hogy a dinasztikus elv román gyakorlata

olyan formák hatása alatt fejlődött, melyekben ilyen elemek is érvényesültek; de nem ezekből a formákból fakadt.

A törvényesség kellékének teljes hiánya még kétségtelenebbé teszi, hogy a román dinasztikus elv gyökereit nem kereshetjük a nyugati népek, vagy a magyarok és lengyelek azokéhoz hasonló berendezkedéseiben: ott a fejedelmi bastardoknak koronként lehetnek bizonyos előjogaik, de a trónöröklésből szigorúan ki voltak zárva. Az uralom határozottan egyéni jellege, akár területi, akár másfajta megosztására irányuló törekvések teljes hiánya — illetve Iliás és István egyetlen ilyenfajta kísérletének esetében: nyilvánvalóan másodlagos, nem a hazai gyakorlatban gyökerező volta — a keleti keresztény népek, északi és déli szlávok berendezéseitől különböztetik meg a román fejlődést, minthogy azoknál a hatalom megosztásának legkülönbözőbb formái csaknem törvényszerű állandósággal kísérik a dinasztikus elv felbukkanásait. Mi marad ezek után? A keleti, nemkeresztény szomszédok, törökök és kipcsákiak dinasztikus gyakorlata, melyben a vér mágikus erejének ugyanolyan, sőt még fokozottabb tiszteletét, az uralomöröklésben érdekelték körének ugyanolyan tág értelmezését, a törvényesség és — a testi alkalmatlanság, „tisztátalanság“ kritériumát leszámítva — egyéb megkötések teljes hiányát látjuk, mint román területen. Ugyanide utal a dinasztia tagjainak az örökösödési szabályok fogyasztosságából eredő, állandó ellentéte s az ebből fakadó folytonos küzdelmek, véres rokonirtások szokása, melyet a kipcsákiaknál és az oszmántörököknél egyaránt megtalálunk. Hogy csak egy példát idézzünk, I. Bajazid, amikor apja halála után Rigómezőn szultánná emelik, első dolgának tartja, hogy testvérét, Szulejmánt magához csalja és meggyilkoltassa „a török uralkodók ama szokása szerint, hogy testvéreiket felkoncolják“.⁴⁹ Bizánci szerző, törökökről írta; de olyan, mintha Forgách, vagy kortársai jellemzését olvasnók a vajdasági viszonyokról.

Nézetünk szerint ezek az általános egyezések önmagukban is meggyőző erővel bizonyítják, hogy a dinasztikus elv román alapprofának forrását nem keresztény, hanem keleti, közelebről török-tatár kultúrterületen kell keresni. Még határozottabban indít erre a fellevésre a román dinasztikus gyakorlat két jellegzetes vonása, melyek mögött alapvetően fontos tárgyi, illetőleg szemléleti azonosság, közvetlen átvétel húzódik meg. Mint láttuk, a románok „os domnes“, azaz „uralkodói csont“ kifejezéssel jelölték a „fejedelmi vér, nemzetség“ fogalmát, azt a származásrendi kapcsolatot, ami az uralom jogosságának legfőbb — mondhatni: egyetlen — kritériuma volt. A „csont“ fogalmának ilyen értelmű használata Európától tudomásunk szerint egészen idegen. Annál gyakoribb a török népeknél, melyek a származáson alapuló társadalmi-jogi helyzetet a legújabb időkig így, „csont“ — és nem vér — szerint számították. Hogy csak egy példát említsünk,

⁴⁹ Chalkokondylas, bonni kiad. 58—59. l.

a kazak-kirgizek a XIX. század derekán „fehér csont“ néven különböztették meg uralkodó osztályukat — melynek kiváltságos helyzete származásrendi kapcsolatokon alapult — a „fekete csontnak“ nevezett közrendűek tömegétől.⁵⁰

Első pillantásra kevésbé világos a helyzet a másik, véleményünk szerint közvetlen átvételre mutató sajátosság, a vajdafiak megbélyegzése tekintetében. Ezt a szokást egy nyugati műveltségű XVI. századi elbeszélő, mint láttuk, racionálisan, célszerűségi szempontból igyekezett megmagyarázni, nem tudjuk, vajjon saját feje után, vagy román informátorainak véleménye alapján. Az utóbbi eshetőség sem tekinthető kizártnak: elképzelhető ugyanis, hogy a XVI. század románja, sőt maga az uralkodócsalád is már csak ilyen magyarázatot tartott elfogadhatónak. De a szokás gyökerei máshová nyúlnak vissza. Családtagok megkülönböztetésére sokkal könnyebb és kevésbé kellemetlen módok kínálkoztak, mint a tüzes vassal való megbélyegzés fájdalmas művelete; effajta eljárások mögött — a néprajzban járatosak számára nem szükséges hangsúlyozni — rendszerint világszemléleti ok, mágikus tartalom húzódik meg. Ha így áll a dolog, akkor ismét csak analógiák segíthetnek a probléma megfejtéséhez. Európában ilyet hiába keressünk, s futó áttekintés után úgy látszik, a török-tatár népeknél sem találunk pontosan megfelelőt. Megtalálhatjuk azonban a szellemi hátteret, melyben az önmagában érthetetlen szokás értelmet, jelentőséget kap. Török népeknél általánosan elterjedt eljárás az egy család, illetőleg közösség birtokállományába tartozó állatokat közös jellel bélyegezni meg (tamga), amit — jöllehet eredetileg egészen más célja volt — utóbb szintén gyakorlati okkal: a könnyebb megkülönböztetés racionális szempontjával magyaráztak. Az egybevetés nehézségét az okozza, hogy az egyik esetben emberek, a másokban állatok megjelöléséről van szó. Ez a nehézség azonban eloszlik, ha figyelembe vesszük, amit újabb kutatók írnak a tamga eredeti értelméről. E szerint a család, illetve közösség feje (az utódok szemléletével: névadó őse) varázsos hatalommal ren-

⁵⁰ L. pl. Vámbéry Á.: A török faj (Budapest, 1885) 348. l.: „A nemes (ak-szöng, fehér-csontú) a nép (kara-szöng, fekete-csontú) zömétől azáltal különbözik, hogy valamely szultán vagy baj vagy híres batir (hős, bátor) családjából származik.“ V. ö. A. de Levchine: Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Kirghiz-Kaissaks (Paris, 1840) 304—305. l.: „Le kost blanc ne se compose que des khans et de leurs descendants... On appelle kost noir non-seulement le bas peuple, mais aussi les anciens et les autres chefs qui n'ont pas de dignité héréditaire. D'après cette distinction, l'on dit: Voilà un sultan de pur kost blanc, parce qu'il descend d'un khan, tant par la ligne masculine que par la ligne féminine; et Celui-ci est de kost blanc mêlé, parce que sa mère est une femme du commun.“ (A „kost“ szó a török szöng=csont orosz fordítása.) — Németh Gyula egyetemi tanár úr szíves közlése szerint, melyért ezúton is szeretnék hálás köszönetet mondani, a „csont“ kifejezés már az orkhoni feliratokon szerepel „sörük“ formában; különböző alakjai (sörük, sök, süök stb.) széles területen élnek „nemzettség“ értelmében, így a kirgiz, csagatáj, altáj nyelvjárásokban.

delkezik, mellyel hozzátartozóinak sorsát — emberekét, állatokét, vagyontárgyakét egyaránt — kedvezően befolyásolja. De ahhoz, hogy ezt megtehesse, szükséges, hogy varázshatalmát kiterjessze, mintegy átöntse amazokba. Ez különböző módokon történhetik; ilyen például, hogy a közösség minden tagja — ismét nemcsak az emberek, hanem a birtokukban levő föld, az állatok, a tárgyak is — felveszik a családfő nevét, vagy — és itt érünk problémánk megfejtéséhez — a névvel egyenlő értékű *jelét*. Nem lehet kétséges, hogy a vajdafiak megbélyegzésének szokása egy ilyenfajta szemléletből fakadó eljárás, tehát a tamgával nem azonos, de azzal tartalmilag közel rokon török varázs-szertartás emlékét őrizte meg.⁵¹

Az elmondottakból, úgy véljük, kétséget kizáróan kiderül, hogy a dinasztikus elv román gyakorlatának a szomszédos keresztény népekétől gyökeresen különböző formái török-tatár forrásból származtak. Arra, hogy pontosabban melyik török-tatár néptől, csupán valószínűségi alapon, kizárásos módszerrel válaszolhatunk. A Dunavidék régebbi török látogatóit, köztük még a besenyőket és kúnokat is, eleve számításon kívül hagyhatjuk, egyrészt mert állami berendezéseiket kevéssé ismerjük, másrészt mert — ami sokkal fontosabb — politikai szereplésük jóval megelőzte a román államok kialakulását s így azok dinasztikus gyakorlatára aligha hathatott. Ugyancsak időbeli meggondolások következtében kell kikapcsolnunk vizsgálódásaink köréből az oszmántörököket. Igaz, hogy a XIV. század elejétől fogva mindkét vajdaság az ő nyomásuk, majd fokozódó befolyásuk alá került, tehát éppen nem lehetetlen, hogy államuk rendjének hatásai hozzájárultak a román államok belső életének, s így, esetleg, dinasztikus gyakorlatának fejlődéséhez; azonban ezek a hatások csak másodlagosak lehettek: az oszmántörökök később jelentek meg a Dunatájon, semhogy a román államok kialakításában, dinasztikus gyakorlatuk megalapozásában részt vehettek volna. Másképp áll a dolog a kipcsáki tatárokkal, akik a román államalapítást közvetlenül megelőző korban uralmuk alatt tartották a Dunatorkolat környékét s később is, jóideig számottevő politikai nyomást gyakoroltak erre a területre. Lehetetlen itt nem gondolnunk arra a feltevésre, melyet pár évvel ezelőtt Rásonyi Nagy László bocsátott közre, hogy t. i. az első román állam megalapítója, I. Basaraba maga is a kipcsáki kánok

⁵¹ A tamga szemléleti hátterére l. pl. László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete (Budapest, 1944) 236—237. l.: „...a nagycsalád fejében egyesül mindannak jóléte, ami uralma alá tartozik ... A család egésze tehát azonosult a családfővel, s ezt az azonosságot kifelé mint egy védőpaizs a név varázsa valóította meg. Ezért kapta a falu (nagycsalád) egész területével együtt a nevet, s ez a mélyebb értelme annak is, hogy az állatállományt ellátták a névvel egyenértékű jellel.“ — Kedves kötelességemnek tartom, hogy ezen a helyen is köszönetemet fejezzem ki Alföldi András egyetemi tanár úrnak, aki elsőnek hívta fel figyelmemet a tamga jelentőségére s munkám során értékes útbaigazításokkal támogatott erre, valamint egyéb török-román szemléletbeli egyezésekre nézve.

dinasztiájából származott.⁵² Abban az esetben, ha elfogadjuk ezt a nyelvészeti és történeti érvekkel sokfelől támogatható elméletet, akkor — és csakis akkor — könnyen megmagyarázhatjuk a román dinasztikus elvnek a környező keresztény népek gyakorlatától elütő, s a török-tatár formákkal egyező sajátosságait: Basaraba egyszerűen a kipszákiaknál megszokott formákat ültette át új hazájába s innen terjedtek át azok — a kezdeti válságok lezajlása után — a másik vajdaságba, melynek fejlődése talán egy árnyalattal kevésbé mutatja a „pogány“ vonásokat és közelebb áll a keresztény szomszédokéhoz (gondoljunk itt akár Iliás litvánjellegű uralomosztási kísérletére, akár a felkenés motívumának moldvai forrásokban Havaselvét megelőző hangsúlyozására), mint Basaraba országa.

Ismételjük, a források szűkszávisága, az összehasonlító anyag gyér volta s az ilyenirányú kutatások kezdetlegessége nem engedik, hogy ebben a kérdésben határozottan állást foglaljunk. A fentebbi fejtegetés munkahipotézisül szolgál, egyébként megmagyarázhatatlannak látszó tények magyarázatának első és ideiglenes kísérleteképen. Tény belőle annyi, hogy a dinasztikus elvnek a román államfejlődésben mutatkozó formája alapvető egyezéseket mutat a nemkeresztény szomszédnépek: törökök és tatárok gyakorlatával, és lényeges pontokban eltér a keresztény népek berendezkedéseitől, amelyekhez egyébként a román állam és társadalom szervezete jóval közelebb áll. Ez csak úgy magyarázható, hogy alapjaiban onnan eredt és később, másodlagos vonásaiban alkalmazkodott emezekhez, újabb érdekes adalékul egyrészt annak a szintetizáló törekvésnek, mely a románság középkori történetét minden téren annyira jellemzi, másrészt annak a mélyenjáró, s nagy vonalakban már régóta sejtett, részleteiben azonban mindmáig alig ismert hatásnak, melyet a török-tatár népek gyakoroltak Kelet-Európa társadalmainak és politikai életformáinak fejlődésére.

ELEKES LAJOS

⁵² Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des Roumains. Archivum Europae Centro-Orientalis, 1935.

A RÓMAI TÁRSADALOM LEGRÉGIBB SZERVEZETÉHEZ

A legrégebbi római történet kutatása a század eleje óta egyre inkább a régészet, a nyelvészet, az ethnológia, az összehasonlító jogtörténet és a vallástudomány területére került át. Mióta a multszázad végén a forrpontra jutott történeti hyperkritika a tradíció adatait, a Cicero-Livius-Dionysios-féle értesüléseket éppen úgy kétségbevonta, mint Diodoros történeti forrásértékét, a történészek többsége óvakodott attól, hogy a legrégebbi római történet ingoványos területén a rekonstrukció munkájába fogjon. Az inkább analitikus jellegű történeti vizsgálatok mellett, a mult század vége óta nagy intenzitással folyó régészeti kutatások ugyan nagy leletanyagot tártak fel, melynek révén a legrégebbi római és itáliai kultúrák ismerete, szinte a történeti megismerés világosságába került, mégis ezeknek az eredményeknek elsősorban a nyelvészet, az ethnológia, az összehasonlító jogtörténet és vallástudomány látta hasznát. A történetkutatás szívesen átengedte a sok veszéllyel járó és kevés sikerrel kecsegtető búvárkodás munkáját ezeknek a tudományoknak, a maga érdeklődési körét pedig olyan területekre koncentrált, ahol a források nagyobb száma és megbízhatósága a siker nagyobb reményével kecsegtetett.¹ Különösen áll ez a római társadalomtörténet régebbi szakaszainak a kutatására. A köztársaság korának nemesi társadalmára és annak története, főleg Münzer alapvető vizsgálatait nyomán, ma már tisztán áll előttünk.² A királyság és a korai-köztársaság korának társadalmára és intézményeire vonatkozó kutatások azonban alig haladtak túl azokon az eredményeken, melyek a legnagyobb történetíró, Th. Mommsen munkáiból kibontakoztak.³ Pedig azóta a történeti kutatások lehetőségei jelentősen kibővültek. A gazdag régészeti leletek a történeti rekonstrukció szempontjából nemcsak új forrásanyag gyanánt jönnek számba, hanem a század elején hitelét veszített tradíció rehabilitálását is sokszor lehetővé teszik. A nyelvészeti kutatások a régi Itália népeinek nyelvemlékeit olyan mértékig megvilágították, hogy ma már az etruszk és a többi itáliai állam régi történetét párhuzamba állíthatjuk a római fejlődéssel, és az analógiák mellett figyelemre méltó kölcsönhatásokat is megállapíthatunk. E kutatások fényénél igazolást nyertek azok a történet-

¹ A legrégebbi római történeti kutatás történetére I.: C. Barbagallo, *il problema delle origini di Roma*, Milano, 1926. Részletes irodalom *Piganiol*-nál, *Histoire de Rome*, Paris, 1939.

² *Römische Adelsparteien u. Adelsfamilien*, Stuttgart, 1920

³ V. ö. Fr. Leifer: *Studien zum antiken Führeramt I*, *Klio*, Beiheft, XXIII. 1931. 71. sk.

⁴ I. Scott: *Early Roman tradition in the light of Archaeology*, *Memoirs of the Am. Academy in Rome VII*. 1929.

írók, akik először hívták fel a figyelmet arra, hogy főleg a legrégebb korszakokban Róma története függvénye, s nem is különösen jelentős tényezője az itáliai történetnek.⁵ A nyelvészet érdeme viszont, hogy Róma és az etruszkok viszonyát, melyről a római tradíció nemzeti lüszkeségből hallgatott és amelyről Mommsen, sőt még Beloch sem vett tudomást, a maga jelentősége szerint — olykor azon túl is — értékelte. A különböző területeken végzett kutatások ilyen módon sok értékes anyaggal szolgáltak, melyek a régi római történet modern szintézisének a lehetőségével kecsegtettek. Attól azonban, hogy a rendelkezésre álló mozaikokból megkíséreljék a történeti összefoglalást, a feladat nehézsége mellett még az is visszatartotta a kutatókat, hogy hiányzott a szempont, mely a szintézis egységét biztosíthatta volna.⁶ Ami nagy összefoglaló munka mégis megjelent, az vagy anyag elégtelensége, vagy a szempontok fogyatékoossága miatt nem képviselte a tudomány modern állását.⁷ A nagy összefoglaló aspectust azután a vallástörténeti kutatás találta meg, mely a római vallás legrégebb rétegében az etruszk és görög rétegeket feltárta, s ezzel lehetővé tette nemcsak azt, hogy a régi római vallás történetét egy nagy, Itáliát és Görögországot is magába foglaló egység szempontjából bontakoztassa ki, hanem a római történet régi korszakait is új oldalokról és egy nagy történeti összefüggés szempontjából szerkessze újjá.⁸ A vallástörténet nagyformátumú kutatója, Fr. Altheim így jutott el a régi itáliai és római történet új nagy szintetikus képéhez, melyben a tradíció alapján álló Niebuhr—Mommsen-féle iskola eredményeit az új kutatások szemszögéből értékelve és tovább fejlesztve, a legrégebb római társadalom és állam történetének problémáit ismét a tudományos aktualitások vonalába állította.⁹ Az Altheimnél feltűnő szempontok helyességét a kutatás nagyrészt elismerte, de éppen a szubjektív meggyőzés művészete, mely Altheim műveit jellemzi, hozta magával, hogy műve inkább kritikuskokra, mint folytatókra talált.¹⁰ Az alábbi fejtegetések, melyek sok tekintetben éppen az Altheim által felvetett problémákhoz kapcsolódnak, nem ölelik fel a legrégebb római társadalomszervezet valamennyi kérdését; ez nem is céljuk. Mindössze állást kívánnak foglalni a legrégebb római társadalomtörténet néhány problémájával szemben a rendelkezésre álló források és a modern kutatások eredményeinek a felhasználásával.

A Cicero—Livius—Dionysios-féle tradíció a római társadalom legrégebb szerkezetét az államalapító királynak, Romulusnak tulajdonítja. Romulustól származik — e szerint — a népnek 3 tribusba, 30 curiába és 300 gensre való felosztása s ugyanőtőle ered az a másik beosztás, melynek a római társadalom két osztálya, a nemesek (patricii)

⁵ K. J. Beloch: Gereke-Norden, Einleitung III. 160. sk. E. Kornemann Intern. Monatsschrift (1920) 487.

⁶ Ez főleg a kritikai irányra, elsősorban Paisnak és követőinek műveire érvényes.

⁷ V. ö. az 1930 előtti nagy történeti összefoglalásokat, E. Pais, G. de Sanctis, K. J. Beloch stb. műveit.

⁸ Altheim: Römische Religionsgeschichte I—III, Berlin-Leipzig 1931—1933; A history of Roman religion, London, 1938.

⁹ Epochen der römischen Geschichte I. Frankfurt 1934, Italien und Rom I—II. Amsterdam-Leipzig 1941.

¹⁰ V. ö. G. Dumézil: Les débuts de la religion romaine, Mémorial des Études latines, Paris 1943. 316. skk. 1.

és a köznép (plebs) köszöni eredetét.¹¹ Ugyanezen hagyomány szerint, a plebejusok régen cliensi viszonyban állottak a patriciusokkal; ezek, mint patronusok fogadták amazokat védelmükbe.¹² Feltűnő, hogy míg a patriciusok és plebejusok ősi kapcsolatait, elsősorban a cliensi viszonyt, a tradíció részletesen előadja, addig a tribus, curia és gens felosztásról elég szűkszavúan emlékezik meg.¹³ A kétféle társadalmi tagozódás iránt mutatkozó különböző mértékű érdeklődés nemcsak abból ered, hogy a későbbi történet szempontjából sokkal jelentősebb volt a patriciusok és plebs viszonya, mint az akkor már jelentőségben lehangyolalt nemzetségi szervezet, a tribusok, a curiák és gensok sorsa. Ha ez utóbbiakra vonatkozólag az irodalmi források hivatkozásait összegyűjtjük, a talált adatok szűkszavúsága arra mutat, hogy a rómaiak visszaemlékezése meglehetősen elmosódott arra a korra vonatkozólag, melyben a római társadalom nemzetségi alapú tagozódása még jelentős volt. A régi római társadalom rekonstrukciójára törekvő történeti kutatás azonban nem maradhatott meg azoknál a szűkszavú primitív magyarázatoknál, melyeket a késői latin és görög írók nyújtottak a római társadalom ősi tagozódásáról. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a római társadalom ősi szervezetének karakterét nem a patriciusok és plebejusok jogállása, hanem a nemesi társadalomnak az a felépítése adja meg, melyről a késői hagyomány a tribusok, a curiák és a gensok emlékét megőrizte. A modern kutatások még a vallástörténeti irányú fellépése előtt megállapították, hogy jelentése szerint a *tribus* szó valamilyen felosztást jelöl; s csakugyan a speciális kutatások nyomán kiderült, hogy ősi értelmében nem területi, hanem törzsi felosztás volt.¹⁴ Az Itália egyéb vidékein, főleg az unbr-sabell népek között, de más tájékon is feltűnő területi tribusok a törzsi beosztás átvétele nyomán keletkeztek. Az ősi tribus-beosztás még a törzsi egységen belül történt, a későbbi tribusok viszont már a helyi felosztást valósították meg. Hasonló volt a helyzet a rómaiaknál is, akiknél a tradíció és az antiquarius kutatás az itáliaiak mindkét ágára jellemző tribus-beosztás emlékét fenntartotta.¹⁵

Az itáliai és görög analógiák alapján a három nemzetségi tribust az ősi latin törzsfelosztás emlékének nyilvánította a jogtörténeti kutatás, ennél többet azonban a források töredékessége miatt nem tudott rólok megállapítani.¹⁶ Kedvezőbb helyzetben volt a kutatás a *curiák* tekintetében. A forrásokból kétségtelenül kitűnt, hogy ez a nemzetségi szervezetre épült társadalmi beosztás, — bár a tradíció szerint a tribusokkal egyidejű eredetre tekinthet vissza —, túlélte a királyság korát, hiszen egészen a köztársaság végéig sűrűn találkozunk említésével. A tradíció szerint Romulus osztotta fel a népet 30 curiára és

¹¹ V. ö. Liv. I. 13, 6., Dion. Hal. II. 7., 8., 9.

¹² Cic. de rep. 2, 16., Dion. Hal. II. 9., 10.

¹³ Az ide vonatkozó adatok összegyűjtése, PW VI. A2, 2492. IV. 1815. sk., VII. 1176. sk.

¹⁴ V. ö. E. Täubler: Die umbrisch-sabellischen u. die römischen Tribus, Sitzungsber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss. XX. 1929/30. 4. fasc; A Momigliano, Tribu umbro-sabelle e tribu romane, Bollettino della Comm. Arch. comunale in Roma, 1933. 228; W. Peremans, Note sur les tribus et curies de la Rome primitive, L'Antiquité classique, V. 1936. 443. sk. 1.

¹⁵ A tribusokra vonatkozó forráshelyekre W. Kubitschek: Tribus PW VI A2. 2492. sk.

¹⁶ V. ö. P. de Francisci: Storia del diritto romano I. 1931. 135.

ugyanennyi curia, ha a végén már csak jelképesen is, még a köztársaság alkonyán is megvolt. Minden curia 10 genset foglalt magába és már a legrégebb naptár számontartott ünnepeket, melyeken a curiák áldozatokat mutattak be.¹⁷ Ezeket az áldozatokat még a köztársaság végén is a curiák végezték el, amint hogy a maguk gyűlésein, a comitia curiatan választották előljárójukat, a curio maximust is, aki a flamen curialis-szal és egy lictorral végezte a szükséges vallási szertartásokat.¹⁸ Bár a források és ezek alapján a tudományos irodalom a curiák lokális jelentőségét is kiemelik, ami valószínűleg a közös nemzeti birtok reminiscenciája, kétségtelen, hogy igazi karakterüket a nemzeti szervezet adta meg. Ez tűnik ki abból az excluditívásból, melyről a curiák gyűlései még a történeti korban sem mondtak le. A curiákhoz csak patriciusok tartozhattak, de mindenesetre csak ők rendelkeztek szavazati joggal a comitia curiatan. Mommsen szerint ugyan a centuriális államrend bevezetése óta plebejusok is szavaztak a curiák gyűlésén,¹⁹ de ebből pozitívum csak az, hogy 209-ben Kr. e. a néptribunusok közbelépése után egy plebejust választottak curio maximussá.²⁰

Az a történeti tény, hogy a plebejusi egyenjogúság követelése koráig a curiák, mint politikai és vallási szervek a római állam és társadalom gerincét képezték, már a kutatás régebbi fokán nyilvánvalóbbá tette, hogy a curiák esetében ősi társadalmi intézményről van szó, mely nemcsak elválaszthatatlan a nemzeti szervezettől, hanem annak természetes továbbfejlődése. A nemzeti társadalom létrehozható köztársaság nemcsak a curiák jelentősége, hanem keletkezésük szempontjából is sokatmondó. Ha ez utóbbi megállapításával nem is foglalkoztak speciális kutatások, a jogtörténeti vizsgálat egyidejűnek vette őket az ősi tribusokkal.²¹ Ez annál jogosabbnak tűnhetett fel, mert igen sűrűn együtt fordulnak elő, főleg itáliai emlékeken. Magának a curia szónak nyelvészeti analízise: coviria²² (férfiak gyűlékezete) is egészen a legújabb időkig alátámasztotta azt a nézetet, hogy a curiák képezték azt a közjogi szervezetet, melyen keresztül a gensi társadalom a maga közösségi akaratát vallási és politikai téren érvényesítette.²³

A tribus- és curia-szervezet ősi itáliai jellegét először Beloch,²⁴ majd a vallástörténeti irány képviselője, Altheim vette tagadásba.²⁵ Altheim sem a tribus-, sem a curia-beosztást nem tekinti Rómában a nemzeti társadalom természetes fejlődés útján létrejött szervezetének, hanem az etruszkorszak újításának. Szerinte az a körülmény, hogy a legrégebb naptár, mely az állam kultuszait tartalmazza, a nép curiákra való beosztását már feltételezi, bizonyíték rá, hogy az állammá szerveződés éppen a curiákra való beosztás által kezdődött.

¹⁷ V. ö. Kübler: Curia, PW VI. 1815. sk.

¹⁸ V. ö. Kübler: Curio, PW IV. 1836. sk.

¹⁹ Römisches Staatsrecht III. 92. l.

²⁰ Liv. XXVII. 8. l.

²¹ B. Kübler: Geschichte des röm. Rechts, Leipzig-Erlangen 1925, De Francisci: id. m. id. h. Beloch: Römische Geschichte 268 l.

²² Pott: Etym. Forsch. I. 123, II. 413, Kretschmer: Glotta 10, 150. sk., 13, 136.

²³ M. Weber: Wirtschaft u. Gesellschaft² 553. sk.

²⁴ Römische Geschichte, Berlin u. Leipzig 1926, 270 sk.

²⁵ Epochen I. 79. sk.

Altheim szerint az ősi nemzetségi beosztást a Rómát alapító etruszk uralom keresztelte a mesterséges curia-beosztással, ilyen módon helyezvén az állameszme uralmát a nemzetségi kötelek fölé. A curia-beosztással függ össze, szerinte, a tribus-beosztás is. A régészeti megállapítások szerint, melyeket Altheim irányadókul fogad el, Róma két községből, a palatiumi latinok és a sabinok összeolvadásából keletkezett. Így tehát, Altheim szerint, a Ramnes, Tities és Luceres semmi esetre sem az ősi törzsbeosztás emléke, hanem a curiákhoz hasonlóan, mesterséges állami konstrukció, mellyel az ősi kettősséget hármasságá akarták átalakítani. A tribusok is, — állítja Altheim — éppúgy mint a curiák, az etruszk-kor alkotásai.²⁶ Bizonyítékul a nemzetségi tribusok nevére utal, melyről a nyelvészet az etruszk eredetet kétségtelenül megállapította.²⁷

A tribusoknak és curiáknak mesterséges, az állameszme jegyében létrejött intézmények gyanánt való felfogása, mint már említettem, nem Altheim eredeti meglátása, már Belochnál is megtalálható.²⁸ A curiákra vonatkozó altheimi koncepció pedig nem egy esetben Mommsen gondolatait fejlesztette tovább. A meggyőző beállítás az érvek frappáns csoportosítása és a vallástörténeti alapok alkalmazása, ami a régi kutatás módszereivel szemben novum, kétségtelenül Altheim érdeme.

A curiák szerepével foglalkozva, már Mommsen képtelenségnek minősítette a tradíciónak azt az adatát, hogy a curiához meghatározott számú gens tartozott.²⁹ Ezt a gondolatot felkarolva Altheim, további érveket keresett a curia-beosztás természetes ősi nemzetségi jellege ellen.³⁰ Csakhogy, ha a curiának a meghatározott számú genssekkel való kapcsolata nem is igaz, — mint Mommsen helyesen észrevette —, ez nem a curiák mesterséges intézményként való életrehívása hanem éppen ősi társadalmi beosztásként való elismerése mellett bizonyít. Éppen Mommsen mutatott rá egyik jelentős tanulmányában arra, hogy a tradíció szerint Romulus korában fennálló 300 nemzetség 367 táján 22-re zsugorodott össze.³¹ A genssek kihalása azonban egyáltalán nem befolyásolta a curiák számát, hiszen, mint ismeretes, még a köztársaság végén is, — igaz, hogy csak szimbólikusan — fenntartották a 30 curiát. Ebből félreérthetetlenül következik, hogy egyfelől a curiák léte nem függött a genssek meghatározott számától, másfelől pedig, hogy a curiák esetében többről és másról van szó, mint egyszerű kormányzati reformról, mely a maga születését egy múlt uralmi rendszer újításának köszönhette.

Ha a Rómát városállamává szervező etruszk királyság léptette volna életbe a curia-rendszert a nemzetségi szervezet ellen, akkor annak fenntartása azután, hogy a nemzetségek etruszk-ellenes reakciója a Tarquiniusokat elűzte Rómából, értelmetlen lett volna. Már pedig a curiák politikai jelentőségét, mint a későbbi fejlődés bizonyítja, nem érintette az etruszk uralom bukása, a curiák a centurialis rendszer kialakulásáig a római alkotmány fontos pillérei maradtak. Vallási

²⁶ Epochen I. 85. sk.

²⁷ Schulze: Zur Gesch. lat. Eigennamen 1904. 218. l.

²⁸ L. a 24. j.-et.

²⁹ R. St. R. III. 12. 3. j.; 92. 104. 5. j.

³⁰ Epochen I. 80. sk.

³¹ Römische Forschungen I. 69. sk.

jelentőségük pedig szinte kortól függetlenül élt tovább a következő századokon át.

A fentiek alapján talán nem túlzott az a következtetés, hogy a curiák jelentősége túlmegy egy fontos kormányzati reform érvényén. Az a körülmény, hogy a patriciusok olyan makacsul ragaszkodtak hozzá, hogy a curiákban csak a régi nemzetségek leszármazói kapjanak helyet, és az állam még a köztársaság végén is fontosnak tartotta fenntartásukat éppen sacralis jellegüknél fogva, felülemeli ennek a társadalmi rendszernek a jelentőségét minden politikai változás és kormányzati reform kapcsolatán. A római állam és társadalom a curiákban még a köztársaság végén is az ősi római társadalom reprezentánsát s kultuszaiban a Rómát kis kezdetekből várossá majd nagyhatalommá tevő ősi istenek megnyerésének eszközeit látta.

Az etruszk uralmat követő korok tehát nem tesznek tanúságot a mellett, amit Altheim állít a curiák és tribusok keletkezéséről, hogy tudniillik nem ősi, hanem mesterséges társadalmi alakulatok, melyek éppen úgy mint a tribusok, a Róma feletti etruszk uralom alatt jöttek létre. Altheim szerint római államról az etruszk hódítás előtt nem is beszélhetünk, hiszen neve alapján maga Róma és első királya Romulus is etruszknak tekinthető. Altheim is, mint Mommsen, a királyságot egységes intézménynek tartja;³² csak hogy míg Mommsen, az etruszk fennhatóságot Róma felett nem vette számításba, Altheim a királyság korát az etruszk korszakkal azonosítja. Az etruszk nyelvészeti vonatkozások mellett bizonyítéknak tekinti a római vallás legrégebb rétegében feltűnő etruszk elemet. Ezt a legrégebb réteget már a curiák keletkezése után létrejött ősi naptár fenntartotta.

Ami a nyelvészeti érveket illeti, már Beloch túlzottnak tartotta azokat a messzemenő konzekvenciákat melyeket Schulze nyelvészeti eredményeiből a modern történetkutatás levont.³³ Ha nem is lehet követni Belochot az etruszk befolyás teljes elutasítását valló nézetében, az alábbi fejtegetések talán érveket szolgáltatnak annak bizonyítására, hogy a római állam alapítását és primitív társadalmi szervezetének kialakulását nem kapcsolhatjuk össze a Rómát mintegy 150 évig kormányzó etruszk uralommal. A tribusok problémáját egészen új, az Altheim-féle felfogást megdöntő világításba helyezték azok a széles alapon végzett kutatások, melyeket éppen vallástörténeti síkon, de az ethnologia és a régészet modern eredményeinek felhasználásával Alföldi András végzett.³⁴ Az euráziai népeknél, az ősi medve kultusszal kapcsolatban Alföldi a matriarchatusra jellegzetes társadalmi tagozódás nyomait ismerte fel. E vizsgálatok során fény derült arra, hogy az indogermánoknál, de más népeknél is — még az apajogú társadalmi rend legmarkánsabb képviselőit sem kivéve — a kultúra kezdetleges fokán egy hármastagozódású társadalmi rendszer vonásai figyelhetők meg, melyek a matriarchális fejlődésre vezethetők vissza. E kutatások keretében meggyőző érveléssel dönti el Alföldi az ősi római tribusok, a Ramnes, Tities és Luceres problémáját is. Vallástörténeti és régészeti alapokon tisztázva az ősi hármastagozódású és a

³² R. St. R. II. 10. sk.

³³ RG. 327. 1.

³⁴ Medve kultusz és anyajogú társadalmi szervezet Euráziában, Nyelvtud. Közl. 50. 1936. 5. skk. 1. V. ö. u. a.: A tarchan méltóságnév eredete, Magyar Nyelv 28. 1932. 205. skk. 1.

tribusok kapcsolatait, ezek eredeténél az etruszk befolyást éppenúgy kizártnak tartja, mint mesterséges kormányzati reformmal magyarázott származásukat. „A *tribus* ok nevét is nyugodtan érthetjük most harmadrész-eknek és kimondhatjuk, hogy nem lassú fejlődés, nem is törvényhozói aktus hozta létre őket, hanem egy ősi szakrális politikai szervezetforma bélyegét viselik magukon.”³⁵

Az Alföldi által felsorakoztatott bizonyítási anyag elég súlyos, hogy a *tribusok* kérdését eldöntöttnek tekintsük. A legújabb vallástörténeti kutatások további adatokkal támasztják alá e koncepció érvényét,³⁶ és ugyanezt mondhatjuk azokról az érvekről is, melyeket rokon tudományok területéről sorakoztathat fel a kutatás.

Az ősi három *tribus* etruszk elnevezése inkább ezek régi eredete mellett, mint etruszk származása mellett bizonyít. A *tribus*-beosztás az etruszkoknál hiányzik, éppen úgy, mint a *curia*-szervezet is. Az a homályos bizonyíték, mely ilyen irányban felbukkant, mint később látni fogjuk, téves alapokon nyugszik és a legmodernebb etruszkológia nem is vesz tudomást róla. A *tribus* és *curia* ősi itáliai szavak. Az etruszk társadalom legmagasabb szervezete a *lautn*, *lavtn*, mely a gensnek, a nemzetségnek felel meg. Ha a 3 *gens*i *tribus* etruszk nemzetségektől kapta nevét, az csak amellet bizonyít, hogy a törzsi *tribus* szervezet még érvényben volt akkor, mikor a rómaiak ősei az etruszkokkal érintkezésbe kerültek, másrészt arra vall, hogy az etruszk nyelvben hiányzott a *tribus*nak megfelelő szó.

Az ősi latin politikai organizáció, ha az etruszk hatás nyomai fel is tűnnek rajta, nem alakult át az etruszk uralom befolyása alatt.³⁷ A nyelvészeti elemek ezen a téren éppen olyan kevésbé meggyőzőek, mint az ősi vallási szervezetnek forrásainkban kimutatható nyomai.

A *curiák* kései etruszk kori eredete mellett Altheim a legpozitívabb érvet a vallástörténet síkján kereste. Szerinte a római vallás legrégebb rétegében feltűnő etruszk és görög istenségek ünnepeit már az ősi naptár fenntartotta, amely pedig már feltételezi a *curiák* fennállását. A naptár ugyanis számon tart olyan ünnepeket, melyeken a *curiák* mutatnak be áldozatokat.³⁸ Az nagyon plausibilis, hogy etruszk nemzetségi istenek szerepelnek a római vallás legrégebb rétegében: ez annál kevésbbé feltűnő, mert hiszen történeti tény, hogy egy etruszk *gens* (a Tarquiniusoké) elnyerte Róma trónját. Sőt olyan hangot is hallunk egy etruszkológus részéről, hogy a Róma fölötti uralom etruszk városok között váltakozott.³⁹ Az sem látszik valószínűtlennek, hogy mielőtt az etruszk dinasztia elfoglalta Rómában a trónt, már akadtak etruszk nemzetségek, melyeket a római nemzetségszervezet befogadott. Előfordulhatott, hogy etruszk nemzetségek, miután befogadták őket a *curiák*ba, fejlettebb vallási kultúrájukkal olyan tiszteletet szereztek *gens*i istenüknek, hogy a *curia* is áldozatot mutatott be neki.⁴⁰ Csak éppen arra nincs bizonyíték, ami az Altheim-féle felfogás mellett fontos érv lehetne, hogy tudniillik a Fornacalia és Fordi-

³⁵ Alföldi: id. ért. 16. l.

³⁶ G. Dumézil: Les débuts de la religion romaine, *Mémorial des Études latines*. Paris 1943. 325. skk. l. — V. ö. u. a.: Jupiter, Mars, Quirinus. Paris, 1941.

³⁷ V. ö. Leifer: *Studien* stb. 83. l.

³⁸ Wissowa: *Religion und Kultus der Römer* (1912.) 158., 192. l.

³⁹ Ducati: *Storia d'Italia* I. 142. l.

⁴⁰ V. ö. Varro, de F. I. VI. 23., PW IV. 1821., Altheim, RRg. I. 39.

cidia ünnepek áldozatai, melyek a curiák hatáskörébe tartoztak, etruszk eredetűek lennének. Van viszont a vallástörténeti adatok között egy, mely különös figyelmet érdemel. A curiák feladatához tartozott Iuno Quiritis v. Curitis tisztelete.⁴¹ Iuno kultuszának etruszk leszármaztatása ellen, mint láttuk, komoly érvek szólnak. Viszont a rómaiak történeti visszaemlékezése határozottan állást foglal a Curis-Quiris sabin provinciája mellett.⁴² A curia és Quiris szavaknak nyelvészetiileg is igazolt összefüggése⁴³ és a curiák ősi Iuno-tisztelete annál inkább a sabinok, jelen esetben a Rómát alapító ősi sabin elemek eredeti kultusza felé mutat, mivel a hármas törzs-beosztásnak, tehát a tribusoknak és maguknak a curiaknak éppen az itáliaiak umber-sabell ágánál vannak bizonyítható nyomai. Bár a curiák emléke latin nyelvterületen is fennmaradt,⁴⁴ nagyon valószínűnek látszik, hogy a Róma helyén fennállt két régi település, a latinoké és a sabinoké közül éppen az utóbbinak törzsi illetőleg nemzetségi beosztása lett irányadó a legrégebb római társadalom első állami jellegű szervezetének kialakulásában.

A vallástörténeti érvek tehát egészen más irányba mutatnak, mint Altheim állítja, és éppen nem valószínűsítik a curiák etruszk eredetét. Éppen olyan kevésbé meggyőzők, mint Ducati érvelése, aki Altheimhez hasonlóan, valószínűleg az ő nyomán, etruszk eredetűeknek tartja a római tribusokat.⁴⁵ A római példa mellett Ducati Mantuára hivatkozik, melynek társadalmi helyzetéről Vergilius és Servius emlékezik meg.⁴⁶ A Mantuára vonatkozó vergiliusi sor, melyet azután Servius magyaráz, homályos (gens illi triplex, populi sub gente quaterni), de ezt a homályt Servius magyarázata éppenséggel nem osztja el. Az az értelmezés viszont, melyet a kérdéses szövegnek Servius alapján Ducati ad, aki a gensét tribusnak, a quattuor populit pedig curiaknak minősíti, melyeknek élén lucumok állottak, semmi más, mint a 12 etruszk város-állam szövetségének a római tribus-, illetve curia-felosztással való összeegyeztetésére tett reménytelen kísérlet.

A nyelvészeti és vallástörténeti érvek tehát nem nyújtanak támpontot arra, hogy a római királyság történetét, Mommsent követve, egységes intézményként fogjuk fel, de nem támogatják Altheim teoriáját sem, mely a római királyságot és a római állam alapítását egynek veszi az etruszkok latiumi hódításának korszakával. A római társadalom és állam legrégebbi szervezetének és azon belül a tribus-beosztás és főleg a curiakon nyugvó alkotmány kérdésében a döntő érveket a jogtörténeti és társadalomtörténeti kutatásnak kell szolgáltatnia, amint hogy a felvetett probléma is elsősorban e két kutatási ág kompetenciájához tartozik.

A jogtörténeti kutatás a régészeti leletek alapján már régebben teljes határozottsággal állást foglalt a római királyság korának két periódusra való bontása mellett. E szerint a Kr. e. 7. sz. közepén

⁴¹ Az adatok PW IV. 1816.

⁴² V. ö. Ovid. Fasti II. 477., Fest. p. 254., Paul. p. 49., 64., Dionys. Hal. II. 50., Serv. Aen. I. 17. v. ö. E. Bickel: Beiträge zur röm. Religionsgeschichte, Rhein. Mus. N F. 71. 1916. 548. sk.

⁴³ Walde—Hofmann: Lat. Etymol. Wb.³ 315.

⁴⁴ Täubler: id. ért. 15.

⁴⁵ Storia d'Italia I. 202.

⁴⁶ Verg. Aen. X. 202., Serv. ad Aen. X. 201—203.

Rómában hatalomra került etruszk királyok korát megelőzte az úgynevezett lazialis kor (1000—650 Kr. e.), melyet — éppen úgy mint más indogermán népeknél —, a nemzetségek patriarchalis államszervezete és a választott királyság intézménye jellemez.⁴⁷ Az etruszk királyok uralomrajutása, e felfogás szerint is, nagy változást idézett elő a római állam alkotmányában. Az erős királyságnak ez a korszaka ismertette meg a rómaiakkal az államvezetés korlátlan és osztatlan hatalmát, sugárzó tekintélyét, az imperium eszméjét, melyet éppen úgy etruszk eredetűnek kell tartanunk, mint a végrehajtó hatalom egyéb jelvényeit és külső díszét.⁴⁸

Ismerve az etruszk nép sokágú gyökérzetéből táplálkozó fejlett vallási kultuszait, az imperium etruszk eredetével nem áll ellentétben az a legújabb vallástörténeti kísérlet, mely e nagyjelentőségű intézmény-eszme eredete mögött ősi vallási képzeteket keres.⁴⁹ A királyi hatalom korlátlan jellegének éppen az etruszk dinasztia alatt kialakuló értelme természetesen csábít annak a gondolatnak elfogadására, hogy az etruszk uralkodók kísérletet tettek a nemzetségek hatalmának gyengítésére, és gyaníthatóan ennek az a priori feltevésnek tulajdonítható Altheimnél a tribusok és curiák kései, mesterséges szervezetként való felfogása.

Az összehasonlító társadalomtörténet adataiban azonban egy ilyen feltételezés éppen olyan kevés támasztékra talál, mint magának a római társadalomnak belső szerkezeti és fejlődési vizsgálatában. Az egykorú görög történetből hiányzik minden analógia. Erre pedig a római tradíció — szokásához híven — nyilván nem mulasztott volna el hivatkozni, ha a tribus- és curia-beosztást nem tartotta volna maga is elvitathatatlanul ősi, a történeti kor hajnalán keletkezett intézménynek. A nemzetségi szervezet tudatos megváltoztatására nincs példa az itáliai fejlődésben sem, legfeljebb arra van bizonyíték, hogy a nemzetségi szervezethez később nemzetségen kívülálló elemeket is felvettek. Erre gondol Mommsen a curiaknál, melyek szerinte, később a clienseket, illetve a plebejusokat is felvették.⁵⁰ Szavazati jogot azonban Mommsen szerint sem kaptak a nemzetiséghez nem tartozó elemek a centurialis államrend kialakulása előtt.⁵¹

Különösen képtelennek tűnik fel az a feltételezés, hogy a gensi szervezet megváltoztatására vagy gyengítésére irányuló törekvés éppen az etruszk uralom alatt érvényesült. Mint már szó volt róla, az etruszk társadalom nem ismerte a tribus- és curia-szervezetet; legmagasabb társadalmi jellegű organizációja a nemzetség volt. Az a nagy nemzetiség-kultusz, mely annyira jellemző az etruszkokra,⁵² hatással volt Rómára is. Mint látjuk, az etruszk nemzetségek kultuszai Rómában is feltűnnek, sőt mint a nyelvészet megállapította, a római névrendszerben a nemzetségnév jelentkezése maga is etruszk hatásra vezethető vissza.⁵³

⁴⁷ Az irodalom Leifernél: Studien zum antiken Führeramt I. 80. sk.

⁴⁸ V. ö. Leifer: Studien 82. l., A. M. Colini: Il fascio littorio, Roma 1932.

⁴⁹ Wagenwort: Imperium, Amsterdam 1941.

⁵⁰ St. R. III. 66. l.

⁵¹ St. R. III. 92. l. Az athéni történet analógiáira v. ö. G. de Sanctis:

Atthis, 58. sk. l.

⁵² V. ö. Pallottino: Etruscologia, Milano 1942. 169. sk.

⁵³ Fraenkel: Namenwesen, PW XVI. (1935.) 1668. sk.

Azok a nagyarányú kutatások, melyeket Fr. Münzer végzett a római nemesi családok történetére vonatkozólag, magának a római társadalomnak a szemszögéből világítják meg az etruszk királyok római szereplését. Az eredmények, melyek kutatásaiból leszűrődnek, nemcsak a köztársaság korának társadalmi szerkezetét helyezik újszerű megvilágításba, hanem a királyság úgynevezett etruszk periódusát is másnak mutatják, mint a tradíció színeitől befolyásolt eddigi kutatás.

Münzer a Tarquiniusok uralmában nem azt a despotikus kormányrendszert látja, mely a római hagyomány elbeszélése nyomán, még a modern történészek szemléletében is meggyökeresedett. Szerinte a Tarquiniusok nem a zsarnoki önkényuralom rendszerét teremtették meg Rómában, hanem egy nemzetség ú. n. Sammherrschaft-ját, mely éppen az abszolút egyeduralom elgyengülése nyomán állott elő és a több nemzetség közös uralmához való átmenetet jelzi a római állam fejlődésében.⁵⁴ A nemzetségek uralmának jelentősége dominálja azután, Münzer szerint, a római köztársaság első századainak a történetét, miként a Fabiusok példája mutatja.⁵⁵

Ha Münzer megállapításai talán merészeknek látszanak is, van történeti alapjuk, nevezetesen az, hogy az etruszk uralom ideje alatt a nemzetségen nyugvó társadalmi rendszer volt az uralkodó. Sőt, az előbbi adatok alapján joggal kell feltételezni, hogy éppen az etruszk hatás nyitott kaput a genszek nagyobb érvényesülésének. Ezzel semmiképpen sem áll ellentétben, az, hogy az etruszk királyok a hatalom nagyobb eszközeivel rendelkeztek, mint az őket megelőző patriarchális kor királyai. A Tarquiniusok nagy nemzetségi birtokai és várai Etruriában, kapcsolataik más etruszk város-államok fejedelmeivel,⁵⁶ nagy uralkodói tekintélyt biztosítottak számukra a gensekkel szemben. Már csak ezért sem kellett arra gondolniok, hogy olyan intézményes társadalmi reformokkal törekedjenek a genszek régi szervezetének gyengítésére és megbontására, ami mesterséges tribusok vagy curiák felállítással lenne kapcsolatba hozható.

Ebből a szempontból nincs történeti értéke a tradíció ama adatainak, melyek Servius Tullius királynak tulajdonítják a 4 városi tribus felállítását.⁵⁷ Máshonnan is jól ismert a római hagyománynak az a törekvése, hogy a köztársasági intézmények eredetét a királyság korába vigye vissza. A történeti korban Róma és Itália 35 tribusra oszlott, ami azonban helyi és nem nemzetségi alapú felosztásnak volt az eredménye. A tradíció tudta, hogy e tribusok eredete régi időkbe nyulik vissza, különösen az ú. n. vidéki tribusoké, melyeknek neve sok esetben nemzetségek neveit tartotta fenn.⁵⁸ A történeti kutatás azonban vitán felülállóvá tette, hogy a városi tribusok keletkezése, melyet a tradíció Servius Tulliusnak tulajdonít, semmiesetre sem lehet korábbi, mint a vidéki tribusoké, melyek pedig kétségtelenül már a köztársaság korában jöttek létre.⁵⁹ Livius egyik adata, melynek alapján egyesek 304-re teszik a városi tribusok felállítását,⁶⁰ ugyan nem határozott

⁵⁴ Römische Adelsparteien und Adelsfamilien 52. I.

⁵⁵ V. ö. PW VI. 1873—80.

⁵⁶ V. ö. Ducati: Storia d'Italia I. 185., 192., 223.

⁵⁷ V. ö. Kubitschek: Tribus, PW VI. A2. 2494. sk.

⁵⁸ Beloch: RG. 271.

⁵⁹ V. ö. Beloch: RG. 268., De Francisci: Storia I. 180.

⁶⁰ Liv. IX. 46, 14.

értelmű, de az kétségtelen, hogy a városi tribusoknak Servius Tullius korába való helyezéséről értesítő adat hamis, mindenesetre késői kombináció eredménye.⁶¹

A tribusok és curiák tehát az ősi törzsszervezet, illetve a nemzetség-állam intézményei, a római társadalom legrégibb, még a történeti források útján felismerhető szervezetei. Jelentőség tekintetében a curiák messze felülmúlják az ősi tribusokat. Az utóbbiak a törzs állandó letelepülése nyomán elveszítették politikai jelentőségüket; néhány irodalmi utalás mellett,⁶² a későbbi korokra csak a nevük hagyományozódott, mely a megtelepült törzs helyi felosztásaira ment át. A curiák jelentősége viszont akkor kezdődött igazán, amikor a tribusoké elenyészett. A nemzetségeknek állami keretbe való tömörülése vallási jellegű szervezetük útján valósult meg, mely egyszerre mind a politikai és katonai szervezet feladatkörét is betöltötte. A comitia curiata a gensok választási, politikai és katonai jellegű gyülekezete, az öregek tanácsa (senatus) és a király (rex) volt a patriarchalis államszervezet alkotmányának három komponense. A Róma feletti etruszk uralom a királyi hatalom jogkörének kiszélesítését úgy is elérhette, hogy a comitia curiata és a senatus alkotmányos működését szüneteltette, vagy a vele tartó gensok által ezt a két intézményt a maga szolgálatára kényszerítette. Semmiesetre sem volt azonban szüksége a királyi nemzetségnek a társadalom átszervezésére. A római nemesség mindenesetre a maga intézményeinek tekintette a curiákat, éppen úgy, mint a senatust. Ennek megfelelően, az etruszk befolyás után az államot vezető magistratusok mellett, továbbra is ez a két intézmény maradt a patricius társadalom vezetése alatt álló állam alkotmányának legfontosabb pillére. A curiák politikai jelentősége csak a centurialis államrend végleges kialakulása után hanyatlott le. Az új patricius-plebeiusi vezető réteg kialakulása tette csak szükségessé a régi nemzetség-állam alkotmányának átalakítását. Az új erőviszonyoknak megfelelően, a régi nemesi társadalom érdekképviseletét ettől kezdve elsősorban a senatus látta el.

Az a szívóság mely a nemzetség-állam intézményeit jellemzi, érdekes módon nyilvánul meg a politikai jogait elvesztett curiaknak egészen a köztársaság végéig való fennmaradásában. De még ennél is jellemzőbb a királyság és köztársaság alkotmányjogi viszonya szempontjából az a folytonosság, mely egy merőben régi, a patriarchalis királyság korából származó intézményt, az interrexet és vele az interregnumot fenntartotta a köztársaság idején is, szinte annak bukásáig.

Az interregnum annál jellemzőbb intézménye a királyságnak, mert sorsa egyesíti azokat a problémákat, melyek a királyság történetének két (patriarchalis és etruszk) periódusából adódnak, s a mellett közjogi funkcióját már teljesen megbízható adatok alapján rekonstruálhatjuk. A hagyomány az interrex és az interregnum kezdeit ugyanabba a korba helyezi mint a tribusokét és a curiákét; ezt az intézményt tehát igen régi, a patriarchalis királyság korából eredőnek kell felfogni. Alátámasztja e megállapítást az interrexek működését előadó tradíció, mely az interrex választását a senatussal és a curia-szervezettel hozza kapcsolatba. Az Augustus-kori kompilátorok szerint a királyi hatalom gyakorlása az első interregnum alatt úgy történt, hogy a 100

⁶¹ V. ö. Beloch: Rg. 265. — H. Last: The Servian Reforms, JR. St. 35. 1945. 30. sk.

⁶² V. ö. Mommsen: R. St. R. III. 97.

senator 10 decuriára oszlott, és a királyi hatalom 5 napos időközökben váltakozott az interrexek között.⁶³

Az interrex választás leírása azért nagyfontosságú, mert történeti forrásértéke nem állítható egysorba a tradíció többi, a királyság intézményeit leíró adatával. Az interrex és interregnum intézménye ugyanis a köztársaság korában is megmaradt, sőt annak végén még Kr. e. 52-ből is tudunk interrex választásról.⁶⁴ Az interregnum intézményét leíró Livius tehát mindenestre ismerte az interrex-választás egykorú módját, ha nem is állíthatjuk, hogy ez megfelelt annak, amit a Romulus halála utáni interrex választásról ír.

Ha a következő interrex-választások adatait az első választás módjával egybevetjük, kibontakoznak azok az állandó, kétségtelenül történeti elemek, melyek ennek az intézménynek közjogi gyökereit fedik. Mindenekelőtt világossá válik az, hogy interrex csak patricius lehetett, és az interregnum beálltakor az auspiciumok, amelyek a köztársaság korában az állam vezető tisztviselőit, a királyság korában pedig a rexeit illették, a gensék és a patriciusi familiák fejére szállottak vissza.⁶⁵ Ebből a tényből, az auspicia és az imperium elválaszthatatlan kapcsolatán túl az is kiderül, hogy a gensi társadalomnak azt a jogát, hogy az állam vezetőjét, illetőleg annak jogutódait kijelölje, a köztársaság idején is elismerték. Sőt kitűnik az is, hogy ez a jog azon a tradicionális dispozición múlt, mely a curiákon keresztül az áldozási jog alapján illette meg a gensék és családok vezetőit. A curiákhoz való tartozás szükségességét az interrex megválasztása szempontjából az is jelzi, hogy a liviusi leírás az első interregnum kapcsán decuriákat említ, tehát a curiák részeit. Ebből jogosan lehet következtetni arra, hogy az interrex-választás — mely a senatorokat, mint a curiák képviselőit illette meg —, valószínűleg onnan eredt, hogy a rexei és az interrexet a legrégebb korban a curiák gyűlése választotta. A curiáknak ez a joga, hogy a főhatalmat birtokló személyt (királyt vagy magistratust) e minőségében formálisan megerősítse, a lex curiata de imperio emlékében fennmaradt a köztársaság korában is.⁶⁶ A modern jogtörténeti kutatás ugyan kétségeket támaszt e törvény történetiségével szemben,⁶⁷ sőt a teljes tagadás hangja sem ritka,⁶⁸ — mégis a római alkotmány kétségtelenül ősi elemei, pl. éppen az interrex és interregnum intézménye, valamint az interrex-választás formáságai azt kívánják, hogy ezt a problémát revízió alá vegyük. Az államot alkotó nemzetségek, illetve politikai szervezeteiknek, a curiáknak és a patriciusi senatusnak szuverénitása, mely egyedül e két intézmény számára tartotta fenn még késői korban is interregnum esetén az államvezetői méltóság betöltésének jogát, olyan társadalmi és jogi viszonyok emlékét idézi, melyek érvényesülésekor a nemzetségek tagjai alkották az államot. Az interrex és interregnum szavak kétségtelenül a királyság korára mutatnak. Ilyen nevű intézmény a köztársaság korában nem keletkezhetett és ugyanúgy elképzelhetetlen az is, hogy az etruszk

⁶³ Liv. I. 17., Dion. Hal. II. 57.

⁶⁴ V. ö. Liebenam: PW IX. 1713. sk.

⁶⁵ V. ö. Liv. IV. 7., VI. 41. 5—7., Liv. VII. 17, 10., Cic. de domo 14, 58.

⁶⁶ V. ö. Liebenam: PW IV. 1826. sk.

⁶⁷ V. ö. Arangio—Ruiz: Storia del diritto romano², 1940. 20. l.

⁶⁸ Leifer: Die Einheit des Gewaltgedankens 1914. 117. sk., De Francisci: Storia del diritto romano I. 137.

királyok alatt a curiák és a senatus befolyást gyakoroltak volna a király választásra. Éppen ezért az interrex és interregnum keletkezését az ősi, patriarchalis királyság korára kell tennünk. A köztársaság kori interrex-választás előttünk ismeretes adatai egyedül a patriciusoknak, illetőleg a curiák képviselőjét ősi jogon ellátó patricius senatorok hatáskörébe utalták az interrex-választást.⁶⁹ Ugyanakkor a decuriák említése az első interrex választásnál ugyanannak az ősi jogállapotnak az elemeire vall. A decuriák említése feltételezi egy nála magasabb szervezet, a curiák létét,⁷⁰ és bizonyíték amellet, hogy a curiák az etruszk uralmat megelőző patriarchalis királyság korában, — midőn a királyt, illetőleg az interrext még a nemzetségek tagjai választották —, már fennállottak.

A római társadalom intézményi kialakulása és a római állam története tehát nem a Róma feletti etruszk uralommal kezdődik. Ha az urbs Roma nem is választható el az etruszkok másfél száz éves latiumi uralmától,⁷¹ nem kétséges, hogy a latin-sabin nemzetség-állam korában már kialakultak azok a primitív intézmények, melyek nemesak az etruszk uralom alatt biztosították a római államiség önállóságát, hanem gerincéül szolgáltak és sok tekintetben irányt szabtak a köztársaság alkotmányfejlődésének is.*

FISCHER ENDRŐ

⁶⁹ V. ö. O'Brien Moore: PW Suppl. Bd. VI. 674.

⁷⁰ V. ö. PW VI. A2, 2492. sk. Blumenthal: Die iguv. Tafeln, Stuttgart 1931. 8. sk., Altheim: Epochen I. 73.

⁷¹ V. ö. Ducati: Storia d'Italia I. 186.

* Itt mondom köszönetet Alföldi András és Szemerényi Oszvald egyetemi ny. r. tanár uraknak, akik munkámat értékes tanácsaikkal támogatták.

A KÖZÉPKORI ÁLLAMFOGALOM

A magyar jog történeti kutatása terén az első kísérletek egybeestek a történetkritikai irodalom kibontakozásával a XVIII. század második felében. A kritikai kedv ettől kezdve változatlanul végigkísérte fejlődésének százados útján a jogtörténelmet. Idevágó tanulmányaink és kézikönyveink módszerét, szinte kivétel nélkül, bizonyos kritikai állásfoglalás határozta meg. Ez a kritikai állásfoglalás azonban sokszor alig ment túl, vagy éppen el sem érte a magyar történeti kritika klasszikus korának, a XVIII. századnak átlagos színvonalát. Amíg tehát a magyar jogtörténeti irodalom ílmódon, nem egyszer álkritikainak mondható hangjánál fogva, elsősorban a jogászai közvélemény felé, a nagyon is komoly tudomány színében tűnt fel, addig voltaképpen nemcsak megakadt fejlődésében, hanem, tudomást sem véve a külföldi irodalom eredményeiről, visszacsúszott az egészen kezdetleges forráskritikai munkák színvonalára.

A születés időpontja mély nyomokat hagyott ennek a sajátos, történeti és jogi stúdiumnak a módszerén; de sokkal mélyebben és sokkal tartósabban befolyásolta szemléletmódját. A magyar jogtörténetírás együtt fejlődött a népképviselési és szabadelvű, magyar állammal. A szorosabb értelemben vett jogtörténelem első magyar művelői a közjogi szabadságokért küzdő Magyarország parlamentáris levegőjében értek tudósokká. Abban az időben írták műveiket, amikor a XVIII—XIX. század forradalmainak nagy élménye és a társadalom szerkezetét megbontó változásai nyomán, állam és társadalom a valóságban és az emberek gondolkozásában egyaránt kettévált s az uralkodóház idegensége folytán még élesebben fordult szembe egymással, mint Európa más országaiban. Nem csoda, hogy a közjogi harcok túlfűtött levegőjében a többi nemzetek tudósainál nagyobb egyoldalúsággal és sokkalta tovább keresték a magyar jogtörténelemszerek koruk eszményeinek nyomait a távoli multban. A XIX. század közjogi küzdelmeinek egész problematikáját visszavetítették a fejedelmek koráig. Mindent, ami az egykorú forrásokban szabadságról, a királlyal vívott küzdelmekről szólt, a XIX. század közjogi harcainak, alkotmányos szabadságának korai, de kétségtelen megnyilatkozásaként üdvözöltek. Ez a sajátos, közjogias szemlélet átsugárzott a magyar történettudomány egész területére. Történetírásunk erősen közjogiaskodóvá vált.

A magyar jogtörténelemszerek sohasem tudtak megszabadulni a XIX. század liberális államának eszmevilágától. Kutatásaik során bármily távoli idők belső viszonyait vizsgálták is, ennek a képéhez viszonyították eredményeiket s ennek a frazeológiájával interpretálták adataikat. Ez a szemléleti merevség újtját álta szinte minden haladásnak, fejlődésnek: megakadályozta a történettudomány más ágai és a külföldi kutatások eredményeinek szerves befogadását és értékesítését.

A jogtörténet Janus-arcú studium: legalább annyira történelem, mint jog. A tisztán jogászai képzettségű jogtörténészek államszemlélete ahistorikus volt. A legritkább esetben vették észre a fejlődést, a változást; időfelettinek képzelt államideájuk világánál dogmákat és jogelveket kerestek, a valóság a maga szüntelen változó formáival elkerülte figyelmüket, vagy legalábbis nem érdekelte őket. Ezért a jogtörténelmet megújító és felfrissítő áramlatok sem a jogi, hanem a történelmi tudományok, elsősorban a társadalom- és gazdaságtörténelem mezéjéről indultak ki. Az idevágó kutatások nyomán megváltozván a korábbi századok magyar társadalmáról rajzolt kép, kikerülhetetlenül merült fel a szüksége annak, hogy a társadalom által létrehozott és fenntartott állam berendezését, intézményeit és funkcióit újszerű megvilágításba helyezzék. A magyar jogtörténelem tulajdonképpen a jogtudományon kívül fejlődött tovább.

Ez a tény a szellemtörténelmi irány jelentkezésekor vált különösen nyilvánvalóvá. Hosszú idő után a szellemtörténet vetette fel először a magyar alkotmányfejlődésnek és a szomszéd népek alkotmányának szerves összefüggéséből adódó kérdéseket. A jogászai közvélemény e szempontok érvényesítésében az «ezeréves alkotmány» szent dogmájának megsértését látta s visszahúzódott a Werbőczyanus szemlélet bástyái közé. Azt hitte, hogy a sajátos magyar jogélet évszázadokkal Werbőczy előtt és a nagy kodifikátor életműve nyomán, az azóta elteit századok alatt is, ezek között a bástyák között a szüntelenül változó világban a változhatatlant, valami örök, magyar eszmét konzervált.

A történetírás, amely források segítségével akarja az egykorú valóságot feltárni, eltávolodott ettől az ahistorikus felfogástól. A jogászias gondolkozás egyik sajátosságát azonban az igazán historikus szemlélet sem vetkőzte le. Azt nevezetesen, hogy formanyelve nem tudott megszabadulni a modern állam frazeológiájától. Ha nem is ragaszkodott a XIX. század politikai eszmevilágához, kifejezéseiben legtöbbször nyomonkövette azokat a változásokat, amelyeken az állami élet a liberalizmus kora óta átment. A megvilágításnak ez a „korszerűsége” tehát, amely mindenkor aktuális kifejezésekben, terminusokban nyilatkozott meg s ezeken át a multról rajzolt kép némi elferdüléséhez vezetett, szemléletünket a magyar alkotmánytörténelem megszületésétől kezdve egészen a mai napig változatlanul végigkísérte. A történész a szerint, hogy mely korszakban élt, vagy a szerint, hogy mi volt a politikai hitvallása, beszélt a fejedelmek korának «alkotmányozó nemzetgyűléséről», az Árpádok «parancsuralmáról», vagy arról, miképpen támaszkodott I. Béla, trónjának megszilárdításában a «dolgozó tömegekre».

A mult század hetvenes éveiben a magyar alkotmány kialakulásának egyik legfontosabb problémájaként vetették fel a kérdést, kötött-e Szent István új, közjogi szerződést a nemzettel akkor, amikor gyökereken szakított az ősi hagyományokkal. Akkoriban határozottan szembeálltak azzal a XVIII. századvégi felfogással, amely szerint ilyen „pactum conventum” létrejött a nemzet és királya között. Úgy okoskodtak, hogy, ha ilyen szerződést valóban kötöttek volna, akkor az egykorú források, elsősorban Hartvik, megemlékeztek volna azokról a törvényekről, amelyek Szent István korának alapvető változásait, mint az ősi hitnek a keresztény vallással való föleseresülését, a törzsszervezet eltörlését, a királyi tanács behozatalát és a királyság felségjogának megállapítását statuálták. A forrásokban pedig ezekről szó sincs. De

nem is lehet — fűzi tovább a gondolatsort a kiegyezés korának jogtörténetírása —, hiszen a szándékolt változások oly mélyrehatóak voltak, hogy Szent István nem remélhette intézkedéseire a nemzet önkéntes jóváhagyását. A múlt század végének szabadelvű, alkotmányos levegőjében kegyeletstértésnek tűnhetett volna, ha a történettudomány „ezeréves“ alkotmányunk alapjait lerakó király politikájának jellemzésére az önkényuralom szót, vagy ennek akkoriban divatos, valamelyik szinonimáját használja. Pedig ahogyan abban az időben látták „közjogi“ fejlődésünket, a szentistváni államalapítás földrengésszerű átalakulását másként alig jellemezhetnék volna. Hiszen még a millennium korában is úgy látták, hogy a nép az állami főhatalom bírto-kosa; a szuverénitás tehát nép-, vagy nemzet-szuverénitás. Az ősi államszervezetet éppen azért tartották demokratikus államszervezet-nek, mert a szuverénitás, a főhatalom nem egy személyt, nem is többet-ket illetett, hanem az összességet, a politikailag jogosult népet. E fel-fogás szerint a vezérek-korabeli szerkezet minden szabadnak nemcsak jogává, hanem kötelességévé tette a nemzet nagy tanácsában való megjelenést. Az így jellemzett, igazán modern, demokratikus berende-zéssel szemben Szent István királysága csak akkor nem tűnhetett önkényuralomnak, ha a szent királyt népéért aggódó, bölcs fejedelem-nek rajzolják meg, aki elvett a nép szabadságából annyit, amennyit éppen népe érdekében multhatalanul szükségesnek tartott. Azért alakít-totta át a nagy király az országgyűléseket, mert nem merte az általa döntő jelentőségűeknek tartott kérdéseket a nyers tömeg szavazatára bízni.

A kiegyezés és a millennium óta a szabadelvű, alkotmányos állam-forma nagy változásokon ment át. De megváltozott a honfoglalás és az Árpád-házi királyok korának belső viszonyairól rajzolt, történeli kép is. Kiderült, hogy a honfoglaló magyarság nem a konstitucionális demokrácia alapelvei szerint intézte a köz dolgait. A magyar törzsek együttesen oly politikai rendszert alkottak, amelynek irányítása — mint a szellemtörténet megállapította — a korlátlan hatalommal rendelkező fejedelem kezében volt. A magyar fejedelem, — csakúgy, mint a többi eurázsiai lovasnomádok fejedelme — csorbítatlan, teljes hata-lommal uralkodott népe felett. Keleti önkényuralom volt ez, olyan politikai alakulás, mely az uralkodót szédületes magasba emelte a közönséges halandók fölé. Szent István és utódai lényegében nem vál-toztatták meg ezt az uralomformát, csupán a középkori világfelfogás célkitűzéseire alkalmazták. A középkori Magyarországon a dinasz-tikus gondolat, a központosítás és a fejedelmi hatalom korlátlan-sága a pogány nomád világ maradványa volt. Az alattvalók beleszólása a közügyekbe, az „alkotmányosság“ a keresztény világnézet politikai fogalomkészletéből szívdótt fel a magyar közfelfogásba. Ősi alkotmá-nyunk a szellemtörténet megvilágításában tehát egészen másirányú fejlődésen ment át, mint ahogyan azt a közjogias iskola millenniumkori historikusai megrajzolták. Az utóbbiak szerint az ősi időkben, de a honfoglalás korában is a nemzet mindenegyes tagja közvetlenül vett részt a közügyek intézésében. A szellemtörténet viszont arra a meg-állapításra jutott, hogy a magyarságnak ősi, magával hozott, politikai berendezése ennek pontosan ellenkezője volt. Az uralkodó és nép viszonyát körülbelül úgy látták, ahogy a harmincas éveknek (a „Mának“) bizonyos tekintélyállam-szerkezetei tükrözték. Ez a nomád „parancs-uralom“ Szent István korától kezdve alkalmazkodott a megváltozott

viszonyokhoz, csak eszközei és külső megjelenési formái maradtak ugyanazok, céljaiban és világnézetében keresztényies jelleget öltött. A régi tekintélyelv fokozatosan háttérbe szorult, a fejedelmi felelősség keresztény gondolatával és az alattvalók politikai befolyásának eszméjével szemben. A XII. századtól kezdve mind határozottabbá vált ez az „alkotmányos“ szín, a nélkül azonban, hogy a politikai élet arculatán végleg elmosódtak volna az ősi autokrácia vonásai.

A történeti materialista szemlélet sem a kiegyezéskori szabadelvű történetírás, sem a szellemtörténet megállapításaival nem ért egyet. Az anyagelvű történetfelfogás első jelentkezése Magyarországon a liberalizmus korára esett. Legismertebb képviselőinek írásait a szabadelvű politikai élet frazeológiája teljesen átítatta. Munkáikat a liberális történészek műveitől csak a sajátos szocialista kifejezések alkalmazása különítette el. Történetszemléletük struktúrája szinte teljesen azonos volt a szabadelvű historikusokéval. Később ez az irány politikai okokból alig hallatta hangját, vagy éppen elnémult. Így történt, hogy csak a legutóbbi, nagy átalakulás nyomán, európai viszonylatban tehát igen elkésve láthatott a magyar élet századainak, a magyar mult egészének átértékeléséhez. Miként tiszteletreméltó elődei, a történelmi materializmus is a maga modern fogalmi apparátusán át szóltatta meg a régmúlt időket.

Felfogása szerint Szent István idejében a társadalom nemzeti szervezete helyébe lépő állam nem máról-holnapra keletkezett és nem is egy csapásra foglalta el a régi rend helyét. A páasztorkor nemzeti szervezete ugyanis csírájában már magában foglalta az állami élet bizonyos elemeit. Az új állami rend kiépülésében döntő jelentősége volt annak a ténynek, hogy a Kárpátok medencéjében talált és leigázott szláv népek gazdasági ereje a magyar nemzetségek hatalmát gyarapította. Mégpedig olyan mértékben, hogy ezeknek már közvetlenül a honfoglalás után módjukban volt a nemzetségek szabad tagjait a maguk szolgálatába állítani. Az osztályviszony mintegy átsugárzott a meghódított, szláv államocskákból a magyar nemzeti szervezetre. Az ekkép átfurmálódott nemzeti rendre épült azután az új állam. Az osztályharc történetírása úgy látja, hogy a koraközépkori magyar állam nem királyi diktatúra volt és nem is alkotmányos királyság, hanem lényegében feudális osztálydiktatúra, a királynak és a legnagyobb birtokosoknak, a régi nemzetségek egy részének és az új arisztokráciának, a szolgáló rétegeket kiszákmányoló uralma. A király beletartozott a feudális nagybirtokos rétegbe; tulajdonképpen nem volt más, mint az uralkodó osztály érdekeinek legfőbb képviselője és akaratának végrehajtója. Ritkán esett meg, hogy a király a dolgozó tömegekkel fogott össze, mint Aba Sámuel, aki — materialista felfogás szerint — az osztályrend megszüntetése végett, a parasztságra és nemtelenekre támaszkodott a nemesekkel szemben. I. Béla kezdetben szintén a dolgozókat támogatta, később azonban, miután már kihasználta őket, katonai erővel verte le a tömegeiket.

A történelmi materializmus a XII. századi magyar társadalmat, a korábbi fejlődés eredményeképpen, alapjaiban azonosnak látja az egykorú nyugateurópai feudalizmussal, mégpedig annak, modern nézőpontokhoz képest, károszt, rendetlenséget jelentő formájával. Megvolt benne, állítólag, az úr-jobbági termelőviszony, a személyi függőségek rendszere, a fokozatos tulajdon, a fegyveres erő s az államhatalom hozzákapcsolódása a nagybirtokhoz, a nagybirtoknak e révén bekövet-

kezett szétforgácsolódása, végül a társadalomnak mindezeákel párhuzamosan jelentkező teljes anarchiája.

Ime, a Magyarországon legmodernebbnek számító, történelmi irányú is a „Mának“ formanyelvét használja és ismét, mint a liberális történetfelfogás és a szellemtörténet, „korszerű“ fogalmak hálózatán szűri át a középkori források adatait. Pedig a kőszén, petróleum és atomenergia társadalmának politikai terminológiája éppen olyan alkalmatlan e rég letűnt idők interpretálására, mint amely alkalmatlannak bizonyult a millenium alkotmányossága, vagy a tekiutélyállamok parancsuralmi rendszere.¹

*

Magyarországon a szellemtörténelmi irányú mutatott rá első ízben nyomatékosan arra, hogy a történet bármely korszakáról csak az illető kor társadalmi, gazdasági feltételeinek figyelembevételével és csak saját világnézetének szemüvegén át lehet helyes ítéletet mondani. Igaz, hogy a szellemtörténet e helyes elvi kiindulópontjához nagyon sok esetben nem maradt hű s a középkorhoz is — mint fentebb néhány példából láttuk — nem egyszer a maga korának fogalomvilágával közelített, mégis elmondhatjuk, hogy ez az irányzat számolt le sok balhiedelemmel, többek között, azzal az évszázadok óta meggyökeresedett véleménnyel is, amely a középkort teljes egészében sötétnek látta. Tette pedig ezt olyképen, hogy kiemelte a középkori életnek számtalan, modern szemmel is pozitívnek tetsző vonását. Még így, a sok pozitívum mellett, is maradt szép számmal negatívum a középkor képén.

Nem kell sokáig lapozni oklevéltárainkban ahhoz, hogy egy csomó olyan jelenségre bukkanjunk, amely tudományunk legújabb eredményeinek és kifinomult módszereinek alkalmazásával is, és önmagában is, az emberi eldurvulás, vadság, vagyis a sötétség bizonyítékának tűnik. A XIII—XIV. század óta, a kései középkorban se szeri, se száma a különböző erőszakoskodások, hatalmaskodások emlékeit megőrző okleveleknek.² A rablásokról, jobbágyelhurcolásokról, gyújtogatásokról, kisebb és nagyobb nemesurak, sőt egyházi méltóságok önhatalmú elgéztételérőlól szólva, kézikönyveink és monográfiáink, szinte kivétel nélkül, az erkölcsök középkori durvaságát, a nagyurak önzését és mohóságát emlegetik. Még a legkiválóbb szellemtörténészek sem vették észre, hogy itt a középkori életnek oly egytetemes és mindennapos jelenségével állunk szemben, amely eleve lehetetlenné teszi, hogy egyszerűen erkölcsi, megbélyegző szólammokkal térjünk napirendre feléjük. Az úgynevezett hatalmaskodás a középkori jogrend sajátos eleme volt. Egy-két különösen kirívó eset nemesak a hatalmaskodás lényegére világít rá, hanem azokra a mélyreható különbségekre is, amelyek a középkori és a modern államot és jogrendet egymástól elválasztják.

Puchheimi György, akinek birtokai osztrák és magyar területen, a két ország határa mentén terültek el, évtizedeken át szolgálta híven tanáccsal és fegyverrel III. Frigyes császárt. A császár megígérte, hogy háborúban és békében hozott áldozataiért kárpótolni fogja. Amikor

¹ Alkotmánytörténelmi szemléletünk évszázados fejlődésének áttekintése során szándékosan nem idéztem egyetlen szerzőt sem. Az egyes korok általános, jellegzetes vonásait kívántam kidomborítani, nem pedig a historikusok egyéni, kifejezésbeli sajátosságait.

² Erdemes lesz külön megvizsgálni az időpontot, amelyben szinte márólholnapra tűnnek fel ezek az oklevelek.

azonban az ígéret valórváltása évtizedekig késett, sőt Puchheimi Györgynek magyarországi birtokai után ura, V. László király közbenjárása sem vezetett eredményre, a nemesúr nyíltan hadatüzent a császárnak. Pedig a császár, ausztriai birtoka révén, hűbérura is volt Puchheimi Györgynek. Modern fogalmak szerint tehát a nemesúr ezzel a hazaárulás és felségsértés bűnébe esett. A maga korában viszont a császár elleni fellépése egészen természetes, sőt kötelelességszerű cselekedetnek látszott, amiről szabályos, jogi bizonyságokat, okleveleket is állítottak ki. Ezeket az okleveleket az egyes német fejedelmekhez küldte el a császár ellen hadat indító nagybirtokos. Még Puchheimi György eseténél is jellemzőbb, hogy 1463-ban a Frigyessel szemben szövetkezett osztrák urak egy csoportja fellépéséről Mátyás királyt is jónak látta értesíteni. Sőt nem egyszer ünnepélyes „államszerződés” jött létre fejedelmek között, (így például Zsigmond magyar király és Lipót osztrák herceg között), amely megengedi, hogy — ha az egyik uralkodónak a másik uralkodó hatalma alatt álló területeken ellenségei vannak —, ezek ellen kölcsönösen hadat viselhetnek s ellenségeik várait, uradalmait meghódíthatják. Azt is kikötötték e szerződések, hogy az efféle, idegen területen tett hódításokat a fejedelmek kölcsönösen kötelesek átengedni egymásnak.³

A XIV. és XV. században az osztrák, magyar, morva, cseh és horvát határvidék hangos volt a határmenti főurak és nemesek háborúskodásaitól. Ezek a magánharcok, ahogy most mondanánk „idegen országok belügyeibe való, illetéktelen beavatkozások”, mai szemmel nézve, zűrzavaros állapotokat teremtettek az országhatárok mentén. Az osztrák-magyar határ történetében például, évszázados bizonytalanságot okozott az a körülmény, hogy az osztrák és magyar uraknak mindkét részen volt birtokuk. A kettős birtoklás kétoldalú lekötöttséget eredményezett. A kétoldalú kötelezettségekből pedig olyan cselekedetek következtek, amelyek, modern elképzeléseink szerint, rést ütöttek az államhatárok vonalán. A legfeltűnőbb, hogy „országhatárokat megbontó” harcokat nemcsak fejedelmek, hanem a szomszédos országok nemesei és városai is viseltek egymással. Az efféle eseteket vizsgálva, lehetetlen eldönteni, hogy hol végződött a hatalmaskodás, a személyes ellentétekből táplálkozó magánharc és hol kezdődött a szabályszerűen indított háború. Az, amit mi csak a nemzetközi jog kategóriáival tudunk kifejezni, állandóan keveredett magánjogi megnyilatkozásokkal.

Valóban káosz és zűrzavar jellemzi a középkort? Vagy csak azért nem értünk meg sokmindent, mert modern fogalmaink alkalmatlanok e régmúlt idők gazdasági, társadalmi és állami életének interpretálására? Egyáltalán lehet-e államnak neveznünk Európa különböző országait a középkorban? Nem túlságosan újkori-e az állam fogalma ahhoz, hogy benne sűrítsük össze a középkori politika, a közdolgok intézésének alapvető megnyilatkozásait? Nagyon helyesen állapítja meg, a

³ A felhozott esetekre nézve l. *Brunnernek* alább, a 4. jegyzetben idézett művén kívül (15. és köv. l.) *Lothar Gross: Zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Grenzverhältnisse im 14. Jahrhundert. Burgenländische Heimatblätter I. (1932) 37. és köv. és 66. és köv. l.* és a bécsi *Kleibelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet* negyedik évkönyvében megjelent dolgozatomat (*Kring Miklós: A magyar államhatár kialakulásáról, 1934.*) és a *Századok 1944* évfolyamában megjelent beszámolómm különnyomatát (*Kring Miklós Burgenland a német történetirodalomban, 15. l.*).

történettudomány idevágó termékeit vizsgálva, egy modern alkotmány-történeti monográfia,⁴ hogy ezekben, a középkor politikai története alig több, mint a hatalomért való harc, a diplomáciai és katonai események elbeszélése, amelytől teljesen elkülönülten állnak az állami élet belső jelenségeit, a közigazgatás és igazságszolgáltatás rendjét és még szervezetlenebbül, még kevesebb összefüggést láttatva, a társadalmi és gazdasági életet tárgyaló részek.

Kézikönyveink, különösen a jog- és alkotmánytörténeti munkák fejezeteimeinek egyszerű áttekintése is azonnal meggyőzhet bárkit arról, hogy a kategóriák, amelyek szerint feszabdalva tárgyalják a historikusok az emberi élet megnyilvánulásait, akár középkorról, akár újkorról szólnak, azonosak. Pedig ezek az általános, több évszázadra egyformán és változatlanul alkalmazott fogalmak (így közülük a fontosabbak, állam és társadalom is) a XVIII–XIX. században bekövetkezett, nagy társadalmi változások során születtek meg. Ezek a változások ringatták egy új tudomány, a szociológia bölesőjét is, amely az addig egységes államtanból szakadt ki. A szociológia önállósulása nem egy-

⁴ Otto Brunner: Land und Herrschaft (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien, Band I.), Brünn, München, Wien, R. M. Rohrer Verlag, 1942. 2. kiadás. Ennek a munkának, amely a középkori délnémet alkotmánytörténelem alapvető kérdéseit kívánta tisztázni, első kiadása a második világháború kitérésének évében jelent meg. Szerzője a délnémet, elsősorban az osztrák örökös tartományok történetének egyik legmódszeresebben képzett és legeredményesebb kutatója volt. Alkotmánytörténeti vizsgálódásait is főképp Ausztriára, kisebb részben Bajorországra korlátozta, hogy tárgyához legalább ennek a területnek irodalmát és forrásait dolgozhassa fel a lehető legteljesebben. A német kritika szinte osztatlan méltánylással fogadta B. vállalkozását. Még a nagy elismerés mellett is feltűnő volt azonban, hogy alig három esztendő leforgása alatt már második kiadásban jelent meg a testes kötet. A második kiadást, sajnos, nem pusztán a mű nagy tudományos értékei indokolták. B. könyve ugyanis, végső kihangzásában, hitvallás a Harmadik Birodalom, a német nemzeti szocializmus államszemlélete mellett. Vizsgálódásainak középpontjában a nép, a germánság áll. Ennek ősi gyökerekből táplálkozó, középkori közösségi életformáit kívánta felkutatni, a középkori német politikai élet jogi rendjét, amelyről a XIX. század liberális parlamentarizmusához szokott történészek egészen hamis képet festettek. Munkájának gerince, legmaradandóbb értékű része ennek a történetellenes szemléletnek szétrombolásával foglalkozik. De B. nem állt meg az igazság felismerésénél és feltárásánál. Azok közé a historikusok közé tartozik, akik nem akarnak fenntartás nélkül hüek maradni az öncélú tudomány eszményéhez. Népét kívánta szolgálni s ezért a történelmet az akkor nagyok hitt német népi célok elérésének eszközévé tette. A fajelmélettől és a germán magasabbrendűség gondolatától elbűvölve, be akarta bizonyítani, hogy a német középkor életjelenségein messze túl, az egész középkori Európa alkotmányos formáit, természetesen az Egyházéit kivéve, csakis az ősi germán gyökerek feltárásával lehet megérteni. Tisztán látta ugyan azt, hogy az ógermán és a középkori formákhoz visszatérni immár nem lehet, mégis meggyőződéssel hirdette, hogy a Harmadik Birodalom politikai szerkezetének legényegesebb elemeit, a vezéri elvet és a népi közösség gondolatát csak a germán alapokból lehet megmagyarázni. Azt hitte, hogy ezért kellett szétrombolnia a XIX. század ahistorikus jogtörténeti szemléletének egész fogalmi apparátusát. Szerinte a germán kontinuitás gondolatának nem csupán a faji öntudatosodásban, hanem a német élet legmélyebb történeti alapjainak felismerésében és helyreállításában is meg kell nyilatkoznia.

Az idő már meghozta ítéletét arról a múltó, politikai konstrukcióról, amelynek szolgálatába állította B. a tudomány örök eszményét, az igazság önmagában értékes kutatását is. Az összeomló Harmadik Birodalom maga

szerű tudománytörténeti jelenség, hanem szerves meggyilvánulása az európai polgári forradalomnak. A forradalom azzal, hogy a társadalom átformálására tört, magának a társadalomnak tudományos vizsgálatahoz is megteremtette az előfeltételeket.⁵ A rendiség társadalmi, gazdasági és politikai intézményeinek többszázados merevségében szétrombolhatatlannak látszott. Ezt a megkövesedett szerkezetet törte darabokra a forradalom. A röghöz kötött paraszt szabadabbá vált; a születési arisztokrácia hatalmas birtokállománya megcsontult; a nagy átalakulás ipari központokat hozott létre, amelyekben a gyárakat befogadó városi lakosság a gyáripari proletáriátussal addig soha nem tapasztalt mértékben felduzzadt. Az egész társadalom, amely eddig merevnek, változhatatlannak és passzívnak látszott, mozgásba jött. A nagy kataklizma során derült ki, hogy az elmúlt századokban állam és társadalom mennyire egybeolvadt. A felszabaduló társadalmi erők most a maguk képméretére kívánták formálni az államot is. Ekkor alakult ki az államnak az a formája, amely részben mint a társadalom felépítménye, mindenestre mint nem-társadalom, a társadalommal öntörvényű képződményként állt szemben. Ekkor lett az állam azzá, ami a múltban nem volt: minden hatalmi erőforrást a maga kezében egyesítő intézménnyé. Ugyanekkor a társadalom az állam életnyilvánulásaitól viszonylag távolabb eső, gazdasági szférába toldott át. Vagyis állam és társadalom ekkor határolódott el egymástól a valóságban is, az emberek tudatában is olyképen, hogy ezt az éles és kétségtelenül modern disztinkciót minden fenntartás nélkül kezdték a távoli múltba

alá temette sajátos tudományosságának minden „eredményét“. B. könyvének végső következtetései fölött is messze eljárt már az idő, de kiváló módszereivel, efémer célok szolgálatában is, számtalan olyan igazságot tárt fel, amely az akkor időszerű burok lehántása után, közelebb vihet bennünket ahhoz, hogy úgy lássuk a dolgokat, ahogyan valaha voltak. Ma, amikor már egészen világos előttünk, hogy az elmúlt századok során a dunai táj valamennyi népének élete mily szorosan egybefonódott, nem lehet figyelmen kívül hagyni e hatalmas tájegység egyetlen kutatójának adatait sem; hiszen, ezekben az adatokban mindenkor a nagy egész helyi színeződésű megnyilatkozásait ismerhetjük fel. Magyar adatok futólagos megtekintése is igazolja, hogy az alkotmányos fejlődés egy-két, jellegzetesen délnémetnek tartott vonása egyben magyar, sőt valószínűleg cseh, lengyel, horvát sajátosság is. A német történettudománynak B.-éhoz hasonló eredményeit, szerény véleményem szerint, olyasformán kell néznünk, mint ahogy a világ ma a német atombombakutatások természettudományi erőfeszítéseit értékeli. A nemtelen célok szolgálatában kidolgozott módszereket és részeredményeket a tiszta tudomány számára meg kell menteni. Beszámolómban, ennek az elvnek megfelelően, B. néhány, magyar vonatkozásban is termékeny megfigyelését igyekeztem értékesíteni.

⁵ A szociológia, mint önálló tudomány keletkezésének időpontja és körülményei teszik érthetővé, hogy „különböző irányainak módszerei úgyszólván semmi közösségbe sem hozhatók a történettudomány módszereivel. Mindazt, amit a társadalmasodásról mondanak, önmagukban igen helyesnek érezhetjük, de a konkrét valóságok megismerésére alig alkalmazhatjuk... Sőt néha vigyáznunk kell arra, hogy a szociológia gondolatmenete, fogalomvilága meg ne rontsa a történeti szemléletet. Megzavar, felzaklat, bizonytalanra tesz bennünket az ugyanarról való beszélésnek ez a merőben idegen módja.“ (Hajnal István: Történelem és szociológia. Századok, 1939. évf. 1. 1.) Olyasformán vagyunk a szociológiával, mint a modern államtudománynak és alkotmány-szemléletnek a történelemhez való viszonyával. A szociológia és a modern államtan fogalomvilága nem alkalmas az elmúlt századok konkrét viszonyainak feltárására.

is visszavetíteni. Pedig nincs veszedelmesebb dolog, mint konkrét történeti jelenségeket iskolás definíciókba szorítani.

Sorra kell vennünk tehát ezeket a modernnek bizonyult alapfogalmakat. Fel kell vetnünk a kérdést: beszélhetünk-e a középkorban államról, és ha igen, milyen határok között; használhatjuk-e a társadalom, a törvény, illetőleg a jog kifejezését a középkorra vonatkozóan olyan értelemben, ahogy azt az újkorban használni megszoktuk?

*

Fentebb láttuk, hogy a nagy jog- és alkotmánytörténeti kézikönyvek és az idevágó, kisebb monográfiák írói előtt, amikor a középkori viszonyokat rekonstruálták, a modern állam jogi képlete lebegett. Pedig a középkori és modern állam között legalább egy döntő különbség volt. A középkor nem ismerte a szuverénnek mondható, teljes és egységes államhatalmat.

De ismeri-e a szuverénitást a modern állam mindegyik formája? Ha e kérdést tisztázzuk, feltétlenül közelebb jutunk a sajátos középkori állam és a modern államformák közti különbség felismeréséhez, s az előbbinek alapjaiban, szerkezetében való megértéséhez.

A nyugateurópai irodalom a kérdés megítélésében nem egységes. Az angol alkotmánytörténelemben nem merült fel a probléma, hogy államnak lehet-e tekinteni a középkori Angliát. Ez a kérdés fel sem merülhetett, hiszen még a mai angol állam sem állam a szónak modern és kontinentális értelmében. Az angol alkotmány nem ismeri az államnak jogi személyiség-jellegét, nem ismeri az egységes államhatalmat, mégpedig nemcsak a hatalmas Empire, de még a szigetország, az Egyesült Királyság, Nagybritannia és Írország sem. A területi felségjog kontinentális fogalma is ismeretlen az angol alkotmányban. Ennek helyén a király és a királyság területén lakók között feltételezett (fikatív) hűbéri kapcsolat áll. Az Angliába érkezett idegen is „subditus temporariusus“ a királynak. A modern angol állami életnek mindezek a vonásai, a kontinensről nézve, középkorias jellegűek. Egészen érthető tehát, hogy egy ilyen felépítésű állam tudósa nem érzi problémának a középkori Anglia államiságát sem.

A francia alkotmánytörténelem felismerte a különbséget az újkor és a középkori francia állam között. De már kezdettől fogva azt tanította, hogy ezek a különbségek nem lényegbevágóak, csupán graduálisak.

Erre az eredményre jutott a német állam középkori történetének nagy kutatója, G. v. Below is. De csak hosszú harcok után, amelyeket azokkal szemben kellett megvívnia, akik kétségbevonták a német királyság, a német-római császárság és az egyes német fejedelemségek állami jellegét a középkorban. Below legnagyobb érdeme annak kimutatása, hogy mindaz, ami nem állam a szónak modern értelmében, mindaz, ami nem közjogi, hanem magánjogi jellegű, még nem feltétlenül társadalmi jelenség. Ha nem is áll meg az a tétel, hogy a középkori államiság lényegét a királyi jogkör teljességében kell látnunk, az ő kutatásai után többé kétségbe nem vonható, hogy a közép- és újkor alkotmány alapvető különbségeiből nem feltétlenül következik, hogy a középkor egyáltalán nem ismerte az állam fogalmát. Ahogy a modern angol birodalomtól sem lehet megtagadnunk az államiságot, ugyanúgy nem lehet a középkor regnumaitól és imperiumaitól sem elvitatnunk az állami jellegét.

Kérdés, miért vitás a középkori állam existenciája? Az a tény, hogy az államiságot illető kételyek éppen a középkorral és a modern angol birodalommal kapcsolatban merültek fel, nyilvánvalóan utal arra, hogy a mérték, amihez viszonyítva vizsgálták a középkor, resp. a modern angol állam államiságának problémáját, a XVIII—XIX. század kontinentális állama volt. Ennek a térben és időben korlátozott államformának jellegzetes vonásait, intézményeinek nyomait keresték a középkorban és az angol birodalom mai arculatán. S ha nem találták, megvolt az ítélet: a vizsgált képződményből hiányzanak az államiság ismérvei.

Már régebben is feltűnt némelyeknek, hogy a középkori alkotmány történetével foglalkozó munkák mennyi „minthá”-val vannak tele. E'gynemely helyi hatóság úgy végezte „közjogi” jellegű funkcióit, „mintha” azok magánjogi cselekmények lettek volna. Ezek a „minthá”-k oly sűrűn jelentkeznek, hogy — szinte azt mondhatni — egyetemes jelenségek húzódnak meg mögöttük. Joggal vehetjük fel tehát a kérdést: lehet-e ott fikciót keresni és feltételes módot alkalmazni, ahol egyetemes jelenségekről, általános tünetekről van szó? Lehet-e az kivétel, ami rendszeresen nyilatkozik meg? Fentebb a magánharcokról, részben a hatalmaskodásokról jegyezhetjük meg, hogy azokban nem szabad, minden további nélkül, rendtelenséget, az anarchia egyik sajátos, középkori válfaját látni. Ismételten meg lehet állapítani, hogy nyilván helytelen utakon jártunk, amikor ezeket a jellegzetesen középkori és általánosan jelentkező szimptomákat modern fogalmakkal akartuk kifejezni.

Ez a fogalmi elesűzés a középkori élet más területein is megfigyelhető. Azt, hogy a jognak a középkori ember világában egészen más értelme volt, mint a modern emberében, eddig is tudtuk. De ennek a ténynek messzetekintő következményeivel jogtörténeti és társadalomtörténeti feldolgozásaink nem mindig vetettek számot. A középkori ember úgy tudta, hogy a jog Istentől van. Számára éppen ezért a jog, az igazság és méltányosság egyet jelentett. Sőt, ezen túlmenően az ő szemében nem volt különbség a szubjektív és az objektív, az örökérvényű igazság között. Az éppen fennálló pozitív jogrend az ő fogalomvilágában azonos volt az isteni eredetű jogrenddel. Ezért tartotta az érvényes jogot régi jognak. A középkori források számtalanszor szólnak arról, hogy a jog, amelyet valaki, vagy a társadalom valamelyik rétege számára statuálnak, régi. A régiségben az isteni eredet s ezzel a jog jóságának bizonyítékát látták. Ez a felfogás annyira általános volt, hogy kétségtelen újításokat, reformokat is, mint a régi jog követelményét igyekeztek meggyökereztetni. Ha pedig valamit igazságtalannak, jogtalannak éreztek, akkor azt, mint káros újítást akarták érvényteleníteni. Az újság vagy a régiség tehát a középkor nyelvén nem a jog korát, hanem érvényességét, jóságát fejezte ki. A középkori ember el sem tudta képzelni, hogy az érvényes jog és az igazság egymással ellentétbe kerülhessenek.

Innen van a középkori politikai életnek az a sajátossága, hogy a helytelenül cselekvő, a privilegiumokat, törvényeket, a régi, jó szokásokat semmibevevő uralkodóval szemben nem volt szükség az egyes ember, vagy a társadalom fellépésének jogszerűségét statuáló, pozitív ellenállási jogra. A szubjektív igazság és a pozitív jog vélt azonosságából következett, hogy a sérelmet szenvedett egyén, vagy társadalmi réteg, minden további nélkül, szembefordulhatott az uralkodóval, akit

a régi, jó szokásokban megnyilatkozó, isteni igazság éppen olyan erővel kötelezett, mint országának bármely más lakóját. Az egyén, vagy társadalom tehát, amikor a jogtipró fejedelem ellen lázadt, egy pillanatra sem érezte úgy, hogy nem a jog és az igazság talaján áll. A középkorban ez a felfogás annyira általános volt, hogy kivétel-számba ment, ha az ellenállás jogát pozitív formában törvénybeiktatták, mint Magyarországon, Bajorországban, Brabantban, vagy Angliában. Az efféle, törvénybeiktatott *ius resistendi*-k hatályossága, különben is problematikus volt. A nemesség rendszerint az erős királyi hatalom átmeneti gyengeségét szokta felhasználni ennek a jognak statuálására. A királyok, hatalmuk megerősödtevel, azután sohasem ismerték el a lázadók ellenállásának jogszerűségét. Gyenge királlyal szemben viszont pozitív jog nélkül is érvényesíteni tudták az urak akaratukat.

Az ellenállás joga egyetemes, középkori jelenség volt. Felesleges tehát az Aranybulla 31. pontjában foglaltakat valamiféle, különleges angol, vagy aragón hatásra visszavezetni. De helytelen az a nézet is, amely a II. András által statuált *ius resistendi*-ben főgyökeresen magyar intézkedést lát. Az igazság az, hogy a középkor politikai felfogásának ez az egyik alapmegnyilatkozása szinguláris, történeti helyzetben nyert pozitív formát Magyarországon.

Talán seholsem szökik szembe oly élesen az ellentét, amely állam, jog, törvény értelmezésében középkor és újkor között megmutatkozik, mint éppen a *ius resistendi* kérdésében. Az a politikai rend, amelyen belül az uralkodótól számon lehet kérni cselekedeteinek jogszerűségét, nem ismerhette el azt szuverénnek. Egyáltalában volt-e a középkorban hatalom, amelyet a szó újkori értelmében szuverénnek lehetne nevezni? A fejedelem, mint láttuk, nem volt az; még kevésbé a nép. Abból az elméletből ugyanis, amely szerint az uralkodó hatalmát a néptől nyeri, még nem következik, hogy a népet szuverénnek tekinthetjük. Tarthaták-e magukat minden pozitív jog forrásának azok az emberek, akik a jogban az isteni világrend megnyilatkozását látták, akiknek szemében minden szubjektív jogigény egyenlő volt az igazsággal, akik ideális és pozitív jog között nem ismertek különbséget? Ezekben a kérdésekben rejlik negatívumokból jutottak azután egyesek arra a megállapításra, hogy a középkorban nem az uralkodó, nem is a nép, hanem maga a jog volt szuverén. Ez a nézet, első pillanatra, kétségtelenül tetszetős. De Brunner nagyon helyesen emeli ki, hogy szuverén csak cselekvésre képes ember, vagy emberi közület lehet, amely kétség esetén dönteni tud, hogy mi a jogszerű és ennek a döntésnek azután érvényt is tud szerezni. „A jog, a jogrend ezért sohasem lehet szuverén.” (i. m. 160. l.)

A középkor politikai életének legjellegzetesebb vonása éppen az, hogy nem ismert szuverén hatalmakat. Az állam szuverénítéséről szóló tanítás a XVIII–XIX. század terméke. Akkoriban gyökerezett meg az a felfogás is, hogy az államon belül minden közület, szerv, vagy egyén csak ettől, a legfelsőbb forumtól nyert megbízás alapján jogosult politikai hatalom gyakorlására. A legújabb időkben a szuverénítés választotta el végleg az államot, mint jogi személyiséget⁶ a polgári társada-

⁶ Az elmondottakból következik, hogy nem tartható fenn az sem, amit a XIII. századi magyar királyság jogi személyiség-jellegéről írtam (fentebb, a 3. jegyzetben idézett államhatártörténeti dolgozatom különnyomatának 21. l.-jén). Az ott tárgyalt forrásszöveg (az 1298. évi 21. tc.) helyes fordítását I. Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története, Budapest, 1941. 63. l.

lomtól. Ezt a szuverén államot a maga sajátos liberális alkotmányával szokták, mint időfeletti képződményt, a jogtörténészek alapul venni, amikor az állam megjelenésének történeti formáit vizsgálták. Fentebb több példából láttuk, hogy ennek a modellnek és történeti változatainak mértékként való alkalmazása a középkor képének minő elrajzolódásához vezetett.

A régmúlt idők társadalmának, intézményeinek leírásánál a politikai és társadalmi élet modern fogalmait teljesen nem küszöbölhetjük ki, de a hű történeti ábrázolás a kifejezésekben is megkívánja a forrásszerűséget. Annyit mindenesetre, hogy a modern fogalmak alkalmazása ne homályosítsa el, vagy éppen meg ne hamisítsa az egykorú valóságot. Alkotmánytörténeti szemléletünk eredendő hibája, hogy a középkori állam és társadalom egészen modern kettősségén át akarja megérteni. Alaptévedésünk, hogy azt hisszük: a középkori állam is éppen úgy vált el a társadalomtól, mint a modern állam a modern társadalomtól. Mindúntalan elfelejtjük, hogy az efféle fogalmak, mint államhatalom, államterület, államnemzet, állampolgárság stb... az újkori államtan centrális fogalmai. Az egységes államhatalom előfeltétele: a szuverenitás; a földdarab, amelyen ez a hatalom érvényesül: az államterület; e hatalomnak alávetett emberek: az állam alattvalói, az állampolgárok. Olyan kifejezések ezek, amelyeket vagy egyáltalán nem, vagy legalábbis bizonyos fenntartások nélkül nem használhatunk a középkor politikai szerkezetének leírásánál. A középkori jogi élet számos, ismert jelensége, mint a közbiztonságról való állami gondoskodás teljes hiánya, a vérbosszú, önszegély, egy-egy hatalmas úr védelme alá helyezkedés, az immunitás, mind-mind olyan közösségi életre utal, amelynek a modern berendezésektől *alapjaiban* eltérő szervezettel kellett rendelkeznie. Arról, hogy a közdolgokat miképp intézték a középkorban, helyes képet csak úgy kaphatunk, ha a középkori életnek ezeket a sajátosságos megnyilatkozásait önmagukból és egymáshoz való viszonyukból igyekszünk megérteni és bemutatni. Mégpedig lehetőleg nem korunk politikai formaanyelvén, hanem az egykorú forrásokból igazolható terminusokkal.

Ne az államot és a társadalmat vizsgáljuk a középkorban, hanem azokat a módokat, ahogyan a közös dolgokat intézték és ahogyan az emberek és embercsoportok viszonya egymáshoz alakult. A struktúrákat, amelyek megszabták a társulás kereteit és mikéntjét, a több emberöltőn át kimunkált módszereket, amelyek eleve bizonyos korlátok közé szorították az emberi akarat és elhatározások szabad érvényesülését. A szociális élet középkorias képződményeit, ne modern, elvont fogalmakkal akarjuk meghatározni, hanem igyekezzünk körülírni azokat. A történetírás feladatai ezen a téren nagyjából úgy sorakoznak elénk, ahogyan Hajnal István látta és fogalmazta meg történeti-szociológiai módszerével.⁷ Világosan utalt arra, hogy "...még Európában, az Okcidenten belül is, nemzet, állam, hűbériség, rendiség: igen változatos képletek. Még az olyan egyértelműnek látszó képződményeket is, mint pl. a nemesség, a paraszt-

⁷ Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. Budapest, 1942. (különnyomat a Századok 1942. évf.-ből). Az idézet a 8. és 9. l.-on.

ság, a papság, a polgárság, alig lehet fogalmilag úgy meghatározni, hogy eltéréseiket a jellemvonások halmazával ne kelljen kísérnünk. Még az olyan kicsiny, s oly zártcélúnak látszó képlet, mint a középkori céh is, kicsúszik az egységes fogalmi meghatározás alól, sokféle funkcionális változatosságában... A képletek nem valamiféle létező lények, egységes belső értelemmel, hanem az emberi társulás módszereinek többé-kevésbé bonyolult összefüggésekbe való szerkesztődései. A képlet kialakulása nem közvetlenül valamely emberi lelkületből, vagy célból kiindulva megy végbe, hanem a módszerekből és struktúrákból, amiket a megelőző fejlődés hátrahagyott.“

A középkor életének módszereit és belső szerkezetét csak a középkori közületek funkcióinak, lehetőleg forrásszerű leírásával tudjuk feltárni. „A mult emberöltők pozitívista történetírása — írja Hajnal (u. o. 9. l.) — megkísérelte a konkrét tényeknek-formáknak jegyzékelését, de nem hitt egységes szerkezeti összefüggésükben, minden alakulásban önálló tényezőt, erőt látott, amely lökésszerűen hat a másikra. A szellemtörténet ezzel szemben valami lelkületet, központi energiát keresett, amely megteremti és hajtja a szerkezetet. A mi felfogásunk szerint a társadalmi szerkezetiségnek összefüggő, üzemi működésében való rekonstruálása az egyedüli mód arra, hogy a fejlődést és az azt megelő és mozgó emberi életet megismerjük.“

Első lépésként a közép-kelet európai, dunavidéki országok középkori forrásanyagának társadalmi terminusait kellene egységes szempontok és funkciójuk szerint, egymással való összefüggésükben csoportosítani. Meg kellene vizsgálni, párhuzamba állítva, az azonos jelentésben sűrűn előforduló kifejezéseket. Kik voltak és milyen körből kerültek ki a probi viri; kiket mondtak libernek, mi volt a libertas középkori értelme; milyen változásokon ment át a villa-fogalom, illetőleg e változások a falu életének fejlődésében minő formákra engednek következtetni, kiket mondtak convillaneusoknak; mi volt a consilium et auxilium; hogyan alakult a vérdíj kérdése; hogyan a ius haereditariumé; mi volt az a közösség, amelyik örökölt, és hogyan nevezték azt a források; kik éltek osztatlan birtokközösségben, kiket mondtak comitanusoknak, comprovincialisoknak és vicinusoknak stb..., stb...? A forrásadatok pontos egybeállításával olyan, objektív műszerhez juthatunk, amely a modern elképzeléseket, fogalmakat nagyjából kiszűrné megállapításainkból és lehetővé tenné, hogy állam és társadalom újkorias, merev disztinkciója helyett a középkort a saját formanyelvén szólaltassuk meg. Ezzel az eljárással talán kielégítő választ kaphatnánk a dunavidéki kisépek történetének egyik legdöntőbb kérdésére is: arra nevezetesen, hogy a közdolgok intézésében szerepet játszó, ősi alaprétegük, e nemzetek gerince, a kereszténység felvétele után, miképen illeszkedett az új rendbe és miképen élt tovább az új rend keretei között. Valószínűleg arra fogunk rájönni, hogy a nem egészen helyesen kisbirtokos szabadoknak nevezett csoport és a nagybirtokosok rétege, ez a két jellegzetesen „társadalmi“ képlet, a maga sajátos életműködésével bizony „állami“ funkciókat végzett.⁸

KOMJÁTHY MIKLÓS

⁸ V. ö. Váczy Péter igen jó megállapításaival (Die erste Epoche d. ung. Königtums. Pécs, 1935, főleg 6. l.).

A KELETMAGYARORSZÁGI HELYNEVEK KÉRDÉSÉHEZ

A hangtörténet tanulságai településtörténeti szempontból kétségtelenül a legalkalmasabban az olyan területek helyneveinek vizsgálatánál érvényesíthetők, amelyeknek a névanyaga több nyelvből is ismeretes. Ilyenek a nyelvi és ethnikai határterületek, valamint a kétnyelvű vidékek. Sőt a magyar települési terület határvidékein nyugaton, északon és keleten található olyan nagyobb kiterjedésű vidékek is, amelyeknek névanyaga három nyelvi alakban áll rendelkezésünkre. Azonban Keletmagyarország helynévanyagának vizsgálatánál a hangtörténeti szempont érvényesítését súlyosan nehezíti az a körülmény, hogy az erdélyi szászok nyelve nem egységes jellegű (ismeretes például, hogy a szebeni szászok a beszterceiek beszédét már alig értik meg) és hangtörténeti fejlődése sem ismeretes annyira, amennyire az kívánatos volna. De tudomásunk szerint az erdélyi román nyelvjárások hangtörténete sincs még olyan mértékben tisztázva, hogy annak a helynévanyagnál településtörténeti szempontból való érvényesítése a kutató számára nagyobb nehézségeket nem jelentene.

Valószínűleg ezek a megfontolások készítették Kniezsa Istvánt is arra, hogy „Keletmagyarország helynevei” címen a közelmúltban megjelent nagyobb terjedelmű helynév- és településtörténeti tanulmányában¹ általában megelégedett a magyar, német és román névalakok egymáshoz való viszonyának, továbbá bizonyos névtípusok kialakulásának vizsgálatával és azzal, hogy e vizsgálatai eredményeit településtörténeti szempontból felhasználja. Ez a körülmény lehetővé tette számára a névanyag vizsgálatát időbelileg is korlátozni, amennyiben elsősorban is azokra a helynevekre volt tekintettel, amelyek az oklevelekben 1400-ig megjelennek. Persze így megesett, hogy néha egy-egy régibb keletű helynév egybeállításából hiányzik, amikor ugyanannak a névnek későbbi átvételre mutató alakja ott szerepel a jegyzékben, csupán azért, mert 1400-ig valamelyik oklevélben véletlenül említve van. Így pl. hiányzik nála a hunyadmegyei *Gerend* neve, de ott találjuk e névnek a szláv denazalizáció bekövetkezése után átvett alakját az ugyancsak hunyadmegyei *Grid* esetében. Meg kell azonban azt is állapítanom, hogy a névanyag e hiányosságának a településtörténeti következtetések szempontjából nagyobb jelentősége általában nem volt.

Erre a korlátozásra Kniezsát azonban az idetartozó helynévanyag óriási terjedelme is készíthette. Így a vizsgált névanyag és az arra

¹ Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok. I. 111—313. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943.)

alapozott következtetések mindenestre könnyebben tekinthetők át, mintha kutatásait terjedelmesebb névanyagra terjesztette volna ki. Sőt előadása és bizonyítása ily módon történészek számára is talán könnyebben érthetővé és talán meggyőzőbbé is vált, pedig az ő szempontjaik voltak szerzőnk számára e tanulmánynál elsősorban is irányadók. Mindezek ellenére mégis helyes lett volna a vizsgálatokba a hangtörténeti szempontból is számottevő helynévanyagot valamivel messzebbmenően bevonni, mint ahogy ez megtörtént, mert hisz teljességgel azért Kniezsa sem tudott lemondani a hangtörténeti érvelésről településtörténeti fejtegetései során.

Kniezsának a helynevekre alapított megállapításai szerint a magyarok Erdélyben főként a hegyvidék és a mezőség (= steppe) határán gyér szláv lakosságra akadtak. A magyarság erdélyi megtelepedésének időpontjára nézve közvetlen forrásokból csak annyi állapítható meg, hogy a magyarság Északerdélyben a XI. század első felében már jelen volt. E tekintetben lényegesen többet a helynévanyagból sem tudhatunk meg. Ezért a magyarság megtelepedése kezdetének megállapítására nézve teljességgel következtetésekre vagyunk utalva. Kniezsa úgy gondolja, hogy a magyarság Észak- és Délerdélyt még a X. század első felében szállta volna meg. E két terület azonban szerinte a X. század folyamán még nem függött volna össze egymással. E felfogással szemben a közelmúltban volt alkalmam behatóbban is kifejtteni, hogy véleményem szerint Északerdély magyar megszállása legkorábban Géza fejedelem idején, de valószínűleg csak Szent István korában következett be; Délerdélyé pedig csak Salamon vagy Szent László idejében². Szerzőnknek e kérdésre vonatkozó nagyon érdekes és értékes fejtegetéseit elolvastva sem látok semmi okot arra nézve fennforogni, hogy e kérdésben elfoglalt álláspontomat módosítanom kellene.

Világosan kitűnik Kniezsa vizsgálataiból, hogy az erdélyi százszok települési területük bizonyos vidékein már magyar telepéseket találtak. A románok pedig szerinte csak a százszok után a XII. század végén jelentek meg Erdély területén: Ők Délerdélyben még mindenestre szláv telepéseket is találtak, akiktől itt közvetlenül helyneveket vettek át. — Amennyiben megjelenésen állandó megtelepedést akarnánk érteni, akkor Kniezsának valószínűleg igaza is volna. Felfogásunk szerint azonban a románok tekintetében különbséget kell tennünk megjelenés és állandó megtelepedés között. Úgy látszik ugyanis, hogy a románok Délerdélyt mint vándorpásztorok már állandó megtelepedésük előtt is ismerték. Ennek tulajdonítható, hogy itt egyes nagyobb helyeknek és különösen vizeknek a neveit nem magyaroktól, hanem szlávoktól vették át. Jellemző e tekintetben például, hogy a hunyadmegyei *Szilvás* (Zyluas 1360. Csánki) község neve a románban magyar eredetű *Silvas*), ellenben a község mellett elfolyó patakknak a neve, amely a katonai t. szerint *Pár. Slivut.* — bár ugyan azt jelenti mint a magyar helynév — már szlávoktól való közvetlen átvételre mutat, amennyiben nyilván megszerezítés útján szláv *Slivovaco* névalakból származott. Ez tehát azt jelenti, hogy román vándorpásztorok a patak nevét már akkor megismerték, amikor a patak mellékének a lakossága

² Moór Elemér: A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelek eredete. 1944, 45—51, —81—82. (Szegedi Múzeumi Kiadványok I. 13.)

még szláv volt. Állandóan azonban csak akkor telepedtek meg a patak melletti Szilváson és környékén, amikor annak lakossága már teljesen elmagyarosodott. Úgy látom egyébként, hogy e kérdésben Tamás Lajos is körülbelül ezt az álláspontot képviseli³.

A románoknak Keletmagyarországon való fokozatos előnyomulását Kniezsa István rendkívül meggyőzően tárja elénk a vizsgálatba vont névanyag segítségével. Eredményeit térképeken is szemlélteti. Azonban az öt nagy térképlapot az 1400-ig előforduló helységek román elnevezései eredetének szemléltetésére egy kissé sokaljuk (az első számú térképlap e célra teljesen elegendő lett volna). Ellenben hiányoljuk, hogy ugyanilyen módon nem mutatta be a magyar és német névanyagot is. Sőt hasznos lett volna a szláv származású névanyagot is egy külön összefoglaló térképlapon is szemléltetni.

A következőkben idézésnél megtartjuk a vármegyék neveire vonatkozólag Kniezsa külön magyarázatot nem igénylő rövidítéseit és számozását. A neveket adattárában nem betűsorban, hanem vidékek szerint csoportosítva hozta. Így nemcsak a térképen való tájékozódást könnyítette meg (az egyes helyek mellett ott találjuk a megfelelő számokat), hanem az egyes névmagyarázatok helyességének — megítélését is, mert könnyen tekintettel lehetünk a név szomszédságára is. Az anyag közlése tekintetében való ezt az újítást csak helyeselni tudjuk, azonban a betűsoros névjegyzék hiányát mégis nagyon érezzük, ha egy nevet keresni próbálunk.

A következőkben Kniezsa rendkívül tanulságos fejtegetéséhez különböző szempontokból bizonyos kritikai és kiegészítő megjegyzéseket óhajtunk még fűzni, amelyek talán hasznára lesznek majd annak, aki majd valamikor hagtörténeti szempontból is vizsgálat tárgyává fogja tenni Keletmagyarország helyneveit. Ennek a megírandó műnek mindenesetre kitűnő előkészítése Kniezsa tanulmánya.

1. A keletmagyarországi német és román helynévi alakok forrásai.

A román nyelvű helynévi alakokat Kniezsa Moldovan-Togan 1909-i román helynévtárából, a német nyelvi alakokat pedig — úgy látszik — erdélyi százsz kutatók munkáiból merítette. Ezek kétségtelenül jó források; azonban az összes használatos névváltozatokat nem tartalmazzák. Ezeket K. G. Windisch (Geographie de Grossfürstentums Siebenbürgen, 1790), Korabinszky és Lipszky helynévtáraiból, valamint a múlt századbéli régebbi magyar helység-névtárakból (pl. 1882-i Juhos János-féléből) és esetleg a katonai térképlapokról ismerhetjük meg.

Ezekből a következő érdekesebb Kniezsanál nem szereplő német helynévi adatokat említhetem:

Bezsán (Hu. 67) ∼ *Bejan* ∼ [*Beßendorf* L(ipszky)]. — *Bonchida* (Kl. 65) ∼ *Bonțida* ∼ [*Bruck* L.]. — *Bó* (TA. 57). ∼ *Beiu* ∼ [*Bölndorf* L.; v. ö. *Bwd* 1303, *Bwl* 1413, *Bewl* 1430]. — *Bökény* (AF. 52) ∼ *Butene* ∼ [*Krummendorf* L.]. — *Csáklya* (AF. 52) ∼ *Cetea* ∼ [*Hagendorf* L.]. — *Dédács* (Hu. 19) ∼ *Biscaria* ∼ [*Dedendorf* L.]. — *Demeter, Nagy, Kis-* (BN. 30) ∼ *Dumitrea* ∼ [*Mettersdorf* I. J(uhos), *Waltersdorf* J.].

³ Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajanában Budapest, 1935, 220.

— *Déva* (Hu. 62) ∼ *Deva* ∼ *Diemburg* [*Diemrich* L., J.; *Schlossberg* L.]. — *Gyógy, Al* ∼ *Gioagi* ∼ [*Gergesdorf* L.]. — *Héjjasfalva* (NK. 63) ∼ *Haşfalău* ∼ [*Teufelsdorf* vulgo pro *Ditwaldsdorf* L.; *Teufelsdorf* J.]. — *Hosdát* (Hu. 51) ∼ *Häsdät* ∼ [*Hochstätten* L.]. — *Idecs, Al, Fel* (MT. 47—48) ∼ *Ideciul de sus* ∼ [*Eidisch* L., kat. térk.]. — *Jád* (BN. 33) ∼ *Iad* ∼ *Jaad* [*Jod, Jooden* J.]. — *Körösbánya* (Hu. 77) ∼ *Baia de Cris* ∼ [*Altenburg* L.; v. ö. *Altumburgh* 1427 (Csánki)]. — *Körözs* (KK. 35) ∼ *Curciu* ∼ *Kirtzel* (nem sajtóhiba ez?) [*Kirtsch* L. J.]. — *Limba* (AF. 77) ∼ *Limba* [*Várthe* L.] ∼ [*Wartha* J.]. *Ludvég* (Kl. 144) ∼ *Logig* ∼ [*Ludesdorf* L.]. — *Marpod* (SzB. 56) ∼ *Marpod* ∼ *Marpod* [*Mayerpolden* J.; v. ö. *Meyerpoth* 1349]. — *Nándor* (Hu. 58) ∼ *Nandru* ∼ [*Weiskirchen* L.]. — *Németi* (Hu. 65) ∼ *Mintia* ∼ [*Bayersdorf* L.]. — *Noszoly* (SzD. 113) ∼ *Násal* ∼ [*Spanndorf* L.]. — *Salkó* (NK. 11) ∼ *Şelcău* ∼ [*Schalkenberg* L.; v. ö. *Šalkova Zólyom* vm.] — *Sáromberke* (MT. 56) ∼ *Şarombărc* ∼ [*Scharberg* kat. térk.]. — *Sáros* (KK. 56) ∼ *Şaros* ∼ *Klien-Ferken* [*Schärschken* J.]. — *Strázsa* (AF. 85) ∼ *Straja* ∼ *Hochenwarte* L.]. — *Tövis* (AF. 51) ∼ *Teiuş* ∼ [*Dreikirchen* L. J.; *Dornstadt* L.]. — *Vámosudvarhely* (KK. 59) ∼ *Vames-Odriheiu* ∼ [*Hofmarkt* L.]. — *Várhely* (BN. 42) ∼ *Orheiu* ∼ *Burghalle* [*Burgelau* L.]. — *Zsitve* (KK. 23) ∼ *Jidveiu* ∼ *Seiden* [*Sögden* L.].

Néhány érdekesebb román helynévi adat:

Fehéregyháza (NK. 88) ∼ *Viscri* [*Gyiszkrík* J., *Fejérgyá* L.] ∼ *Weiskirchen*. — *Héderfája* (KK. 50) ∼ *Idrijaia* [*Hidrifaleu* J.] ∼ [*Ederholz* L. J.]. *Kis-Kerek* (AF. 107) ∼ *Broşteni* [*Kiskrak* L.] ∼ [*Kradendorf* (Iczkovits)]. — *Mardos* (NK. 13) ∼ *Moardeş* [*Argyes* L.] ∼ *Mardisch*. — *Mártonfalva* (NK. 15) ∼ *Motişdorf* [*Martfaleu* J., kat. t.] ∼ *Martinsdorf*. — *Metesd* (Af. 68) ∼ *Metes* [*Varnica* J.]. — *Nyiresfalva* (Hu. 78) ∼ *Lunka-Cernci* [*Meszteakeny* L.]. — *Péterfalva* (KK. 20) ∼ *Petrisat* [*Petrifaleu* J., kat. térk.]. — *Virágosberek* (SzD. 75) ∼ *Vireag* [*Zsirág* L., *Sirágu* J.].

2. Az erdélyi szlávok nyelvének jellege.

Kniezsa szerint „csak annyi állapítható meg teljes határozottsággal, hogy a magyarság előtti szlávtság orosz nem lehetett“ Keletmagyarországon. A továbbiakban leszögezi, hogy „Erdély északi részén és attól északra nyilván nem bolgárok laktak, mert a szláv *ě*-nek itt mindig zárt *ě*, illetőleg *i* felel meg (pl. *Peleske*, ómagyar *Piliske* Szatmárban)“. Meg kell azonban állapítanunk, hogy ezen az alapon Dél-erdély egykori szláv lakosságáról sem tehető fel, hogy bolgárszláv nyelvű lett volna, mert a *Pilis* név a Gyulafehérvár közelében fekvő Orbó határában is előfordult hegynévként: *mons Pilyis* XIV. sz. (Teleki Okt. I. 15), sőt ezen a néven még Lipszkyknél is szerepel. — Ugyanott (120 l.) azonban Kniezsa a magyarság X. századi megtelepülésének bizonyítékaként hivatkozik azokra a dél-erdélyi hn-ekre is, amelyekben a szláv nazális megőrződött [ezek az *Ompoly* víznév, továbbá a *Dombró* (TA. 44), *Gambuc* (Af. 9), *Dombó* (KK. 39), *Gerend* (TA. 49) helységnevek]. Csakhogy ezeknek a neveknek csak abban az esetben tulajdoníthatunk kormeghatározó jelentőséget, ha abból indulunk ki, hogy azon a területen, hol ezek a nevek előfordulnak a magyar megszállás előtti szláv lakosságnak a nyelve nem volt bolgárszláv jellegű, mert a bolgár-szlávban a nazálisok az egész középkoron keresztül megmaradtak, amint ezt egy lapalji jegyzetében maga K.

is megjegyzi. Egy korábbi művében pedig az orrhangú mássalhangzót feltüntető hunyadmegyei *Lindzsina* nevééről hangalakja alapján meg is állapította⁴, hogy az bolgárszláv eredetű nem lehet.

Ezek szerint azok a helynevek, amelyek a szláv denazalizáció után még a középkor folyamán kerültek a magyarba vagy a románba, bolgárszláv eredetűek semmiesetre sem lehetnek. Ilyen a hunyadmegyei *Grid* neve (Hu. 30): *Girid* 1392. (< szl. *Grędı*). Továbbá az alsófehérmegyei Kis-Ludas román *Gusu* (Af. 109) neve (< szl. *gosu* „lúd“) ^a. Eneveknek településtörténeti szempontból is nagy jelentőségük van, amennyiben arra mutatnak, hogy a románok Délerdélyben a szláv denazalizáció bekövetkezte, vagyis legkésőbb 1100 előtt semmiesetre sem telepedtek meg. Arra pedig biztos példa nincs, hogy a románok Kelet-magyarországon szláv nazálist feltüntető neveket még közvetlenül a szlávoktól vettek volna át. Semmikép sem tekinthetjük azonban a szláv denazalizáció előtt átvett magyar helyneveket. Kniezsával annak tanújeléül, hogy a magyarság Erdélyben már a X. század folyamán megtelepedett volna, mert hisz sziget- és peremhelyzetben lévő nyelvjárásokban — pedig az egykori erdélyi szlávok nyelvjárása is ilyennek tekintendő — bizonyos hangváltozások mindig későbbben szoktak bekövetkezni, mint az összefüggő nyelvterület belső nyelvjárásaiban, mégha feltesszük is, hogy bizonyos hangfejlődések irányában a tendencia hennük már jóval korábban is megvolt. Amint például alkalam volt „Westungarn in Mittelalter“ című tanulmányomban kimutatni, hogy a nyugatmagyorrzsági hienc nyelvjárás a középkor folyamán egyes vonatkozásokban 150 évvel is elmaradt a szomszédos oszt-rák nyelvjárások hangállapotától.

Hogy Erdély a magyar honfoglalás előtti szláv lakossága szerb lett volna, azt már történeti okok alapján sem lehet feltenni (hol voltak ekkor még a szerbek!) de ez a feltevés még hangtörténeti szempontból is teljesen valószínűtlen volna, mert a nazális az összes szláv nyelvek közül a szerbből tűnt el a leghamarább; így tehát azokat az erdélyi helyneveket, amelyekben a nazális megőrződött szerbektől semmiesetre sem vehettük volna át.

Ha tehát Erdély honfoglalás előtti szláv lakosságának a nyelve sem orosz, sem bolgárszláv, sem pedig szerb nem volt, akkor alig maradt más lehetőség mint annak a feltevése, hogy az ottani szláv nép nyugati szláv és pedig ótót jellegű nyelven beszélt. Ezt a felső Tisza vidékére vonatkozólag már korábban is megállapítottam (ZONF. VI. 135—36 és NNy IX. 120).

Bárha csak a kirekesztés módszerével következtethetünk arra, hogy Erdély honfoglalás előtti szláv lakossága tót nyelvű volt, ez a következtetés mégis eléggé biztos alapon áll, mert Erdély régi szláv helynevei között egy sincs, amely hangalakjánál fogva ezzel a feltevéssel ellenmondásban állna. Erre nézve Kniezsza korábbi tanulmányában a tordamegyei *Szelicse* nevét említette, amely szerinte „ha a szláv *selišće*-ből származik, délszláv ugyan, de nem bolgár hangalakot tüntet fel“⁵. De kérdeznünk kell, vajjon e szónak ótót hangalakja nem *selišče* lett volna (v. ö. *Piscan* 1113 „Pöstyén“).

⁴ Szent István Emlékkönyv II. 422.

⁵ Szent István Emlékkönyv II. 422.

3. Szláv közvetítésű magyar nevek a románban?

Kniezsa szerint Kolozs és Torda megyék nyugati szélén a románok néhány magyar helynevet szláv közvetítéssel vettek volna át. Ez nagyon feltűnő jelenség volna, mert amint K. maga megjegyzi, a szláv nevek ugyanott magyar közvetítéssel kerültek a románba. Még valószínűtlenebbé válik a szláv közvetítés feltevése, ha egy pillantást vetünk Kniezsa „Erdély víznevei“ című tanulmányában⁶ található térképmellékletre is. Erről ugyanis megállapíthatjuk, hogy sem a felső Körös, sem a felső Szamos vízrendszerében sem a magyarban sem a románban szláv eredetű víznév nem található. Ezek szerint valami hibának kell a körül a feltevés körül lenni, hogy ezen a vidéken szláv közvetítéssel magyar helynevek kerültek volna a románba.

Vegyük tehát sorjában közelebről is szemügyre a kérdéses 4 helynevet!

1. Az *Erdőfalva* $\sim$ *Ardeova* (Kl. 11) névpár román alakja K. szerint a régi magyar *Erdő* személynéven alapuló párhuzamos és egyidejű magyar-szláv helynévadásból származnék. A — *falva* típusú személynévi helynevek Kniezsa szerint is csak a XIII. század elején jöttek nálunk divatba. Ebben a korban az egykori szláv lakosságnak már csak a törmelékei lehettek meg Északerdélyben, mert hisz itt különben nem vették volna a románok a szláv származású helyneveket általában már magyar közvetítéssel át, amint ezt ép Kniezsa beható és meggyőző fejtegetéseiből tudjuk. Ezért szerintünk a mai magyar névalak (*Erdeufolva* 1376) az**Erdeü-ouvou-folva* névalak lerövidüléséből származhatott, míg az o. *Ardeova* névalak az eredeti magyar névalak visszatükröződésének tekinthető. Az ugyanis sok esetben megfigyelhető, hogy a románok hosszabb magyar és német helynevek végét az átvételnél egyszerűen elhagyták.

2. A *Nyárszó* (Kl. 8) $\sim$ *Nearsova* névpár román alakjára nézve sem szükséges szláv közvetítésre gondolnunk, mert az a magyar *Nyáraszoua névalakból is származhatott.

3. A *Szent László* (TA. 12) $\sim$ *Sävaghisla* névpár tekintetében maga K. is lehetségesnek tartja, hogy a román névalak román *Sân Vladislav névalakból származott. Nyilván így is van. Tehát szláv közvetítés feltevésére e helynévénél sincs szükség.

4. Az *Oláh-Fenes* (Kl. 74) $\sim$ *Vlaha* névpár román alakja K. szerint a szláv *vlach* népnévből származott volna; esakhogy „a helynév képzése nem világos“. A szóvégi -a a románban alakult volna, „mint a szláv *Vlaši*-ből kikövetkeztetett román egyesszám“. Teljesen rejtélyes azonban, hogy oláh pásztorok miért szánták volna el magukat erre a komplikált nyelvészeti manipulációra, amikor a népnevek a románban is többszámi alakban szoktak megjelenni helynévként (pl. *Tótalmás* Bh. 59 $\sim$ *Sárbi*, *Oroszfa*lú MT. 43 $\sim$ *Ruși*). A feltevés tehát teljesen valószínűtlen. — Szerintünk a román névalak a szász *Wallachisch-Fenisch* névalakból származott, annak olyan lerövidülése révén mint aminőre a fenti *Ardeova* esetében is láttunk egy példát. De ilyenformán lett *Hidalmás*-ból: *Hida* (Kl. 33), *Sóspatak*-ból: *Șeusa* (Af. 79), *Felsendorf*-ból: *Felța* (NK. 54), *Probstdorf*-ból: *Proștea* (NK. 47). —

⁶ Megjelent az Erdélyi Tudományos Intézet 1940—41. évi Évkönyvében és különlenyomatként is.

Hogy pedig a közelben valamikor szászok laktak, azt a szomszédos *Szászfenes* és *Szászlóna* nevei is tanúsítják.

Igy tehát megállapíthatjuk, hogy Erdélyben nem kerültek szláv közvetítéssel magyar nevek a románba.

4. A szláv-német-román viszony Dél-Erdélyben.

K n i e z s a szerint a románok csak a németek után jelentek volna meg Délerdélyben. Említettük már, hogy ez a feltevés csak a románok állandó megtelepedésére nézve lehet helytálló. Ha a románok csak a németek után jelentek volna meg Délerdélyben, akkor nekik kétségtelenül nagyobb számmal kellett volna átvenniök szláv helyneveket. Ilyen helynevet K. azonban csak egyet tud említeni. Ez *Kelnek* (Szb. 10) $\sim$ *Cálnic* $\sim$ *Kelling*; azonban még ennél is kénytelen megengedni, hogy a román név esetleg közvetlenül a szlávból is származhatik.

Sőt továbbmenőleg még az is kétségesnek látszik számunkra, hogy egyáltalán kerültek-e Erdélybe közvetlenül is át szláv származású helynevek a németbe. Erre nézve K n i e z s a az előbb említett néven kívül még a következő nevekre hivatkozik:

1. *Zalatna* (NK. 34) $\sim$ *Zlagna* $\sim$ *Schlatt*. — Mind a román, mind pedig a német névalak azonban a magyarból is származhatott volna, mert hisz a magyar hn. ősalakja kétségtelenül **Zlatna* volt, mégha ez a névváltozat véletlenül nem is maradt ránk. De például a hasonló hangsorú nyugatmagyarországi *Szalónak* még 1273-ban is *Zlaunuk* alakban van említve (v. ö. Westungarn im Mittelalter 51). — Arra nézve azonban semmi kétség nem lehet, hogy a Lipszkynél közölt o. *Zalagná* névváltozat a magyarból származott, de ép úgy magyar eredetű lehet az ott közölt r. *Zlakna* és n. *Schlattendorf* névváltozat is. — A magyarok az aranyelőhelyeket mindenesetre már a legrégibb időkben megszállták, és a német névalakok tanúsága szerint a nagyküüllő-megyei Zalatnán kívül még két szláv *Zlatna* „aranyos“ $\sim$ m. **Zlatna* < *Zlatna* nevű helyet ismertek Erdélyben. Ezek közül az egyiknek ma is *Zalatna* (Af. 69) $\sim$ r. *Zlatna* a neve. Ennek német neve K. forrásai-ban, úgy látszik, nem szerepelt; de Lipszky szerint *Klein-Schlatten* a német neve. Ahol azonban *Klein-Schlatten* van, ott *Gross-Schlatten* nevű helynek is kell lennie: meg is találjuk Lipszkynél és Juhosnál mint *Abrudbánya* (Af. 70) német nevét. Ez tehát arra mutat, hogy a mai *Abrudbánya* $\sim$ *Abrud* másodlagos név, amelynek alapján valami dák-román kontinuitást feltenni — minden egyébtől eltekintve — már csak ezért sem lehetséges. — *Abrudbánya* szláv **Zlatna* nevét vajószínűleg a melléte elfolyó patak után kapta: e patak egyik mellékvízének a katonai t. szerint ma is *Csernic* a neve. De gyaníthatólag az *Aranyos*-nak is eredeti szláv neve **Zlatna* lehetett...

Azt azonban az előadottak után már nem lehet belátni, hogy miért ép a *Zlatna* nevet vették volna át az erdélyi szászok három ízben is közvetlenül a szlávoktól...

2. Közvetlenül a szlávoktól vették volna át a szászok a *Dobring* (Szb. 17) [$\sim$ m. *Doborka* $\sim$ o. *Dobárca*] hn.-t is. Erre a feltevésre sem látok semmi okot; annál kevésbé, mert hisz semmi kétség sem lehet arra nézve, hogy a hegység felé beljebb következő *Urwegen* (Szb. 18) falu nevét [$\sim$ m. *Orbó* $\sim$ o. *Gárbova* < szl. **Vrbov(a)*] kétségtelenül a magyarból vették át a szászok.

3. A m. *Beszterce* név korábbi alakja kétségtelenül *Bisztrica volt, és így egyáltalán nem szükséges feltenni, hogy a n. *Bistritz* névalak közvetlenül szláv *Bystrica* névalakból származott volna.

Még határozottabban vallanának K. szerint közvetlen szláv-német érintkezés mellett a szláv-német párhuzamos helynévadáson alapuló nevek (138. l.). Két ilyen nevet említ. Ezek:

1. *Garat* (NK. 77) $\approx$ *Stena* $\approx$ *Stein*. — A szláv — német párhuzamos névadást a m. *Garat* névalak tanúsítaná (a m. névalakra régi adatot K. nem idéz), amely szerinte a szláv *grotъ* „éle, hegye valaminek“ szóból származott volna. Meg kell azonban állapítanunk, hogy ez a szó szláv népeknél helynevekben egyáltalán nem fordul elő; a m. névalaknak Lipszkyknél és Juhosnál található m. és o. névváltozataiból pedig elég határozottan kitűnik, hogy a m. név nem szláv *grotъ*, hanem *gradъ* „vár“ szóból származik. Ezek ugyanis a következők: m. *Garád* J., *Garad* L.; o. *Gradul* L.

2. Párhuzamos szláv-német névadáson alapulnának a szebenmegyei (Szb. 44) *Szelindek* $\approx$ *Slimnic* $\approx$ *Stolzenburg* elnevezései is, amennyiben a m. és r. névalak K. szerint a szláv *slyvъnъ* „híres“ szóból volna képezve, amely felfogása szerint a német *stolz* egyértékesének volna jelentésileg tekinthető. Ha azonban egyidejű párhuzamos névadást teszünk fel, akkor nyilván a megnevezendő helynek valami szembeszökő tulajdonságáról lehetne csak szó; ilyennek pedig sem a „híres“, sem a „büszke“ képzele nem mondható. Különben maga K. is megjegyezni kénytelen: „A magyarázatot csak azért nem tekinthetjük véglegesnek, mert ilyen helynevet a szlávból idézni nem tudunk“ (MNy. XXXIII. 169). — A német név mindenesetre másodlagos⁷ és „auf der stolzen Burg“ kitételéből származott. A magyar-, illetve román-szláv név pedig esetleg Scheiner feltevésének megfelelően „szilvás“ jelentésű szláv *Slivnik névalakból származott vagy talán valami „gerendás“ jelentésű szláv *Stemenik névalakból.

Megállapíthatjuk tehát, hogy szláv-német „párhuzamos“ névadáson alapuló helynév Erdélyben nincs.

5. Román helynevek -a végződése.

A magyar -i végű helynevek román megfelelőseinél sok esetben -ia szóvéget találunk. De gyakran ugyanazt a végződést találjuk azoknál a román helyneveknél is, amelyek magyar megfelelőinél az eredeti -i szóvég még a középkor folyamán lekopott.⁸ Kniezsa szerint itt „szóvéghelyettesítésről lehet szó olyan nyelvben, amely -i végű főneveket nem ismer“ (151. l.). Csakhogy a románban nyoma sincs annak, hogy jövevényszavakban a szokatlan -i szóvéget -ia szóvéggel helyettesítették volna. Ez okból K. ezt a jelenséget a következőképp magyarázza: „...egyedüli lehetőségnek látszik az a feltevés, hogy ez a helyettesítés nem román, hanem szláv jelenség, azaz, hogy e neveknek román alakjai *szláv* hatásra mutatnak. Erre vall az a körül-

⁷ E fogalomra vonatkozólag v. ö. „Westungarn im Mittelalter“ 238.

⁸ Hogy a szóvégi -i a magyarban valami mormolt e hangon keresztül vesztetett le, azt Kniezsa nagyon értékes feltevése szerint az a körülmény is tanúsítaná, hogy a románban az eredeti ómagyar -i szóvégnak bizonyos területeken az oláhban -ea végződés felel meg.

mény is, hogy e helyettesítéssel általában csak délen találkozunk, ahol a románok még kétségtelenül szlávokat is találtak és ahol szláv közvetítéssel egyéb magyar helyneveket (?) is átvettek" (i. m. 151).

Ebben az okoskodásban az a legfőbb hiba, hogy mássalhangzós szóvégű helynevek is átkerültek helyjel-közzel -a végződéssel a románba, pedig a mássalhangzós szóvég egyáltalán nem szokatlan a románban. Ilyen névpárok pl. *Sóspatak* (Af. 79) $\sim$ *Şeuşa, Jánosd* (Bh. 142) $\sim$ *Janoşda, Faisz* (KK. 24) $\sim$ *Feisa, Hidalmás* (Kl. 33) *Hida, Beld* (Kl. 110) $\sim$ *Belda, Segesvár* (NK. 61) $\sim$ *Şigişoaru, Kapos* (NK. 29) $\sim$ *Copşa, Majos* (MT. 29) $\sim$ *Moişa*.

Az -ia szóvég természetesen csak délen fordul elő, olyan területeken, ahol a magyarban az -i szóvég a románok megtelepedése korában még megvolt; ellenben északon és északnyugaton ez a helyzet már nem állott fenn. Ezért a bihari m. *Arpád*-nak (Bh. 139) a románban is *Arpad* felel meg, *Jánosd*-nak (Bh. 142) pedig *Ianoşda* és nem *Ianoşdia*.

Az -a szóvég a román helynevekben kétségtelenül a román nőnemű határozott névelő végződése. Annak az okát, hogy miért vettek át a románok sok esetben helyneveket -a szóvégződéssel véleményünk szerint a román nyelven belül kell keresni, annál is inkább, mert hisz ilyen szóvégződéssel a román eredetű helynevek sorában is találkozunk. Ilyenformán felel meg pl. a m. *Veresegyháza* névnek (AF. 99) a románban *Roşia*.

6. Lokatívusi alakban átvett magyar helynevek.

Van néhány helynév Erdélyben, melyet a románok lokatívusi alakban vettek át.

Az -n végződésű lokatívus szerepel a következőkben:

1. *Cuvin* (Ar. 50); v. ö. *Ku, Kw* 1332—37. — *Huedin* (Bánffy-Hunyad). — 3. Valószínűleg idetartozik a *Berghin* (AF. 84) névalak is ($\sim$ m. *Berve* $\sim$ n. *Blutrot*). Ennek megmagyarázására — azt hiszem — nincs szükség arra, hogy K-val valami német *Berwindorf névalakot tegyünk fel, egyszerűbb magyar *Bervén* lokatívusból kiindulni, annak a feltevésével, hogy az alsófehérmegyei nyelvjárásban a mai -rv- hangkapcsolatban a v egykor ugyanolyan hang volt, mint az a szlávnyelvi v-, amelyet a románok Erdélyben szintén g-vel helyettesítettek (v. ö. *Orbó* $\sim$ *Gârbova* AF. 48, Szb. 18). Ez a hang bilabiális β lehetett.

Van néhány -t végű lokatívusból származó román és német névalak is. Ezek: 1. *Bikal* (Kl 4) $\sim$ *Bicalat*. — 2. *Buza* $\sim$ n. *Besotten* (SzD. 104). — 3. Valószínűleg idetartozik *Balavására* (KK. 62) Lipszky-nél található *Bladen, Bladenmarkt* névalakja is.

Egy-két esetben pedig a románok a magyar -re végződésben csak az -e-t értelmezték ragnak, s így felelhet meg a magyar *Selind* hn.-nek az o.-ban *Şilindry, Szarvaskend*-nek *Chendru* (SzD. 146).

Ellenben feltűnő, hogy m. -be(-n) végződésű lokatívusi névalakot sem a románok, sem a szászok nem vették át Keletmagyarországon hnként; pedig a román határrész-elnevezések között, amint erre Szabó T. Attila hívta fel a figyelmet (MNy. XXXV. 112), ez a jelenség nem ritka.⁹ A tótok pedig több magyar helynevet vettek át ilyen -be(n) ragos lokatívusi alakban, amint ezt Kniezsa egybeállításából tud-

⁹ Hasonló neveket az ördöngösfüzesi o. határrész-elnevezések közül közzétett Márton Gyula is (MNy. XXXVII. 112).

juk (MNy. XXXII. 317). E tót nevek egy kivételével mind a magyar nyelvterületen fekvő községekre vonatkoznak és nyilvánvalóan újabb keletű névátvételek. Ezeken kívül erre a jelenségre nézve Kniezsa még hivatkozott két zalamegyei magyar falu horvát nevére is. De előfordul ez a lokatívusi forma több esetben a nyugatmagyarországi horvátok helynevei között is, szintén többnyire a magyar nyelvterülethez tartozó faluk horvát elnevezéseként. E névalakokat javarészt Korabinszkyból ismerem. Ezek: 1. *Muzarba* (K.: *Mussarba*) ∼ *Muzsaj* (Sopron m.). — 2. *Sečeňba* (K.) ∼ *Szécsény* (Sopron m.). — 3. *Sergenüba* (K.) ∼ *Szergény* (Sopron m.). — 4. *Biba* (K.) ∼ *Bő* (Sopron m.). — 5. *Čemba* (Westungarn im Mittelalter 297) ∼ *Csém* (Vas m.). — 6. *Kolumba* (Westungarn 297) ∼ *Kolom* (Vas m.).¹⁰

Keletmagyarországon és Erdélyben a m. *-be(n)* lok.i rag nyilván azért hiányzik a m. eredetű román és német névalakokból, mert a magyar hn.-ek többségének meghonosodása korában a mai m. rag még hangsúlyos névutó volt, úgyhogy nem lehetett volna a névhez tartozónak érezni.

7. A „párhuzamos“ helynévadás.

Vegyes nemzetiségű vidéken vagy nyelvhatárok mentén nem ritkák az olyan helynevek, amelyek a környéken beszélt nyelvekben értelmileg megfelelnek egymásnak. E névpárok létrejöttét illetőleg két felfogás állott egymással szemben. Az egyik szerint az ilyen „párhuzamos“ helynevek fordítás útján jöttek létre (Ernst Schwarz és e sorok írója), és pedig a fordítás a régebbi telepések kétnyelvű egyedeitől származnék (E. Kranzmayer). E felfogással szemben Melich János a személynévi eredetű párhuzamos helynevekre vonatkozólag már régebben azt az álláspontot képviselte, hogy a párhuzamos személynévi helynevek (pl. *Péterfalva* ∼ *Petersdorf*) egyidejű névadás eredményeként jöttek létre. Melich-nek ezt a felfogását a köznévi eredetű „párhuzamos“ helynevekre is kiterjesztette és az egész kérdéskomplexumot a legbehatóbb vizsgálat tárgyává tette egyik legutóbb megjelent tanulmányában Kniezsa István¹¹ bizonyos vidékek magyar-tót, magyar-román és német-cseh jelentésileg egyező helynévpárjainak létrejöttét vizsgálta meg, de azokból levont következtetéseit a korábban megjelent „Keletmagyarország helynevei“ c. tanulmányában már településtörténeti szempontból is érvényesítette. El kell ismernünk, hogy Kniezsának a Melich-féle tétel bizonyítása a személynévi eredetű párhuzamos helynevek tekintetében teljes mértékben sikerült; Melich t. i. ebben a kérdésben csak egy feltevést képviselt, amely lehetett helyes, de lehetett téves is. Bármennyire sikerültnek mondható is Kniezsa bizonyítása, ez még nem

¹⁰ Ezekon kívül a nyugatmagyarországi horvátoknál akad még néhány *-n* végződésű magyar lok.-i alak is hn.-ekben: 1. *Vedešin* (Pesty-féle kéziratok helynévtár) ∼ *Hidegség* (Sopron m.). 2. *Višina* (K.) ∼ *Vis* (Sopron m.). — Néhány esetben pedig, úgy látszik, a horvátok is tévesen értelmezték a m. *-re* ragot, s ennek következtében felel meg náluk a m. *Lövő* hn.-nek (Sopron m.): *Levir* (K.), *Levir* (L.); továbbá a *Sámfalva* (Vas m.) hn.-nek: *Šampovar* (Westungarn 297), valamint *Zsámándnak* (Vas m.): *Zamar* (Westungarn 301).

¹¹ Kniezsa István: A párhuzamos helynévadás (Egy fejezet a településtörténet módszertanából). Budapest, M. Törtud. Int., 1944, 58 l. (Településtörténeti Tanulmányok 2., szerk. Kniezsa István.)

jelentheti azt, hogy ebből a tételből dogmát csináljunk magunknak, mert hisz helyel-közzel analogikus és fordításos helynevek a személynévi helynevek sorában átvételek alkalmával is létrejöhetnek. — Ellenben a köznévi eredetű jelentésileg párhuzamos helynevek tekintetében — *Kniezsa* a két típust nem választotta élesen külön egymástól — bizonyítás már kevésbé sikerültnek mondható. Egyébként már eleve sem valószínű, hogy emberek valamely helyet egymástól függetlenül ugyanazon képzet alapján nevezzenek meg, ha csak nem valami különösen szembeszökő tulajdonságról van szó.

Hogy a köznévi eredetű párhuzamos helynevek általában nem egyidejű helynévadás eredményeként szoktak létrejönni, hanem fordítás útján, az a leghatározottabban a nyugatmagyarországi horvátok helyneveiből tűnik ki. Tudjuk ugyanis, hogy a horvátok a XVI. század folyamán települtek be Nyugatmagyarországba, vagyis olyan korban, amikor a helynevek java részének alapjául szolgáló magyar és német helynevek — amint ez oklevelekből is kimutatható — többnyire már rég megvoltak. Azok a horvát helynevek tehát, amelyek jelentésileg egyeznek a megfelelő magyar és német köznévi eredetű helynevekkel, semmiesetre sem egyidejű és párhuzamos helynévadás révén jöttek létre, hanem fordítás útján keletkeztek.

Ezek a következők: 1

1. *Lók* (Sopron m.) $\sim$ *Unterfrauenhaid* $\sim$ *Szveticza* (L.). V. ö. *villa Sancte Marie* 1222; *Bodogazonfalua* 1425 (Csánki III. 601).

2. *Kismarton* $\sim$ *Eisenstadt* $\sim$ *Železno mesto* (Korabinszky), *Zelezno L.*, *Železno mesto* (Pesty-féle kéziratok helységnévtár). V. ö. *Eisenstadt* 1373 stb. (Csánki III. 587).

3. *Németújvár* $\sim$ *Güssing* $\sim$ *Novigrad* (L.). V. ö. *Vyuar* 1263 stb. Csánki II. 721).

4. *Szombatfa* (Vas m.) $\sim$ *Sumetendorf* $\sim$ *Szombatzkavesz* (L.). V. ö. *Sombathfalwa* 1464 stb. (Csánki II. 801).

5. *Szentpéterfa* (Vas m.) $\sim$ *Prostrum* $\sim$ *Petrovoszello* (L.) V. ö. *Eccel. S. Petri* 1221, *Zenth Petur* 1297, *Zempeturfalua* 1369 stb. (Csánki II. 799).

6. *Mosonújfalua* $\sim$ *Neudorf* $\sim$ *Novo Selo*. V. ö. *Newdorff* 1423; *Wyfalw* 1468 stb. (Csánki III. 687).

7. *Duna-Csún* $\sim$ *Sandorf* $\sim$ *Čunovo* (Westungarn im Mittelalter 261). V. ö. *Chun* 1232 stb. (Csánki III. 679).

8. *Vasnyúlfalva* $\sim$ *Hasendorf* $\sim$ *Zaichevoszello* (L.). A horvát név Batthányi Ferenének *Zaychich* Simon részére tett adományában veszi eredetét: h. *Zajac* „nyúl“ (v. ö. Westungarn im Mittelalter 156).

Akad ezenkívül Nyugatmagyarországon néhány olyan névpár is, amely egyidejű horvát $\sim$ német $\sim$ magyar névadáson alapulhat, amennyiben ennek ellenkezője — újabb településekről lévén szó — oklevéllileg nem bizonyítható.¹²

¹² Ezek: 1. *Újtelek* (Sopron m.) $\sim$ *Neustift* $\sim$ *Nova Stifta* (L.) — 2. *Fertő-Fehéregyház* (Sopron m.) $\sim$ *Donnerskirchen* $\sim$ *Bela Czrikva* (1773-i helynévtár); *Bela Czirka* (L.). A hely középkori magyar neve *Csákány* volt. — 3. *Lánzsér-újfalua* $\sim$ *Neudorf* $\sim$ *Novoszello* (1773, Korabinszky, L.). — 4. *Csórónfalva* (Sopron m.) $\sim$ *Tschurndorf* $\sim$ *Czundrava* (Korabinszky), *Czundrava* (L.). — 5. *Újhegy* (Vas m.) $\sim$ *Neuberg* $\sim$ *Novagora* (L.). — 6. *Várszentmiklós* (Vas m.) $\sim$ *St. Nikolaus* $\sim$ *Sveti Mikula*.

Vannak ezenkívül Nyugatmagyarországon olyan névpárok is, amelyek horvát alakjánál a magyar vagy német név végződése valamenynyire szlávositva van.¹³ Ide tartoznak tulajdonképen azok a gyakori esetek is, amikor a magyar vagy német helynév a nőnemű -a végződéssel (tulajdonkép a *vas* „falu“ szó egészítendő ki) jelenik meg a horvátban, mint pl. *Und* ∼ *Unda*, *Csencs* ∼ *Čenča*, *Szabar* ∼ *Sabara*, *Röjtök* ∼ *Ruteka*; *Wolfs* (Balf) ∼ *Bolsa* stb.

A fenti egybeállításunkból világosan kiténik, hogy Nyugatmagyarországon a jelentésileg egyező, köznévi eredetű magyar-horvát és német-horvát névpárok általában nem egyidejű, párhuzamos névadás eredményeként jöttek létre, hanem fordítás útján. Ezt figyelembe véve, már eleve is valószínűtlennek látszik, hogy a hasonló jellegű keletmagyarországi névpárok javarésze egyidejű és párhuzamos névadás eredményeként jött volna létre. De több esetben ki is mutatható, hogy a köznévi eredetű névpárok közül nem egy Keletmagyarországon sem egyidejű és párhuzamos névadásból, hanem fordításból származott.

Az erre vonatkozó megfigyeléseimet és észrevételeimet a következőkben foglalhatom pontok szerint össze:

1. Nem valószínű, hogy a századok a magyaroktól vagy szlávoktól függetlenül — egyidejűségről még csak szó sem lehet — nevezték volna el *Gyulafehérvár*-t (AF. 71) *Weissenburg*-nak „a fehér mészkőből épült római falmaradványok alapján“ (Kniezsa). (De például Székesfehérváron is voltak-e vajjon ilyen falmaradványok?). De a magyar névadás sem lehet független a román *Bálgvad* névalakban ránkmaradt szláv névtől, amikor a magyarok megérkezésekor — amint erre nézve semmi kétség sem lehet — a szlávok már „fehér vár“ néven ismerték e helyet.

2. A *Farkastelke* (Af. 98) ∼ *Lupu* névpár esetében a helynév K. szerint „a román név tanúsága szerint“ nem személynévi eredetű volna. Csakhogy „farkas“-nak „telke“ semmiesetre sem lehetett, pedig a *Farkastelke* névalak már 1306-ban is szerepel. De meg a románban sem lett volna semmi értelme annak, hogy egy települést vagy akár határrészt egyszerűen „farkas“-nak neveztek volna el. Másként jött létre ez a név!... Nyilván egy elrománosodó félben lévő magyar fordította le, azt tévesen értelmezvén. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó a L.-nél olvasható genitívusi *Lupului* névalak.

3. A katonai térképen az alsófehérmegyei *Medvés* (AF. 15) ∼ *Medves* nevét *Ursu* alakban találjuk, de *Urszu* alakban a Juhos-féle helységnévtárban is. Ez az *Ursu* névalak is nyilván egy elrománosodó félben lévő magyar műfordításnak terméke, bár ez a fordításos névalak csak újabb keletű lehet, úgyhogy általánosság a használata a falu környékén nem vált. — Kniezsa Kisch nyomán a magyar nevet *medvés*-nek „reich an Bären“ értelmezi. Semmiesetre sem helyesen.

¹³ Ilyenek: 1. *Selegszántó* (Sopron m.) ∼ *Antau* ∼ *Otava*. — 2. *Répcskároly* ∼ *Karl* ∼ *Karlin*, *Karlov* (L.). — 3. *Répcesarud* (Sopron m.) ∼ *Frankenau* ∼ *Frankenova* (1773), *Frankanova* (K.). — 4. *Sopronbánfalva* ∼ *Wandorf* ∼ *Undravec* (1773), *Untovacz*, *Undravacz* (K., L.). — 5. *Fraknóvár* (Sopron m.) ∼ *Frankenau* ∼ *Fortnava* (L.). — *Pecsenyéd* (Sopron m.) ∼ *Pötsching* ∼ *Piecvá* (Korabinszky), *Pieschva* (L.). — 7. *Doborján* (Sopron m.) ∼ *Reiding* ∼ *Rajnov* (1773), *Rajnof(f)* (K., L.). — 8. *Tarródcse* (Vas m.) ∼ *Tudersdorf* ∼ *Tudorica*. — 9. *Jobbágyfalu* (Vas m.) ∼ *Rohrbach a. d. Teich* ∼ *Lorbica*. — 10. *Salafa* ∼ *Schallendorf* ∼ *Saledrovo*.

Nem valószínű ugyanis, hogy a Mezőségen — falunk a marosújvári járásban található — valaha is medvék nyüzsögtek volna. A magyar név nyilván népetymológiával *Medves*-ből származik, mely nem egyéb mint *meggyes* szavunk mellékalakja (v. ö. Westungarn im Mittelalter 141).

4. Bizonyára elmagyarosodó félben lévő németek fordítási próbálkozásának terméke a szatmármegyei *Gyöngy* falunak a neve is (Szt. 76), amely *Perlu*, *Perl* alakokban a VR.-ban már 1215-ben, illetve 1220-ban is említve van. E névben semmiesetre sem a kfn. *perle* „gyöngy“ szó rejtőzik, mint Kniezsa véli (ugyan mi értelme volna egy ilyen jelentésű helynévnek és mi okból tűnt volna el a végződése a magyarban?), hanem a német *Perl* személynév. A hely eredeti német neve tehát *Perlesdorf* vagy *Perlendorf* lehetett; de már 1453-ban *Gyengh* alakban van említve (v. ö. DUHbl. I. 183).

5. A szláv származású román névalakból megállapítható, hogy néhány délerdélyi folyó neve értelmileg tökéletesen megfelel az egykori szláv elnevezésnek.¹⁴ Egyidejű helynévadás ezekből a jelentésileg egyező víznevekből csak abban az esetben volna kihozható, ha feltételezünk, hogy ezekben az esetekben a szlávok vártak volna a névadással a magyarok megérkeztéig és ekkor a magyarokkal mindig csodálatos módon egyet gondoltak volna... Ennél mindenestre valószínűbb annak a feltevése, hogy elmagyarosodó félben lévő szlávok vagy néha esetleg szlávul is értő magyarok végezték el e nevek lefordítását.

6. Alapított csoportos települések esetén az alapítók sokszor jól vagy szépen hangzó nevet igyekeztek az új településnek adni. Ilyenek például a németeknél a *Rosenau*, *Rosenberg* helynevek, s így semmi kétségünk nem lehet az iránt, hogy a lipótmegyei *Rózsahegy* magyar neve a német *Rosenberg* név lefordításából származott. — Ilyen jó hangzású alapítási neveknek tekinthetők nálunk különösen a *szép*-el összetett helynevek. Keletmagyarszágon tehát az ezeknek értelmileg megfelelő német névalakok semmiesetre sem egyidejű és párhuzamos névadásból származnak, hanem fordítás útján jöttek létre. — Ezek: 1. *Szépmező* (KK. 22) ∼ *Schönau*. — 2. *Széplak* (KK. 51) ∼ *Schöndorf* (L.). — 3. *Szépfa* (Tm. 17) ∼ *Schöndorf*. — Ez utóbbi falu mostani nevét valószínűleg csak a török világ után kapta (∼ o. *Sepfa*), mert 1332–37-ben még *Zewdy* alakban van említve. E három esetben, úgy látszik, a magyar nevet fordították le németre. Ellenben a nagyküllőmegyei *Seligstadt* (NK. 94), szintén alapítási nevét gyaníthatólag csak az új korban fordították le *Boldogváros* alakban — magyarra; Lipszky-nél ugyanis a község magyar neve még nem *Boldogváros*, hanem *Szeli-stadt* és *Zselidváros* alakban szerepel. Az első névalak újkori, a második középkori átvételnek tekinthető.

7. Néha az ilyen állítólagos „párhuzamos“ névadáson alapuló helynévnek az egyik nyelvben helynévadásilag lehetetlen alakja van: az ilyen névalakok is nyilván fordítás útján jöttek létre. — Tulajdonképp az eddig tárgyalt nevek sorában ilyeneknek tekinthetők a román *Lupu* és *Ursu*, továbbá a magyar *Gyöngy* helynév is. De akadnak ilyenek a magyar-német névpárok sorában is. Ilyen például a hunyad-

¹⁴ Ezek: r. *Tárna* ∼ m. *Küküllő* „kökényes“; *Cerna voda* ∼ *Feketevíz*; *Dobra* ∼ *Jó*; *Şciuca* ∼ *Csukás*; *Cerna* ∼ *Feketeér* (v. ö. Kniezsa: Erdély víznevei).

megyei *Al-* és *Felkenyér* (Hu. 1. 2.) német *Brotsdorf* neve. A német „kenyérfalva” jelentésű névnek semmi értelme, de ilyen furcsa névre a német helynevek között sem találunk példát. Sőt ilyen jelentésű helynév a mi esetünkben már csak azért sem tételezhető fel, mert a megfelelő magyar községnév eredeti víznévből származott: *Kunertu* 1332–37. Annak pedig semmi valószínűsége sincs, hogy ebben a víznévben a magyar *kenyér* szó volna nyomozható. A név második szótagjában nem nehéz a magyar *ér* szót felismerni; az első szótagja pedig valószínűleg egyszerejtés révén a régi *kükün* „kökény” szóból származott. — Hogy a hunyadmegyei *Szereka* hn. esetében mi lehetett a névadás alapja, nem tudjuk. Semmiesetre sem szarkákról neveztek el a falut, mert akkor „szarkás” volna esetleg a magyar neve. Ennek ellenére a falu német neve mégis *Elsterdorf* (Hu. 14), ami szintén képtelen német helynév. — Valószínűleg nem a *répa* köznév a névadás alapja a marostordai *Répa* esetében sem. A német *Rependorf* (MT. 40) névváltozata alapján személynévi eredetre gondolhatunk. Ennek ellenére a falut a Régen-környéki szászok Lipszky szerint *Rübendorf* alakban is ismerték: ez a névváltozat is nyilván fordítás útján jött létre, bár helynévi szempontból értelmetlen név. — A hunyadmegyei *Berény-t* (Hu. 13) a németek *Lammdorf* néven ismerik. *Knieszsa* „kettős név”-nek mondja. Ez a nyilvánvaló német műnev azonban szintén fordítás útján jött létre. A magyar *Berény*-ből ugyanis a szászban *baran* lett (v. ö. m. *Egerbegy* NK. 5 ∼ n. *Arbegen*; *Vessződ* NK. 8 ∼ *Wassied*). Ezt a nevet pedig egy magyarul tudó szász „bárány”-nak értelmezve *Lammdorf*-nak fordította le. Ilyen német helynév persze nincs, miut *Elsterdorf*, *Brotsdorf* és *Rübendorf* sem.

A magyarban akad néhány olyan összetett helynév, amelyben az összetétel második tagja *-nép* (pl. *Újnép* Zalában, Somogyban). Ilyen jellegű helynév a németben nincs; így tehát teljesen valószínűtlen, hogy az alsó-, fehérmegyei *Asszonynépe* (AF. 29) ∼ *Frauenvolk* névpár egyidejű párhuzamos névadásból származott volna, mert ebben az esetben a német névalak *Fraendorf* volna... Így tehát a német név ebben az esetben is magyar *Asszonynépe* névalak szolgái lefordításából származott.

8. Egyes esetekben megtörtént, hogy valamely német eredetű helynév a magyarban népetymológiával értelmet nyert. Néhány esetben a magyar népetymológiát azután németre is lefordították. Így lett a német *Burgberg*-ből származott m. *Borberek*-ből (AF. 72) a németben *Weinberg* (L.). Vagy a valószínűleg *Brabant*-ből származott *Borbánt*-ből (AF. 65): *Weindorf* (L.). — De nyilván hasonló módon lett a nagyküüllő-megyei *Tyukos*-ból (NK. 81) a románban *Gajnar* (J.), *Gajnariu* (L.) „tyukász”: a hivatalos név *Tecușiu*.

9. Kétségtelenül fordítás útján jöttek létre azok az összetett helynevek is, amelyeknél csak a név egyik része felel meg értelmileg a hn. másnyelvi alakja egyik részének. Ilyen például a *Segesvár* ∼ *Schässburg* névpár. Ilyenek még: *Héderfája* (KK. 50) ∼ *Ederholz* (L., J.), *Hahnbach* (Sz. 43) [*Hannenbach* L., *Halmbach* J.] ∼ *Kakasfalva*; *Tövis* (AF. 51) ∼ *Dornstadt* (L.).

10. Amint ezt a nyugatmagyarországi horvát helynevek esetében is láttuk, valamely átvett helynév sok esetben analogikusan valami szokásos helynévi végződést vesz fel. Így lett a magyar *Szepnyir*-ből (BN. 27) a németben *Zippendorf* (L., J.), *Tár*-ból *Dürrdorf* (L.), *Sárpa-*

tal-ból (NK. 68) *Scharpendorf* (L., J. katonai térk.). — Nyilván ilyen módon jött létre a *Zsolna* ∞ *Senndorf* (BN. 40) névpár is. A magyar névalak ugyanis *Kniezsa* szerint a szl. *žila* „ér“ szó származékából jött létre. A német név pedig nyilván a feltehető m. *Zselna (< o. *Jelna*) alakból származott: *Želnendorf < *Selndorf < *Senndorf*.

Néha a név utótagja valamely község fejlődésének eredményeként, illetve tanújeleként másodlagosan jött létre. Ilyenformán felel meg a m. *Kolozs* névnek a németben *Klossmarkt* (L.) vagy a *Gyalu* névnek *Jelmarkt* (L.). — Ilyen analogikus nevek természetesen nemcsak névátvételnél keletkezhetnek, hanem abban a nyelvben is, amelyben az elsődleges névadás megtörtént; így lett a régi m. *Kút*-ból (*Kut* 1291): *Kútfalva* (AF. 115).

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a különböző nyelvekben jelentésileg egyező köznévi helynevek Keletmagyarországban is általában nem egyidejű párhuzamos helynévadás eredményeképpen jöttek létre, hanem egyik nyelvből lefordították őket a másik nyelvre. Így tehát településtörténeti következtetésekre csak azok a köznévi párhuzamos helynevek alkalmasak, amelyeknél megállapítható, hogy melyik nyelvben történt az elsődleges névadás (pl. *Bálgard* ∞ *Fehérvár* ∞ *Weissenburg*).

A helynevek lefordítói mindenesetre a kétnyelvű egyének közül kerültek ki; de hogy ezek *Kranzmayer* elméletének megfelelően minden esetben a régebb nyelv képviselői lettek volna, az legalább is kérdésesnek mondható. Mivel pedig a kétnyelvűek mindenesetre a szellemi elithez tartoztak, azért a névfordítások kétségtelenül a magasabb társadalmi rétegekhez tartozók körében jöttek létre. Így egy latinul is értő szász tanító vagy pap lehetett pl. az, aki a kolozsmegyei *Septér*-t (Kl. 124) *Stebendorf*-nak (L.) keresztelte el, amennyiben a magyar helynévben a latin *septem* szót fedezte fel (régii latin-ejtés!). De ilyen tudákos etymologia eredménye, hogy a m. *Gáld*-nak (AF. 55) német neve is: *Hanenberg* (L.), *Gálfalvá*-é (KK. 44) pedig *Hahndorf* (L.).

8. Megjegyzések néhány helynév etymológiájához.

1. *Csongva* (AF. 21) ∞ *Ciunga*. K. szerint a „név vége szláv eredetre mutat, bár a fő maga nem szláv“. Szerintem az egész név szláv *Čenugova névalakból származtatható. A feltett szláv szn. tekintetében hivatkozhatom a cs. *Čenov*, *Čeněnice*, *Čenetice*, h. *Čenkov* hn.-ekre (v. ö. Mikl. OPN. 354. sz.); a feltett szláv *Čenug szn. alakjára nézve pedig a szerb *Črnug* szn.-re (Mikl. PN. 446. sz.).

2. *Denta* (Tm 60) ∞ *Denta*. V. ö. *Dend* 1332—37. K. szerint „a mai nevek szláv közvetítésre vallanak“. A szóvégi *-a* alapján ez a feltevés még nem szükségszerű, amint ezt az 5. pont alatt kifejtettük.

3. *Galac* (BN. 16) ∞ *Galafi*. Ez az Erdélyben többször előforduló helynév Lipszky szerint BN. megyében hegynévként is előfordul. A névben semmiestre sem a kelta galaták neve lappang (*Kisch*), de *Galac* kikötőváros után sem nevezték el ezeket a helyeket (*Kniezsa*), hanem a név nyilván a „fekete“ jelentésű szláv *galъ* szóból (v. ö. *Berneker* I. 293) származik, amely szó mai szláv nyelvekben főleg a belőle képzett fekete színű madarak elnevezéseiből ismeretesek (pl. szerb *galic* „holló“).

4. *Hétur* (KK. 84) $\sim$ *Hetur* $\sim$ *Marienburg*. K. szerint „a m. névadás oka nem világos“. A hely egy ideig a liét szász székhez tartozott (Csánki V. 880).

5. *Ida* (Kl. 136) $\sim$ *Juda*. E névnek a *Juda* szn.-ből való származtatása (Kniezsa) kevésbé valószínű, mert ez esetben a német névalak aligha volna *Eidau* (J.).

6. *Indal* (TA. 22) $\sim$ *Indol*. E névnek szl. *ino-dol „más völgy“ szóalakból származtatása kevésbé valószínű; talán inkább szl. *vinodol* „szőlősvölgy“ névalakra lehetne gondolni; v. ö. erre nézve a h. *Vindol* hn.-t (Mikl. ONA. 336. sz.).

7. *Ipp* (Szl. 40) $\sim$ *Ip*. Semmiesetre sem származott e hn. valami középnémet (!) *Ippe* szn.-ből (Kniezsa), mert a közelben említett *Limpa* pataknev is bajor-osztrák névalak (a középnémet *Ippe* bajor-osztrák alakja *Ipfe* volna). Így tehát a hn. valószínűleg a *Hyppolitus* név m. becealakjából származott, amint erre a lehetőségre K. is gondolt.

8. *Kasztó* (Hu. 12) $\sim$ *Căstău* $\sim$ *Kastendorf*. Teljesen valószínűtlen, hogy e név n. *Kast* „tölgy“ + *Au* „berek“ szóból származott volna (Kniezsa Kisch nyomán); különben is a n.-ben fanevek a *Dorf* szóval ilyen módon összetéve nem szoktak hn.-ként szerepelni. A név valószínűleg szl. *Kvasotov szn.-i hn.-ből származik (v. ö. a cs. *Kvasata* szn.-t (Mikl. PN. 162. sz.).

9. *Meggyes* (NK. 22) $\sim$ *Medias* $\sim$ *Mediasch*. K. szerint (Schneider nyomán) „a román név a szászból való“. Aligha. Sőt ellenkezőleg a n. *Mediasch* névalak való a románból, amire nézve hivatkozhatunk a r. *Sudrias* névalakra, amely a m. *Szederjes*-ből (KSz. 13) származott. A korábbi, m. eredetű német névalak különben *Medwisch* volt (L., J.).

10. *Nyírmező* (AF. 45) $\sim$ *Poiana* $\sim$ *Birkenfeld*. K. szerint párhuzamos „magyar $\sim$ román $\sim$ német helynévadás“ terméke, mert a román név jelentése „havasí rét“ (Kisch) nyomán). Csakhogy a szl. *poljana* szó ép „mező“-t jelent, a falú melletti hegy neve pedig a katonai térkép szerint *Sirbu* „szláv“. S a szomszédságban ilyen szláv eredetű helynevek vannak mint *Miriszló* (AF. 42) és *Orbó* (AF. 48).

11. *Priszlop* (BN. 50) $\sim$ *Prislop*. K. szerint a szláv *pri-slop* (< *stlps*) „oszlop mellett“. Csakhogy ilyen név több is van az országban, s a *Priszlop* helynév előfordul talán az összes szláv népeknél (v. ö. ZONF. VI. 36). Sőt Sebestyén Károly-tól úgy értesültem, hogy a *prislop* szó „hegynyereg“ jelentésében a krassószörénymegyei román ság nyelvében is használatos.

12. *Réce-Keresztur* (SzD. 23) $\sim$ *Rece-Cristur*. K. szerint „*Réce* talán pataknev és a m. *rece* szóból alakulhatott“. A „román *rece* alak — pedig — nyilván a *rece* „hídeg“ szó analogiájára keletkezett“. A m. *Réce*-név szerintem a román *Rece* betűszerinti átvételének látszik, mivel a m. név korábbi alakja — úgy látszik — *Recse* volt: *Recse*- (L.) és *Hideg*- (J.).

13. *Romosz* (Hu. 6) $\sim$ *Romos* $\sim$ *Rumes*. K. szerint „kétségtelen, hogy n. eredetű“. Ez a feltevés a n.-s $\sim$ m. -sz. megfelelésére való tekintettel egyáltalán nem valószínű.

14. *Szászváros* (Hu. 11) $\sim$ *Oraştie* $\sim$ *Broos*. Hogy a n. név a m. város szóból származnék (K. Kisch nyomán), az alig valószínű: hangsúlyos, hosszú magánhangzó semmiesetre sem esett volna ki a németben. A n. név valószínűleg az *Ambros(ius)* névből származik; L. szerint ugyanis a város latin neve: *villa S. Ambrosii*.

15. *Tasnád* (Szl. 13) $\sim$ *Taşnad*. E hn. aligha származott a szl. *tučna* „kövér“ szóból (K.).

16. *Tuzson* (Kl. 118) $\sim$ *Tušin*. *Tusun* 1325; *Tußen* L. „Er. ism.“ Talán szláv *Tucha* szn.-ből (v. ö. cs. *Tuchov*, l. *Tuszyn* hn.-eket: Mikl. OPN. 325. sz.) -in képzővel, bár a *tuch-* tőből *Tušin* szn. is feltehető volna.

17. *Ugra* (NK. 78) $\sim$ *Ugra*, *Ungra* $\sim$ *Galt*. K. szláv-francia párhuzamos névadásból magyarázza e nevet, amennyiben szerinte az *Ugra* név szl. *u-gora „hegy mellett, erdő mellett“ névalakból származott volna, amely név tehát értelem szerint megfelelne az ófr. *galt* „erdő“ szónak. Csakhogy az *Ugra* hn. elég gyakori nálunk, s valami szláv *U-gora névalakból pedig e nevek már csak azért sem származnak, mert *U-gora* névalak szláv országok helynevei között még mutatóba sem akad.

18. *Véza* (AF. 93) $\sim$ *Veza*. „Er. ism.“ A szláv *vezo* „szil“ származékának látszik.

19. *Vinda* (BN. 36) $\sim$ *Vinda* (*Ghinda*) $\sim$ *Windau*. K. szerint a n. *Wind* + *Au* összetételből származik. Ilyen n. hn. azonban nincs, s ennek az összetételnek sincs helynévadási szempontból értelme. Ezért valószínűbb, hogy a német *Wend-Wind* „szláv“ népnév keresendő a névben; v. ö. *Wendau* (L.).

20. *Vingrád* (AF. 118) $\sim$ *Vingrad* $\sim$ *Weingarten*. A név K. szerint a n. *Weingarten* „szőlőskert“ névből származik. Aligha! A hn. szn.-i eredetűnek látszik; v. ö. *Weingartskirchen* (L. J.), *Wynngarkyrchen* 1309.

MOÓR ELEMÉR

MEGJEGYZÉSEK A HELYNEVEK KÉRDÉSÉHEZ

A településtörténet módszertana most van kialakulóban. Sok kérdés tisztázódott már, de sok még a homályos részlet is. Ezeket — mint minden tudományágban — csak vállvetve, közös munkával lehet felderíteni. Moór Elemér hozzászólása a nyelvészet és településtörténet határterületén mozgó kérdésekhez különösen figyelemreméltó, mert neki a magyar településtörténet módszertanának kialakításában kiváló érdemei vannak. Megjegyzéseinek tehát mindig komoly súlyuk van, amelyeket tekintetbe kell venni, akár egyetértünk velük, akár nem.

Moór Elemér munkáimmal foglalkozva néhány általánosabb, módszertani kérdést is érintett, olyanokat, amelyekben nem ért velem egyet. Mivel pedig ezek a hazai, sőt az általános településtörténet szempontjából alapvető problémákra vonatkoznak, úgy érzem, kötelességem a munkáimban elfoglalt és részben bizonyított álláspontomat Moór igen tetszetős kifogásaival szemben megvédelmezni, illetőleg véleményemet pontosabban megfogalmazni, mint az a munkáimban megtörtént. Részletkérdésekbe lehetőleg nem bocsátkozom olyan esetben sem, amikor Moór ellenvetéseit nem tartom helytállónak. Ezért főleg három kérdésre szorítkozom: 1. *a német helységnevek*, 2. *Erdély szláv lakosságának közelebbi meghatározása* és 3. *a párhuzamos helynévadás* kérdésére.

1. Amit Moór német helynévanyagom fogyatékoságáról mond, az, készséggel elismerem, teljes mértékben igaz. Magam tudom a legjobban, hogy Erdély helységeinek német névanyagát egyáltalában nem aknáztam ki kellő mértékben. Ennek oka abban az egyszerű tényben rejlik, hogy a német anyagra megbízható forrásunk nincs. A Lipszky-féle Repertoriumban és más XIX. századi helységnevtárakban idézett német nevek megbízhatósága ugyanis felette kétes. Ezek az adatok főleg az egykorú szász munkákból származnak, amelyekben igen sok esetben, főleg a szászoklakta területektől távolabb eső városokra, várakra, helységekre vonatkozó nevek nem egyebek, mint tudákos esinálmányok, amelyek a XVIII—XIX. században keletkeztek, településtörténeti értékük tehát egyáltalában nincs. Mivel pedig nekem e munkáimban sem módom, sem időm nem volt e nevek történeti hitelét ellenőrizni, jobbnak láttam ezt az anyagot teljesen mellőzni és a német helynévanyag tekintetében kizárólag a ma is szászoklakta területekre szorítkozni. Itt t. i. általában nép ajkán élő valódi, történeti következtetésekre is alkalmas névanyaggal van dolgunk. Kivételt csupán ott tettem, ahol korábbi forrásokból hiteles névalakok álltak rendelkezésemre (pl. Esküllő $\in$ *Schwalbendorf* Kl. 35). Ezzel természetesen eleve lemondtam arról, hogy a uemetség nyomait a mai Erdély egész

területén vizsgáljam és megelégedtem azoknak a területeknek a kutatásával, ahol ma is laknak.

2. Erdély régi szláv lakosságának közelebbi hovátartozását illetőleg már több vélemény hangzott el, a nélkül, hogy ez a kérdés megnyugtató megoldást nyert volna. Melich (Honfoglaláskori Magyarország.) és Petrovici (Dacoromania X.) szerint ez a szlávság bolgár jellegű volt. Szerintem a bolgár jelleg nem elég határozott ugyan, de kétségtelen, hogy déli szláv volt. M o ó r pedig most (amit különben a tót Stanislav már 1944-ben hirdetett: Nás Náród III, 216) tótokat akar bennük felfedezni. Irónikusan megjegyzi, hogy a déli szlávok, ha nem voltak bolgárok, csak szerbek lehettek, „de hol voltak akkor még a szerbek!“ — Itt azonban nem arról van szó, hogy ezek a szlávok milyen szláv államalakulathoz tartoztak (kétségtelen, hogy egyikhez sem, és amennyiben mégis, ez a tény nem igen befolyásolhatta népi nyelvük jellegét), hanem arról, hogy milyen típusú szláv nyelvet beszéltek. A bolgár és a szerb-horvát irodalmi nyelvek a balkáni szláv nyelvjárások két szélső alakját rögzítették le: a bolgárnak az északkeleti, a szerb-horvátinak pedig a délnyugati nyelvjárás az alapja. Bolgárnak nevezzük tehát azokat a sajátságokat, amelyek a Balkán-félsziget északkeleti részén lakó szlávok nyelvében élnek, szerbeknek pedig azokat, amelyek Dél-Dalmáciában, Montenegróban és környékén honosak. E kettő között azonban e két szélső típus számtalan variációja él. Van igen nagy terület, ahol a két szélső nyelvtípusra jellemző sajátságok nagy mértékben keverednek egymással, és ugyanabban a nyelvjárásban az egyik sajátság „bolgár“, a másik pedig „szerb“ jellegű. Ha pl. a *ě* megfelelőit nézzük, a „szerbes“ jellegű zárt *e* ejtés (szemben a keleti *ja* ejtéssel) messze keletre nyúlik és területe Bulgária egész nyugati felét, sőt magának Szófiának a környékét is magában foglalja. Ez az oka annak is, hogy a bolgár és a szerb nyelvtudósok a mai napig sem tudnak megegyezni a bolgár és szerb nyelvterület határain. Míg a bolgárok a bolgár nyelv határát messze nyugaton kb. az Ochrida tó tájékán keresik, addig a szerb tudósok még a bolgár főváros környékének a nyelvét is szerbnek minősítik. Ami pedig a bolgár és szerb nyelvtípus legnevezetesebb hangtani különbségét, a *tj*, *dj*-ből származó bolgár *št*, *žd*-vel szemben álló szerb *č*, *dj*-t illeti (pl. bolgár *mašteha*, *mežda* ~ szerb *mačeha*, *medja* „mostoha, mezsgye, megye“), a két jelenség között a határ egyáltalában nem észak-déli, hanem északkelet-délnyugati irányban halad és (nyilván véletlenül) a régi görög-latin kultúrkör határvonalát követte. Keleten kb. Vidin tájékáról Dél-Macedónián keresztül Albánia déli részébe húzódott. Ettől a vonaltól északra „szerbes“, délre pedig „bolgáros“ sajátság a jellemző. Görögország szláv eredetű helynevei pl. teljesen bolgárosak, míg Oltenia helynevei inkább „szerb“ jellegűek. A „szerbes“ jelleg Erdély szlávjainak nyelvében tehát nem földrajzi lehetetlenség! Mivel azonban a „szerb“ jelző mégis csak félreértésre adhatna alkalmat, hiszen a szerbben számos olyan sajátság együttes jelenlétét is értjük, amely a mi nyelvünkben, mint keleti nyelvjárásban, egyáltalában nem lehetett meg, mert azok tudomásunk szerint csak délnyugaton voltak elterjedve (észak és északkelet felé csak az újkorban, a szerb elem vándorlásával honosodtak meg), óvatosságból inkább „délszláv, de nem bolgár“ (t. i. nem keleti-bolgár) jellegűnek neveztem. Nevezhettem volna akár nyugati-bolgárnak is, de ez is megtévesztő, mert a „bolgár“ jelző néhány olyan hatá-

rozott sajátság meglétére mutat, amelyek a mi területünkön nem mutathatók ki.

Moórnak arra a véleményére, hogy ezek a szlávok nyugati-szlávok lehettek (földrajzi okokból tehát tótok, mert sem a lengyelek, sem a csehek tekintetbe nem jöhetnek), nagyon egyszerű a válasz. Szerinte ugyan nincs semmi akadálya annak, hogy pl. a *Szelicse* helynevet (TA. 13) ne tótnak tartsuk. Azonban épen ez a név tiltakozik a leghatározottabban az ellen, hogy tót (azaz nyugati-szláv) eredetűnek minősítsük. A nyugati szlávban ugyanis e névnek *Sedlišče* a megfelelője, *dl*-lel, szemben a keleti és déli szláv *l*-jével. Márpedig egy *Sedlišče* alaknak a forrásokban a legesekélyebb nyoma sincs.¹ Egyéb nevekben sincs egyetlen olyan határozott nyom sem, ami az itteni szlávok nyugati jellege mellett tanúskodnék. Stanisla vnak sem sikerült ezt a nézetet fent idézett tanulmányában valószínűsíteni.²

3. A párhuzamos helynevekre vonatkozólag Moór elismeri ugyan, hogy a személynévekből származó helyneveknél a névadás egyidejűségét sikerült bebizonyítanom, kételkedik azonban e vélemény helyességében a közszavakból származó helynevek esetében. Kételyét a nyugatmagyarországi horvát helynevekre építi, amelyek, szerinte, ezt a tételt egyáltalában nem támogatnák. Mivel pedig adatai valóban ellentmondani látszanak a párhuzamos helynévadásról kifejtett nézetemnek, és látszólag az ő utólagos fordításról vallott régi nézete mellett tanúskodnak, ezt a kérdést behatóbban kell tárgyalnom. Ha ugyanis egy tétel egy bizonyos nyilvánvaló esetben nem állja meg a helyét, hitelét teljesen elveszíti.

A nyugatmagyarországi horvátokat a XVI. században telepítették le, legnagyobb részt már régóta lakott helységekből, amelyeknek a nevei legtöbbször már évszázadokkal korábban alakultak ki. Ha tehát tételünk a párhuzamos helynévadásnak azonos szemléletén alapuló elnevezésekre vonatkozólag helyes, akkor a horvátok helyneveinek túlnyomó többségükben a szomszéd népektől, a magyaroktól és németektől való egyszerű átvételeknek kell lenniök; legalábbis azokban az esetekben, amikor a helynevekben kifejezett tartalom a horvátok érkezése korában már régen nem felelt meg a tényeknek. A rendelkezésemre álló források alapján (Lipszky Repertoriuma, Mersich tanulmányai a Naša Domovina c. horvát évkönyv 1933–34. évfolyamaiban) megvizsgált horvát helynevek a következő képet mutatják. A kb. 150 helység-név közül, amelyet a horvátok saját faluk és a szomszéd helységek megjelölésére használnak, 123 régi, már a horvátok előtt is meglévő helységre vonatkozik. Világosan látható pusztá átvétel a magyarból 49, a németből 57, összesen 106, míg szláv képzővel továbbképzett

¹ Közép-tót területen a nyugati-szláv *dl* helyén néhány névben és szóban *l* van ugyan, ez a jelenség a keleti-tótnban, amely a mi területünkön egyáltalában szóhajóhet, teljesen ismeretlen. A keleti-tót tiszta nyugati-szláv típusú nyelv.

² Régi ellentét van köztem és Moór között a dunántúli szlávok hovatartozására vonatkozólag is. Ő itt is különböző érvekkel a tótok mellett foglalt állást, amit én nem fogadhatok el, mert érveinek bizonyító erejét nem tartom elégségesnek. Egy közeljövőben megjelenendő tanulmányomban bizonyítani igyekszem, hogy nemcsak a Dunántúl északi részén, hanem a Dunától északra lakó szlávok is a X–XII. században — délszlávok voltak. Helyesebben: déli szláv típusú sajátságok voltak a nyelvükben, olyanok, amelyek a nyugati-szlávban nincsenek meg.

magyar, párhuzamos magyar-horvát, illetőleg német-horvát név 12, a másik két nyelvtől független horvát elnevezés pedig 4 (Ligvánd. ∼ Netersdorf ∼ *Suševo*, Klein-Mutschen ∼ *Prvane*, Obér ∼ Olbendorf ∼ *Lovrenac*, Szénásgödör ∼ Heugraben ∼ *Žarnovica*). A 12 párhuzamos helynévből 7 a templom védőszentjének a nevéből való: 1. Boldogasszony ∼ Frauenhäid ∼ *Svetica*, 2. Lók ∼ Unter-Frauenhäid ∼ *Svetica*, 3. Szentmárton ∼ St.-Martin ∼ *Sveti Martin*, 4. Szentpéterfa ∼ Prostrum ∼ *Petrovo selo*, 5. Pusztá-Szentmihály ∼ St.-Michael ∼ *Sveti Mihalj*, 6. Vár-Szentmiklós ∼ St.-Nikolaus ∼ *Sveti Mikula*, 7. Pósa-Szentkatalin ∼ St.-Katharein ∼ *Katalena*. Egy pedig a templom színét jelöli: Fehéregyháza ∼ Donnerskirchen ∼ *Bela Crkva*. Mindezekben az esetekben a párhuzamos névadás érthető, mert a templom védőszentje a katolikus horvátok számára épen olyan élő valóság volt, mint a másik két nép számára. Hogy itt nem valami egyszerű fordításról, hanem valóban azonos szemléleten alapuló elnevezésről van szó, bizonyítja a két *Svetica* helynév. Ennek a jelentése tulajdonképpen „szent asszony”, holott ha fordítás volna, egyik esetben „boldog asszony”, a másikban pedig valami „asszony pusztája” jelentésű horvát név volna várható. — Olyan esetekben, amikor a szent nevéből származó helynév már nem volt azonos a templom akkori védőszentjével, a horvátok az idegen nevet fordítás nélkül vették át, mint pl. Szentelek esetében (horvátul *Santalek*), amelynek templomát 1618-ban Szent Egyed tiszteletére építették újjá. — A hátralévő 5 név közül Duna-Csuny ∼ Schandorf ∼ *Čunovo* névpár horvát alakjának szláv -*ovo* végződése nyilván onnan származik, hogy a Csuny név a horvát *čun* „csónak” szóval csengett össze, ilyen alakú helynév azonban a szlávban nincs és azért a szláv nyelvekben gyakori -*ov*, -*ova*, -*ovo* képzővel látták el, amely nemcsak birtokos-, hanem pusztá helynévképző is, mint, pl. *Dubovo* „tölgyes”, *Jablonovo* „almás” stb. Így a helynévnek a horvátban értelmes jelentése lett és „csónakost” jelentett. — Németújvár horvát *Novigrad* nevét az új jövevények a várnak vend népeitől is átvehették, akikkel ha másutt nem is, a vár körüli szolgálataik közben érintkeztek. Mindenesetre az utólagos „fordítás” itt sem kétségtelen. — Csupán három esetben látszik Moór véleménye igazoltnak: Moson-Ujfalu ∼ *Novo selo* (bár a helység a horvátok érkezése idején már egyáltalában nem volt „új”), Kismarton ∼ Eisenstadt ∼ *Železno*, amelyben a horvát név a német fordításának látszik, és végül Répce-Károly ∼ Karl ∼ *Karlin*, vagy *Karlov* (Lipszky, horvát forrásaiban hiányzik), amelyben a horvát nevek a Károly személynévből horvát szellemben alkotott, tehát jelen esetben utólagos horvátosításról volna szó. Ha ez az utóbbi három név valóban utólagos fordításnak is bizonyulna (ami még egyáltalában nem bizonyos), akkor is ez csupán 3 a 123 eset közül. Moórnak a véleménye tehát, hogy Nyugat-Magyarországon a jelentésileg egyező községi eredetű magyar-horvát és német-horvát névpárok nem azonos szemléleten alapuló párhuzamos névadáson alapulnak, hanem utólagos fordítással keletkeztek, nincs elég szilárd alapra építve, mert mindössze három névre támaszkodik, amelyeket azonban csak azért tekintünk utólagos fordításoknak, mert nem ismerjük eléggé a kérdéses helységek elnevezésének okát. Ezzel szemben munkáiban én százakra menő névpár alapján bizonyítottam nézetemet, azóta is több új vidék névanyagát vizsgáltam meg ilyen szempontból, és nem találtam sehol olyan adatokat, amelyek nézetemet lényegesen módosítanák. Abban azonban Moórnak tökéletesen igaza van, hogy ebből

a tételből nem szabad dogmát csinálni. Utóvégre a helynevek is részei a nyelvnek, és mint minden nyelvi jelenség, alá vannak vetve analógiás hatásoknak. Egy-egy helynév a szomszéd helységnevek hatása alatt szláv, vagy magyaros képzésű alakot ölthet, egy-két nevet esetleg le is fordíthatnak (erre különösen az úgynevezett értelmiség mindig hajlamos, vö. Alba Regia, Szentpétervár, Fokváros, stb.), a nép azonban általában nem „fordít” — ez már absztrakció lenne —, hanem konkrétan nézi a tényeket. A jelentésüknek már meg nem felelő helyneveket tehát egyszerűen átveszi. Ezt tették a horvátok is új hazájukban talált helynevek óriási többségével (pl. Oroszvár ∞ *Orosvar*, Neusiedl ∞ *Neuzalj*, Stinkenbrunn ∞ *Štikapron*, Rohrbach ∞ *Orbuch*, Baumgarten ∞ *Paingert*, Hornstein ∞ *Vorištan*, Keresztur ∞ *Kerestur*, Homok ∞ *Umok*, Langental ∞ *Longitolj*, Weiden ∞ *Bandol*, Petersdorf ∞ *Petarštof* stb., stb.). Még olyan esetekben sem fordították le a neveket amikor azok világosan érthetők voltak, amikor tehát lefordításuk a legminimálisabb nyelvismeret mellett sem okozott volna nehézséget.

Végül válaszolnom kell Moórnak névmagyarázataim ellen felhozott egynéhány kifogására. Több helyes észrevétele mellett (ilyeknek valószínűleg a szláv közvetítésű magyar eredetű oláh helynevekre,³ *Zalatna* ∞ *Schlatt*, *Hétur*, *Romosz* stb. nevekre tett megjegyzései), van egy-kettő, amely nézetem szerint nem lehet helyes. Így pl. *Szelindek* ∞ *Stolzenburg* esetében az én magyarázatom azért valószínűbb, mert tapasztalatom szerint, ha csak egy mód lehetséges, az azonos értelmű elnevezésből való magyarázatnak előnyt kell adnunk az egymástól független nevekből való magyarázattal szemben. Még azokban az esetekben is, amikor ma a két név közti kapcsolat nem világos, kiderülhet, hogy nem egymástól független elnevezések. Így pl. a *Kötelesmező* ∞ *Trestia* névpárt én kettős (azaz egymástól független, más-más jelentésű) névadásnak tekintettem mindaddig, amíg Szent-Györgyi Máriának Kővárról írt doktori értekezésében meg nem láttam a helyes magyarázatot, hogy t. i. a román *trestie* „kötélsást” jelent, a magyar *Kötelesmező* tehát szintén kötélsásról, és nem valami fonálkötélről van elnevezve. Ezzel a magyar név is világos értelmet kapott. Viszont nem fogadhattam el Scheiner magyarázatát, mely szerint a *Szelindek* név szláv *slivnik* „szilvás” szóból ered. Nem tehettem ezt azért, mert a magyar névalakot közvetlenül a szlávból megmagyarázni nem lehet (abból legfeljebb *Szelőnek* vált volna); fel kellett volna tehát tennem, hogy a magyar név román közvetítéssel került a magyarba, amit azonban olyan vidéken, ahol sem a magyarban, sem a szászban egyetlen egy román eredetű név nincs, sőt a román nevek származnak ezekből, feltételezni nem lehet. Egy *Stěmčnik*-ből való magyarázat viszont a román *Slimnic* alakba ütközik bele. — Nem fogadja el Moór az *Ugra* ∞ *Galt* magyarázatomat sem. Elismerem, hogy több *Ugra* van

³ Nyilván elírás Moórnak a konklúziója, hogy „Erdélyben nem kerültek szláv közvetítéssel magyar nevek a románba” Észak-Erdély helyett, mert hisz Dél-Erdélyben erre néhány kétségtelen adatunk van. A munkámban is felsorolt *Bokaj-Alfalu* ∞ *Băcăniți*, *Lozsád* ∞ *Jeleđinți*, *Kovácsi* ∞ *Covasiniți*, *Keszi* ∞ *Cheșinț* stb. (154. l.) nevekhez most utólag a hunyadmegyei *Piskinc* ∞ *Pișchinț* nevét is csatolhatom, amely a magyar eredetű *Püspöki* > magyar *Piski* névből csak a szlávban alakulhatott *Piškinci*-vé ('Piskin lakók') és innen került át a románba (1281: villa *Barathpyspuky* ÁUO. IV, 285; 1387—8: *Pyskench* Csánki V, 125).

az országban, azt sem állítom, hogy valamennyi a szláv *u-gora* „hegy mellett“ szóból alakult. Énnél az egynél azonban a jelentések azonossága miatt ez valószínű. Hogy az *U-gora* típus a szláv nyelvekben teljességgel ismeretlen volna, túlzás. Közöséges pl. a *Zagora* „hegy mögött“. *Podgora* „hegy alatt“ stb., de nem ismeretlen az *Ugora* sem. Van a lengyelben egy *Ugory* helység, ami az *Ugora* többese is lehet. Egy *Ugora* hegy található a gömörmegyei Harmac határában (kat. tp. és Ila B., Gömör m. II, 384). — Több kifogást emelt Moór német magyarázataim ellen. Ezeknek legnagyobb részét én szász munkákból vettem. Kisch Gustávval szemben ugyan óvatos voltam, de nem látom be, miért ne fogadhatnám el olyan magyarázatait, amelyek helyeseknek látszanak. Moór ugyan kételkedik a *Kasztó* névnek egy német *Kast* „tölgy“ + *Au*-ból való magyarázatában, mondván, hogy ilyen helynevek nincsenek. Ezzel szemben a német helységnévtár tisztá német területekről tucatjával idézi az ilyen neveket, mint *Buchau*, *Birkau*, *Eschau* stb. Ha volt a szászban egy „tölgy“ jelentésű *Kast*, már pedig volt (vö. *Kastenholz*. v. ö. a német *Eichholz*, *Büchholz* helyneveket), akkor a *Kastau* név is feltételezhető. Jobban, mint a szláv *Kvasota* személynévből, mert abból inkább valami *Kvasotin* helynév, magyarul *Kásztony*, vagy *Kovásztony* alakult volna. — Hogy Szászvárosnak szász *Broos* neve nem a magyar *Város*-ból származnék, az eleve valószínűtlen. A kifogás nem helytálló, a *város* szót a románok is *oraş* alakban vették át, rövid *o*-val és *szóvégi hangsúllyal*, a magyar hangsúlyos hosszú *á* ellenére. A latir. *V. Ambrosii* elnevezés csak a legújabb korban fordul elő és nyilván tudakos alkotás, mint Erdély valamennyi latin városneve. Semmi nyoma ugyanis annak, hogy Szászvárosban Szent Ambrus tiszteletére szentelt templom állt volna valaha, ezt a protestáns szászok a XVIII. században a *Broos* névből következtették ki és ehhez a szászvárosi szászok kölni eredetét is hozzáköltötték. Kisch Gustáv joggal mondja tehát, hogy ez, mint a városnév magyarázatához költött monda történetileg értéktelen (Siebenbürgen im Lichte der Sprache 278).

KNIEZSA ISTVÁN

MAGYAROK ÉS ROMÁNOK. Szerkesztette: Deér József és Gáldi László. I—II. köt. A Magyar Történettudományi Intézet Evkönyve 1943, 1944. Budapest 1943—1944, Teleki Pál Tudományos Intézet, VII, 667 I VII. t., 11 térk.; 584 l. 14 t.

A XX. századi magyar történetírás történetének jövődö kutatója bizonyára nehéz helyzetben lesz, amikor majd a század második harmadában keletkezett gyűjteményes munkák hatalmas tömegével kerül szembe s meg akarja érteni *e műfaj* keletkezésének okait, dúsan virágzó életének feltételeit. Neki bizonyára sikerülni fog legyőzni a ma fennálló nehézségeket és a tények rengetegéből valószínűleg nemcsak a szaktudomány intern. szervezeti vonatkozásait sikerül majd kihámoznia, hanem ezen túl a társadalmi és politikai tényezők minőségi és mennyiségi értékelését is teljes tárgyilagossággal tudja majd elvégezni. A kortárs — bármennyire törekszik is ebbe az irányba — nem tudja elérni a tárgyilagos szemlélet teljességét. Hozzászólásával inkább csak segíteni tudja a jövődö kutatót, amikor elmondja, hogyan állt szemben a műfajjal, mely szakkérdések széles színképét öleli fel és mind a megoldások, mind a munkamódszerek terén tanulságos panorámát nyújt.

A gyűjteményes munkák számának gyarapodása mögött elsősorban társadalmi okokat kell keresnünk. A könyvtermeléssel foglalkozó (hivatalos vagy magánjellegű) vállalatoknak számolniuk kell a társadalom — néha csak kicsiny réteg — szellemi felkészültségének növekedésével. A szaktudományok eddig ismeretlenebb területei is szélesebb rétegek érdeklődésének körébe kerülnek. Az olvasóközönség ennek következtében mind nagyobb igénnyel lép fel az életétart betűtömeggel szemben. Ugyanekkor azonban az *anyag*i lehetőségek nem növekszenek az érdeklődéssel arányosan; a könyvtermelés mechanikai üzemeinek így nem áll módjukban, hogy a szaktudományi részletmunka eredményeit külön kötetekben bocsássák az olvasók rendelkezésére. A korábbi, inkább egyéni jellegű, részletkutatások eredményeit monografikus alapon feltáró szakmunkák mellett tehát emelkedni kezd a gyűjteményes munkák száma. Fontos momentum, hogy az olvasó-kör növekedése főleg a közösséget érintő, egy nép, felekezet, osztály életébe vágó tudományszakok iránti érdeklődésből ered. A dolog természeténél fogva az említett *közösségek különleges szempontjai* tevéleges szerepet nyernek az érdeklődés irányításában. Nem csoda tehát, ha a szóbanforgó tudományok művelésében a szigorúan tudományos szempontok mellett közösségi (politikai) megfontolások is szóhoz jutnak; befolyásolják a tudományos meggyőződést, a szellemi függetlenséget s a tudományos alkotásokra rányomják bélyegüket.

Súlyos, elvi és gyakorlati problémákkal kell tehát a tudósnak megbirkóznia, ha „modern” gyűjteményes munka szerkesztésére kényszerül. Hiszen — ha él benne a tiszta tudás szeretete — igazodnia kell a tudomány etikai normáihoz, de ugyanakkor (a közösség szempontjainak és a munkatársak egyéni felfogásának kereszttüzeiben) eleget kell tennie öle és tudományszakától idegen érdekek parancsainak is. Az elvi problémánál nem sokkal könnyebb a gyakorlati megoldás kérdése; a szerkesztéstechnika. Oly gyűjteményes munkánál, melyben egymással össze nem függő értekezések foglalnak helyet, e feladat egyszerű. Meghatározott témakör esetében azonban — teljesen

függetlenül a rendelkezésre álló szakemberek számától, képességeitől, a szerkesztői ügyességtől — csaknem leküzdhetetlen nehézségek merülnek fel. Lehetően e ponton fel nem vetni a kérdést: vajjon egyáltalában jogosult-e a gyűjteményes műnek, mint műfajnak önálló élete? Nem lenne-e helyesebb más, a fentebb tárgyalt szempontoktól teljesen függetlenül is — a tudományos anyag monografikus kiadására vagy a monografiák eredményeinek egy kézről származó (de legalábbis szigorúan egységes vezérfonal alapján megszerkesztett) összefoglalására fordítani a gyűjteményekre szánt szellemi és anyagi erőkieljtést?

A „Magyarok és románok” szerkesztői tudatában voltak ezeknek a nehézségeknek. Látták, hogy ezt a műfajt könnyen érheti az elpolitizálódás veszélye: „az impozáns gyűjteményes munkák nagyobb része kimutatható célból, adott alkalomra készült s így természeténél fogva eleve nélkülözi a meggyőződés és a megértés esélyeit”. A szerkesztés célkitűzése: a történeseknek mintegy informatív jellegű megírása, mely a teljes tudományos igazságon alapszik, a politikai szempontokat figyelmen kívül hagyja és a kitűzött cél felé széles területen közeledik. A szerkesztők szakértelmének és gyakorlatának, a szerzők elmélyedő szaktudásának köszönhetjük, hogy a kötetek a célt — igen kevés, inkább csak formai jellegű kivételtől eltekintve — elérték. Ahol ez nem sikerült teljes mértékben, ott az okot nem is annyira a szerzők egyéni felfogásában, hanem inkább a témakezelés egyhangúságában, a kor-diktálta alkalomszerűség kényszerítő hatásában kereshetjük. E téren különösen a magyar hatások kizárólagos hangsúlyozására gondolok, mely mint vezérfonal a gyűjtemény nem egy tanulmányán végighúzódik. Ami egy-két cikk speciális tárgykörének és hangnemének egyénibb vonatkozású kérdéseit illeti, ezekre a megfelelő helyen fogok rátérni.

Az első kötetben *Alföldi András* (Keletmagyarország a római korban. 1—93. l.) összefoglalja és kibővíti Dácia multjára vonatkozó, túlnyomóan az ő munkásságának és kezdeményének köszönhető ismereteinket. Eppen ezen a nagy megértést igénylő ponton tudóshoz illő tárgyilagossággal foglalkozik vitás kérdésekkel. Adatszerűen tisztázza — a kritikus Eutropius-hellyel kapcsolatban — a római Dácia etnikai összetételének kérdését és arra a megállapításra jut, hogy a provincia lakosságának csak elenyészően kis része volt thrák (2600 személynévből 67). Az itteni romanizmus nem a thrák-dák elemre, hanem a moesia-i és pannónia-i provinciálisokra, tehát nyugati-latin jellegű népeiségre támaszkodott. Az egész római oikumenét magábfoglaló, széles távlatból tárgyalja — bőséges történeti és régészeti adattomagra támaszkodva — a hegyekben való továbbélés lehetetlenségét, a dáciai limes kérdését. Társadalomtörténeti szempontból jelentős megállapítása, hogy „minél messzebb jutunk Itáliából északkeletre... annál inkább elvész a romanizmus polgári jellege” (I. 59.). A szervezést a hadsereg, az állam veszi át s a polgári kezdeményezésnek mind kevesebb szerep jut. Példaként a dalmát tengerpart és Dácia romanizmusának képét idézhetjük. Részletesen hallunk a szomszédos vidékek helyzetéről, Dácia feladásának okáról, végrehajtásáról és következményeiről. A tartomány sorsának további alakulását a romanizmus szemszögéből vizsgálja és végszóként megállapítja, hogy a nyugati gót, gepida és avar leletek, az első honfoglaláskori magyar sárig szinte időbeli megszakítás nélkül követik egymást, de a romanizmus továbbélésének egyetlen kézzelfogható jele sincsen. A III—X. század közti kor történetéről, régészeti eredményeiről csak *Alföldi* szavaiból értesülünk (s ez a kötet egyik hiányossága). — *Deér József* tanulmánya (A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban. 94—110. l.) megállapítja, hogy a magyarországi románság megtelepedésének kérdésében a középkori okleveles anyag bizonyítását kiegészíti az elbeszélő kútfők tanúságtétele is. A „vlach”, „Blachi”, „voloch” népnévek nem szükségképpen és kizárólagosan vonatkoznak a mai románság őseire, hanem általában romanizált társadalmalemekeket jelentenek. A XI. századi ősgesta az erdélyi vlachokról még nem tesz említést; P. mester már különbséget tesz a dunántúli romanizált pásztorok és az erdélyi hegyek új lakói közt. Az utóbbiakat nem tartja a rómaiak utódainak. Általában az

a véleménye, hogy a magyarok a honfoglalás alkalmával minden az ország területén lakó népet kiszorítottak helyükről s azok most az ország peremén helyezkednek el. A visszavetítés furcsaságait részben az akkor divatos etimologizáló, sztereotipizáló módszerrel, részben P. mester egyéni stílusselemeivel magyarázhatjuk.

Kniezsa István (Keletmagyarország helynevei, 111—313. l.) mintaszerű tanulmányának formai téren — a helynévkutatás nyelvészeti vonatkozásaiban járatanabb olvasó szempontjából is — nagy érdeme a probléma szabatos felvetése, az eszközök bemutatása és az eredményeknek szóban és térképen való tiszta kifejtése. Értekezése arra a kérdésre felel, miből származik és hogyan viszonylik egymáshoz Erdély és nyugati határterületének helynévanyaga a román, magyar és szász nyelvben? A vizsgálat természetesen nemcsak nyelvészeti, hanem településtörténeti szempontból is szép eredménnyel jár, hiszen a név átvételéből, az átvétel módjából, hangalakjából az ott talált lakosságra is következtetni lehet. A helynévanyag tanúsága szerint a vizsgált területen a népvándorlás népeinek nem maradt nyoma; az első nép, mely állandóbb jelleggel telepedett délerdélyi szláv (*nem* bolgár) lakosság volt. (Hogy volt-e ennek a népességnek politikai szervezete s ha igen, milyen volt az, azt a 166. lap 1. jegyzete és a megfelelő szövegrész alapján nehezen tudjuk eldönteni.) A terület északi szláv lakossága a XI—XIV. századok folyamán érkezett, sok esetben egyszerre a románsággal. A magyar megszállás (László Gyula legújabb eredményeinek figyelembevételével) a X. század első felében ment végbe, két irányból. A Szamos és a Maros mentén haladó települési rajok a XI. században egyesültek a Középhegységtől keletre elterülő Mezőségen. A szász telepések sok helyt magyarokra telepedtek (különösen a Beszterce vidékén és a Királyföldön), de határozott nyomai vannak a szláv-szász együttélésnek is. A románság bevándorlása a XIII. század folyamán indult meg. Az első román rajok délen még szlávokat találtak, azonban ezek a XIV. századi nagy román hullám érkezésekor már felszívódtak. A helynévanyag alapján a román betelepülés akkor történt meg, amikor már nemcsak a nagyobb vizek, hanem a helység- és dűlőnevek rendszere is kialakult. Román nyelvből származó helynevekkel csak ott találkozunk, ahol a románok voltak az első telepések. A számadatok tisztán mutatják a folyamat ütemét: a XIII. század végéig említett 511 helység román nevéből csak három név román eredetű, 428 a magyarból származik: de még az 1400-ig összesen említett 1757 település román nevéből is csak 76 származik a román nyelvből. K. tanulmányát függelékek egészítik ki: az egész terület minden fellelhető víz- és helynévének részletes nyelvészeti és településtörténeti magyarázattal ellátott jegyzéke, valamint a dűlőneveket illusztráló szemelvények középkori határjáró oklevelekből. — A településtörténeti tanulmányhoz szorosan csatlakozik *Makkai László* (Erdély népei a középkorban, 314—440. l.). A honfoglalást közvetlenül megelőző korszakból indul ki (sajnos, a gól-avar koral ő sem foglalkozik), majd rátér az erdélyi szlávok történetének és életformájának vázolására. A magyar foglalatást két irányból két törzs (nyugatról a gyula, északról a kende törzse) hajtotta végre. A magyar település további menetének és a két szász hullám letelepedésének ismertetése után (itt hiányzik a székely eredet- és településtörténet újabb eredményeinek hasznosítása) rátér a román bevándorlás kérdésére, majd részletesen foglalkozik a román társadalom kérdéseivel, elsősorban a cätun-ok faluvá alakulásával (elsőízben a hegyek peremvidékén, a magyar, német és szláv falvak mellett). A pásztortétellel kapcsolatban azonban ajánlatosnak tartanánk — félreértések elkerülése végett — a „nomadizálás” fogalom pontos tisztázását. Alaposan feltárja az öt nagy román tömb (Dél-Erdély, Bánság és Arad, Középhegység, Máramaros, Mezőség) települést és társadalmasodását. Eredményei fedik, illetőleg kiegészítik *Guoth Kálmán* megállapításait (Hitel, 1943, 723—735. l.), amikor kifejti, hogy „a különböző időpontokban érkező románság más és más birtokviszonyokat, gazdasági kultúrát és etnikai alaprtegeket találva, más és más helyi társadalmi, gazdasági és etnikai erők sodrába került” (I. 378.). Részletesen és külön szól a román nemesség hasonulásának, általában a magyar életforma vonzó hatásának

szerepéről és kifejti, hogy „a magyarosodás nem feltétele, hanem következménye a társadalmi emelkedésnek“. Élő, színekben gazdag ábrázolásában két helyen érzünk csak hiányt: a román katonai szervezetről szóló résznél az érvelés nem elég meggyőző; érezzük a Kárpátokon túli előzmények pontos ismeretének hiányát. Hasonlóan érdemes lenne (bár ez az adatok hozzáférhetetlensége miatt igen nehéz kérdés) foglalkozni az asszimilálódó és katolizáló kenéz-társadalom mellett az ortodoxiában maradt román köznép társadalmi és szellemi helyzetével.

Mikecs László tanulmánya (A Kárpátokon túli magyarság, 441—507. l.) a magyar és külföldi történetírást már régen érdeklő kérdésekre próbál választ adni. A csángó-eredet régi, de szívós életű teóriáival (kún-eredet, etelközi maradákok) szemben kifejti, hogy a csángó-telepek megszületése „végső mozzanata a magyar nép honfoglalásának, a magyar szállásterület megalkotásának“. Kitér a csángó-telepek szerepére a román állam és társadalom fejlődésével kapcsolatban, majd részletesen foglalkozik történetük legszebb korszakával a XV—XVI. század fordulójával. Számos részletkérdést érint; ezek közül a legjelentősebbek a forrásként szereplő magyar és román krónikairódomol érintkezése, a magyar írásbeliség a moldvai vajdák udvarában, a moldvai katolikus egyházszervezet, a rázes-probléma társadalom-történeti vonatkozásai és a moldvai reformáció. — *Jakó Zsigmond* értekezése (Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban, 508—571. l.) a török kor évszázadaiba vezet, amikor a románságot már nem telepítették, hanem „főként magától települt“. A XVI. században (bevándorlás és természetes szaporodás következtében) jelentős mennyiségű román elem tárolódott a hegyekben, különösen a Középhegységben; ez a románság a század végén megkezdte a pusztuló magyar falvak megszállását. Mihály vajdáról írt sorai arra mutatnak, hogy a vajda erdélyi uralmának történetét még több szempontból nem ismerjük kellően. „A Kárpátok megszűnt választófal lenni a Balkán felé“ és nagyméretű bevándorlás indult meg. A település régi rendje felbomlott és Mihály a románság friss erőit felhasználta a magyar rendiség társadalma ellen. Ismerve Mihály módszereit, amelyek inkább a renaissance-condottiere-re vallanak, mintsem a bethleni abszolutizmusra, a „tudatos felhasználás“ mellett ajánlatosnak tartanánk a „racionális“ kiegészítést, nehogy nacionálisnak képzeljük ezt a folyamatot. J. a továbbiakban is értékes, tárgyilagos megállapításokkal tisztázza a XVII. századi erdélyi társadalomfejlődés számos kérdését. Rámutat arra, hogy a bevándorló románság viszonyait eredményesen nem a magyar és szász analógiák, hanem csak a vajdasági jellegzetességek tükrében vizsgálhatjuk. Az erdélyi magyar állam és rendiség magatartását a bevándorlókkal szemben még a rendi szempontoknál is erősebben befolyásolták a gazdasági érdekek. Így a nagy fluktuálás egyik elsőrendű kezdeményezője a magánföldesúri tevékenység volt. A felszabadulás után, amikor az ország szinte minden népeleme mozgásba lendül, a románság főként az Alföld irányában nyomul előre; az erdélyi medence a tervszerű telepítéshől kimarad. A XVIII. századot az erdélyi pásztorélet formáinak átalakulása jellemzi és benne a kétételes rendszerben gyökerező, külső erőktől is mozgatott román be- és kivándorlás. — *Berlász Jenő* (A románság az erdélyi agrártársadalomban, 572—598. l.), miután vázolja a középkor és a török idők agrárfejlődését, éppen ezzel a XVIII. századi átalakulással foglalkozik részletesen. Igen nehéz feladat jutott osztályrészéül s a téma nehézségeit csak fokozta az a tény, hogy a vonatkozó források nagyrészt kiadatlan, illetőleg a tanulmány megírásakor a háborús utazási nehézségek miatt nem volt hozzáférhető. Kifejti, hogy a románság története a XIX. századig elsősorban társadalomtörténet, lévén a románság maga is csak társadalmi és nem politikai tényező. Ennek az elvnek megfelelően veszi szemügyre a román jobbságosság szociális helyzetét. Részletesen foglalkozik az udvar reformterveivel, azok strukturális és szellemi hatásával és a társadalom mélyén forró, állandóan robbanásra kész elégedetlenséggel.

A kötet utolsó tanulmánya *Malán Mihály* írása (Erdélyi magyarok és románok az embertan tükrében, 599—667. l.). Eredményeihez, valamint általában az embertan és a történettudomány viszonyához sok megjegyzést lehet fűzni. *Eredményei* két szempontból keltik fel érdeklődésünket. Válaszol a

román antropológia tételeire, melyek a székelység román eredetének tanát lettek volna hivatva alátámasztani. Megállapítja, hogy a két faj külső alkati elemeinek eltérése a faji összetételben lévő különbség következménye. Ezzel kapcsolatban részletes kimutatást közöl a magyarság és románság faji összetételének százalékos megoszlásáról. Eredményei elmélyedő kutatásból születtek, mégis: irántuk az antropológiában járatanabb olvasó előtt bizonyos kétségek merülnek fel. Kétséges, lehet-e egy-kétezer egyed vizsgálata alapján következtetést levonni népfajokra szóló egyetemlegességgel? S nem labilis-e az a számvelés, amelyben magyar oldalon 22,1%, román oldalon pedig csak 3,5% bizonytalansági tényező merül fel. Az az érzésünk, hogy csak a forma matematikai, de a számok-nyújtotta bizonyosság nem teljes mértékben exakt. Kár, hogy M. nem magyarázta meg a szakterminológiában járatanabb olvasók számára tudományzakának meglehetősen komplikált, idegenszerű szakkifejezéseit, fogalmi meghatározásait. Ami általában az *embertan és történettudomány* viszonyát illeti, kérdés, milyen mértékben számíthatjuk az antropológiát a történelem segédtudományának? Kétségtelen, hogy a történetész — aki pedig hisz a szellem és anyag mindenütt alapvető szintézisében — bizonyos idegenkedéssel fogadja az embertan materiális jellegű munkamódszerének és eredményeinek történeti munkában való megjelenését. A históriának nincs szüksége arra, hogy testmagasság, koponyaindexek és vérképletek különbözőségeit feltüntető, bonyolult képletek alapján állapítsa meg azt, hogy két nép faji összetétele nem azonos. A történetírás ezt a tényt a társadalom millió, nem mérhető, de érzékelhető anyagi és szellemi megnyilvánulása alapján minden kétséget kizáróan meg tudja állapítani. A vér és a csont matematikailag kifejezett, „fajidegen” misztikája nem szükséges ahhoz, hogy p. o. a románszarmazású Hunyadi, a magyarszarmazású Varga Katalint, Kemény; Zsigmondot vagy Avram Jancut kellő módon tudjuk értékelni. A keletbalti vagy alpesti többség tudata sem a büszkeség, sem a lekicsinylés érzését nem váltja ki bennünk. Véleményem szerint: az embertan nem sok tanulságot nyújt a történelemnek; anyaga, módszere, eredményei nehezen értékesíthetők a historiográfiában.

A második kötetben *Elekcs Lajos* (Magyar-román államkapcsolatok a dunatúji magyar nagyhatalom korában, 1—34. l.) a középkori magyar állam és a román vajdaságok politikai jellegű kapcsolataival foglalkozik és közben kitér a magyar szomszédság társadalmi alakítóerejére is. Nagy István Moldvájának lendületes fejlődésével kapcsolatban megállapítja, hogy az államkeretek gyors kiformalódását nem követte nyomon a belső társadalmi építés: így a török kor a nagy moldvai államot teljesen megsemmisítette. Előadásából világosan látjuk, hogy a magyar államfejlődés valóban irányító, kezdeményező szerepet játszott a vajdaságokban s hogy ez a szerep nemcsak az államélet magasabb szektoráiban érvényesült, hanem a társadalmi fejlődés aprólékosabb tényezőiben is. — *Benda Kálmán* (Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században, 35—73. l.) Elekcs témájához Rareş Péterrel kapcsolódik és — majdnem teljesen politikatörténeti szemzőghől — sorra veszi az erdélyi fejedelmek és a román vajdák kapcsolatait. Iorga alapján hangsúlyozza, hogy míg román földön a vajda racionális, zsarnoki uralma nem hozott létre állandó és önálló román politikai akaratot, addig Erdély maga választotta fejedelmét (legalábbis formailag!) s a porta csak a meg erősítés jogát tartotta fenn magának. Tisztázza a századforduló zavaros politikai és katonai eseményeit. Mihály vajda uralmáról szóló sorainál újra utalunk a Jakó-cikkkel kapcsolatban mondottakra: e korszak története sok szempontból még alapos tisztázásra vár (v. ö. Makkai: Histoire de Transylvanie Bp. 1946, 200—204. l.). Az „aranykor” eseményeiről röviden ír, de Bethlen „dáciai” elgondolását feltétlenül bele kellett volna illesztenie e fejezetbe.

I. Tóth Zoltán tanulmánya (Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása, 74—125. l.) nemrég megjelent könyvének rövidre fogott kivonata. Értekezése széles megbízható adatkutatáson alapszik és a legnagyobb tárgyilagossággal nyúl a kényes témához. Hasznos és elmemozdító terminológiai fejtegetése mellett számos megállapításra alapvetően fontos. A vallási únió jelentő-

sége az, hogy „létrejött egy olyan átmeneti állapot Kelet és Nyugat között, amely megőrizte az ortodoxia égisze alatt élő román népegyüttest, de ugyanakkor megszerezte (számára) a Nyugat nyújtotta fejlődési lehetőséget is a katolicizmusban”. A század folyamán az únió és a dákoromanizmus kölcsönösen megtermékenyítették egymást. A dákoromanizmus tan volt (akkor is, amikor csak pár emberben élt); csak így lehetett politikai fegyverre, „egy nemzeti doktrína központi tanává”. A XVIII. század második felében érezhetővé válik a dákoromán gondolat társadalmi hatása. „A római eredet tudata... alkalmas volt a román nemzetfogalom kereteinek minden osztályra, való kitolására (ma úgy mondanánk: demokratizálására)”. A román jobbbá az értelmiség szemében így „bizonyos ideális nemességgel” gazdagodott. Ez az egyik magyarázata annak a ténynek, hogy a magyarországi nemzetiségek közül különösen románok között vált érezhetővé az értelmiség demokratikus fejlődése, egészséges feltöltődése a parasztlársadalomból. — A nacionalizmust hordozó értelmiség további sorsáról *Biró Sándor* ír (Az erdélyi román értelmiség eszmévilága a XIX. században, 126—176. l.). A görög katolikus papság vezető szerepét még a XIX. század első felében is megtartotta és számszerint is felülmúlta a keleti klérust. A világi értelmiség csak később — tömegesen a hatvanas, kis számban azonban már a harmincas években — lép a porondra. Nem mernék határozottan állítani, hogy 1842 előtt nem volt meg a lelkekben a magyar-román ellentét. Amíg a családi levelezések írott anyagát nem ismerjük — s kérdés, hogy valaha is meg fogjuk-e ismerni — legfeljebb annyit mondhatunk, hogy ez az ellentét nem volt látható, hiszen a nyelvharc idejéig úgyszólván semilyen politikai élet nem folyt. A személyes kapcsolatokról, erdélyi és fejedelemségi románok borszéki és kovásznai eszmecseréiről írt sorai is azt mutatják, hogy valami volt a levegőben. B. a továbbiakban a román értelmiség kettős fejlődését helyezi a központba, vázolja a hatvanas évek értelmiségi gárdájának (Rajju, Cosma, Babeş, Mocsonyi) munkáját. Foglalkozik az aktivisták és a magyar szellemi élet, valamint a román konzervatív párt kapcsolataival és azokkal a szálakkal, melyek a Tribuna körét a román liberálisokhoz fűzték. Végső megállapítása — Tisza tárgyalásai azért nem vezettek eredményre, mert a román irredentát már túlerős szálak fűzték Bukaresthez — egy kissé élesen határoló. Maniu és a román vezérkar kapcsolatai, a pénzbeli támogatások és a röpiratok csak másod- és harmadrendű tényezők voltak amaz erők között, melyek a nacionalizmus törvénye szerint szükségszerűen szétrombolták a polyglott magyar államot.

Lukinich Imre (Románia politikai kapcsolatai az Osztrák-magyar monarchiával 1914-ig, 177—208. l.) a diplomáciatörténet új adatainak felhasználásával tárja eléünk az 1883-as titkos szerződés izgalmas sorsát. A román belpolitikai élet érdekes képével egészíti ki a kabinetek munkáinak ábrázolását. Romániának a Monarchiával való kapcsolatai azonban életszerűbbekké váltak volna, ha a kép kiegészül a román társadalmi, gazdasági és szellemi fejlődés rajzával is. Így mozgalmassabbá vált volna az 1904—05-ös évek nagy lendületű átalakulása. — *Mikó Imre* tanulmánya (Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után, 209—250. l.) oly korszakot érint, melyről a historikus már nem tudja teljes bizonyossággal megállapítani, vajjon jurisdictiója alá tartozik-e? A történelem és a napi politika határmegyéjén álló eseményekről — bármily fájdalmas érzelmeket keltenek is azok — nehéz úgy írni, hogy az olvasó eldönthesse: történeti stúdiummal vagy csendes, de idejétmúlt és hiábavaló rekriminációval áll-e szemben? Könnyű a ma emberének megállapítani, hogy miért nem volt megfelelő az 1918—1940-es évek román kisebbségi politikája. De még mindig nehéz őszintén elmondani (s erre a két kötetben — érthető okból — nem nyílt mód), hogy miért jutott csődbe a magyar kisebbségi politika 1867—1918, majd pedig 1940—1944 között. Ne keressük az okokat, inkább jegyezzük meg M. legszebb mondatát: „Erdély magyarsága számára katarzis volt a világháborút követő két évtized, amelyben meglátta és megbánta a mult minden bűnét és mulasztását, s visszatért azokhoz az ősi alapokhoz, a földhöz, a néphez, fiatalsághoz, a szellem erejéhez, amelyek egy nép élete újra felépülhet.”

Juhász István ismét a multba vezeti vissza az olvasót (Nyugati missziós törekvések a románoknál, 251—336. l.) s a kérdést a gyökereknél, az egyházszakadással egyidős első missziós törekvéseknél fogja meg. Részletesen foglalkozik a keresztény magyar állam missziós tevékenységével, mely az Árpádok korában térítésre még keveset gondolt. Ez a célkitűzés Nagy Lajos uralma alatt erősödött meg, amikor a két román vajdaság is belekerült a ferences térítő-zélus vonzókörébe. Makkaihoz hasonlóan J. is foglalkozik a románság körében megmaradt, oklevelekben panaszolt „ritus gentilitatis“-szal. Nem kapunk azonban választ arra, hogy ez a „gentilitas“ csupán az ortodox külsőségeiben való megmaradást jelentette-e, vagy pedig feltételezhető-e bizonyos manicheista nyomok jelenléte. A Hunyadi és Capistrano támogatásával működő magyarországi obszerváns rendtartomány munkájának részletes ismertetése után rátér az erdélyi lutheránus misszióra, a rövidéletű moldvai protestantizmusra. A csak kulturális szerepet betöltő lutheránus misszió után a XVI. századi református szervezés (Szentgyörgyi György püspök és néhány utóda) újra a térítést helyezi középpontba. Bocskayval megindul és a XVII. században állandósul a fejedelmek társadalomalakító tevékenységének hatása: a román papság kiemelkedik a jobbgysorból s ezzel alkalmassá válik a katolikus únió terveinek végrehajtására. Részletesen szól a katolikus únió előzményeiről, a jezsuita-rend erdélyi munkájáról, valamint egy eddig meglehetősen mostohán kezelt tényezőről: a református rendek és a református egyház erélyes, de eredménytelen únióellenes állásfoglalásáról. Tanulmánya, mely Makkai és Elekes írásait egészíti ki, itt érintkezik I. Tóth eredményeivel.

Tamás Lajos (A román nyelv magyar kölcsönszavainak művelődéstörténeti jelentősége, 337—383. l.) bevezetesként az ortodox és latin kereszténységet elválasztó ellentétekről szól, majd nyomon kíséri a magyar jövevényszavakat az első, szlávnyelvű vajdai oklevelektől kezdve. A társadalmi és politikai helyzetnek megfelelően a középkori román állami és magánélettel kapcsolatos fogalmak magyar eredetű elnevezése igen széleskörű. A XVI—XVII. században az érintkezés inkább a szellemi élet (egyházak, iskolázás, könyvnyomtatás) terén érezhető. Fokozott mértékben tapasztaljuk ezt a XVIII. században. A magyar és román társadalom együttélésének intenzitását mutatja az, hogy a népi nyelvben is erősen érezhető a magyar eredetű szónagy. — *Gáldi László* két tanulmánya (Az erdélyi román tudományos élet magyar forrásai, 384—422. l., és A magyar költészet román visszhangjai, 423—457. l.) nagyrészt a szerző korábbi eredményei alapján, az adatok áradó bőségével ábrázolja a magyar és a román szellemi élet kapcsolatát. Jól tudjuk, hogy G. eredményei alapos előmunkálatokon, adatokon és azok logikus kapcsolatán épülnek fel. Kis könyvtárra menő munkássága alapján tudunk kiváló románszarmazású, magyarrá vált humanistákról (csak azt nem tudjuk, hogyha p. o. Oláh Miklós szívvel-lélekkel magyarrá lett, miért „nem szabad“ őt a román szellemi élet kiválóságai közé számítanunk?); tudunk a XVIII. századi román történeti és nyelvészeti irodalom fejlődéséről és magyar gyökereiről. a román tankönyvirodalomról, a magyar négyesrímű szakozott nyolcas és a tizenkettes verssorok román alkalmazásáról, Coşbuc, Iosif, Goga magyar kapcsolatairól. Itt voltaképpen nem is arról szeretnénk beszélni, amit G. elmond, mert az az utolsó betűig helytálló. Inkább azt szeretnénk szótarteni, amit másutt elmond ugyan (csak a két tanulmány hata!mas jegyzetanyagára utalunk!), de itt vagy nem tart szükségesnek említeni, vagy pedig csak en passant érint. Ami a cikkekből hiányzik, azért nem a szerzőt terheli a felelősség, hanem a gyűjtemény jellegét, megjelenésének körülményeit: a magyar-román kapcsolat alkalmoszerű kizárólagos szem előtt tartása nem engedte meg, hogy több szerző szélesebb alapokra helyezze kitékintését. Ha nem ez a helyzet, Elekes bővebben írhatott volna a román államfejlődésben érvényesülő nem-magyar hatásokról, Makkai és Juhász kiterhettek volna az ortodoxia alapvetően fontos problémájára, Gáldi pedig — mint ezt egyebütt már meg is tette — széles horizontú képet nyújthatott volna az erdélyi román irodalomról (p. o. a német és francia romantika középeurópai továbbélésének tárgyalásával).

Gunda Béla tanulmánya (Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre, 458—490. l.) is sokban a szempont érvényesülésének köszönheti célkitűzésének nem teljesen tárgyilagos voltát. A szellemi élet termékeinek megítélése, a hatások megvizsgálása nehéz feladat. Csak azért biztat eredménnyel, mert a szellemi termés elég nagy tömegével dolgozik és mert ezt a szellemi termést a forma célszerűsége nem teljes mértékben köti meg. Ha egy irodalmi mű csak egy lácsit is „mű”-alkotás, a gondolat, a tartalom feltételül túllépi a forma kereteit. A leíró néprajz adottságai azonban mások. Anyaggal, tiszta formával dolgozik, tehát az összehasonlítási alapmennyiségnek lényegesen bővebbnek kell lennie, mint szellemi termékek esetében. Anyaggal dolgozik, melyet csak nagy intuícióval lehet szóra bírni s ezért nem mindig lehet megállapítani, vajjon a hasonlóság ténye társadalmi átalakító hatással, utánzási készséggel, egyszerű másolással vagy esetenként különböző célszerűségi okokkal magyarázható-e. Pár eke, egy-két tucat guzsaly vagy népviseleti emlék nem elegendő a meggyőzéshez. Nem győződtünk meg p. o. arról, hogy a hivatkozott ékkel a románság csak Erdélyben ismerkedhetett meg, már csak azért sem, mert pár sorral később arról hallunk, hogy egy majdnem ugyanolyan eke Bulgáriában román eredetű. Készséggel aláírjuk G. megállapításait „egy balkáni elemekkel telített jellegzetes terület” kialakulásáról (kb. Krassó-Szörény keleti részén, Hunyadban és az Erdély Középhegységben). Ez a terület valóban számos balkáni jellegű néprajzi külsőséget mutat fel: e jellegzeteségek mellett igen nagy erővel lép fel a magyar népi műveltség hatása is. Természetes, hogy az együttélés utánzással, tanulással jár. Mindkét fél megtanulja a másiktól azt, amit amaz jobban tud. A románok nagyon sokat tanultak a magyarságtól, életük mind külső, mind belső vonatkozásaiban. Erről kétségtelenül meggyőző G. ökjejtése, azonban azt nem tudjuk megérteni: miért nem ismerhetjük el mi, hogy a pásztorélet terén a magyarság tanult a románságtól? A pásztorélet sok csínjához-bínjához a románság értett jobban; ez a magyarázata annak, hogy a magyar pásztorterminológiában sok a román eredetű szó. Nem írhatjuk alá azonban, hogy „mindez . . . nem román műveltségi hatást, hanem magyar gazdasági fölényt, emberekkel való bánnitűdást, a románok tulajdonságainak felismerését és alkalmazását jelenti”. Azoknak a magyaroknak, akik a szellemi és tárgyi hatásban mindenképpen magyar „kultúrfölényt” keresnek, jól meg kell jegyezniük, amit G. mond — hírfalatként — C. Petranu-ról, e nem kizárólagosan magyar típus román prototípusáról: „Az egyszerű átvételt összetéveszti az egész etnikum magatartását, életformáját befolyásoló hatással.”

A román kultúrfölényt bajnokával száll vitába *Balogh Ilona* is (Az erdélyi fatemplomok kutatásának mai állása, 491—529. l.), komoly tudóshoz, tárgyilagos emberhez illő módszerekkel, tiszteletetparancsoló adatszerű fegyverzetel. Foglalkozik a magyar faépítéssel multjával, az ősi, ázsiai fasátor-elemeiktől kezdve a román, gót, renaissance és barokk hatásokon keresztül a XIX. század elejének emlékeiig. Kiemeli a romanika és gótika téploom- és várépítő elemeinek alkalmazását az ekkor kialakuló magyaros templomstílust: a karcú, hegyes toronysisakos, négyfiatornyos, tornácos toronyképzést, melyhez a renaissance az árkádöt, a barokk a hagyma- vagy harangalakú tetősisakot adta hozzá. Majd rátér a román fatemplomépítészet külső jegyeinek ismertetésére, a moldvai, havasalföldi és erdélyi stílusok különbözőségére, a különbségek okára: a környezet hatására. Az erdélyi román fatemplomokról szólva megállapítja, hogy stíluselemeik közül az aradvidéki hagymasisakos tornyok barokk hatásra, a kalotaszegiek a magyaros alapstílus mintájára alakultak. Máramarosban rutén, az Alsó-Maros mentén száz építési elemekkel találkozunk. „Az erdélyi román fatemplom . . . történeti fejlődés eredménye — éppen úgy, mint minden más építészet —, nem pedig autochton alakulat.” — A gyűjtemény utolsó tanulmányában *Vargyas Lajos* (Román-magyar kapcsolatok a népzeneben, 530—584. l.) tárgyilagosan hivatkozik az előmunkálatok és dallamközlések hiányosságaira, a Bartók és Kodály úttörő kezdeményezése után megakadt lendületre. Áttekinti, hol lehet szó magyar határról (az ötfokú dór dallamokban, a ritka kvintelő szerkezetű dalokban és a nyolcszótagos parlando darabokban). Szól a magyar hatás mennyiségi szerepéről.

a román hatás csekély és visszavetben alapuló jellegéről. Tárgyilagosan bírálja és klasszifikálja a témakörrel foglalkozó magyar, román és nyugati szakmunkákat. Befejező szavaiban kifejti, hogy a nyugati kutatók csak alapos elmélyedés után ismerhetik meg a keleteurópai népzene kérdéseit. Hivatkozik — ily hangsúllyal egyedül az összes szerzők között — arra, hogy a magyar-román népzenei kapcsolatok kérdésének vizsgálatához „egész Kelet-Európa, a Balkán sőt Ázsia zenéjét kell alaposan ismernünk, valamint a középkori enek- és tánckulturát, egyházi zenét”. Ezzel a tág széleskörű — nemcsak szellemi, hanem anyagi — kapcsolatainak bonyolult világára mutat rá s meg-erősít nézetünkben: a magyar-román kapcsolat kizárólagos szemlélete nem adhat teljese tárgyilagos képet egyik nép lényeges vonásairól sem.

A kritikus a recensio végén azzal a gondolattal teszi le a tollat, hogy talán nem cselekedett helyesen, amikor a tudásnak oly változatos és hatalmas anyagával szemben néhol a bírálóat szavát hallatta. De meg kellett tennie, mert csak így tudta tiszteletét őszintén kifejezni a tanulmányokba fektetett szellemi energiák iránt. Az eredmények összefoglalása alkalmával is ez az érzés vezeti, amikor megállapítja, hogy formai, stíláriis szempontból (Deér József és Gáldi László munkája nyomán) a kötetek megfelelnek a legmagasabb igényeknek. A szerzőket csak egy-két helyen ragadta el a vita lendülete, a kor idegállapotának külső megnyilatkozása. A technikai egybesimítás majdnem teljesen sikerült; egyedüli kifogás a népnévhasználat ellen (román, oláh, rumén) merülhet fel. Tartalmi lacunák vannak, különösen a XIX—XX. század társadalomfejlődését, a szászág életére vonatkozó bővebb utalásokat illetően. Hiányzik a szabadságharc és az emigráció korának részletezése, a legújabbkori gazdaságtörténeti fejlődés taglalása. A negatívumok azonban eltörpülnek a pozitív tudásanyag és a higgadt tudósokhoz illő komoly és tárgyilagos hangszerelés előnyei mellett.

A „Magyarok és románok” két köteté magán viseli ugyan a műfaj és az alkalom súlyos terheit, azonban ennek ellenére is komoly alkotása a magyar tudományos részletkutatásnak. A két hatalmas volumen átolvasása után, a szempontok és a pozitív adatanyag ily gazdagságnak láttán felszakad belőlünk a kívánság: *Bár mindig, minden oldalon oly tárgyilagos tudna a tudományos érintkezés formája maradni, mint ebben a két kötetben! Bár ezért ugyan csak tudományuknak élnének — dolgozószobájukban és a tudományos intézményekben egyaránt — a tiszta tudomány hívei!*

TÓTH ANDRÁS

PUKÁNSZKY BÉLA: ERDELYI SZÁSZOK ES MAGYAROK. Budapest 1943. Danubia, 197 1. 8°.

Jólismert tény, hogy a magyarság a vele egy államkeretben élt népek történetét egészen a legutóbbi időkig kevés figyelemre méltatta, e szomszéd-népek pedig a maguk néha fejletlenebb módszereivel, de minden esetben befelé néző, tehát szűkebb horizontú szemléletével tudták csak feldolgozni multjuk eseményeit. Az erdélyi szász történetnek sem akadt komolyan számbajövő magyar munkása. Legfeljebb az összefoglaló erdélyi kiadványok szenteltek neki egy-egy fejezetet meg egy-két életraaj és néhány részletkérdéseket megvitató cikk. Ezen túl azonban nem jutottunk

P. az első vállalkozó, aki a szászok 800 esztendői multját magyar, vagy legalábbis közvetítő szemlélet jegyében igyekszik felvázolni. A szász közvélemény és történetírók javarésze előtt mindmáig az a G. D. Teutsch-féle koncepció lebegett, mely népet kezdettől fogva egységesnek s kialakult nemzeti öntudat hordozójának tekintette, társadalmilag pedig kiegyensúlyozott, kirívó különbségeket nem mutató polgári-demokratikus képződménynek. Emaz irányzat követői gondosan felkutatták a magyarnemességhez fűző összes kapcsolatokat, de ahol lehetett, elhallgatták a magyar államba való beilleszkedés, illetőleg a magyar néppel való együttélés folytán természetszerűen és nagy számban keletkezett nexusokat. A magyarsággal szemben nines más megnyilatkozásuk, csak a panasza: az „elnyomott” kisebbség gravaminális politikáján kívül nem hajlandók egyebet észrevenni.

P. nagyrészt korábbi részletkutatásokat felhasználó előadása alapján ez a szemlélet a következőképp módosul: az érzelmi, öntudati egység a százságnál éppoly lassan alakult ki, mint akármelyik más népnél, politikai nacionalizmusuk is egészen késői, XVII—XVIII. századi jelenség. Ami a társadalmi-gazdasági fejlődést illeti, e tekintetben a kutatás nem áll még olyan fokon, hogy a részletek kibontakozhatnának: annyit mindenesetre látunk, hogy az iparos-kereskedő elem kialakulásával egy patricius-réteg nőtt a szász városi polgárság és falusi parasztság fölé, amely vagyon és életforma dolgában századról-századra egyre jobban eltávolodott, elzárkózott az alatta állóktól, s amely a szász társadalmat éppoly antidemokratikussá tette, mint az egykorú magyar feudális rendszer volt.

A nagynémet kapcsolatok is csak egy idő óta jelentenek oly sokat Erdély szászainak. Igazán fontosak számukra a magyarság hatásai voltak. Ezek, mondanunk sem kell, a középkorban a legerősebbek: a szervezetlenül bejött nép társadalmi és politikai berendezkedésében szükségkép a magyar organizációhoz igazodott és szellemi életében is (középkori krónikások, renaissance írók) a szupranacionális ideológiák korában sokkal inkább támaszkodott a magyarokra, mint a németekre. Am nem árt magyar kultúrhatásokra rámutatni abban a korszakban sem, amelyben a szász autonómia már életteljesen érvényesült s amely időszakban a politikai történelem a magyar-szász viszonyban a kisebbségi küzdelmet látja domináns jelenségnek. Gondoljunk csak a barokk-kori erdélyi nemesúr és a szász patricius-túvatalnok szívélyes barátságára, társadalmi kapcsolataira, a szász társasformák, ruházkodás stb. területén érvényesülő magyar hatásokra, vagy számos irodalmi kapcsolatra minden időben.

Az asszimiláció kérdésében is világosabban látunk, mint néhány évtizeddel ezelőtt: szükségtelen, hogy Helth-Heltai Gáspár népi hovatarozásáért versengjen a két náció; a nagy író vére és neveltetése német volt, de érett korában, mint a magyar kálvinista egyház papja és a magyar irodalom művelője, egész lényével a mi népünk oldalára állott. Az is szükségtelen, hogy a magukban álló szász városok elmagyarosodását bárki is erőszakos politikai beavatkozásnak tulajdonítsa: városok körüli falvakból beszívargó színmagyar nemeség és parasztság hozta létre szinte észrevétlenül, fokról-fokra a változást.

A szász történet eredményeinek összefoglalása, új összefüggésekbe való beillesztése és a nagyközönség előtt való bemutatása hasznos vállalkozás volt. Az irodalomtörténet-szerző könyvéből különösen a szász irodalmi életet ismerhetjük meg igen pontosan, a társadalmi-gazdasági fejlődésről azonban, részben az előmunkálatok hiánya miatt, nem kapunk kielégítő képet. Am sem ez a körülmény, sem az újkori résznek a középkorinál jóval gazdagabb, színebb előadása nem teszi a munkát egyenetlenné. Teljesebb, szempontokban gazdagabb képet a szász történetről csak további részletkutatások elvégzése után lehet majd rajzolni.

MAKSAY FERENC

SZOLNOK-DOBOKA MAGYARSÁGA. Szerkesztette: Szabó T. Attila. Dés-Kolozsvár 1944, Minerva ny., 295 l., 175 tb., 6 térk. 80.

Ügyszeret és hozzánemértés, igény és képtelenség, sajnos, oly gyakran és oly végzetesen karolnak egymásba az átlagos helytörténeti munkákban, hogy a hangzatos célkitűzések eredménye — ritka kivételtől eltekintve — százalmas értéktelenség. Hovatovább annak kéi látszata, mintha a helytörténetírás alacsonyabbrangú műfaj volna nagyobb sikereket elért, igényesebb testvéreinél. Oly alacsonyra hanyatlott a történeti diszciplínák társadalmában a helytörténetírás, hogy művelése — a hamis látszat szerint — méltatlannak kezd feltűnni az elsővonalbeli historikusok előtt. Felszínes látásra túl csekély érdek fűződik egy-egy helység, egy-egy szűkebb vidék életéhez, semhogy megérné kiválóbb szellemek drága erőinek rápazarlását. Pedig a helytörténetben is ott dobog a történet szíve, sőt dobbanása itt figyelhető legközvetlenebbül. Ha szellemtörténetseink néha helytörténetírással is foglalkoztak volna, bizonyára közelebb maradtak volna a szilárd talaj realizmusához. Méltán örven-

detes jelenségként üdvözölhetjük tehát Szolnok-Doboka magyarságának legújabb történetét, melynek írói a mai erdélyi magyar történészársadalom legjobbjából kerültek ki. Jó historikusok és helyes szempontok könnyen helyreállíthatják a helytörténetírás hitelét is. Erre tanúság az ismertetendő mű.

Az elmúlt évtized egy sereg olyan helytörténeti munkát termelt, melyek mind szigorúbban tudományos szempontok szerint és mind nagyobb sikerrel fedték fel a keletmagyarországi magyarság középkori életsorsát és olyan széles skálán bontották ki népünk életének korai századait, amilyenről még nem régen álmodni is alig mertek volna kutatóink. Egymás után bukkan elő a homályból egy-egy megye társadalmának képe, magyarságának sorsa, élete. Szolnok-Doboka megye magyarságának története külön utakon jár, nem az aprólékos adatok rendjét tárja fel, mint a távolabbi-közlelbi vidékek középkori történetének monográfiái, hanem azonnal kiértékelte a leltárt nyújt. Persze nem az adatok mellőzése miatt, mert csupán az előadás népszerű, az adatfeltárás munkáját ugyanis nagyrészt egy előző mű végezte el. Az újabb idők társadalom- és településtörténeti eredményeinek alkalmazása pedig áttekinthetővé és életteljessé tette az új, rövid és közérthető előadást.

Szolnok-Doboka megyének kiváltságos helye volt eddig is a helytörténetírás keretei közt. Hodor Károly 1837-ben megjelent „Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése” óta a Kádár József szerkesztésében közreadott és a maga kora kiváló tudósainak (Réthy László, Tagányi Károly, Pokoly József) közreműködésével létrejött „Szolnok-Dobokavármegye monographiá”-jának hét vastos kötete (1900—1905), a maga rendkívüli adatgazdagságával szokatlanul mély betekintést nyújtott a megye területének multjába. Négy évtized lefolyása után e nagy mű hatalmas adattengere az egyszerű olvasó számára áttekinthetetlen maradt, sőt a szakemberek előtt sem állhatott életteljes egész. Szükségessé vált egy közérthető, az újabb tudományos kutatások eredményeit értékesítő, a vármegye fejlődését szerves, életteljes egészben bemutató összefoglalás megírása, amelyet Szabó T. Attila gondos szerkesztésében ím kezeibe vehet az olvasó. A legnagyobb elismeréssel nyilatkozunk a ritka tisztult magatartásról, az elfogultságtól mentes higgadt szemléletről, amellyel a szerkesztő és munkatársai egy nemzetiségileg igen kényes témáról és még hozzá a tárgyilagos ítékezésre olyan kedvezőtlen légkörben, mint amilyen 1944 eleje volt, írni tudtak. A vármegye volt főispánjának, gróf Bethlen Bélának, a könyv kezdeményezőjének előszavában olvassuk ezeket a reménytelkelt sorokat: „Határozottan kifejezett kívánságomra a munkatársak a hozzáink időben legközelebb álló kisebbségi sors huszonkét évének történetét a lehetőséghez képest nem vonták bele vizsgálódásaik körébe. Ez az időszak ugyanis még sokkal közelebb van hozzáink, sokkal több személyes kapcsolatot fűz eseményeihez, hogysen elfogulatlan tárgyilagossággal lehetne írni róla. E munka céljának ilyen időbeli korlátozottsága egyébként természetesen következménye ama tartózkodó szellemi magatartásnak is, mellyel a munkatársak a mult elfogulatlan látására s benne a magyarság szerepének tárgyilagos tisztázására törekedtek.” (1944. január 1.) A szerkesztő is hasonló elveket hangsúlyoz utószavában. Ez a higgadt és érett gondolkodás legszebb bizonyítéka annak, hogy az erdélyi magyar historikusok javarésze távol állt az elvakult sovíniszta nacionalizmustól, sőt tárgyilagosságával, magasszínvonalú tudásával, elfogulatlan ítékezésével még a legkevesetebb kísértések idejében is — a maga részéről — bebizonyította alkalmasságát egy emberibb új élet szolgálatára.

Bár a könyv csupán a magyarsággal kíván foglalkozni, hőven szó kerül a többi népelem, különösen a ma számszerint nagy többségben ott élő román-ság dolgairól is. A könyv tanulságai alapján egészen világos, hogy a megye magyarsága nemcsak politikai szerepe, hanem a legrégebbi századokban képviselt népi állaga, számszerű többsége és műveltsége folytán döntő tényezője volt ennek a területnek. Valójában tehát a megye egész élettörténetét nyerjük a magyarság történetében. A mű valóban igyekszik is teljes képet nyújtani a megye életéről. A földrajzi, település- és népiségtörténeti, város- és művészet-történeti és iskolaügyi tanulmányok gazdag képet mutatnak, de, sajnos, gazdasági és részletesen megírt néprajzi cikket nem találunk. Ezek elmaradását,

a szerkesztő jegyzete szerint, megfelelő szakértők hiánya okozta, akárcsak annakidején a Kádár-féle monográfiában. Kellemes kárpótlásul kapunk azonban egy káprázatosan illusztrált részlettanulmányt a megye magyar hímzéseinről.

A földrajzi tanulmányt bőséges helyi ismeretek alapján, sok szeretettel és szép képanyaggal *Balogh Ernő* írta meg. — A régészeti leletek településtörténeti kiaknázásának úttörő mestere *László Gyula* kipróbált módszerét (*Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig*, Erd. Múz. 1944 és klny. Erd. Tud. Füz. 167. sz.) alkalmazza megyénk területén is. Említett tanulmányának itt is leköszölt négy darab háromszínű térképéhez még egy ötödik is csatlakozik, mely a régészeti leletek segítségével megállapítja Sz.-D. megye településeit Szent István koráig. Az új módszerből fakadó gazdag megállapítások részleteire nem térhetünk ki, de kiemeljük azokat a tanulságokat, amelyek az őskori településfejlődésnek a magyarság településével való egybevetéséből következnek: „azok a területek, amelyeken később a szász telepések ülnek meg, s azok, amelyeken először találkozzunk román szállásokkal, már a késői vaskortól kezdve ember nem lakta helyek, vagy legteljebb szórványosan benépesült területek. Ugyanezek a területek maradnak ki a településből akkor is, amikor a magyarság szállja meg az erdélyi medencét. Nem azért áll meg tehát a magyar előnyomulás, mert lakott területekbe ütközik, hanem azért, mert másfélezer év óta elvadult területek állják útját. Ezekre a magyarság által is üresen hagyott, vagy csak gyéren megszállott területekre költözik be később a románság, amelynek életmódja kezdetben nem kíván mivelhető területeket“ (44.). A korai magyar régészeti leletek: a dési Karoling-eredetű kétélű kard ezüstberakásos keresztvasának és a magyardécei nyílhegynek kiértékelése is jelentős érdeme L. tanulmányának, ugyanis különösen az első világos bizonyítéka a megye Géza- vagy Szent István-kori birtokbavételének az új hadviselés módszereit és fegyvereit alkalmazó központi hatalom által.

A megye betelepülésének kezdeti szakaszát *Makkai László* tanulmánya állítja vissza. *László Gyula* kutatásaihoz kapcsolódva felhasználta az erdélyi honfoglaló nemzetségekről szóló saját tanulmányának (Századok 1944) eredményeit, rámutatva e nemzetségek jellegzetesen kettős, nyári és téli szállású megtelepülésére és újszerűen szövegezte meg III. Béla király névtelen jegyzőjének idevágó részleteit is. M. valószínűnek tartja, hogy Észak-Erdély megszállása a X. század harmadik negyedében következett be. Három erő vonzotta a magyarságot erre a vidékre: a Szamosok találozási helyének nagy földrajzi és stratégiai energiája, a sóbányászat (Dés, Désakna, Szék. Kolozs) és a Mezőség nagyállattartásra alkalmas adottsága. Utóbbi tényezőnek köszönhető, hogy a megye északi, hegyesebb fele, a Lapos völgyének néhány helyétől eltérően, betelepületlen maradt. A településföldrajzon kívül M. sikerrel alkalmazza a modern helynévkutatás eredményeit, melyek szerint a tárgyalt területen a magyarság számottevő népességként csak szlávokat találhatott. A magyar nemzetségek okleveles forrásokból ismert viszonyainak részletes leírását kapjuk s a magyar népesség társadalmi helyzetének vázlatát a középkor végéig, amikor a magyarság a megye területén számarányánál, gazdasági és kulturális helyzeténél fogva még természetes vezetőszerpet játszott.

„A megye középkori fejlődése nyugodtan hőmpölygő folyam kőzetét kelti a szemlélőben, mely állandóan növekedve, biztos mederben siet előre“ — olvassuk a *Jakó Zsigmond* tollából származó újkori fejezetben. Ezzel szemben „új falvak helyett üszkös romok, gyepesedő udvarok, gaz és bozót birodalmává lett szántók, szőlők adják meg a háttérét e megye népének újkori életéhez“. J. az erdélyi népességtörténet legkiválóbb, nagyérdemű művelője. Eddigi tanulmányai meggyőzően bizonyították, hogy helyes és járható utat választott, melyen kitartó munkával célhoz érhet: kézzelfogható bizonyossággal bemutathatja a középkorban virágzó és nagyszámú erdélyi magyarság pusztulásának folyamát és megrajzolhatja az újkor hatalmas népességtolódásának bonyolult, s a román népelem javára történt lefolyását. Nagyon helyesnek tartjuk korhatároló elvét, a népesség nagy pusztulását állítva oda határolni a megye középső- és újkori története közé. J. eddigi munkáinál nagyobb súlyt helyez a társadalomtörténeti szempontokra, a megye társadalmának vizsgá-

latában pedig a helyi jellegzetességekre és jelenségekre van inkább figyelemmel, semmint az országos események és fejlődés kihatására. Kitűnőnek találjuk — hogy csak egy részletet említsünk a sok közül — a fejedelemségben határvidékké lett megye geopolitikai szerepének leírását. Szamosújvár keletkezésének és szerepének rajza a dolgozat legkíméletteljes részei közé tartozik. A középkori birtokosztály kieserélődése, a partiumi nemesség beáramlása a megyébe, a XVI—XVII. század fordulója környékén kialakuló új nagybirtoknak a fejedelemtől való függése, a kisenemesség sorsalakulása, a középbirtok viszonylagos állandósága (Belső-Szolnokban nagybirtok és mozgalmasság, Dobokában középbirtok és állandóság jellemzi a birtokviszonyokat), Doboka nemességének tiszta magyar jellege, szemben Közép-Szolnokkal, ahol román nemesi elemek is vannak — íme néhány problémája a tömör és erősen dokumentált tanulmánynak. A XVII. században hatalmas társadalmi törés mutatkozik, melynek két oldalán két egészen más társadalom jelentkezik. Az 1676-ban összeírt kisenemescsaládoknak jóformán semmi kapcsolatuk sincs az 1600-ban összeírtakkal. Az első nagy katasztrófa Basta erdélyi uralma idején érte a magyar népeiséget, a második a II. Rákóczi György bukása körüli zavaros időkben. Elbeszélő források, összeírások, egykorú magyar és nem-magyar szemtanúk nyilatkozatainak hosszú sora mutatja a magyarság tragikus pusztulását ezen a tájon. Ennek a következményei a román lakosság fokozatos előtérbe kerülése és hovatovább túlnyomóvá válása s a XVII. század második felére kialakuló, nagy vonásokban a jelenkorival azonos helyzet, melyet — szemben a középkor tömör magyar telepeivel — vegyes lakosságú községek, román többség és apró magyar szörványok jellemeznek. Nincs terünk arra, hogy a földesurak magánérdekeitől diktált telepítési vállalkozásokról, a románság be-, ki- és továbbvándorlásáról, ennek okairól és következményeiről, a XVIII. századi katolikus restauráció lefolyásáról, a protestáns magyar jobbágyságnak a románnál rosszabb helyzetéről stb. részletesen beszámoljunk. Nagy értéket látunk J. munkásságában, mert megbízható források tömegét mozgatta meg könnyen ellenőrizhető, pontos módszerekkel. Reményünk, hogy a kellő előmunkálatok elvégzése után megkaphatjuk tőle Erdély részletes és megbízható, nemzetiségi elfogultságtól és célzatosságtól mentes népiségtörténetét is.

Sokkal kevesebb adattal rendelkeznek Dés és Szamosújvár történetének megírói: *Szabó T. Attila* és *Biró Sándor*. Óriási különbség van e két város jellege közt. Míg Dés a sóbányák körül, a gazdasági élet szükségszerűségéből kialakult természetes képződmény, melynek erejét királyi privilégiumok emelik, Szamosújvár — nem szólva a helyén régebben létezett Gerla nevű jelentéktelen magyar faluról — Martinuzzi várának függelékeként és még sokkal inkább a betelepülő őrmények 1700 körüli tervszerű, racionális tevékenységének eredménye. Az elsőt természetes kialakulása, gazdasági és földrajzi energiája tette jelentőssé és tartotta fenn akkor is, amikor a királyi privilégiumok erejüket veszítették; a második stratégiai és nem gazdasági kulcspontra épült (helyén római castrum is volt valaha) és gazdasági jelentőségét az őrmény nép szorgalmának köszönhette. Sz. tanulmánya meggyőzően bizonyítja, hogy Dés alapítása a magyar lakosság műve volt, néhány halvány német nyom csak másodlagos jelenség a város életében. A szerző nevelkedőhelyének szülő egyéni melegséggel, mint a város multjának régi művelője, foglalkozik a rendelkezésére álló aránylag nem nagyméretű forrásanyaggal, különös sikerrel alkalmazva a hely-, dűlő- és utcanevék vizsgálatát, a régi város képeinek felidézését, a társadalmi rétegek és a céhek alakulásának és életének, a nemesség betelepülésének és vezetőszerpe kialakulásának (XVIII—XIX. század) bemutatásával. B. tanulmánya természeténél fogva kevesebb eredeti elemet tartalmaz, de szépen gördülő előadásban hű képet nyújt. Legérdekesebb része kétségtelenül a barokk-rokoko kisváros racionális kialakulásának ábrázolása. Ugyancsak B. számolt be a megye iskolaügyének alakulásáról a kezdetektől 1918-ig, jórészt Kádár J. értékes adataira építve, de azt egyéni megfigyeléseivel is gazdagította.

Különös örömmel foglalkozunk *Entz Gézá*nak a megye műemlékeiről szóló szép tanulmányával. Aki a fiatal szerző nem sok évre terjedő, de máris

gazdag kutatómunkásságát figyelemmel kísérte, az tapasztalhatta, hogy nehéz külső körülmények közt, egyszerű eszközökkel hogyan lehet népünk életének sokszor látszólag reménytelenül a mult ködébe vesztett oldalait világosságra deríteni. A személyes utánajárás és ügyszeretettel kifizető voltát mi sem mutatja világosabban, mint a mult században lebontott és így megsemmisült vasaszentegyhézi templom egy pajtába beleépített ajtószárnyának a szerző által történt fellárása. Az ajtószárny románstíliú érdekes vasverete és a festett díszítés nyomai mésszemenő összehasonlításokra és fontos következtetések megbízható elvégzésére nyújtottak módot. Az áldozatos szeretettel végzett kutatómunka néha egyszerűnél egyszerűbb eszközeire jellemző, hogy a cikk gazdag és szép fényképillusztációi egy primitív „box” készüléken készültek. Nem győzzük hangsúlyozni, mily eredményes a szigorúan vett művészettörténeti és az általános történeti forrásanyagának a szerző által alkalmazott együttes kezelése, minek következtében nem valami levegőben lógó, pusztán esztétizáló, hanem a tájba mélyen beleágyazott, a társadalmi valóságából kinövő, életszerű eredményeket kapunk. A dobokai vár már a XI. században megvolt, de fontos szerepet játszott a csicsói és a bálványosi vár is, mely utóbbinak köveit később Szamosújvárbá építették bele. A szerző végigkíséri a román, gót, renaissance, barokk, rokokó és empire stílus különböző alkotásait, melyek színvonalban az erdélyi átlagot nemigen múlják felül. A legrégebbi fennmaradt, helyesebben a románok által 1938-ban lebontott, egyházi építmény a dési öregtorony volt a XII. század végéről. Meglepő, hogy a tatárjárás előtt kisebb helységeknél is volt már románstíliú kötemplomuk (mint pl. Sajószentandrásnak). A románkori istenháza típusa a XII. században alakult ki. Dész románkori egyháza nem maradt fenn, de ma is úgyszólván érintetlenül áll a XIII. században keletkezett széki háromhajós bazilika, egy cisztercita jellegű építmény, mely a hasonló beszterceivel együtt a kerci templomtól függ. Mi sem jellemzőbb a terület erőteljes magyar életére, mint a szerző mellékelte térképéből kiderülő tény, hogy túlnyomórészt maradványokból, itt-ott írott forrásokból ismert 25 Árpád-kori kőtemplomról van tudomásunk. A gótika legnagyobb alkotása a megyében a dési egyház (a XV. század első harmadából); hatásának kisugárzása a környéken messze nyomon követhető. Ebben a megyében is beigazolódtott, hogy a maga világosságával, derűjével, áttekinthetőségével a renaissance stílus vált leginkább a megye magyar népének sajátjává, míg a barokk elég távol maradt tőle. Részletesen ismerteti szerzőnk a világi építkezés emlékeit is (várak, kastélyok, lakóházak). Különösen kiemeljük a szamosújvári barokk és rokokó művészetre vonatkozó érdekes lapokat. E. cikke a művészettörténet terén is behatóan bizonyította a színvonalas, komoly helyi vonatkozású tanulmányok hasznos és gyümölcsöző voltát.

Palotay Gertrud káprázatosan illusztrált tanulmánya a megye népi és úri hímezésének rendkívüli értékét mutatja be. 118 táblán 218 kézimunka fényképmásolatát hámulhatja meg az olvasó. Ezek a mezőségi hímezések gazdag mintakincsű külön típusát képezik, mely minden szempontból komoly figyelmet érdemel. Bár jobbára vegyeslakosságú területekről van szó, s a szerző nem végzett rendszeres összehasonlító munkát a román hímezésekkel kapcsolatban, mégis igen érdekes az a megállapítása, hogy „egyetlen magyar darabon sincsen a legesekelebb nyoma sem román befolyásnak, ahol a magyarság kisebbségben él. Figyelemreméltó ez azért, mert e terület román lakossága gazdag hímezőgyakorlattal rendelkezik” (258.).

Örvendetes volna, ha minél több vidékről készülnének a szolnokdobokai példa után induló értékes helytörténeti művek.

I. TÓTH ZOLTÁN

GÜNDISCH, GUSTAV: DEUTSCHES VOLKWERDEN IN SIEBENBÜRGEN (1141—1849). Schriftenreihe der Deutschen Volksgruppe in Rumänien. Hg. Andreas Schmidt, Hermannstadt 1944, Kraft & Drotleff, 100 l. 8°.

G. könyve üres szócséplés. Nem más, mint a nemzeti szocializmus nagy-német gondolatainak visszavetítése az erdélyi szászok hétszázéves történetébe. Szempontjai pártszempontok, egész mondanivalója az idevágó szakirodalom eredményeinek egyszerű reprodukálásából származik. A tanulmány önmagá-

ban is kórtünete annak a betegségnek, amely a németiség katasztrófájához s azon belül az erdélyi szászság pusztulásához vezetett. Ezért G. dolgozata inkább történeti-szociológiai szempontból méltó figyelmünkre, mint abban a tekintetben, hogy előrevitte-e valamelyest a szászok multjának megismerését.

Az erdélyi szászok nemcsak a többi, magyarországi nemzetiségekhez, hanem a királyság más, nyugatdunántúli, déldunántúli és délföldi, német csoportjaihoz képest is, különleges helyet foglaltak el a magyar társadalomban. A déldunántúli és bácskai, bánsági svábok XVII—XVIII. századi, viszonylag új telepei nem tudtak meggyökerezni annyira, hogy önálló, önmagában rétegződött társadalmat fejleszthettek volna; a vendéglátó magyar:ág szociális szerkezetéhez igazodtak. Városi polgárság, értelmiségi réteg körükből nem emelkedett ki. A svábság, teljes egészében, mint a magyarországi parasztság egy része, paraszti formák között élt. A nyugati határsáv, a későbbi Burgenland németjei szintén beilleszkedtek a magyar társadalom tagozódásába, de már sokkal egyenletesebben, mint a svábok. Parasztságuk mellett ugyanis volt saját városi iparos, kereskedő és értelmiségi rétegük. Az erdélyi szászok pedig, korán kapott kiváltságaik folytán, bizonyos politikai függetlenségre is szert tettek. Saját, külön társadalmi és politikai tudatuk volt, amely idők folyamán módosult ugyan, de lényegében mindig távoltartotta őket, kifelé zárt, belülről természetesen tagolt társadalmuk keretei között, a vendéglátó állam valamennyi népétől. Elzárkózásuk egészen különleges, a beházasságok nyomán mindenekelőtt biológiai következményekkel, azután társadalmi és politikai szemléletük teljes elferdülésével járt együtt. Szekfü Gyula finom elemzése szétválasztotta az évszázados, szász nemzeti öntudat alapformáit (Az erdélyi szász történetírás. Magyarságtudomány. II. [1943] évf. 174. és köv. l.). Ezeket időben elkülöníteni nagyon nehéz, mert valamennyi változatát, legalábbis a humanizmus óta, kisebb-nagyobb mértékben, a XIX. században teljes kifejlődésre jutott, nagynémet öntudat színezi. A nagynémet tudatforma a hermetikus elzárkózás legjellegzetesebb terméke, amely a nemzeti szocializmus kisugárzásának és a hitleri birodalom megalakulásának hatására az erdélyi szászokat teljesen lesodorta a valóság talajáról. Léleekben, politikai elképzelésekben, igazgatásban visszahelyezte őket a Németbirodalom határai közé. Az önmagát és önmagában is csak a német fajiságot látó szemlélet nem számolt a földrajzi, még kevésbé a történeti adottságokkal.

G. teljesen ennek az egészségtelen, irreális szemléletnek hatása alatt írta meg munkáját. De nemcsak szemléletén, hanem előadásmódján is bántóan ütközik ki a nemzeti szocializmus nagynémet frazeológiája. Más nyelven alig visszaadható szavak, kifejezések és mondatok egész áradata tanúskodik G. írói egyéniségének ahistorikus volta mellett. Egy mesterségesen megállapított élethivatás, a német „Führungsprinzip in diesem Raum“ annyira a büvkörébe vonta a szászságot s benne G.-t, hogy a történeti élet minden jelenségét csak mint a szászoktól kiinduló, rájuk vonatkozó, fejlődésüket előmozdító, vagy hátráltató eseményt tudta felfogni. Erre talán, a sok ferde állítás közül, legjellemzőbb az a mód, ahogyan a szászok Magyarországra települését és önkormányzatuk kialakulását vizsgálja meg. A tudományos kutatások megállapításaival szemben, melyek szerint a XII—XIII. századi Közép- és Kelet-Európa államaiban minden, efféle akció az uralkodó *személyes* elhatározásán fordult meg, G. az egész folyamatot öntörvényű, szász *népi* mozgalomnak igyekszik feltüntetni, amelyben kezdettől fogva kimutatható a sajátos, német öntudat és egységre törekvés. De később is, végeztéig valami, immanens, történetformáló erőt tulajdonít a szászságnak. G. úgy látja, hogy a szászok tették az életet európaivá a Kárpátok medencéjében. Pedig — legalábbis a szerző szerint — a tatár, a török, az erdélyi fejedelmek önkénye és nem utolsó sorban a magyar rendek önzése, amely Erdély és Magyarország egyesítésével a szászokat a nagy nemzeti felbuzdulásban élő magyar államba ágyazta bele, számtalan akadályt gördített hatalmas „Erschliessungswerk“-jük és „Aufbauarbeit“-jük útjába.

Az erdélyi szászok 1848-ban tiltakoztak Erdély és Magyarország úniója ellen. „Es wird ewig denkwürdig bleiben — írja G. —, dass sie dabei die Gültigkeit der Union ausdrücklich von der Zustimmung des Kaisers und dem

Festhalten Ungarns an der Verbindung mit Deutschland abhängig machte" (88. l.). Ugyanekkor a szász ifjúság megyesi kongresszusáról a frankfurti nemzetgyűlést, többek között, a következő szavakkal üdvözölte. "... wir werden stark, wenn Deutschland es ist" (uo.). E két mondat szinte természet-tudományos pontossággal jelöli meg az erdélyi németek romlásának okát és útját.

KOMJÁTHY MIKLÓS

BIRÓ JÓZSEF: ERDÉLY MŰVÉSZETE. Budapest, 1941, Singer és Wolfner, 185 l., 149 t. 8°.

B. könyve összefoglaló áttekintést óhajt nyújtani Erdély művészetéről a legrégebb időktől napjainkig. A feladat nehézségeivel a szerző tisztában volt, de egyben helyesen hangsúlyozta az összefoglalás szükségességét. Valóban szükség van összefoglalásra akkor is, ha — mint Erdély esetében — a tudományos előmunkálatok még hézagosak, mert tájékoztatni kell a laikus érdeklődőket és a szakkutatókat egyaránt mind az emlékekanyagról, mind a kutatás eddigi eredményeiről. Az összefoglalás azonban akkor jó, akkor tudja megvalósítani kitűzött célját, ha szerzője jól ismeri az anyagát, ha erős kritikai érzékkel el tud igazodni a tények és vélemények útvesztőiben, ha áttekintése a fejlődés lényeges vonásainak biztos kiemelése és nem csupán kusza vázlat.

B. könyve nem minden tekintetben felel meg e kívánalmaknak, fejezetei egyenetlen értékűek. A legkevésbé szerencsések az Erdély középkori művészetéről szóló részek. A szerző e korról saját kutatásai során nem foglalkozott, anyagát másodkézből, még hozzá több oldalról veszi és így ellentétes felfogások kereszteződése mutatkozik előadásában. A hiányokat és ellentéteket regényes stílusú leírásokkal hidalja át. Ezekben ugyan itt-ott van igaz és jellemző hangulati elem, de hol marad mindez a történeti valóság izgalmas érdekességétől! A gyönyörű műemlékanyag stílustörténeti méltatásával mennyivel többet lehetett és kellett volna kihozni. Igen nagy hiánya a történeti szempontok mellőzése, holott ezek éppen a korai korszakban semmiképpen sem hanyagolhatók el. A mecénásokról például alig mond valamit. Az erdélyi püspökök meg a különféle szerzetesrendek építő tevékenységéről, a főúri, nemesi alapításokról nem ad képet, pedig ezekre vonatkozólag számos érdekcs adat található a már eddig közzétett forrásokban. A telepéltörténeti szempontokat szintén csak imitt-amott, rendszertelenül veszi tekintetbe, pedig nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy ezek éppen Erdélyben mily fontosak — kivált a magyarságra nézve. E szempont mellőzése következtében jelentős korai magyar emlékeket, mint az Árpád-korból származó bálványosvár-aljai és sajóudvárhelyi templomot, meg sem említi, az oltszakadati román-stílusú templom leírásánál szóra sem méltatja, hogy ez a fontos építészeti emlék egy régi magyar település egyháza. Az óraljaboldogfalvi falfestmények közül csupán a késői bizánci stílusúakra hivatkozik, de egy szót sem szól a jóval korábbi, nyugati stílusú freskósorozatról, a régi magyar település emlékéiről. Másfelől olyan kijelentésekre ragadtatja magát, hogy a brassói Fekete-templom „a legnagyobb magyar gótikus egyház”, vagy pedig, hogy a Johannes de Rozenaw-tól jelzett szebeni falfestményen nincs szász vonás, vagy például a brassói lunettafreskó „felismerhetetlenül magyaros formaadással” készült. Az ilyen megjegyzések komolytalanok és egyben végtelenül károsak, nemcsak külső, hanem belső vonatkozásban is, mert ezen az úton sohasem juthatunk el a magyar stílustörékvések tiszta felismeréséhez, hiteles megállapításához. Pusztán művészettörténeti szempontból is sok a kifogásolnivaló B. idevágó fejezeteiben, amelyekben lépten-nyomon könnyelmű megállapításokra, át nem gondolt attribúciókra, kritikátlanul átvett, hibás véleményekbe ütközünk. A brassói Fekete-templom szobrai például Chartreshoz (!) hasonlítja, nyugati kapuját merőben alaptalanul kolozsvári kőfaragóktól származtatja, a Farkasutcai templom szerinte budai (!) tervek alapján épült, a vajdahunyadi falfestmények felsőolasz (!) stílusúak, a gelencei freskósorozaton (XIV. század eleje) a Képes krónika (1374—76) miniatura-stílusa érvényesül (!) és így tovább.

A következő fejezetben a renaissance-ról szól, túlnyomórésztben e sorok frójának idevágó tanulmányai (Renaissance építészet és szobrászat Erdélyben Magyar Művészet 1934; Kolozsvár műemlékei. Budapest 1935.) alapján, persze némi pontatlansággal és pongyolasággal az adatközlésben és túlzásokkal a fogalmazásban.

Egészen más jellegűek a barokkról és a klasszicizmusról írott fejezetek. Meglátszik rajtuk, hogy a szerző ezen a területen otthonosan mozog. Jól és alaposan ismeri e kort minden vonatkozásban, hiszen a műemlékanyag összegyűjtésében, feldolgozásában igen nagy része volt. Különösen a levéltári adatok felkutatásában szerzett komoly és maradandó érdemeket. Idevágó tanulmányai mindig alapvetőek lesznek, bárha megállapításait egyes részletekben, különösen az attribúciók tekintetében, a további kutatás bizonyára módosítani fogja. B. e. könyvében kutatásainak eredményeit összegezve, világos áttekintést ad az erdélyi barokk fejlődéséről, jelentős alkotásairól, jellegzetes formáiról, erdélyi áthasonulásairól, művészi központjairól: a kolozsvári és marosvásárhelyi körről. Szemléletesen írja le mind a mecénások törekvéseit, mind a kül- és belföldi mesterek tevékenységét, miközben sok helyes megfigyeléssel kíséri azt az érdekes folyamatot, mely a kezdetben merőben import barokk művészet lassú meghonosodásához vezetett, amire különben e sorok frója már korábban rámutatott (Kolozsvár műemlékei. 1935. 32—38. l.). Hasonlóan tartalmaz a klasszicizmusról szóló fejezet, bár itt az anyag korántsem teljes (a gyönyörű szentbenedeki Kornis-kastélyt például meg sem említi). Sok hasznos adatot közöl a XIX. századi erdélyi művészi életéről is, kisebb-nagyobb festőkről, szobrászokról. Végül igen ügyesen és szépen jellemzi a transzilvanizmus jegyét e föld sajátos művészetében (168. l.).

A kötet képanyaga a szöveghez hasonlóan szintén nagyon egyenlőtlen. Igen fontos magyar emlékek hiányoznak belőle, mint a gelencei fallfestmények, a magyarfenesi freskók (az őraljaboldogfalvi bizantinikus sorozatot viszont közli), a székelyföldi erődtplomokból csak egyet mutat be, míg ellenben a szász erődtplomokból hármat, a korai, XVI—XVII. századi mennyezetfestményekből egyet sem találunk könyvében. A képek egyrésze pedig merőben hibás, rossz nézetből felvett fényképek után készült, és így a bemutatott műemlékekről nem adnak helyes fogalmat, azoknak nagyszerűségét, művészi jelentőségét egyáltalában nem érzékeltetik (gyulafehérvári székesegyház és a kolozsvári Szent Mihály templom belső nézetei, marosvásárhelyi vártemplom stb.).

BALOGH JOLÁN

BIRÓ JÓZSEF: ERDELYI KASTÉLYOK. Budapest 1943, Singer és Wolfner, 192 l., 115 t. 4°.

B.-nak ez a könyve is a népszerűsítő munkák közé tartozik, de az előzőnél jóval sikerültebb. A bemutatott anyag szűkebb-körű és nagyrésztük, kivált a barokk kastélyokat, a szerző közvetlenül ismerte, velük behatóan és eredményesen foglalkozott kutatásai során. De B. ezúttal nem csupán művészettörténeti áttekintést akar adni az erdélyi kastélyépítészetéről, hanem igyekszik a kastélyt mint a főúri életforma külső megnyilvánulását történeti szerepében és történeti jelentőségében bemutatni, a kastélyokban folyó egykori életet akarja megjeleníteni, érzékeltetni. Feladatát ezzel tetemesen megnövelte, de természetszerűleg ebben a gyorsan, alkalomszerűen készült kötetben kielégítően megoldani nem tudta, hiszen ehhez hosszú évek elmélyedő tanulmányozása szükséges. Művelődéstörténeti jellegű fejezetei (V, VI, VII.) így inkább novellisztikus stílusban készült színes mozaikképek, semmint az elmúlt korok világának hű és teljes jellemrajzai.

A művészettörténeti fejezetek (I—IV.) jóval értékesebbek, bár a szerzőt novellisztikus stílusa, romantikus hajlamai sok túlzásra ragadják. A hangulatos és találó leírásokat (pl. bevezetés) nem egyszer követik elcsietett megállapítások. Sokszor a kontrasztos előadás kedvéért a tényeket önkényesen csoportosítja és túlzó következtetéseket von le belőlük, így amikor az erdélyi építkezések nehézségeiről, jó mesterek hiányáról szól (16. l.). Hiteles adatokkal a tétel ellenkezőjét is bizonyítani lehet. Az igazság nyilván a középen van.

A régebbi korok hiányos ismerete szintén zavarja a fejlődéstörténeti vázlatot. A gótika koráról keveset szól, a gótikus kúriaépítkezéseket nem említi. Úgyszintén a renaissance-korból is csupán a nagy várkastélyokat emeli ki, a kúriákat mellőzi, pedig a későbbi kastélyépítkezéseknek ezek éppolyan előzményei, mint a várak. A renaissance jellemzésében, méltatásában egybéként is számos tévedést, elírást találunk. Merőben tévesen állítja, hogy a renaissance az épületek alaprajzi elrendezésére, struktúrájára nem hatott. Nem tesz különbséget a középkori bástyatornyok és az olasz várépítkezésekből átvett bástyák (bastione), meg az ebből alakult formák között. A Báthoryak mecénási szerepét lekicsinyli, holott éppen az ő korukban, az ő olasz fundatoraik hatására ment végbe az erdélyi renaissance nagy átalakulása a korai stílusból az érett stílusba. A XVII. századi építkezések jellemzésénél túlozza a francia hatást. Erre vonatkozólag egyik főúrvként a bethlenszentmiklósi kastély tört. párkányzatú földszinti ablakait említi. Ezek azonban korántsem XVII. századiak, nem a mecénás-fundatortól, Bethlen Miklóstól származnak, hanem jóval későbbi időből. Téves következtetéseket von le a radnóti kastély udvari árkádjainak befalazásából, mert bizony azokat nem a nyitott homlokzat iránti állítólagos ellenszenv tüntette el a fejedelmi korban, hanem a praktikus szükséglet az újabb időkben, amikor a kastély emeletét magtárrá alakították át.

A kötet súlypontja a barokkra esik. Az idevágó fejezetekben az építkezésekről, szobrászi és festői munkálatokról szóló fejtegetésekben igen előnyösen bontakozik ki a szerző jártassága, részletekbe menő ismerete. Szép és vonzó képet rajzol az erdélyi barokkról, helyesen jellemzi sajátos vonásait, lokális jegyeit. Igen értékesek a barokk mecénásokról szóló fejtegetései, melyek rávilágítanak arra, hogy az erdélyi főurak ízlésükkel mily döntően hatottak az építkezésekre, sőt olykor építészeti jártasságukkal, szaktudásukkal — mint gróf Teleki József — irányították azokat. Gondosan gyűjtött, gazdag emlék- és adatanyaga módot ad neki, hogy az erdélyi művészet barokkori fejlődését teljes pompájában felvázolja. A kastélyok művészi berendezéséről szintén részletesen ír, számos becses adatot közöl az ott őrzött műkincsekről. Külön emlékszik meg a gyönyörű kastélyparkokról, jellemezve a fejlődést a francia stílustól az angolig, miközben keletkezésükre, sőt mestereikre is számos fontos adatot közöl.

Igen értékes a kötet képanyaga, melyben számos nehezen hozzáférhető és a nagyközönség, sőt a szakemberek előtt is ismeretlen emléket közöl. Külön kiemelendők a nagyon szép és jellegzetes parkfelvételek.

B. könyvének maradandó érdeme éppen az anyagközlés. Bárha fejtegetéseivel nem mindenben tudunk egyetérteni és nézetünk szerint ezt a témát másként kellett volna megírni, még inkább feldolgozni, — mégis hálásak lehetünk a szerzőnek, hogy a kedvező alkalmat felhasználva, az utolsó órában gyönyörű erdélyi anyagát közzétette. Többé ez már ilyen mérfékben nem lehetséges, mert — művészeti multunk véghetetlen kárára — sok minden, ami könyvében még, ragyogó szépség, ma már csak kiégett romhalmaz.

BALOGH JOLÁN

K. KOVÁCS LÁSZLÓ: A KOLOZSVÁRI HÓSTÁTIÁK TEMETKEZÉSE. Kolozsvár 1944, Erdélyi Tudományos Intézet, 424 l. + 69 t.

A legtöbb könyv címe nem fedi pontosan a benne foglaltakat. Többnyire sokat ígérnek, de csak keveset váltanak valóra. K. könyvének szerény címe alatt nemcsak egy kis magyar népcsoport mai temetkezési szokásai húzódnak meg, hanem a magyarság és a rokon népek gazdag történeti hagyományai is. Maga a hóstáti temetkezés csak kisebb jelentőségű része a dolgozatnak, mely célkitűzését tekintve a magyar temetkezéskutatás kézikönyvének készült. Ha kezünkbe vesszük a vaskos kötetet, azonnal feltűnik, hogy nem teljes; nemcsak a tárgy- és tartalommutató hiányzik belőle, hanem egy-két fontos fejezet, így pl. a Kalandos Társaság áttekintő ismeretlétése és iratanyaga, sőt az egyes fejezetek eléggé ki nem értékelt anyagának végső összefoglalása is. Ezek a fogyatkozások, melyekre az előszó is utal, nem a szerző mulasztásai.

hanem a háborús körülményeké. A csaknem teljesen kiszedett könyv egy része u. i. a nyomdában elkallódott, hasonlóképen elveszett a még ki nem szedett kézirat is. Az Erdélyi Tudományos Intézet azonban még így csonkán is méltónak tartotta K. munkáját a kiadásra.

A hóstáti magyar népesoport igen jó történeti vizsgálódási lehetőséget nyújt, mert a Kalandos Társaság XVI. századig visszanyúló irataiból a mai jelenségek történeti előzményeit pontosan ki lehet nyomozni. Néprajzi szempontból már kevésbé szerencsés a Hóstát kiválasztása, hiszen itt Kolozsvár külvárosában a legkülönbözőbb vidékek magyar eleme verődött össze. A lakosság kimutathatóan jórésztben a Székelyföldről vándorolt be, de sok a szilágysági, szolnokdobokai, kalotaszegi és mezőségi származású is. Sőt egy, okleveles adatokkal még kétségtelenül be nem bizonyított homályos népi hagyomány szerint Bocskay vagy I. Rákóczi György — hogy az unitárius többségű városi tanácsban nagyobb befolyást biztosítson magának — református hajdúkat telepített ide.

K. munkája könnyen áttekinthető. A Hóstát temetkezési anyagát olyan alaposan és szakszerű részletességgel vizsgálja, ahogy azt előtte még senki sem tette. Különös gonddal ismerteti a temetés technikai részét: a sír megadását, a padmalyokat, a sír kideszkázását és az elhantolást. Ennek azért van különös jelentősége, mert éppen ez a pont az, ahol a régészeti és néprajzi kutatás legkönnyebben egymásra találhat s leginkább segítheti egymást. Külön fejezetet szentel K. a magyar népterület és a magyar népterületen kívül élő temetkezési hagyományoknak, de az utóbbi területen is elsősorban a rokon népek anyagát vizsgálja. A hóstáti magyarságot körülvevő rumén és távolabbi szász népcsoport a kelleténél kevesebb anyaggal szerepel. Ennek oka talán a fenti népcsoportok elégtelen vagy nehezen hozzáférhető temetkezési irodalmában rejlik. Pedig az összehasonlításnak lett volna jelentősége. Hogyha t. i. a mai Kalandos Társaságok céhes eredetűek, a szász temetkezési anyag részletes bemutatása minden bizonnyal érdekes tanulságokkal szolgált volna.

Bár a könyvnek éppen a kalandos társaságokról szóló fejezete hiányzik, ezek multjáról is szerethetünk valamelyes tájékozódást. A szerző ugyanis az idevágó adatokat mindenütt beleszővi a néprajzi anyagba, amennyiben ezek ma is élő hagyományok. Ez az eljárás igen szerencsés, hiszen a kalandosok szigorú szabályai hatszáz év óta irányítják, szabályozzák a temetési szokásokat a Hóstáton. A mult század vége óta tudjuk (*Lindner Gusztáv: A kolozsvári Kalandos-társulatok, Erdélyi Múzeum XI (1894), 61 kk.*), hogy a kolozsvári kalandos társulatok eredetét a XIV. században már jelentkező oltár-egyesületben kell keresnünk. Kalandos néven csak a XVI. századtól kezdve szerepelnek, amikor lassan elkülönülnek az egyes céhekől és egyre inkább önállóakká lesznek. Érdekes, hogy a kolozsvári kalandos társaságok céhes hagyományait a ma csaknem kizárólag földművelő hóstátiak őrizték meg. K. bizonyára a hiányzó összefoglaló fejezetben tisztázta azokat az okokat, melyek a földművelő hóstátiakat ebben a középkori szervezetben mindmáig megtartották. A kolozsvári iparosság a kalandosoktól a mult század közepe óta elszakadt: a céhrendszer bomlása óta beérte a modern ipartársulati szervezetekkel. A földművesek vagy *földészek* azonban — így nevezik magukat a hóstátiak — a középkori kalandos hagyományokat szervesen beleillesztették népi műveltségükbe s így a külső céhes szervezet népi szervezetté vált. Ez az oka annak, hogy a Kalandos Társaság még ma is él a kolozsvári Hóstátban.

A kalandos társaságok néhány száz évvel ezelőtt tagjaik életébe számos vonatkozásban belenyúltak, ma azonban szerepük csupán a temetés külső rendezésére szorítkozik. Az elhalálozást ma is a kalandos-apának jelentik be először, aki elindítja a behívási táblát. Ez tudtul adja a halott nevét, életkorát és a temetés idejét. A táblaküldés meghatározott sorrendben történik; aki gondatlan a továbbításban, az büntetést fizet. A hívogatásnak a módja, s a behívó-táblák alakja megegyezik a céhekével. A kalandos társulatoknak külön sírásó felszerelésük is van. A sírásás a fiatalabb tagok kötelessége. A temetésen minden tag köteles megjelenni vagy a csekély bírságot leróni. Régebben a kalandos-apának joga volt a többszörösen mulasztókat testileg is megfenyítettetni, ma már a pénzbüntetés befizetése is sokszor elmarad.

A könyv utolsó fejezete a hóstátiak temetőjével foglalkozik. A házsongárdi temetőbe már a XVI. századtól kezdve temetkeznek a hóstátiak. 1587-ben nyitották meg a kismezőutcai temetőt, mely teljes egészében a kalandosok tulajdona. A temetői sírkövekkel kapcsolatban veti fel K. a hóstáti földészjelvény kérdését is. A sírköveken ugyanis szinte elmaradhatatlan jel a búzkalász és a szőlőfürt. Ez a címerhez hasonló jelvény minden bizonnyal a nemesi címerek és a céhjelvények hatására alakult ki. Végleges alakja sohasem rögződött meg. Amíg a hóstátiak életében a búzán kívül a szőlő is jelentős volt, a kalászok mellett egy vagy két szőlőfürtöt is találunk, sőt ez utóbbi nem egyszer önmagában is jelzi az alatta nyugvó foglalkozását. A múlt század közepe óta azonban, amióta kipusztult a szőlő a kolozsvárkörnyéki dombokról, lassan a sírkövekről is eltűnedezett a fürt s csak a kalászt tartó kar maradt meg. A fejlődésnek van egy következő, a temetőkben még nem jelentkező fokozata is: a kalász helyett török-búza-csővet tartó kar. Ilyen jelvényt magam is láttam egy hóstáti kapufélfán.

K. műve nemcsak a néprajz számára nyereség, hanem tanulságos a történelem számára is. Nagy érdeme, hogy a középkorban gyökerező, s a magyarság körében ilyen formában sehol máshol nem élő kalandos társulatok életét feltárta és megörökítette.

BALASSA IVÁN

SIKURA, JÁN ST.: MIESTOPISNÉ DEJINY TURCA. (Turóc vármegye helytörténete.) Bratislava 1944. 162 l. + 3 térk. 8°.

A szerző hosszú éveken át foglalkozott Turóc vármegye történetével és azt az anyagot, amelyet kutatásai során összegyűjtött, de amely összefoglaló feldolgozásban el nem helyezhető, ebben a könyvben a várak, városok és falvak történetének ismertetése keretében publikálja. A nagy birtoktestek összefüggései szerint sorolja fel az egyes helységeket és mindegyiknél leírja a birtokosok változásának többé-kevésbé részletes történetét. A birtoklás ismertetése mellett előadásába ötletszerűen itt-ott más történeti részleteket (az iskola, a templom, vagy a reformáció multjára vonatkozókat) is belefűz. Ezekből a részekből azonban semmiesetre sem tevődik össze az egyes helységek történeti vázlata. A szerző módszertani tudásának nagy hiányai miatt képtelen adatait szervesen összefogni. Egyik legkirívóbb hibája pl. a gazdasági adatok figyelmen kívül hagyása. Mert ha birtoklástörténeti szempontból sok falunak nem is volt külön élete, a gazdasági viszonyok mindenütt mások voltak, sőt éppen ezek a gazdasági adatok alkotják egy-egy falu történetének gerincét. Ezek tehát a „vázlatok”-ból sem hagyhatók ki. Nem tudott a szerző megfelelő rendszert alkalmazni az adatok csoportosításában sem: az egyes részek nem mondhatók sem feldolgozásnak, sem adatközlésnek. Mindez annál érthetlenebb, mert bármelyik szomszédos nemzet történetföldrajzi irodalmában megfelelő példákat találhatott volna nemcsak a szerző, de a kiadást magára vállaló Akadémia is.

FÜGEDI ERIK

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRÁNAK CÍMERESLEVELEI. Leírta: Áldásy Antal. Sajtó alá rendezte: Czobor Alfréd. III—VIII. köt. Budapest 1937—1942. Áldásy József kiad., XIII, 502; X, 510; X, 503; X, 603; X, 576; XIII, 584 l. 8°.

A magyar heraldika leghövebb anyagát a m. kir. udvari kancellária és az erdélyi udvari kancellária levéltárai, különösen pedig e levéltárakban elhelyezett Királyi Könyvek őrzik. A Királyi Könyvek három csoportra oszlanak: 1. a m. kir. udvari kancelláriában 1526-tól 1867-ig, majd ezután az Ofelisége Személye körüli m. kir. minisztériumban 1918-ig vezetett Királyi Könyvek, 2. az erdélyi udvari kancelláriában az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése után 1690-től 1867-ig vezetett Királyi Könyvek, 3. a gyulafehérvári káptalanban őrzött, az erdélyi fejedelmek által adományozott címeres nemesleveleket tartalmazó Királyi Könyvek csoportjára. Ezekbe a Királyi Könyvekbe vezették be többek között a nemesség, főnemesség és címer adományozásával, megerősítésével kapcsolatos oklevelek nagyrészét. Megjegyzendő azon-

ban, hogy az ilyen jellegű okleveleknek a Királyi Könyvekbe való rendszeres bevezetése csak Mária Terézia királynő uralkodása óta általános, a címerek beiktatása pedig 1754 óta. A magyar heraldika további forrásai ugyancsak az említett kancelláriai levéltárakban őrzött, a nemesség és címer adományozásával kapcsolatosan készült fogalmazványok. Ezeket gyakran olyankor is meg lehet találni, amikor a kiadott okleveleket a Királyi Könyvekbe nem vezették be. Egy harmadik, gazdag anyagot tartalmazó heraldikai forráscsoport a legfelsőbb jóváhagyással ellátott címerkérő folyamodványok gyűjteménye. Fontos források továbbá azok a különböző levéltárakban őrzött iratok, amelyek egyes hivatalos vagy nem hivatalos személyek működésével kapcsolatosan keletkeztek és amelyeket ezek a személyek saját pecsétjükkel láttak el. Az ilyen iratok igen sokfélék: missziis levelek, alispáni, szolgabírói, esküdti kiadványok, végrendeletek, tanúvallomások, osztálylevelek, összeírások, peresiratok, homagiális eskükönyvek stb. Ezekben a forrásokban többnyire nem az adományozott, hanem a ténylegesen használt, az adományozott címerektől gyakran eltérő, vagy adományozás nélkül, de 1848 előtt még jogosan felvett és használt címerek szerepelnek. Heraldikai forrásokul szolgálhatnak a különböző épületeken, festményeken, ékszereken, evőeszközökön, síremlékeken található címerek is. Mindezekben a forrásokon kívül magától értetődően alapvető fontosságúak maguk a nemességnyerő számára kiállított eredeti armálisok. Ezek, a dolog természete szerint, közlevéltári gyűjteményekben nem szerepeltek, míg nem a Nemzeti Múzeum meg nem kezdte gyűjtésüket. A Múzeum könyvtárában 1884-ben szervezték meg a levéltári osztályt, amelynek keretében belül 1886-ban Á., a Múzeum fiatal tisztviselője 170 címeres levélből, címerkérő folyamodványból és nemesi bizonyáglevélből önálló levéltári testet alkotott, s rendszeres gyűjtést kezdett. 1904-ig a címeres levelek száma 631-re emelkedett. Á. elérkezettnek látta az időt, hogy számot adjon erről az értékes gyűjteményről. A múzeumi könyvtár leíró katalógusainak sorozatában még ugyanezen évben kiadta a Múzeum címeres emlékeinek első leírását. (A Magyar Nemzeti Múzeum címereslevelei 1200—1868.) A kötet 575 magyarországi, 56 külföldi címeres emlékről számolt be, de figyelmen kívül hagyta a Múzeum kéziratárában őrzött címeres levelek másolatait. Közben a gyűjtés is nagy lendülettel folyt tovább. Á. az évek hosszú során át újabb hatalmas anyag kiadását készítette elő. Munkáját 1917-re fejezte be, kiadásukra azonban a háborús viszonyok miatt sokáig nem keríthetett sort. Végre 1923-ban megjelent az 1600-ig terjedő anyagot magában foglaló második kötet első fele; ugyanezen kötet második fele pedig csak 1930-ban került kiadásra. Á. egyszerű anyagának, amely 4638 magyar és 56 külföldi címeres emléket foglalt magában, ez a két félkötet is csak csekély részét vette fel. S mivel úgy látszott, hogy tudományos társaság közreműködésével a nagy mű anyagi okok miatt nem kerülhet kiadásra. Á. halála után testvére, Áldásy József saját költségén jelentette meg a következő köteteket. A sajtó alá rendezés nagy munkáját Czobor Alfréd országos főlevéltárnok végezte el.

Ezek az újabb kiadású kötetek ugyanazt a rendszert követik, amelyet Áldásy Antal állapított meg az első kiadásnál. Először az oklevél keltét és a keltezés helyét kapjuk, majd magyarnyelvű szövegezésben a címeresemlék regesztáját, amit a címer leírásának az oklevel eredeti nyelvén való közlése követ. Amennyiben a címerszerző érdemeinek felsorolása a sablonos formáktól eltér, tehát amikor a címerszerzővel kapcsolatosan bizonyos személyi adatokat említ meg az oklevél, akkor azokat vagy eredeti nyelvén teljes szöveggel, vagy tartalmi kivonatban közlik. Ezután a közlés alapjául szolgáló irat jelzete, illetőleg amennyiben több alkalommal is előfordul, jelzetei következnek. Nagy előnye a kiadásnak az is, hogy az eddig ismeretlen vagy ábrázolva még ki nem adott, hibásan vagy eltérő rajzban kiadott címerek rajzait is közli a heraldika szabályainak megfelelően. Ez azért is emeli a munka értékét, mert sokszáz példát ad arra, hogyan kell a címerleírás alapján a címerrajzot a heraldika szabályai szerint pontosan elkészíteni. E nyolc kötetre terjedő hatalmas anyag bemutatja a magyar heraldika fejlődését. Az I. és II. kötet a középkori armálisoknak Bárczay által összegyűjtött, majd Csoma által bővített sorozatát harminccal növeli, aminek következtében e kiadvány alapján

már 205 darab középkori magyar címereslevelet ismerünk. Történeti szempontból vizsgálva a kötetek anyagát, feltűnő, milyen nagy méreteket ölt a XVII. században a nemesítés és milyen sok az egy oklevéllel való tömeges nemesítés. Érdekes, hogy a címerképek technikai kivitelezése erősen hanyatlott. Különös módon szembetűnik ez az erdélyi fejedelmek által kibocsátott armálisoknál, amelyekről még a címerek sisakdíszje is gyakran elmarad. Erdélyben kisebb volt az érzék a heraldika szabályai iránt. Újdonságként jelennek meg ebben a korban a könyvalakban kibocsátott armálisok. E kor armálisai közül nagyon sok eddig ismeretlen darab kerül elő, mert ekkor a Királyi Könyvekbe való bevezetés még nem rendszeres. Gyakoriak a régi nemesség- és címermegerősítések is. A következő, a XVIII. és XIX. század anyagát magukban foglaló kötetekből kitétnik, hogy Mária Terézia alatt tovább, mégpedig hirtelen felemelkedik a nemesítések száma. A kiállított oklevelek terjedelmesebbek és még gyakoribbak az összetett címerek, s egyre inkább szokásos az érdemek felsorolása. Ezzel ellentétben azonban csökken e kötetekben az eredeti címereslevelek száma. Az új nemes családok ugyanis eredeti címereslevelüket még maguknál tartják. A heraldikuson kívül a genealógus is bőséges anyagot talál e kötetekben, sőt nagy haszonnal forgathatja őket a társadalomtörténész is. A Mária Terézia korában kiállított címereslevelek szerzői közt egyre nagyobb számban szerepelnek az új közhivatalnokok: kamarai tisztviselők, postamesterek, orvosok és katonatisztek. Különösen sok a katonai nemesség. Mária Terézia t. i. 35 évi szolgálat után minden katonatiszt számára nemességi igényjogosultságot biztosított. Ezek között a meg-nemesített katonák, nagyrészt a határőrvidék megszervezésével kapcsolatban működő tiszték között azonban már nagyon kevés a magyar származású. Hasonlóképpen nagyon sokan nyernek magyar nemességet a görög keleti szerb egyházi férfiak közül is. Sok nemes került ki a XVIII—XIX. század fordulóján működött hadseregszállítók sorából is. Itt pillantható meg a magyar vezetőrétegekben a magyarság kárára történt későbbi eltolódás kezdete. Mária Terézia korában kezdődött a különböző vármegyék, városok, káptalanok, konventek, iskolák címereinek revíziója, illetőleg adományozása. Az egyes címerrajzok a művészet- és viselettörténeti kutatás számára is bőséges, idáig talán nem eléggé értékelte anyagot nyújtanak. Haszonnal forgathatja a köteteket, különösen az érdemek felsorolását tartalmazó lapokat a hadtörténész és a kultúrtörténész is.

Az egyes kötetek elé írt bevezetés egyes tájékoztatást ad az illető kötet anyagáról, kiemelve az érdekesebb címeresleveleket. A kötetek végén található pontos névmutató pedig a kötetben előforduló szeniélyek között igazít el.

BOTTLO BÉLA

MAGYARORSZÁG HELYISMERETI KÖNYVÉSZETE 1527—1940. Összeállította Bodor Antal. Budapest, Szerző, XII l., 424 hasáb. 8°.

A szerző meggyőzően mutatja ki előszavában, milyen nagy szükség van helyismereti bibliográfiára. Szükség van nemcsak a gyakorlati környékismeret szempontjából (közigazgatási tisztviselők, vidéki középiskolai tanárok, idegenforgalmi szakemberek tájékoztatására), hanem tudományos célból is. A történeti, földrajzi, természettudományi tájmonográfiák, sőt az összefoglaló munkák elkészítését is igen megkönnyíti, ha a szakirodalmi termés, illetőleg annak hiányai, hézagai könyvészet segítségével azonnal meghatározhatók.

Bármilyen vonatkozású bibliográfia igazán értékesnek, komoly tudományos segédletnek csak akkor tekinthető, ha teljességre törekszik. B-nak — mint előszavából kiderül — ez voltaképpen nem volt célja. „A könyvnyomtatás ötszázadik évfordulójára készült e könyvészeti tájékoztató annak megvilágítására, hogy helyismereti irodalmunk mily gazdag s több mint egy évszázados multra tekinthet vissza.“ „Bibliográfiai teljesség helyett ... sokoldalú tájékoztatásra törekszik.“ Meg kell állapítani: ezt a célt 14.000 darab, 18 nyelven megjelent mű felsorolásával sikerült elérnie. Más kérdés, hogy tudományos igényeket, pl. egy tájtörténetíró szükségleteit mennyire elégítheti ki. Ugy hisszük, csak igen kevésé. A munkának ugyanis számos hiánya van.

Mindenekelőtt nem lett volna szabad helykímélés miatt és más praktikus okokból egyet s más (pl. Budapest teljes irodalmát, mert az másutt közlésre kerül, azután bizonyos kéziratgyűjteményeket, mert van róluk katalógus stb.) szándékosan is kihagyni. Aki teljesebb igényű összeállítást kíván, azt a szerző szakbibliográfiákra utalja. Még nagyobb hiánya a könyvnek a folyóiratokban, évkönyvekben és más időszaki kiadványokban levő cikkek figyelmen kívül hagyása. Cikkeket csak elvéve sorol fel, de ezekenél sem említi a kiadványt, amelyből valók. Ilyen módon az idézett cikkek megtalálása csaknem lehetetlen; legfeljebb külön szakrepertórium vagy folyóirat-tárgymutató segítségével nyomozhatók ki. Azt természetesen megértjük, hogyha ekkora vállalkozásnál néhány tájmonográfia (pl. a Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums hazai vonatkozású részei), sőt néhány alapvető általános mű (pl. Thirring: Magyarország népeisége II. József korában) kimaradt a felsorolásból. Készséggel elismerjük azt is, hogy aki csupán tájékoztatót és kiindulópontot akar valamely kérdésben, az B. könyvét mindenkor haszonnal forgathatja.

MAKSAY FERENC

BANNER JÁNOS: BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA 1793--1943. Szeged 1944, Institutum Archaeologicum Universitatis Szegediensis XV. 558 l. 8°. — (Fontes Rerum Archeologicarum Hungaricarum. Redigit J. Banner. I.)

Ez az imponáns terjedelmű, magyar és német nyelven készült kötet nehéz időkben odaadó ügyszeregettel végzett munka gyümölcseként látott napvilágot. Jelentőségét érzékelteti, hogy 150 esztendő magyar nyelven megjelent régészeti terméséről ad gondos áttekintést, s benne a legelőkelőbb archeológiai folyóiratok cikkei mellett a legszerényebb vidéki kiadványok idevágó közleményei is helyet kaptak. A gyűjtés munkája 1931-ben kezdődött, a szegedi egyetemi régészeti intézet szemináriumi gyakorlatainak keretében, s évek hosszú során át szerveződött. A bibliográfia négy részre oszlik; az egyes részek eredetileg a szegedi „Dolgozatok”-ban kerültek kiadásra. Az első, legrégibben készült rész az Archeológiai Értesítő új folyamának 1881-től 1933-ig megjelent 50 kötetében foglalt anyagot tartalmazza. A cikkek korrendben csoportosulnak, s egyes korszakokon belül a szerzők betűrendjében sorakoznak. A korok szerinti beosztáshoz a múzeumok bibliográfiája, továbbá az előző csoportokba nem sorolható vegyes közlemények és a megemlékezések csatlakoznak. A további három részben is ugyanez a beosztás érvényesül. A második rész az Archeológiai Értesítő régi folyama I—XIV. kötetének cikkeiről ad számot, a harmadik, igen terjedelmes rész pedig a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemi intézetek, múzeumok, múzeumok és könyvtárak főfelügyelősege, tudományos társulatok és múzeumegyesületek kiadványainak anyagát öleli fel 1938-ig bezárólag. A korszakok szerinti feldolgozást az egyes intézményeknek városok szerinti betűrendes felsorolása vezeti be, ahol a megfelelő kiadványok jegyzékét is megkapjuk. A negyedik részben a már előzőleg feldolgozott folyóiratok újabb kötetei, pontosan felsorolt önálló munkák és várostörténeti monográfiák régészeti vonatkozású cikkei szerepelnek. A rendkívüli körülmétekintést és gondosságot igénylő munkát kor- és szakmutató, névmutató, folyóirat- és könyvjegyzék, továbbá a múzeumok, gyűjtemények, egyesületek és intézmények mutatója egészíti ki. Mindezek nagyban hozzájárulnak a könyv használhatóságához. Ugyanezt a célt szolgálta volna, ha a rendkívül terjedelmes római korszak anyaga részletesebb csoportosítást nyert volna. A „tartományok” és a „barbaricum” tagolás nem látszik elegendőnek. Önként kínálkozik pl. Pannónia és Dácia bibliográfiájának szétválasztása, sőt kívánatos volna ezeken belül a szakok szerinti csoportosítás is.

Ezt a hatalmas kötetet szerzője az 1940 szeptemberére Budapestre összehívott nemzetközi ősrégészeti kongresszusnak akarta átnyújtani, mint a szegedi egyetem Régészeti Intézetének ajándékát. Sajnos, a körülmények kedvezőtlen alakulása megakadályozta e terv megvalósítását. A több éves késedelmet azonban B. a munka alaposabb és teljesebb feldolgozására használta fel. A magyar régészet minden munkása a legnagyobb hálával és elismeréssel adózik szerző-

nek a rendkívül fárasztó, igen sok utánjárást és gondot igénylő nagy munka elvégzéséért. Reméljük, hogy a jelentős kezdetet a Fontes Rerum Archaeologicarum Hungaricarum további kötetei fogják követni, amelyek közül főleg a külföldi régészeti irodalom magyar vonatkozású közleményeinek bibliográfiáját várjuk nagy érdeklődéssel.

ERDÉLYI GIZELLA

BUDAPEST TÖRTÉNETE. Szerkeszti: Szendy Károly. I. Budapest az ókorban. Első rész: Írták: munkatársaikkal *Tompa Ferenc, Alföldi András, Nagy Lajos*. Második rész: Írták: munkatársaikkal *Alföldi András, Nagy Lajos, László Gyula*. Budapest 1942, Székesfőváros kiad., 867 l., CXLVII th., 7 térk. 4°.

A magyar történetírásnak talán egyik műfaja sem foglalkoztatta annyit a kritikusokat, mint a magyar helytörténetírás. A milleniumi évek nagy vállalkozásai, amelyek eredményeképpen a magyar város- és megyetörténetek egész sora jött létre, módszerükben megfelelték a maguk korának. Feltűnő azonban a következő évtizedek hanyatlása, éppen abban az időben, amikor a történetírás újabb és újabb fejezeteket kapcsolt be tudományrendszerébe, s különösen a külföldi helytörténet egészen új alapokra helyezkedett. A milleniumi évek monografusai kevés kivétellel a pozitívista történetírás módszerein felnövekedett jó felkészültségű történészek voltak, utódaik azonban, akik egyre jobban népszerűsíteni akarták a történeti tudományokat, gyengébb felkészültséggel rendelkeztek, s így egyre nagyobb ür keletkezett a fokozott kíváncsalmakkal fellépő doctus történettudomány és a módszereket nem ismerő helytörténeti monografusok között. Ez az ellentét az első világháború után már rendkívül kirívó volt. Ugyanakkor, amikor az újra meginduló magyar történetírás rendkívül felfokozta a művelt közönség történeti igényeit, az újonnan készült város-monográfiák még mindig a milleniumi kor színvonalán állottak. Tanítói hivatását teljesítette a „Századok”, amikor ismertetéseivel, kritikáival irányt igyekezett adni a helytörténeti kutatásnak. S e bírálatok nem voltak meddők. Sok kemény lecke nyomán a helytörténeti monográfiák lassan-lassan magasabb nivóra emelkedtek. Persze jelentékenyen közrejátszott az is, hogy az autodidaktákat ismét tanult történészek váltották fel e tevékenységi területen is. Az egyes városok történetének megírása t. i. nagyszerű, igazi történészi feladatokat kínált. Sőt a multszázadi monográfiák megjelenése óta oly nagy és oly sokrétű anyag gyűlt össze, amely néha túlnőtt egy történész összegező készségén és sokszor segítségül kellett hívni a nyelvészt, a művészet-történelem vagy éppen a régészet szakavatott tagjait. Egyre több olyan monográfia készült, amelynek keretében ezeket a rokonterületeket is kiaknázták, s eredményeiket felhasználták. A részfeldolgozások ugyan veszélyeztették a történeti munkák egységét, de az eredmények sokszínűsége, ha a feldolgozás egyébként módszertanilag helyes volt, mindig kárpótolt az egységes szemlélet hiányáért.

A Pest, Buda és Óbuda egyesítéséből keletkezett főváros, nagy tradíciótól sarkalva, nem sokkal egyesítése után elhatározta történetének megírását. Salamon Ferenc kiváló történetírót bízta meg a munka megírásával. A megrendelt mű két köteté meg is jelent, de befejezéshez jutni nem tudott, mert hiányoztak a feldolgozáshoz szükséges forráskiadványok. Amikor 1940-ben ismét felvetődött Budapest monográfiájának kérdése, már más volt a helyzet. A főváros évtizedeken át szorgalmazta forrásanyagának kiadását: történeti, műtörténeti és régészeti kiadványokban egyre gyűlt az anyag a monografikus feldolgozáshoz. Mindez megkönnyítette a történetíró munkáját, mégse lehetett a mű megírását egyetlen történészre bízni. Helyesen mondja bevezetésében a szerkesztő polgármester, hogy az ilyen munka ma már csak kollektív alapon indulhat meg, annál is inkább, mivel szinte minden részletnek megvan a szakemberei. A bevezető egy gondosan előkészített terv körvonalait mutatja meg. E szerint Budapest története négy kötetre terjedne. Az első kötet, amelyvel itt foglalkozunk, a főváros területén és környékén megállapítható első emberi településből indul ki, majd az őskorban egyre inkább kifejedesedő, egymást itt felváltó faji, népi egységek történetét táplálja. A kötet gerincét

azonban az antik kultúra Aquincuma alkotja és a népvándorlási emlékek ezt a városi kultúrát összekötik a magyarsággal. A következő kötetekben sorra kerülnek: a középkori város kifejlődése és a reneszánsz város virágzása, majd a törökkori Buda eddig kevésbé ismert története, továbbá a XVIII. századi és a reformkori fejlődő Pest-Buda épülése, végül a negyedik kötetben az abszolutizmus után, a három város egyesítése nyomán kialakult egyetlen magyar világváros fejlődése. Ha csak így vázlatosan futunk ki végig a monográfia programján, valóban nagyszabású vállalkozás bontakozik ki előttünk. Már az első kötet elárulja, hogy a fővárosnak sikerült a történetírók legjavát megnyernie vállalkozásához. Megmutatkozik az is, hogy a monográfia korunk történelmi felfogásának hű tükréeként, nagy keresztmetszetet ad, s példát a modern helytörténeli monográfia-írásra.

Budapest történetének új feldolgozásában, szemben a Salamon-féle monográfiával, a forrásanyag nemcsak megnőtt, hanem olyan résszel bővült, amelyet a korábbi feldolgozás nem vett tekintetbe: t. i. az őskorral. Az elmúlt 60—70 év folyamán a „történelemelőtti” (praehistorikus) kor szerves része lett a történelemnek. Az őskorkutatás módszere nagy átalakuláson ment át. Ma már a régészet a földből előkerült tárgyak elvonatkoztatott tipológiája helyett egyre inkább a tárgyak mögött eddig háttérbeszorult embert látja. S ha ezt a törekvést rendszeresen, az egész régészeti anyagon keresztülvinni nem is lehet, az adatok sokasodása, az etnológiai és néprajzi párhuzamok lényeges segítséget nyújtanak. A közelmúlt évtizedek uralkodó ősrégészeti szemlélete a település-archaeológia (Siedlungsarchäologie) különös figyelmet szentel a települési viszonyoknak. Szemléletében nagyobb területeket von érdeklődési körébe, hogy visszakövetkezessen a helyi állapotokra. Az újabb etnológiai irány mellett ez a szemlélet elavultnak tekinthető, de mégis meggyőző bennünket arról, hogy az őskor a történelemben tartozik és méllán kezdhetjük Budapest történetének tárgyalását ezzel a korábban elhanyagolt korrall.

Az őskori tárgyalását Tompa Ferenc a csiszolatlan kőkorszakkal kezdi, bár ebből a korból idáig nem találtak leleteket Budapest közvetlen környékén. A fiatalabb kőkor embere nem abban különbözik az őskőkor emberétől, hogy köeszközeit csiszolja, hanem hogy a gyűjtögető életmódról áttér a termelő életmódra. Így határozza meg T. a különbséget. Ugyancsak aláhúzza, hogy nagyobb emberi közösségeket találunk a családok helyett, hordák, vagy mondhatjuk törzsek keletkeznek, ugyanígy az emberi lakás helyett a település, principiumát használhatjuk. Az anyagi kultúrában a legnagyobb jelentőségű a kézzel gyúrt és kiszáritott, vagy égetett edény.

Az első őskori kultúra, amelyet Budapest közelében megtalálunk, az ú. n. szalagdíszes kerámia kultúrája. Világosan kirajzolódik a kultúra iránya: egyik telepét a Duna folyása mentén, Békásmegyeren találjuk meg. A békásmegyeri ásatások, sajnos, biztos rétegrajzot nem szolgáltatnak a sok egymásra telepedett kultúrákról, mégis sikerült két lakóházalapot kiásni a fiatalabb kőkorszakból. Ha kultúrákra bontjuk szét a békásmegyeri kőkori telep leletanyagát, akkor képviselve látjuk a korai vonaldíszes kerámia darabjain kívül a későbbi vonaldíszes kerámia anyagát is. Ez az első eset, amikor a dunántúli tájegység népiségére itt, Budapest határában, egy alföldi kultúra hatást gyakorol.

A fémek használata hozza a nagy kultúrváltozást Európában, a természet, arany, ezüst használatát kell mérföldkönek venni a fémes korszakok kezdeténél. Mivel a termés-réz és mellette a mosott arany a Kárpátok medencéjében sok helyen előfordul és megállapíthatólag sok ebből készült eszköz és ékszer erről a területről indul ki, joggal beszél T. önálló rézkorról. Mindenesetre a fémhasználatlaltal járó technikai tudás igen nagy gazdasági előnyt jelentett néhány népnek s terjeszkedésre nyújtott lehetőséget. Így a harangalakú edények kultúrája Spanyolországból kiindulva egészen a Duna vonaláig tör előre. Ismeretbünket erről a kultúráról Budapest környékén leginkább a két tőköli temetőből meríthetjük.

A bronzkori kultúrfejlődés vázolásánál azonnal feltűnik a különbség Budapest környékén a Dunántúl és az Alföld között. T. helyesen figyelmeztet arra, hogy az Alföldön a helyi rézkori kultúrából kifejlődött korabronzkori,

az ú. n. nagyrévi kultúra gyorsabb ütemű fejlődést mutat, mint a dunántúli bronzkor. Az alföldi bronzkor első preiódusát csak szóróvénosan találjuk meg Budapest területén, inkább a dunántúli ú. n. kisapostagi csoport él sokáig a bronzkor elején. Igen sűrű népességgel kell számolnunk a bronzkor derekán. Végig a Duna teraszain, mindkét oldalon megtaláljuk az urnatemetőket, és csak a véletlennek köszönhető, hogy a telephelyek mindaddig hiányoznak. A bronzkor derekáról feltűnő kevés a zárt lelet, temető; csak nyomokban követhető ez a gazdag fejlődés Budapest őskori emlékei között. A leletstatistika mégis azt mutatja, hogy a főváros környéke, főleg a pesti oldal, sűrűn lakott volt ebben a korban is.

A nyugodt kultúrfejlődésben változatosságot hoz a lausitzi kultúra bevándorlása északról. T. e. kultúra hordozóit az illírekben látja. Kétségtelen, hogy Budapest környékén egy északról jövő új nép jelenik meg: A legjelentősebb változás a települések kiválasztásában mutatkozik. A folyami teraszok nyílt települései helyett a magaslatokat foglalják el és a telepeket körülölelik. A korai vaskor jellegzetes települései a sáncokkal körülvett refugiumok, amelyek gyakran igen nagy területeket foglalnak el a hegyek, magaslatok tetején.

A Kr. e. I. évezreddel termékeny kultúrfejlődés köszönt a Kárpátok medencéjére. T. helyesen szakít a Hallstatt-kor elnevezéssel, amely nem illik a magyar régióra, helyette a korai vaskort használja. A kultúrváltozást nem a vas megmunkálásának felfedezése hozta magával, ez a terminus technikus egyelőre csak kiegészít bennünket, hanem az indogermán törzsek nagy népcsaládjainak mozgása. Helyes, hogy az illírségben keressük a népi mozgás egyik indítóját, de ennek történeti átértékelése régiókban még korai, hiszen abban az irányban, ahonnan a népvándorlás (nyugat, észak) elindult, magában sem kialakultak a népi egységek elválasztására és azok anyagi kultúrájának kiértékelésére vonatkozó vélemények.

T. a koravaskori kultúrfejlődést a szkíta betörésig (Kr. e. VI. sz. kizárólag az illíreknek tulajdonítja. Eltekintve attól, hogy az illírség vándorlását a dunántúli vaskor regionális beosztásával nem lehet magyarázni, feltétlenül figyelembe kell venni azokat a kultúrelemeket, amelyek a korai vaskor elején Kelettel, a Kaukázus vidékével vannak kapcsolatban. A keleti kultúrelemeket (nemcsak tárgyról van itt szó) tárgyak kieserülődésével magyarázni nem lehet. A kimmérinek nevezett leletscsoport (Gallus S.—Horváth T.: A legrégebb lovasnép Magyarországon, Diss. Pann. II 9, 1939) egyre nagyobb fontosságban bontakozik ki a magyar régióban és egy fontos kultúrfejlődéssel van kapcsolatban, a ló domesztikációjával.

A korai vaskor népessége, amely alaprétegében Budapest környékén illír volt, erős uralkodó réteget kapott maga fölé a nyugatról beáramló keltákban. A Budapest környékén előkerült kelta emlékanyagot figyelembevéve egész kultúrfokokozatok maradnak ki, ami esetleg nem írható a kutatás hiányainak számlájára, általában hiányos az a kép, amelyet a kelták sokrétű kultúrájáról kapunk. Feltűnik ez az írónak is, aki a korai és középső La Tène hiányát a korai vaskori kultúra továbbélésével magyarázza. Hivatkozik az eraviszkusz nép összetételére, amely alaprétegében illír volt és felteszi, hogy koravaskori kultúráját megtartotta. Feltételezése nehezen áll meg, mivel a La Tène-kultúra végén egészen kelta mezben jelenik meg az eraviszkusz nép, amely nem helyben fejlődött ki, mint azt később látni fogjuk.

*

A kizárólag régészeti anyagra támaszkodó korok után Alföldi András egy földrajzi keltósság magyarázatával vezeti be az olvasót egy újabb korba, amelyben a történetírás is megemlékezik már, habár csak közvetve, Budapest környékéről. Budapest történeti fejlődésében két szerepet figyel meg, egy központit, amikor a Kárpátok medencéje politikai egység volt és egy végvárit, amikor a Duna eme szakaszán ellentétes erők érinkeztek, megbontva a földrajzi egységet. Már a Kr. e. I. században, tehát jó egy évszázaddal előbb, mint ahogy Salamon a történeti kort kezdő fővárosunk első monográfiájában, távoli események visszhangjait jegyzi fel a klasszikus történetírás erről a vidékről.

Persze ezek az események néha csak közvetve jelentkeznek vidékünkön. Igen gyümölcsöző nézet, hogy A. a dákok és bójok történetének ütközőpontjába helyezi Budapest történetét a Kr. e. I. században. Távolinak látszó erögócokat kell figyelniük, hogy a helyi eseményeket rekonstruálhassuk. Az egyik ilyen erögóc a dákok bánati központja, nagy egyénisége pedig Burvista fejedelmük, Caesar kortársa. Az ellentétes hatalmi központ Pozsony környékén fejlődött ki, a kelta bójoknál; ennek kisugárzását érmeik előfordulásában követhetjük. A két erőtegyező közötti határvonal eltolódása adja meg időről időre Budapest környékének történeti súlyát. Ennek érdekében sikerült Caesar egy helyének (Bell. Gall. 6, 25, 2) helyes interpretálásából egy korai erős dák expanziót megállapítani. A tabáni dák jellegű edények lennének a dák uralom emlékei Budapesten.

A. ezután szűkebb keretekbe viszi érdeklődését, Budapest környékére. Nem kétséges, hogy ez a szűk terület is kivette részét a Kárpát-medence nagy mozgásaiból a Kr. e. I. században. A bójok vándorlása a Dunántúl nyugati részéről kisebb illír és kelta törzseket hozott magával keletre. A Budapest környékét benépesítő eraviszkuszokról éppen Tacitus egy helyéből látjuk, mennyire hányódtak, mozogtak ezek a kisebb törzsek nagyobb erők hatása alatt. Szerinte bizonytalan, hogy a Duna melyik partjáról jöttek rokonaikkal, az osokkal. Egy másik helyén azt mondja, hogy nem a kelta, hanem az illír nyelvet beszélik. Az eraviszkuszok vándorlásának kérdése probléma marad, de megjelenésüket itt A. szerencsés kézzel fogta meg az ú. n. tahitófalusi kelta éremtípusok feltűnésével. Minden előzmény nélkül egyszerre jelennek meg ezek az érmeik Kr. e. 70—60 között. Az eraviszkuszok pénzverésének emlékeit kell bennük látnunk. Az eraviszkuszok maguk megjelenésükben teljesen kelták, de ősi illír leletanyagukból semmit sem hoztak magukkal, csak személyneveikben található néhány illír név. A tabáni régészeti anyag, hozzávetve a békásmegyert, nem ad relatív rétegrajzot, amely fényt derítene az eraviszkuszok és elődeik egymáshoz való viszonyára, inkább csak nagy perspektívákat mutat. Ezeket a perspektívákat A. történeti fejtegetésében éles megvilágításba hozza (festett piros-fehérszínű kerámia).

Egy Aquincumban előkerült epigráfiai emlék azt bizonyítja, hogy a rómaiak már Augustus korában megszállták a Duna vonalát. A Kr. születése körüli dunavölgyi események csoportosításából A. kifejti, hogy feltétlenül szükség volt erre a megszállásra. A lágymányosi éremlelet új értékelésében pontosan megállapítja, hogy Kr. e. 10-ben, vagy 9-ben érik el a rómaiak Budapest területét. A Duna balpartjának politikai rendezésében nagy szerepet játszik M. Vinicius, Illyricum első helytartója. Hadjárata, amely közvetlenül követte a jobbpart megszállását, irányította a rómaiak figyelmét Budapest helyzetének stratégiai fontosságára.

A foglalás után megindult az új tartomány, Pannónia szervezése, bár egyelőre csak mint Illyricum része. A.-nek már többször alkalmá volt kiemelni, hogy mennyire megérett a Dunántúl kelta-illír népessége a romanizmus befogadására. Általában azonos adottságokat tételezhetünk fel az egész Dunántúlon; a civitasok (bennszülött törzsi központok) mindenütt megvoltak, egyelőre legtöbbet az eraviszkuszok civitasáról tudunk.

A jobbpart megszállása Aquincum környékének hosszú időre a végvár szerepét juttatta. A Duna két partján ennek következtében különböző életformák alakultak ki. A balparton a jazigok beköltözésével egészen más életforma vált uralkodóvá. Nem lehet azt mondani, hogy ez a félig lovas-nomád kultúra, amelyet ezek az iráni törzsek hoztak magukkal, minden előzmény nélkül lett uralkodóvá az Alföldön, hiszen a szkíták évszázadokkal korábban hasonló életformákat hoztak magukkal keletről. A jazigok betelepülésével mégis hirtelen változott meg a balparti életforma, amely eddig nagyjában azonos volt a jobbpartival.

Az iráni származású, a szarmaták egyik törzsét alkotó jazigok története eddig nem igen foglalkoztatta történészeinket. Csak akkor említették őket, amikor a rómaiakkal kerültek összeköttetésbe. Archaeológiai anyaguk is csak a legutóbbi időben talált rendszeres feldolgozásra (Párducz M.: A szarmaták Magyarországon I. *Archaeologia Hungarica* XXV, 1941). Egészen töretlen uta-

kon halad A. tehát, amikor egy fejezetben általános képet fest a jazigok kulturális arculatáról. Nehezen megfejthető probléma a jazigok alföldi beköltözésének oka és főleg ideje. Összefügg ezzel a kérdéssel Vannius hűbéres országának keleti határa. A szerző előbb tisztázza ezt a kérdést, megállapítva, hogy a hűbéres országot a Morva-folyótól nyugatra kell keresnünk, tehát a betelepülő jazigoknak tágas terük nyílt a dunai vonal előterepén. A szarmaták a szkíta birodalom hanyatlása után tolódtak az orosz steppéken nyugat felé és érkeztek el a Duna torkolatának vidékére; innen került legkeletibb törzsük, a jazig törzs a Duna balpartján az Alföldre. A jazigok vándorlása csak akkor mehetett végbe, amikor a Duna balpartját megszálló dákok elgyengültek, mert ezeknek utat kellett engedniök a szarmatáknak nyugat felé. Alkalmas idő a Kr. u. I. évszázad második évtizede. Feltételezhető, hogy Drusus ittjártakor Kr. u. 18—20 körül rendezte a balparti viszonyokat és ekkor foglalták el a jazigok alföldi hazájukat. Hozzákapcsolja az eseményekhez A. Aquincum táborának építkezését. Ugyanekkor került sor a quád hűbéres állam szervezésére a Dunától északra. A quádok azonban később a Kis-Alföldről visszanyomták a szarmatákat nyugatra és a két nép határa a Duna balpartján körülbelül Aquincumnál állandósult. Ez a tény másodszor is aláhúzza a hely fontos stratégiai jelentőségét.

A jazigok természetes ellenfelei voltak a dákoknak és így a rómaiak fegyvertársai. Megváltozott azonban a helyzet, amikor Dácia néven Erdély is római tartomány lett és így a rómaiak a jazigokat három oldalról körülzárták, sőt a területükön átvezető utakat is állandóan ellenőrizték. Szorult helyzetük, amelyhez valószínűleg túlnépesedés is járult, a római tartományok felé irányuló állandó betörésekben nyilvánult meg. Támadásaik irányva a Kr. u. II. század elején Pannónia. Ennek következménye, hogy a rómaiak a tartományt kettéosztják a két frontnak megfelelőleg Pannonia inferior-ra és superior-ra. Pannonia inferior székhelye a szarmata front kulcsa, Aquincum lesz.

Különösen mozgalmas élete volt a szarmata front sarkpontjának a nagy markomann-szarmata háború idején. Mesteri képet nyerünk erről A. összefoglalásában. Előbb gyengébb rohamok vezeték be a nagy világgést és a római hadvezérek sokáig úrrá tudtak lenni ez eseményeken. Marcus Aurelius markáns alakja, mint a hivatástudat szobra, hatalmas erővel küzd az egyre növekvő háborús hullámok ellen.

Az A. által választ kor Aquincum fénykora. A Duna vonalára helyezett katonai súlypont a helyi romanizmust nagy mértékben megerősítette. A szép fejlődést a Kr. u. II. század végén véres háborúk és járványok sorozata akasztotta meg. A boldog kor tehát csak néhány évtizedre korlátozódik. Ezen idő alatt lett Aquincum rómaivá, hozzátehetjük, jellegzetesen pannóniaivá. Aquincum jellegzetesen pannóniai kultúrarculatát azért hangsúlyozzuk, mert Pannónia romanizmusa épp a határmenti városokban volt a legerősebb, s mert erősen katonai jellegű városról van szó.

*

A következő fejezet, melyet Nagy Lajos írt, a jobbparton lakó őslakosság kultúráját ismerteti. Ez a fejezet hidalja át az őskori fejezet és a történeti rész között felmerült úrt. Az eraviszkuszok régészeti anyagát csak a legutolsó ásatások tették ismertté. Az őslakosság telepe, egyben refugiuma a Gellért-hegyen volt, ennek déli oldalán kell keresnünk a temetőt, míg a Tabánban előkerült jelentős emléksoport nehezen definiálható. Tulajdonképpen a telep iparoságának emlékeit találták meg gödrökben. A bennszülött oppidum továbbél a római korban a Kr. u. III. században. A Tabánban megvannak azok a gödrök is, amelyek anyaga átvezet bennünket ebbe a korba. A régészeti anyagban mutatkozó kisebb hiátus okát a szerző a vidék hadiövezetté válásában látja. A Tabánban és a Gellért-hegyen, valamint Békásmegyeren előkerült legfinomabb kerámia a piros-fehér sávos, barna patronos díszítéssel. Ennek a finom késői La Tène-kerámiának az eraviszkuszok civitása a legkeletibb előfordulása. Valószínűleg a bój vándorlással jött nyugatról hozzánk, de helyben gyártották az eraviszkuszok. A kelta vallás emlékei eddig nem igen jöttek elő Aquincum környékén, csak a sírköveken jelentkezik olyan túlvilági szim-

bolika, amely mint vallási emlék fogható fel éppen a Gellért-hegy környékén előkerült sírköveken. Az agyagművesség emlékeit felsorolva, foglalkozik a tanulmány a korai festett és La Tène besímitott áru továbbélésével. A tanulmány belsejéből egy vérbeli kelta fazekas, Resatus vándorolt Aquincumba, aki Kr. u. 95—137 között dolgozott. Jellegzetes benyomott díszű, leglőbbször szürkészínű készítményei jól ismertek, különösen nagy a hatása Pannónia későbbi mestereire.

*

A történeti fejlődést szemléltető fejezet után Alföldi András egy statikus szemléletű fejezetben vizsgálja Aquincum helyzetét a római birodalomban. A limes, a fegyveresen védett határörvidék determinálta Aquincum fejlődését. A legutóbbi kutatások megmutatták, hogy a római limes szinte tartományokként változott és mindig függvénye volt a szemben álló ellenség taktikájának. A katonai jellegű romanizáció fejlődésében tehát ezt a szempontot is figyelembe kell vennünk. Először segédsapatok nyári tábora volt Aquincum, ahol a bennszülött lakosság hűségére praefectus ügyelt, később állandó táborrá vált, végül pedig a légiók italikus, vagy legalábbis teljesen romanizált katonasága is felzárkózott a Duna vonalához. A római gondolkodásban, a dunai limeshez való ragaszkodás mellett, felmerült a Kárpát-medence koncepciója is. Traianus offenzív politikájának várható gyümölcse lett volna ez a koncepció. Új megállapítás A.-nél, hogy a *Pax Romana* rosszul alkalmazott elgondolása, amely bezárta a rómaiakat a limes mögé, okozta, hogy a fenyegető nagy germán vihar előkészületeiről nem voltak értesüléseik és így a kitört nagy háború készületlenül érte őket.

A városi élet meghonosodását Aquincumban egy általános keretben látjuk. A bennszülött civitasok fenntartása mellett a polgárjogok adományozása két formában történt. A bennszülött telepeknek adott polgárjog municipiumokat hozott létre, a tartományokba telepített római polgárok számára adott jog coloniákat. Ez a különbség azonban később megszűnt és a coloniák egyszerű rangemelés útján keletkeztek. A telepített italikusok, főleg a veteránusok hozzák magukkal azokat a magasabb igényeket, amelyek a városi életformában fejeződnek ki. Kr. u. 70 táján a gazdasági élet rohamos fejlődése figyelhető meg Pannóniában. Ennek valamennyi okát még nem látjuk, de eredményeit jól megfigyelhetjük. A legnagyobb lökést kétségtelenül az idehelyezett légió adta. Kr. u. 124-ben a város már municipium. A.-nek sikerült Aquincum colonia rangra emelésének pontos évét is kideríteni. Bizonyos, hogy a rangemelés Kr. u. 194-ben Septimius Severus jóindulatából történt; a császár így hálálta meg a pannóniaiaknak segítségüket a császári bíbor elnyeréséért folytatott küzdelemben.

Aquincum város szerkezetileg hármastagoltságú volt: nagyszerűen különváltak a bennszülött telep (*civitas*), a katonaváros (*canabae*) és a polgári telep (*municipium*, később *colonia*). Részletesen foglalkozik A. a városi tisztviselőkkel és ezek működésével. Ez a rész annál inkább érdekes, mivel hazai vonatkozásban idáig még nem foglalkoztak ezzel a tárgykörrel. Kiemeljük, amit a szerző is nyomatékosan hangsúlyoz, hogy Aquincumban is a tisztviselők szereplése folytán alakult ki az a bizonyos római levegő, amelyre minden provinciális büszke volt, s amely az öntudatos lokálpatriotizmust kifejlesztette. Aquincum mint Alsó-Pannónia székhelye túlnőtt a többi pannóniai városon. Két tényező emelte a többi város fölé: a helytartó személye és a kultikus szerepe. A praetori rangú helytartó a hatalom magas fokán állott; nemcsak katonai tényező volt, hanem magas igazságszolgáltatási fórum is. A. 1930 részlettanulmányban már korábban bebizonyította, hogy Aquincum volt a tartományi császárkultusz székhelye; itt állt a tartományi *ara Augusti nostri*. Az évenként ismétlődő nagy császárnappal voltak kapcsolatban a *concilium provinciae* összejövetelei.

A város társadalmi életében sok arisztokratikus vonás rekonstruálható. Általános jelenség a feltörekvés. Ezzel áll kapcsolatban az alsó néprétegek intézményes megsegítése. A provinciális város társadalmát A. lépcsős piramishoz hasonlítja, amelynek csúcán a római polgár életformájának ideálja áll.

A különbség a bennszülött lakosság és a telepítettek között elmosódik; közöttük igen sok összeházasodás történt.

Az aquincumi élet vázolásánál tekintettel kell lenni a város kétféle romanizmusára: a bennszülöttek paraszti életformájára és a katonai romanizmusra. Mindkét csoport bizonyos gazdasági lehetőségeket használt ki városrészének fejlesztésében. Ennek vizsgálatánál az Aquincumon keresztül vezető utak irányadók. Szerző három utat mutat be, amelyeknek Aquincumban való csomózódása adott ennek a pontnak gazdasági energiát. Az első legrégebbi egy transzverzális út; ezen ért el hozzánk a hódítás, ez tartotta a közvetlen kapcsolatot Itáliával. A második: a Duna mentén haladó limesút. A harmadik: az Alföldön át Dáciába vezető út. A város külseje tipikusan provinciális volt. Az idevetődött idegent ugyanaz a városkép fogadta, mint a birodalom bármelyik provinciális városában, legfeljebb a faragványok voltak kissé rusztikusabbak, s a feliratok hibások. A város nem volt utolsó Pannóniában, ha voltak nála szebbek is. A mindennapi élet szemléletésénél A. sok kitérést tesz; ezek többnyire laza kapcsolatban állnak Aquincum történetével, de olyan levegőt nyiretenek, amely betölti a feliratos emlékek hiányait és érthetővé teszi az itteni római élet megnyilvánulásait.

*

A második kötetet Nagy Lajos fejezete vezeti be Aquincum topográfiájáról. Az eraviszkuszok gellérthegykörnyéki telepének lokalizálásából indul ki, majd megállapítja, hogy a paraszti életformának megfelelő bennszülött telep elszigetelt maradt egészen a római uralom végéig. A hódító rómaiak előtt a bennszülött központtól távol, Óbudán kerestek alkalmas helyet táboruknak és telepüknek. Az ilyen kettős, sőt néha hármas település jellemző a Duna vidékére.

A legkorábbi tábornak, amelyet egy ala (lovas segédcsoport) épített, s mely nyomtalanul eltűnt, egyetlen emléke egy Tiberius-kori felirat. A felirat lelőhelyéből arra következtethetünk, hogy ennek nyomait a későbbi légiótábor alatt kereshetjük. Számos jó kiindulási pont van a kezünkben, mégis a légiótáborból eddig egyetlen határoló fal sem került elő. A legutóbb végzett hajógyár-szigeti ásások sem tisztázták a tábor kérdését.

A katonai telep (canabae) a tábornál nyugatra terült el. Érdekes megfigyelni, hogy a katonai fortifikációs szempontok a Kr. u. III. században miként szorultak háttérbe. Amíg korábban a tábor előterepét nem volt szabad beépíteni, addig ebben az időben a katonai telep már minden oldalról körüveszi a tábornak.

Az északra fekvő polgári település kezdetét Claudius császár (Kr. u. 43—54) korára teszik, bár eléggé bizonyító adat nem áll rendelkezésünkre; a nagyobb lendületű település minden bizonnyal Domitianus idejében kezdődött. Az emléktanyag a korai időkből még nagyon hézagos. A Kr. u. II. században Aquincum már mint municipium áll előttünk, ebből a korból való a városfal is. N. kutatása nyomán kiderült, hogy az Aquincumi Múzeum körül kiásott épületkomplexumok elhelyezése a Kr. u. III. század közepére megy vissza; valószínűleg egy nagyobb tűzkatasztrófiával függ össze.

*

Aquincum vallási életének emlékeiről és általában az aquincumi ember vallásosságáról Nagy Tibor rajzol plasztikus képet. Az eraviszkusz törzs kettős összetételének emlékeit keresi a vallási emlékekben. Feltesz egy *interpretatio Eraviscu-*t, amely kétségtelenül megvolt, de emlékek híján ezt a folyamatot tisztázni nem tudja. A bennszülött vallás istenalakjai körül először a sokféle formában megjelenő Silvanus istent mutatja be. A bennszülöttek szarvasistenője a római interpretációban Diana. A kelta lóistenő, Epona, nemcsak Galliában, de Aquincumban is tisztelet tárgya. Sírkőábrázolásokból következtethetünk az istennő szerepére a túlvilági életben. Ha ehhez hozzávesszük, hogy függetlenül a kocsitemetkezésektől, a brigetiói temető végében felszerszámozott lovak voltak eltemetve, akkor Epona, helyesebben az istennő, theriomorph alakja tágabb értelmet kap a halotti kultuszban.

A benszültött istenek után N. az ősi római természetvallás szimbolikus isteneit sorolja fel, mindig kiemelve azok aquincumi sajátos arculatát. Az isteneket a táborból kiindulva vizsgálja. Ezzel nemcsak a helyi romanizmus katonai jellegét kívánja jelezni, hanem azt is, hogy az idevágó anyag leginkább katonai személyekhez van kötve, a polgári telep vallásosságának kevés emléke maradt fenn.

A római istenkultusz után N. a keleti kultuszoknak és misztériumoknak Aquincumban való elterjedését ismerteti. A polgári lakosság körében már az I. században elterjedt az egyiptomi Isis vallás, mely Aquileián keresztül jutott a dunai provinciába. Kevésbé világos, hogy honnan jött a Kybele-Magna Mater-kultusz, amely azután Attis khtonikus jellegével párosult. E polgári részről tisztelt istenekkel szemben határozottan katonai jellege van Juppiter Dolichenusnak. De a keleti istenek közül mégis legnagyobb hatással a perzsa Mithras volt Aquincum vallási életére. Mégvan Aquincumban a Kr. u. III. századi kereszténység elleni pogány szervezkedés emléke is. Diocletianus idejében említés történik Dolichenus papjainak összejövételéről, mely szervezetet akart adni az elburjánzott kultuszoknak és eredményes harcot kívánt indítani az új világhódító vallás, a kereszténység ellen.

A vallás, amelynek sarkalatos kérdése a túlvilág, szorosan összefügg a temetkezéssel. A temetkezési szokások, a temetés módja, a temetők külső képe igen sok fontos következtetést rejt amit a vallástörténet nem nélkülözhet. Mellán csatlakozik tehát a vallási élet tárgyalásához Nagy Lajos kisebb fejezete az aquincumi temetőkről. Erre a fejezetre annál inkább szükség volt, mert a temetők kutatását idáig meglehetősen elhanyagolták, hogy az antropológiai anyag negligálásáról ne is beszéljünk. A temetőásatások nemcsak archaeológiai eredményeket hoznak, hanem vallástörténeti, sőt etnológiai eredményeket is. Aquincum temetőinek topográfiai elrendezése megfelel a dunai provinciákból ismert képeknek. A temetési rítusokban beállott változás a Kr. u. III. század elején szintén megfelel a korábbi megfigyeléseknek. Azt is helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy a csontvázas temetkezés keletről jön. Egészen új az a kép, amelyet a sírépítmények rekonstruálásával a temetők külsejéről állít elénk N. sokban kiegészítvén azt a képet, amelyet Aquincum városképéről a kötetben elszórva kapunk.

*

Aquincum helyőrségéről Szilágyi János fejezetében nyerünk értesülést. A Duna-könyök megszállásának első emléke a többször említett feliratos tábla Kr. u. 20-ból. A felirat szerint itt egy *ala* építkezett, feltehető, hogy tábort épített. Mivel másrészt a történeti fejezetből tudjuk, hogy a vidéket már Kr. e. 12–9 között elfoglalták a rómaiak, felmerül a kérdés, hogy közben volt-e helyőrsége Aquincumnak. A szerző feltételezi, hogy a feliratos tábla egy korábbi földtábor átépítését jelzi. A pannóniai táborok kutatása még igen kezdeti állapotban van, eddig egyetlen földtábor sem ismerünk Aquincum környékéről, s így a kérdés nem dönthető el. Az aquincumi *ala*-tábor egyébként kitűnően beilleszkedik Pannónia megszállásába, s kétségtelenül a jazigok balparti megjelenésével függ össze. A Dunapart legfontosabb helyeire először lovas csapatok kerültek. Ez volt a helyzet egészen Domitianus koráig. Amikor az általános hadi helyzet következtében a római birodalom katonai súlypontja áthelyeződött a Duna vidékére, a szarmata-svél háború idején került e fontos őrhelyre légio.

A légio nagyobb adminisztratív egység, megfelel a dandárnak, de nem taktikai egység. Háborús időkben igen sok segédcsoport is megfordult Aquincumban; közülük a műszaki csapatok igen fontos szerepet játszottak Aquincum táborának védelmében. Ki kell emelnünk különösen a keleti lovas-íjász egységeket, amelyeknek jelentősége meghatározóvá válik a lovas harcmodorú szarmatákkal szemben. A felsorolt segédcsoportok emlékei (téglabélyegek) megmaradtak Aquincum leletanyagában. A legelőkelőbb csapatot a táborban a helytartó személye mellé rendelt *equites* és *pedites singulares*, a testőrség. Egy felfogás szerint a későbbi házi légio, a *legio II adiutrix*, már Domitianus korában itt volt, utána talán a *XXI rapax* volt itt, ezt váltotta fel

a *XIV gemina*, s csak Traianus idejében rendezkedett be végérvényesen a legio II adiutrix. E felsorolással szemben léglabélyegekkal bizonyítható, hogy a legio II adiutrix előtt közvetlenül a *legio X gemina* építkezett itt.

Általában Gallienus korát tartják korfordulónak a római császárkor katonai fejlődésében. Ebben az időben indul meg az a folyamat, amely a későrómai elbarbárosodott katonasághoz vezet. Nagyjában Diocletianus és Constantinus idejében fejlődött ki az a taktikai rendszer, amely három vonalba állította fel a határmenti katonaságot. Az első vonalban könnyen mozgó alakulatok voltak a limes előtt, a barbaricumban. A második vonalat a határon álló őrség alkotta. A harmadik vonal hátul, a tartomány belsejében nagyobb központi táborokban elhelyezett elit csapatokból állt. Minket közelebből a határőrség helyzete érdekel. A III. században kialakult földhöz kötött katonaságot egy századdal később már teljes virágzásában látjuk. Erős védőfalak mögé húzódtott selejtes emberanyag ez, amely komoly hadműveletekre képtelen, csak kisebb rablóvállalkozásokat tud megakadályozni földje és családja védelmében. Ebben a sorban oldódott fel a légió is kisebb taktikai egységekre, ide nyertek beosztást a betelepített barbár népek is. A IV. század már felirat nélküli világ. Ezért az egyének helyzetét ebben a nagy egységesítő, de lefelé irányuló folyamatban követni nem tudjuk sem Aquincumban, sem másutt. E folyamat a római hadsereg teljes elbarbárosodásához vezetett.

*

A családi és társadalmi életet a feliratok adataiból Nagy Lajos igyekszik rekonstruálni. Foglalkozik a szabadon született emberek, rabszolgák, libertusok egymáshoz való helyzetével, kiemelve a közöttük gyakran kialakult szívélyes és szeretetteljes viszonyt. A közegészségügy igen fejlett volt Aquincumban; erre vall egyrészt a sok orvost említtő felirat, másrészt a kórház- és fürdőépület. Az orvosok nagyrésze katonarvos volt, mint ahogy a valetudinarium (kórház) is a táborhoz tartozott. A forrásokban gazdag vidéket a rómaiak a birodalomban mindenfelé különös becsben tartották. Az Aquincum környékén levő melegforrások kiváló alkalmat nyújtottak a fürdőélet felvirágzására. Összefügg ezzel a vízvezetéki berendezés is. A legrégebben ismert aquincumi vízvezeték a mai Római fürdő meleg vizét hozta be a római városba és vezelte egészen a táborig. A környező hegyekből vizont ivóvizet vezettek egy másik vízvezetéken.

Aquincum művelődésére vonatkozólag csak igen gyér adatok állnak rendelkezésünkre. Feliratokon két scholasticus van megemlítve; ezek rétori iskolai növendékek voltak. Az irodalom művelésének egyedüli emlékei a sírversek. A zenekultúra emlékét is egy sírvers tartalmazta fenn.

A tűzoltóságot a római városi cohortes vigilum mintájára szervezett collegiumok alkották; a Kr. u. II. században a mesteremberekből alakult collegium labrum és centonariorum.

A vidéki város főmulatsága az amphitheatrumban rendezett játékok voltak. A polgári város északi halárát jelzi az egyik elliptikus alaprajzú amphitheatrum, mely az Ulcisia castra felé vezető úthoz illeszkedik. Megvan mellette a Nemesis-szentély és a gladiátorok kaszárnyája is. Méreteiben nagyobb volt ennél a katonai város nemrégén kiásott amphitheatruma. Tehát, mint Carnuntumban, úgy Aquincumban is két amphitheatrum volt.

A művészetek közül az építészet a legszembetűnőbb. Kiemelkedő építészeti emlék azonban Aquincumban, annak ellenére, hogy több évtizedes ásatási munka tekint vissza, kevés van. Ennek oka nemcsak abban keresendő, hogy a római épületek erős pusztulásnak voltak kitéve, hanem abban is, hogy a polgárvárosnak és a tábornak azok a részei, amelyekben monumentális épületek lehettek, még nem kerültek feltárára.

A dekoratív művészetek közül a falfestményekről N. egy korábban megjelent értekezésében szólt. Ez irányadó egész Pannónia falfestészetére. Az aquincumi adatok csak megerősítik a korábban elmondottakat. A stukkó, amely legtöbb esetben szorosan összefügg a falfestéssel, igen szép helyi virágzást mutat Aquincumban. A helyi műhelyek negatív mintái messze vidékre elkerültek. Sokkal gyengébb kivitelűek az aquincumi mozaikok, leszá-

mítva a Dirke megbüntetését ábrázoló finomabb kivitelű mozaikot, amely kompozícióban vezet a pannóniai mozaikok között.

A szobrászattal kapcsolatban megállapítja a szerző, hogy leszámítva néhány Görögországból származtatható darabot, az import szobrászati emlékek a virunumi szobrászműhelyből valók (Noricum). A helyi kőfaragóipar legszebb teljesítménye egy darabjaiból összeállítható krater, amelynek külső oldalán a dionysosi thiasos jól ismert alakjait faragta ki a művész.

A fémművesség emlékei híven mutatják a kereskedelmi kapcsolatokat, amelyek egész Pannóniára érvényesek. A legkorábbi bronzok itáliaiak, vagy Aquileia által közvetített keleti darabok, a későbbiek már Galliából és Germániából származnak. Ezek mellett, főleg a későbbi időkben, a helyi bronzművesség is tért nyert.

A legváltozatosabb formákat az agyagművesség mutatja Aquincumban. A gázgyári páratlan gazdag fazekasteleppel még nem záródott le azoknak a műhelyeknek sora, amelyek Aquincumban valósággal ontották a kerámiai anyagot az egész Közép-Duna vidékére. Érdekes, hogy Kelet kevés hatást gyakorolt az aquincumi agyagművességre, de annál nagyobb volt az itteni fazekasok hatása a Pannóniától keletre eső provinciákra.

Az ipar lehetőségeit, mint mindenütt, úgy Aquincumban is elsősorban a nyersanyagok határozták meg. Leginkább faanyag állott itt rendelkezésre, s talán nem is véletlen, hogy éppen egy ács teljes szerszámkészlete maradt ránk.

Aquincum mint határvaros vámállomás is volt, beletartozott az illyricumi nagy vámrendszerbe, amely közös igazgatás alá vonta a dunai tartományokat. A vámtisztviselőkről helybeli emlék nem került elő, de a valetudinarium (kórház) hordója beszédes emléke a vámkezelésnek. A város kereskedelmét útjai szabták meg. A kereskedelmi összeköttetések vizsgálatánál elsősorban az Itáliával való szoros összeköttetés szembetűnő. A Kr. u. II. században, amikor Itália termelése lehanyatlak (maga is behozatalra szorul), Aquincum Galliával lép kereskedelmi kapcsolatba. A forgalom a dunai limes-úton bonyolódik le. Sokkal kevesebbet tudunk Aquincumnak a keleti tartományokkal való kapcsolatairól; erre inkább csak a szellemi és vallási hatásokból következtethetünk. Csodálatos, mennyi szál fonódik Aquincum és a távoli Egyiptom között.

*

A kultúrtörténeti fejezetek után ismét politikai történeti előadás következik. Alföldi András arra a kérdésre ad feleletet, hogyan és mikor pusztult el Aquincum környékén a római élet. A markomann háborúk határt jelentenek Pannónia és egyben Aquincum történetében. Ezen az időn túl ugyanis mind a forrásanyag, mind az emlékszerű anyag kevés támogatást nyújt. Nemcsak más korba lépünk át (a Kr. u. III. századba), hanem kevesebbet is tudunk erről a későbbi időről. A Kr. u. III. század szegényes és erősen összekuszált forrásanyaga nem ad lehetőséget Aquincum történetének folyamatos megszólaltatására. A gótoknak a Kárpátokon kívüli mozgása érezhető hatását a medencén belül is. Úgy látszik, a szarmaták ebben az időben gyengék, mert a források csak szórványosan említik őket. Nagy megrázkódtatás éri a tartományt Gallienus idején; ezt az éremlétekből tudjuk. Aurelianus alatt a vandálok pannóniai pusztításáról szólnak a források. Ezekkel az új betelepültekkel rendkívül megnövekedett a népek feszültsége az Alföldön. Betelepülésük kétségtelenül a szarmaták rovására történt. A előadása alapján tisztán áll előtünk Diocletianus szarmata háborúinak és büntető-expedícióinak időrendje. A tartomány védelmének emlékei a Dunaparton felépített, vagy átépített ellenérdők. Ezek közül is elsőrangú fontosságú a Lugióval (Dunaszekeső) szemben épült ellenérdő, a legtöbb büntető-expedíció kiindulóhelye. Diocletianus hadműveleteit Galerius folytatta. Ekkoriban a helyzet némiképp megszilárdult az Alföldön, de a viaskodásban a tartomány határmenti sávja és vele Aquincum olyan nagy árat fizetett, hogy utána nem tudott újra életre kapni. Az újonnan szervezett határtartomány (Valéria) katonai vezetése maradt csak Aquincumban, de a polgári közigazgatás székhelye Sopianae (Pécs) lett. Új korszakot jelent a Duna-vidéken Constantinus uralma. A Kr. u. 322-ben lefolyt szarmataháborút már Ammianus Marcellinustól ismerjük. Ekkor került az események

középpontjába Campona (Nagytétény), az Aquincumtól délre fekvő első nagyobb tábor. Rausimundus szarmata király megostromolta a tábort, de az idejében megérkezett császár elűzte a szarmatákat.

Ezután kezdődik a szarmaták végső tusakodása. A gótoknak Erdély felől érvényesülő nagy nyomása indította meg az eseményeket a Bánátban. A rómaiak természetesen a gyengébbet segítik a veszélyesebb gótokkal szemben. A szarmaták nehéz helyzetét fokozza a kirobbanó szociális forradalom, amely a szarmatákat két ellenséges táborra osztja. A korábbi uralkodó réteg, a „liberi” északra húzódik, Aquincum környékére, de itt is el kell fogadnia egy germán nép, a viktoálok uralmát. Az összezsúfolt népek nagy rohammal elárasztják Valeriát és Pannonia secundát. II. Constantinus 357-ben, hogy rendet teremtsen, átkel Aquincumnál a Duna jobbpartjára és a quádok felé nyomul. Érdekes drámai leírást kapunk Ammianus Marcellinusnál az itt lefolyt eseményekről.

A pannóniai származású I. Valentinianus császár mindent megtesz szűkebb hazájának védelmében: lázasan erődít a Dunaparton és kijavítja a korábbi erődöket. Amikor a limes mélyen tagolt hadrenddé akarja átalakítani és mélyen benn quád területen erődöt építtet, a quádok berontanak a tartományba. Kr. u. 375-ben jár itt Valentinianus, minden előkészületet megtesz egy nagyszabású büntető-expedícióra, de váratlan halála megakadályozza ebben. Még erősebben megmozgatja a limes előtt szorongó népeket a húnnyomás. Újabb néphullám tör be Pannóniába. Mivel pedig római oldalon nincs már erő a rend helyreállítására, a romanizált területek, legelőször Valeria, lassan elmerülnek a nyerserejű népek tengerében.

Aquincum helyzetét ebben a változó korban csak úgy érthetjük meg, ha ismerjük az általános fejlődést, a birodalom erőinek új csoportosulását. A leírja, miként megy át a hatalom a senatus kezéből a katonaság kezébe, Itáliából a provinciákba. A változásban Pannónia fiainak jelentős szerep jutott. Septimius Severus felemelkedésében a pannóniai katonaság adta a döntő erőt. Az újjászervezett gárdában a vezető helyeket foglalják el a pannóniaiak, általában a felfelé törekvő provinciálisok között mindig az élen járnak.

Aquincum helyzete a limes-vonal függvénye. A vékony védelmi vonal gyengesége azonnal kitűnt, amikor a birodalom több oldalról kapott ellenséges nyomást. A pannóniai katonaszellem természetesen minden erejével fenn akarta tartani a hazáját védő limes-vonalat. Ennek logikus következménye lett volna Aquincumnak a határzónában való fejlődése. Az innen elvont katonaság azonban más helyeken olyan nagy véráldozatokat hozott, hogyha sok területen ez a katonai szellem előnyöket harcolt is ki szűkebb hazájának, ezeket élvezni nem tudta, így a visszafejlődés feltartóztathatatlanul bekövetkezett. Az általános hadihelyzet a mélyen tagozott hadrend felé való fejlődést is megkívánta. Az illyricumi katonaságnak ez nem volt inyére, a IV. században mégis bekövetkezett.

A tetrarchia nagy építkezései újabb vérkeringést hozhattak Aquincumba, de mivel a falakat, mint kereteket, csak nagy barbár tömeggel tudták megtölteni, újabb virágzás nem következett be a limes mentén. Constantinus korában már minden értékesebb csapatot belső táborokban gyűjtöttek össze, a határ mentén csak a silányabb katonasanyag maradt. Mivel így a közbiztonság is illuzóriussá vált a határon, megindult a polgári lakosságnak a tartomány belseje felé való szivárgása. Ez jelentette Aquincum végét. A limes-építkezés ugyan még egyszer, Valentinianus alatt, soha el nem ért méretűre emelkedett, de hasztalan; a kereteket már nem tudták többé kitölteni.

E hanyatló kor városi közigazgatásáról igen keveset tudunk, csak analógiák alapján sejthetjük a város nehézségeit. Állandóan hallunk a forrásokban nagyobb barbár tömegek betelepítéséről: a karpok után a szarmatákkal, germánokkal töltik be az elvezett provinciálisok helyét, ugyanúgy a tisztségeket. Így tehát mindinkább elmosódik a különbség a Duna két partja között: a lakosság ugyanaz lesz, igényei, művészete is nivellálódnak.

A város külső képe is siralmas lehetett a IV. században. Már egy századdal előbb adataink vannak, hogy leégett épületeket nem építenek újjá, 375-ben pedig Valentinianus császár látogatása idején már nincs a városban alkalmas épület a császári téli szállás berendezésére.

Az egymáshoz hasonló két part életét fenekeستől felfordítja a 376-i hún lökés. Ha ez idő után még vannak is forrásadatok és archaeológiai nyomok arról, hogy a római élet nem szűnt meg Aquincumban és környékén, ez már nem tarthatott sokáig. Az utolsó felvonás a Kr. u. V. század elején játszódik le, amikor a római birodalom forma szerint is lemond Valeriáról a húnok javára.

*

A későrómai élet rajzához jól illeszkedik Nagy Lajos kis topográfiai fejezete az aquincumkörnyéki későrómai erődrendszerről. Kiindulási pontja Idatius adata, amely szerint Diocletianus Kr. u. 294-ben „*castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*”. Újszerű N. megállapítása, amikor a „*contra Acinco*” kifejezést nem egy pontra vonatkoztatja, mint korábban tették, hanem egy balparti övezetre Aquincummal szemben, amelyben építkeztek. Meghatározza az egyes őrtornyok helyét a Duna két partján; szinte minden római mérföldre esik egy. Az Eskü-téri tábor kétperiódusúsnak tartja; a korábbi tábor a Kr. u. III. század elején keletkezett, a későbbi Diocletianus alatt. Aquincumtól északra feltárt kisebb őrtornyok közül négy származik Valentinianus korából. Ez a tény is mutatja a császár nagyszabású védelmi építkezéseit. Az Aquincumhoz legközelebb fekvő táborok közül foglalkozik a szerző *Ulcisia castra* táborával (Szentendre). A kis burguszok sűrűségéből kitűnik a hely nagy katonai jelentősége. Persze nem valamennyi burgusz egyidős; néhány Valentinianus idejében, sok már korábban elpusztult, mások meg újraépültek.

*

A kereszténység emlékei és a városi élel kontinuitásának kérdései külön fejezetet kaptak. A keresztény emlékek felsorolását Nagy Lajos a Vihar-utcai temető-bazilikával kezdi. Ez a típus, amely tulajdonképpen maganházból alakított templom, Pannóniában eddig egyedül áll. A polgári város keresztény kultusz-központja meglepetés. A nagyszabású épülettömb megengedi, hogy Aquincumban püspöki székhelyre következtesünk.

Az aquincumi polgárváros pusztulását Kr. u. 378 év utánra (a drinápolyi csata évére) tehetjük. A római élet továbbélésére ezen a területen nincs adatunk. Valószínű, hogy a lakosság a tábor erősebb falai közé vonult, nem meglepetés tehát a Vihar-utcai legkésőbbi temető. A katonai városban a továbbélésnek több emlékével találkozunk, így az amphitheatrumban elrejtett longobárd kincsel.

A kontinuitás vizsgálatánál a népi kontinuitást el kell választani a földrajzi kontinuitástól. A római városok nagy épületei még romjaikban is alkalmas védelmi lehetőséget nyújtottak. Másrészt a római utak még a középkorban is a forgalom ütőerei maradtak, ezek pedig a városokba vezettek.

*

Budapest népvándorláskori történetével, helyesebben régészetével *László Gyula* foglalkozik. Bevezető soraiban előrebocsátja, hogy adatai kizárólag régészetiék. L. megállapítja, hogy Budapest helyzetét egy kelet-nyugati és egy észak-déli forgalmi út határozza meg. A kelet-nyugati forgalmi irány erősen érezhető a húnok hatalmi területén a Volgától a Rajnáig. De azok a leletek, amelyekből Attila birodalmának e nagy ütőere következtet, hirtelen összedettek és nem jellemzők. Érdekes megvilágításba hozza a bizánci kereskedelem észak-i irányát, mely ugyancsak Aquincumon, illetőleg Budapest területén ment keresztül.

Biztosabb talajon mozog L., amikor e vidéknek avarkori életéről beszél. Az avarok kitűnő kereskedelmi kapcsolatait Nagy Károly rombolta szét. Később a bolgárok megint igyekeztek kezükbe kaparintani a fontos erővonalakat. Az avarság és a honfoglaló magyarság között a Békásmegyeren feltárt edényeket kemence mutat kapcsolatot; anyagából egy a Karoling-kereskedelmet bizonyító edény is előkerült, a többi anyag pedig a bolgár-törökökhöz kapcsolható.

A honfoglaló magyarság korából egy farkasréti gazdag sírt sikerült feltárni. Leletanyagában megvan a tarsolylemezek művészete. E művészet köre azonban nem a magyarságra, hanem arra a nagy területre jellemző, amelyből a bolgár-törökök és a magyarok is kiszakadtak. Sok emlék utal Pest környékén bolgár-törökök népelemek korai megtelepedésére. A honfoglaló leletek felsorolásában a Duna medréből előkerült normann kard is szerepel, igen széles kultúrtörténeti háttérbe állítva. Az utolsó régészeti adat arra utal, miként záródik le Géza fejedelem idejében a keleti út, s miként nyílik meg újra e helyett a bizánci út. E rész kidolgozása kitűnően sikerült. A történetírás hálás lehet a régészetnek ezért az értékes forráspótló adatért.

A kötetet szélesskálájú tárgymutató egészíti ki és teszi könnyen használhatóvá. Ez Szilágyi János munkája.

Budapest történetének első kötete, ismétlem: epochális jelentőségű a magyar helytörténetírásban. Az írók és szerkesztők teljesítménye valóban nagyszerű, a főváros közönségének áldozatkészsége elismerésméltó.

RADNÓTI ALADÁR

ALFÖLDI ANDRÁS: AZ UTOLSÓ NAGY PANNON CSÁSZÁR. Budapest 1946. Egyetemi Ny., 24 l. 8°.

Ez a terjedeleme kicsi, de mondanivalóiban súlyos füzet, a szerző három kötetre tervezett s részben már sajtóra kész műve (*A pogány Róma a keresztény császárok alatt*) második kötetének összesűrített kivonata. Célja nem a szakkörök tájékoztatása (ezeket majd a hatalmas irodalmi apparátussal ellátott nagy munka fogja meggyőzni az új Valentinianus-arckép igazáról), hanem „a művelt magyar olvasóközönség” informálása. Lehet mármost vitaközní azon, hogy a szaktudós kötelessége-e elérni kutatási eredményeit a nagyközönség elé tárni, vagy sem. A nyugati országokban pl. régebben egy magas műveltségű közírógárda gondoskodott a tudósműhelyekben felismert igazságok népszerűsítéséről. Nálunk, egy-két példát leszámítva, hiányzik ez a kutatók és a nagyközönség között álló írói réteg, a közvélemény történeti iskolázottságának nagy kárára. A kutató számára két lehetséges állásfoglalás adódik ebből a hiányból. Vagy műhelyébe zárkózik s beéri azzal a pár szakmabeli olvasóval, akiket nálunk egy-egy diszciplína magáénak mondhat, vagy pedig maga veszi a fáradságot, hogy eredményeivel a nagyközönség elé lépjen. Ez utóbbi elhatározás eredményes kivitele azonban nagy írói készséget kíván, olyan képességet, mely a tudósok közül csak keveseknek adatott meg. A Valentinianusról írt tanulmány szerzője ezek közé tartozik. Meggyőzően kifejtett mondanivalóinak nyelvezete tömör és kitejező. Munkájában minden szónak megvan a maga pontosan kijelölt helye, lemért értelmi súlya. Tartalmi ismeretése már ezért is igen nehéz, majdnem leküzdhetetlen feladat elé állítja a recensort. Megkapó párhuzamai és példái, továbbá ama ritka képessége, hogy egy-egy intézmény, eszme, vagy szokás évszázados változásait néhány találó mondathatban exponálja, lebilincselő olvasmánnyá teszik munkáját, a nélkül, hogy egy pillanatra is letérne a tudományos színvonalról. A közönséget felémelni a tudomány közelségébe, nem pedig fordítva, szolgailag kiszolgáltatni, e tudós-állásfoglalás helyességének beszélő dokumentuma ez a kis füzet.

Pedig nem közismert igazságokról van szó, amelyek népszerű közlése egy fokkal mégis könnyebb; a szerző hosszú kutató munkájával felismert eredményeit tárja ez alkalommal is a nyilvánosság elé. Hogy ezekből csak párat említsünk, itt van mindjárt Valentinianus származásának kérdése. A késő-római idők utolsó alapvető feldolgozója, *Otto Seeck*, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* c. munkájában (V. 2 sk.). Ammianus XXX. 9, 6 olvasható szavait félreértve, germán származásúnak vallotta Valentinianust s erre a hipotézisre építette fel a császár egész jellemzését. Pedig ez a nézet minden alapot nélkülöz. Cibalae — Valentinianus szülőhelye — s közvetlen környéke, mai anyagismeretünk mellett, sohasem kapott germán telepeseket. Igazat kell adnunk tehát A-nak, hogy Valentinianus szöke haja, kék szemű s hatalmas termetű „az ottani illyr-kelta őslakosság bélyege” (6. l.).

A. éles szeme vette észre azt is, hogy a késő-római társadalom sajátos regionális csoportokba rétegződött. Ez azután magával hozta, hogy e korszak

politikai színpadán különböző népi csoportok vetélkedtek a hatalomért (8. sk. II.). A győztes klikk pedig a császárrá választott földije nyomában s annak segítségével benyomul a katonai és polgári adminisztráció különböző kulcspozícióiba. Így történt ez Valentinianus esetében is, akinek uralkodása alatt pannonok foglalják el a vezető állások nagyrészét. Ammianus sötét képet fest ezeknek a pannonoknak viselt dolgairól; mindegyikről tud valami szörnyüséget mondani. Talán a sisciai származású Viventius az egyetlen, akit mint „*integer et prudens Pannonius*”-t jellemezve (XXVII. 3, 11), kedvezően ítélt meg. E korszak modern feldolgozói eddig kivétel nélkül úgy tekintették Ammianust, mint az utolsó nagy római történetíró, akinek szavahihetőségéhez szó sem férhet (lásd pl. a véleményeket összeállítva W. Heering munkájában: Kaiser Valentinian I. 1927. 3. l., 1. jz.) — s következőleg elfogadták a szereplő személyekről adott jellemzéseit is. A e munkájában elsőnek fejti ki meggyőzően, hogy Ammianus a senatus szemüvegén keresztül ábrázolja az eseményeket s e kétségtelenül magas műveltségű, de önző és szűkkörű osztályérdekektől vezetett felső réteg propagandájának ad hangot művében. Ezeket a köröket ugyanis hihetetlenül felbőszítette, hogy a császár pannon tisztviselői, elsősorban a sopianaei származású Maximinus, erős kézzel bele mertek nyúlni azokba az erkölcsi visszasságokba, amelyek a társadalom felsőbb rétegeiben is elburjánoztak. Soha eddig elő nem fordult törvényszegést emlegettek, amikor pl. Maximinus varázslási meg a házasságtörési perekben kintpadra merre vonatni a rómvárosi arisztokrácia legjobb családjainak tagjait — holott fel-ségsértési perekben (s nem ítélték másképp a varázslást sem) ez már korábban is ismételtelen előfordult. A senatus s e testület felfogásának hü tolmácsolója, Ammianus a császárt is felelőssé tette e perekért, szemére hányva többek között, hogy elnéző volt főtisztviselői túlkapásaival szemben. Nemcsak az *urbs*, hanem az állam vezetésével kapcsolatban is további két súlyos váddal illették bírálói Valentinianust. Az egyik a kegyetlenség s ami egy uralkodónál ezzel együttjár, a *clementia* hiánya, a másik pedig a kapzsiság, a *cupiditas plus habendi* vádja. A. mesteri kézzel fejti le ezeket „a rikító szalakat, amelyekkel a gyűlölet Valentinianus emlékéért behálózta” (15 l.). Fejtegetései nyomán kitűnik, hogy mind a két vád igaztalan volt. Túlzott szigora, II. Constantius „hideg, képmutató kegyetlensége”, vagy Theodosius „baromi mézsárlásaihoz” hasonlítva valójában nem más, mint „a régi római *severitas* zordon keménysége” (16 l.). Rosszindulatú kortársai szemében kapzsiságnak fellünnő pénzszerzése sem önző egyéni vagyongyarapodást szolgált, hanem a perzsáktól elszenvedett vereség következtében kiürült állampénztár megtöltését célozta, hogy a korszerű hadsereg és az állami élet szükségleteit fedezni lehessen. Ennek megvalósítása közben azonban igen méltányosan bánt a kis adófizetőkkel, amit különben Ammianus sem mulaszt el felemlíteni (XXX 9, 1.).

Minden pozitív újjáértékelésnek megvan az a veszélye, hogy eltávolítva egy gyűlölettel beárnyékkolt képet, helyébe erényektől tündöklő hős arcását helyezi. A. ábrázolása mentes e gyakori hibától. Többirányú erős reflektorfényt alkalmazva, plasztikusan rajzolódik ki előttünk Valentinianus nyers, de minden aljasságtól mentes férfias jelleme. A. nem titkolja el, hogy e pannon császár egyáltalában nem volt mentes a hibáktól. Ingerült, dühös természet volt és dühkitöréseinek nem egyszer ártatlan emberek is áldozatul estek. Régi bajtársaiban s azok jóhiszeműségében feltétlenül megbízott. „pedig ezek sokszor visszaéltek nagy bizalmával” (11. l.). Ide kívánczik viszont annak a megjegyzése, hogy a felismert hűnösökre akkor is lesújtott, ha azok véletlenül földieiek voltak. A sopianaei Maximinus sógorát pl. előbb Britanniába száműzte (XXVIII. 3, 4—6), majd kivégeztette (XXX. 7, 10). Másik bizalmi emberének, Viventiusnak unokaöccsét varázslás vádja miatt ugyancsak halálra ítélte (XXX. 5, 11—12). E példák egyúttal azt is illusztrálhatják, hogy a császár mindenkor felül tudott emelkedni szűkebb pátriája és családja érdekein, az egyetemes birodalmi nézőpontokat tartva szem előtt. Ennek egyik legbeszédesebb tanújelét különben akkor adta, amikor testvére élet-halálharcot vívott a trónkövetelő Procopiussal. S Valentinianus hosszú lelki vívódás után Galliában maradt, hogy elhárítsa a fenyegető alemann betörést: „*hostem suum fratrisque solius esse Procopium. Alamannos vero totius orbis Romani*” (XXVI.

5, 13) hangzott elhatározása indokolása. A senatussal való viszony alakulása-
kor is ez az ökonomikus nézőpont, amit különben munkatársai is osztottak,
került ellentétbe e nagymultú terület szűkkörű territoriális és kasztérdekei-
vel (17. l.). Az összeütközés így majdnem elkerülhetetlen volt. — Még nagyon
sokat lehetne írni erről a minden oldalon lényegesen újat mondó tanulmányról.
A művelt magyar olvasóközönséget csak irigyelni tudjuk, hogy előbb kapta
kézhez a néki szánt füzetet, mint az ókor kutatói a kimerítő apparátussal
alátámasztott kötetet.

NAGY TIBOR

PAULOVICS ISTVÁN: DÁCIA KELETI HATÁRVONALA ÉS AZ ÜGYNEVE-
ZETT „DÁK“-EZÜSTKINCSEK KÉRDÉSE. Kolozsvár 1941, Erdélyi Tudo-
mányos Intézet, 1—116 l., 76 tb., 1 térk.

Azok a kutatók, akik legutóbb Dácia történetével foglalkoztak, különös
figyelmet szentelnek a tartomány határvédelmének, a limes-kérdésnek. A határ-
védelem kérdéseinek boncolása Dáciában mind topográfiai, mind hadtörténeti
oldalról igen indokolt. A tartománynak a római birodalom nagy egységében
elfoglalt sajátos földrajzi helyzete irányítja az érdeklődést erre a probléma-
körre. Ha összehasonlítjuk a római Dácia területét (kb. 80.000 km²) arány-
talan hosszú határvonalával (kb. 1600 km), amellyel a birodalmat védte, akkor
szinte csak határvédelmi problémák adódnak a tartomány topográfiai leírásá-
nál. Növeli a kutatás érdeklődését az is, hogy sok részlet hiányzik még az
általános képből, amit Dácia határvédelméről alkothatunk. Ámde nemcsak a
részletkutatásokban mutatkoznak hiányok, hanem a határvédelemre vonatkozó
egész szemléletünk problematikus. Még ma is vita tárgya: lehet-e egyáltalában
Dácia határvédelménél a „limes“ szót használnunk. Nem tagadható az sem,
hogy Dáciának a barbaricumba kiugró bástyájának élete a határvédelemmel
kapcsolatos kérdések függvénye. Így tehát mindenképen indokolt ezt a munkát,
mely ugyan bizonyító érveit az archaeológia fegyvertárából veszi, történé-
szeinkkel megismertetni.

A könyv első soraiból kiderül a kiadvány célja. Az Erdélyi Tudományos
Intézet azért küldte ki P.-ot, a pannóniai limes szorgalmas ásatóját és elismert
kutatóját, hogy a római határvédelem egy hosszabb szakaszát végigjárva, s az
adottságokat mérlegetve, ásatásokat készítsen elő. P. először a táborhelyeket
járta végig Dácia keleti határán, a Szamos vidékétől le egészen Háromszékig.
Erről számol be könyvében.

A terepbejárást szorgalmas anyaggyűjtés előzte meg. Azonnal kitűnik ez
a jegyzetanyagon kívül a bevezető fejezetből, ahol a kutatás irodalmát és
történetét tárgyalja. E fejezetben általános képet kíván festeni a szakiroda-
lomról és hosszas értékeléseket végez. A mérlegetésbe azonban túlságosan
belemérül és helyenkint éles polémiát folytat egyes kutatók, különösen Buday
Árpád ellen. Értékelése különben sem helytálló, hiszen csak egy bizonyos
kutatási körnek egy részletét tárgyalja; márpedig csak a szerint megítélni a
régebbi kutatókat, hogy foglalkoztak-e azok a szóbanforgó limes-szakasszal,
vagy nem, talán mégsem igazságos. Buday Árpád régészeti és történeti elkép-
zeléseinek hibái ma már jól ismertek, mégsem marasztalható el azon az ala-
pon, hogy a dáciai határvédelem e keleti szakaszát nem ismerte. Viszont nem
szabad csak ezen az alapon oly kutatókat (pl. Téglás Gábort) feldicsérni, akik-
nek erősen dilettáns cikkeikben kevés a használható anyag. A bevezető feje-
zetből kétségtelenül kitűnik, hogy a régészeti kutatás elhanyagolta Dácia keleti
széleit.

Dácia keleti határvonalának megállapításánál P. — mint már sokan
előtte — Erdély legkeletibb római táborainak vonalából indul ki. Ezek mögött
természetalkotta nagy fal áll, Erdély lánchegei: a Kelemen-havasok, a Gör-
gényi-havasok, a Hargita, a Háromszéki-medencét határoló Bodoki-hegység és
a Háromszéki-havasok. A földrajzi adottság szerint P. a határt természet-
szerűleg ezeken a gerinceken keresi. E tekintetben továbbmegy Domaszevski-
nél, aki a völgyelzáró táborokban látta biztosítottnak Dácia határát. Bár ezt
a teóriát újabban is elfogadták (Daicovicu), P. mégis hitelt ad azoknak az
elszórt adatoknak, amelyek ezen a hegyvidéken is sáncokról tudnak. Örtor-
nyokról is kapunk híreket a keleti határvonallal kapcsolatban. Ilyenformán

ez a határvédelem fedné a római „limes“ fogalmát. Mindezt persze csak a terep bejárásával lehetne eldönteni, ez pedig egyelőre túlmegy P. könyvének célkitűzésein.

P. ezután részletesen foglalkozik a tartomány keleti határán két vitás terület hovátartozásával. Az egyik a csíki medence, amelyet nem szálltak meg a rómaiak. Ítéletében túlságosan ragaszkodik Ferenczi Sándor kutatásaihoz; Ferenczi néhány földvárból messzemenő következtetéseket vont le e területre nézve. Szerintünk e kérdést az dönti el, hogy megtaláljuk-e ezen a területen (mint a birodalom területén mindenütt) a castramentatio szabályai szerint épült táborokat és általában a téglapítkezést, vagy nem. Példa rá a szomszédos háromszéki medence. Amit a másik vitás területről. Óradna környékéről mond P., az meggyőző. Besztercétől északra a rómaiak nem nyomultak elő, tehát ez a terület megszállatlan volt. A háromszéki medence megszállásánál P. Torma nézetét fogadja el; e szerint a rómaiak ennek az Erdély törzshől kitérő területnek megszállásával Dáciát egyenes határvonalal akarták összekötni a Duna-delta vidékével.

Külön fejezet foglalkozik a keleti határvonal rendszerével. Mivel P. előrebocsátja, hogy könyvében csak a táborokkal kíván foglalkozni, korainak tartjuk Dácia határvédelmének, vagy akár csak a határ egy szakaszának védelmi rendszeréről beszélni. Azok az elszórt, másodkézből átvett adatok, amelyeket könyvében sáncokról és őrtornyokról találunk, helyszíni bejárás nélkül csak sejtésekre alkalmasak. Összefüggő védelmi vonalat P. nem is tételez fel a hegyekben, csak helyi elsáncolásokra gondol. Pedig a hegyek magassága nem akadály a összefüggő sáncrendszernek. Éppen Dáciából ismerünk táborokat 1400—1600 méter magasból. Elképzelésének bizonytalansága abból is kiténik, hogy analógiául a pannóniai előretolt burguszokra hivatkozik. Figyelembe kellene vennie, hogy a római korban alapvető különbségek vannak a folyóhatár és a hegyekben futó határvonal biztosítása között. A folyóhatáron (tudatosan kerüljük itt a limes kifejezést) a folyó vonala összefüggő védelmi vonal, rajta csak a révek, gázlók és más átkelőhelyek (persze nagy folyót gondolunk, mint a Duna, Rajna, vagy az Eufrates) alkotnak sebezhető pontokat. Az előretolt burguszok a folyónál arra voltak hivatva, hogy már a túlsó parton megakadályozzák az átkelést; ezért épültek a réveknél és más átkelőhelyeknél. A hegyvidéken minden hágó átkelőhely, különösen akkor, ha nincs összefüggő sáncrendszer, amely megfelel a folyó vonalának. Amde ha minden hágóban, nyeregben épült volna is ilyen burgusz, a védelem sánc nélkül akkor se lett volna teljes. Összefüggő sánc, vagy paliszád-kerítés esetében az őrtornyokat a hegyek tetejére kell építeni, ahonnan nagy sáncrészt tudnak állandóan szemeltartani. A védelmi szempont tehát egészen más, és így a pannóniai határvédelmet a dáciaival összehasonlítani nem lehet. Sokkal biztosabbak P. megállapításai, amikor táborok rendszerét vizsgálja. A folyóvölgyek táborait — amelyeknek kiválasztásánál hivatkozik egységes elgondolásra — *perem-táboroknak* nevezi. Ez a megjelölés elfogadható; a „völgyzáró tábor“ kifejezés t. i. mesterkéltséggel és hozzá van kötve Domaszewski teóriájához. Nem fogadhatjuk el azonban a gyűjtő-tábor nevet. E névvel jelöli meg a tartományban beljebb fekvő táborokat, ahol a perem-táborokból befelé futó utak csomópótlódnak. Felsorolása szerint ide tartozik az olthévízi, barcaroznyói, segesvári, marosvásárhelyi, szamosújvári, zutor-nagyalmási tábor, s ebben van, szerinte, Napoca (Kolozsvár) fontossága is. Ezeket a táborokat mind elosztó és utánpótló táboroknak tartja. Eltekintve attól, hogy ez a fogalom a római korban idegen, e táborok szerepe egészen más. A felsorolt táborok közül a barcaroznyói tipikus perem-tábor (Cumidava), a segesvári létezése legalábbis kétséges, a marosvásárhelyi, mint látni fogjuk, még vitatható, és nincs adatunk arra, hogy Napocában tábor lett volna. Ellenben a szamosújvári táborhoz hozzávehetjük a nyugati határon belül Gyalu és Várfalva táborát, sőt ide tartozik Zutor is (Nagyalmás távol fekszik Zutortól). Ezek tényleg egy belső kört alkotnak és valamennyien ala-táborok, tehát megszállóik lovass csapatok. Maroskeresztúron is (Marosvásárhely mellett) az ala I Bosporanorum milliaria szerepel, s az olthévízi tábornak is első megszálló csapata az ala I Asturum. Helyes tehát az a korábbi megállapítás, amelyet P. is átvesz, hogy a dáciai határvédelem

mélyen tagozott hadrend, amelynek középpontja a légiós tábor: Apulum. Sugárszerűen körben helyezkednek el a belső auxilia-táborok, amelyek azonban nem gyűjtő-táborok, hanem a tartomány lovasságának támpontjai.

A következőkben P. Dácia keleti határvonalának táborait veszi sorba, amint bejárta őket, mégpedig: 12 perem-tábort és egy belső auxilia-tábort, amely ugyancsak ennek a szakasznak védelmét szolgálta. A bejárt perem-táborok antik neve eldöntetlen kérdés; idevágó biztos adataink nincsenek. Az első megvizsgált tábor a Beszterce melletti Óvárhely. P. az eddig csak említésből ismert tábort mai állapotában írja le. Az egyik oldalának mérete szerint egy ötszázas létszámú cohors tábora lehetett. Kár, hogy a többi tábornál nem terjeszkedik ki a táborok méreteire. A méretek sorozatos feljegyzése nagy lépéssel vitte volna előre ismereteinket a bejárt táborokról. Nehezen fogadhatjuk el itt egy másik méretét. A 3'00—3'50 m vastag táborfal a Kr. u. IV. század táborépítkezéseinek falmérete; ebből nem következlethetünk a Kr. u. II. századra. — A Maros-völgy perem-tábor: Vécs. P. az itteni középkori kastély mellett megtalálta a római tábor maradványait. Bár a helyszínrajzot helyettesítő térképből (2. kép) nem tűnik ki világosan az említett kettős római romterület, könnyen feltételezhető. Hiányoljuk a vécsi tábor méretét, mert a perem-táboroknál egyedül itt van adatunk egy alaról, mégpedig egy téglabélyeg. P. szerint a római határt Véctől nem messze északra kell keresnünk, mivel a Maros-völgyben följebb, Dédán nincs római tábor.

Görgényszentimrén, a Rákóczy-vár helyén kereste a római castellumot; ennek fekvése elüt az összes ismertetett tábortól. Amíg ugyanis a többi tábor a folyókat, patakokat kísérő teraszokon épült, ez magas, kiemelkedő dombon áll. Mivel P. feltevését adatok nem támasztják alá, hajlandók volnánk a térképen C-vel megjelölt helyen keresni a tábort, ott, ahol sáncokat talált (3. kép).

P. következő állomása a már Marsigli által is ismert mikházai tábor. Részletesen leírja a község belterületén levő tábort és a vele szomszédos romterületet. Felhívja itt is a figyelmet a községek úthálózatára és kataszteri viszonyaira. Az utóbbiakat t. i. P. nagy sikerrel értékesítette a nagytétényi tábor fekvésének meghatározásánál. Hasonló esetet figyelt meg Mikházánál is.

Különösen ajánlja P. az ásatást a szomszédos Sóváradi táborában, ahol a falak magasan megmaradtak, de állandó pusztításnak vannak kitéve. E tábor megszálló csapatának a Mikházából is ismert cohors I Alpinorumot tartják. Nehezen képzelhető el, hogy egy ilyen kislétszámú cohors két jelentős nagyságú tábort láthatott volna el helyőrséggel, valószínűleg csak építkezett az egyik vagy másik táborban. A sóváradi táborral szemben igen elmosódottnak mondja P. az énlakai castellumot. A közeli Martonos határában is van egy hely, ahol kisebb tábor állhatott. Helyesen mutat rá, hogy ezt az adatot az újabb kutatás tévesen Homoródszentmártonhoz kötötte.

Csak mint feltevést szabad számontartanunk a székelyudvarhelyi tábort, bár a fekvése kétségtelenül megfelel a P. által adott általános képnek. A középkori várból csak ásatással lehet kihámozni a római alapokat, de még így is nehezen. Igaza van abban, hogy a tábor kis mérete nem ellenérv; a dáciai táboroknál ez általános. Okát abban látjuk, hogy a megszálló csapatnak csak kis hányada lakott a táborokban, nagyobb része kisebb praesidiumokban és őrtornyokban volt elosztva. A homoródszentpáli tábor jól ismert. P. kiemeli a hely fontosságát és nagyobb telepét állapít meg a tábor mellett. A tábor meghatározásánál a község utcái nem irányadók, az egyik utca, amelyet P. említ, éppen a tábor sarkát vágja keresztül.

Világosan határozza meg P. a baróti tábort az Olt kanyarulatában. Csoválkozunk kell, hogy egy ennyire jól felismerhető tábor topográfiai adatait még a legutóbbi időkben is összekeverték. P. érdeme, hogy világosan körvonalazta helyzetét. A legérdekesebb leírást Oltszemnél találjuk. Kinyomozza a Mikó-kastély körül felismerhető négyszöveget, amelyből egyértelműen kibontakozik a tábor. Itt méreteket is kapunk.

A korábbi irodalom sokszor zavaros és fásaszító mérlegelése helyett itt teljes bizottsággal saját jó megfigyeléseire támaszkodik a szerző. Itt csak a polgári telep elhelyezése szokatlan és kétséges az Olt másik partján. Két edényt is bemutat P. a helyi kelta edénműveltség dokumentálására, de ezeken a kelta

kerámia sajtóságai csak másodlagosak, mivel provinciális római áruval van dolgunk.

A P. vizsgálódásaiból élénk táru előtti kép csaknem egységes. Tábor-sor a folyók és patakok teraszain, s elszórt adatok a hegycsúcsokon épült őrtornyokról és a gerinceken futó sáncokról. Ez a kép kissé megzavarodik a háromszéki medence római emlékeinek tárgyalásánál. A sokat vitatott Honárka-töltés — amely Komolló környékén észak-déli irányban átvágja a háromszéki medencét — P.-nál ismét mint római limes-sánc szerepel. Ennek római eredetét pedig már sokan kétségbe vonták. Legutóbb, a komollói római emlékekkel kapcsolatban, Székely Zoltán állapította meg, hogy egy római vízvezeték metszi, tehát korábbi, mint a római foglalás. A töltés korát így nem tudjuk eldönteni. Az eddigi erődsor helyett a háromszéki medence nyugati bejáratánál védelmi háromszöget keres P. A háromszöget a komollói tábor, a rétyi templomdomb, illetőleg Várhegy és végül Maksa környékén állítja fel. A háromszéki medencében a Feketeügy balpartján egy aránylag keskeny sávot jelöl ki, amelyet az út a berecki táborhoz vezetett. A jobbpart lakatlanságát nagy mocsárral magyarázza. Kétségtelen, hogy a római emlékek a Feketeügy balpartján jobban vannak képviselve, mint a jobbon, de ezért nem kell egy magas fennsíkon nagy mocsarat feltételeznünk. A berecki táborból nyugatra kifutó út éppen a patak jobbpartján haladt Komolló felé. A legutolsó komollói ásások nem hozták meg a kívánt sikert és sok kérdést hagytak tisztázatlanul. Egy azonban biztos: ötszögű, szabálytalan alaprajza elűt a római castellumok alaprajzától és benne inkább fallal körülvett polgári telepet kell látunk. P. ezt a formát középkori átépítésnek tekinti; erre vonatkozólag azonban nincsenek adatok. Nagy erőteljesen képviselt, hiszen az erődháromszög meg nem vizsgálta másik két tagja is legfeljebb burgusz volt. Ha a rétyi templom-torony alapjáról kiderülne, hogy római, ez lenne az első négyszögű burgusz Dáciában. — Hosszan foglalkozik a háromszéki medence legnagyobb római erősségével, a berecki táborral. Panaitescu itteni ásásairól nincs részletes ismertetés. Ennek hiányában pedig nehéz hozzászólni az építkezés periódusaihoz: csak hitelesítő ásások dönthetnek pl. földtábor kérdésében.

P. a perem-táborok után Maroskeresztúr római emlékeit veszi számba. Ezen a helyen már régóta feltételezték egy római tábor, néhány évvel ezelőtt pedig kiástak egy nevezetes fazekastelepet. Nagy mulasztás volt, hogy a fazekastelepet ásatói nem rögzítették megfelelő pontossággal a lelőhelyet. P. a terep bejárása után arra a meggyőződésre jut, hogy itt nem is volt tábor, hanem inkább csak szerény építkezésű ipartelep. Lehetséges, hogy a Maros leszakadt partján részletesen megvizsgált metszet az ipartelep nyomát tárta fel, ámde ha a Maroskeresztúrról előkerült faragott és feliratos kövek számát összehasonlítjuk a többi dáciai auxilia-tábor hasonló anyagával, akkor itt nagyjelentőségű telephelyre és valószínűleg táborra kell következtetnünk. E nézetet leginkább éppen a P. által a geryeszegi kastélyban megtalált maroskeresztúri emlékek összeállítása támogatja. Csodálkozunk kell tehát, hogy P. mindezeket Marosvásárhelyről elhurcolt (ott nem találtak egyetlen töredéket sem) és Maroskeresztúron még a római korban másodlagosan beépített köveknek tartja. Szerintünk egy ala jelenléte (valószínűleg az ala I Bosporanorum milliaria) biztos. Ha P. nem is találta meg a táborát Maroskeresztúron, ennek lehetőségét elvetni véglegesen nem szabad, s nem szabad Marosvásárhelyre sem tenni. Az a feltevés, hogy a marosvásárhelyi tábornak Maroskeresztúron lett volna a fazekastelepe, a nagy távolság miatt nem fogadható el. P. a római táborát a marosvásárhelyi középkori vár alatt keresi, hasonlóan Székelyudvarhelyhez. Részletesen kidolgozott érvei azonban nem elég meggyőzőek. Ebben a kérdésben csak a leletek dönthetnek. Mindenesetre szeretnénk, ha fejtegetéseinek hatása alatt a régészek fokozottabb figyelmet szentelnének Marosvásárhely emlékeinek. P. három helyen is építészeti kontinuitást tételez fel római táborok és középkori várak között (Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Görgényszentimre). Mindezekben a helyeken azonban hiányoznak a tárgyi bizonyítékok, sőt a vécsi helyzet egyenesen ellene szól ennek: itt (csakúgy, mint Gyalun) a tábor közvetlen közelébe épült a középkori vár s nem rá a táborra.

Könyve utolsó fejezetében Dácia keleti határvédelmének időrendi kérdéseivel foglalkozik P. E tekintetben csakúgy, mint a rendszer meghatározásában, egyelőre igen nagy óvatossággal kell eljárunk. P.-nak kétségtelenül igaza van abban, hogy Dácia határvédelmét és természetesen ennek keleti szakaszát is, csak egységes terv alapján képzelhetjük el. Felteszi, hogy először Traianus korában földtáborokat építettek és csak később építették át ezeket kőből. Így volt ez a többi dunai tartományban is, ásatások nélkül mégsem szabad ezt általánosítani. Különösen kérdéses a kőtáborok átépítése. Az elmondottak alapján nem fogadhatjuk el egy másik véleményét sem, azt i. e., hogy a belső (ala) táborok később keletkeztek, mint a perem-táborok. A korai diplomák (Kr. u. 110) ugyanis azt bizonyítják, hogy az ala-k ugyanannak a traianusi hadrendnek tagjai, mint a perem-táborokban elhelyezett cohorsok.

Néhány évvel ezelőtt Erich Swoboda P.-éhoz hasonló könyvet írt a felsőmoesia-i római határvédelemről (Forschungen am obermoesischen Limes, Schriften der Balkankommission X. 1939). A szakirodalom ezt a munkát erősen megbíráta. A bírálókat kissé kemény volt, de nagyon tanulságos az ilyenajta bejárások számára. A terepbejárások olyan topográfiai kérdéseknél, amelyek megérték a döntésre, csak akkor elégitik ki a kutatást, ha új módszerek alkalmazása (pl. légi felvételek) újabb gyümölcsöző szemszögből világítják meg a feltevéseket. Bármennyire gondos legyen is a szakirodalom előkészítése ezeknél a kérdéseknél, a problémák megoldását várjuk. P. tehát nehéz feladatra vállalkozott, amikor elhatározta, hogy ásatásokat előkészítő bejárásaiból döntő jellegű következtetéseket von le s ezeket publikálja. Amikor a dáciai határvédelem kérdésében még olyan megoldatlan kérdések vannak, hogy van-e sánc a határon, és milyen ennek a szerkezete, milyen egy őrtorony és mennyiben hasonlít a rendszere a többi tartomány limeséhez, akkor be kell vallanunk, P. táborleírásai nem elégíthetnek ki bennünket. Másrészt az ilyenfajta terepbejárás nagy fegyelmet követel a terepen járó szakembertől. Ásatás nélkül a legnagyobb óvatossággal szabad csak feltevéseket megkockáztatni, mert ezek csak a korábbi hipotézisek számát növelik. P. ugyan kevés feltevést kockáztat meg, de sokszor a szakirodalom hatása alá kerül és hosszan, néha feleslegesen idézgeti az előtte elhangzott véleményeket, illetve polemizál velük. Ezek a részletek feleslegesen nyújtják világos megfigyeléseit.

A topográfiai problémákkal csak laza kapcsolatban van a könyv függeléke, amelyben a szerző a dák ezüstkincsek kérdését veszi vizsgálat alá. Ez a régen ismert és újban ismét összefoglalt leletcsoport (Dorin—Popescu: Dacia 7—8. 1943) ezüst ékszerekből áll (fibulák, torquesek, spirálisok, láncok stb.), s gyakran ezüstérmekkel fordul elő zárt leletekben. Mivel előfordulási helyük legnagyobbbrészt Erdély, datálásuk pedig Kr. születése körüli két évszázad, jogos az eddigi kutatás eljárása, amikor ezeket a dák nép hagyatékának tartja. P. ezzel szemben megkísérli ezt a leletcsoportot a keltáktól származtatni. Egy maroskeresztúri sírkő domborművére (55. és 57. kép) hivatkozik, amelyen egy elhunyt nő vállán az ú. n. több gombos dák fibulák szobrászati visszaadását véli felfedezni. Amde a dák fibulák több gombos nehéz darabjait nem lehet kapcsolatba hozni az ábrázolással. Csak igen távoli tipológiai összefüggés van a dák fibula és a sírkövön ábrázolt egy- és kétgombos provinciális fibula között, amely igen elterjedt volt a Kr. u. I—II. században a dunai tartományokban (Patek E.: A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. II 19, 1942, 18 skk., 3 t., 9—10). Minthogy az összes maroskeresztúri sírkövek egy a Duna-vidéken kialakult sírkőplasztika eléggé invenciómentes hajtásai, ehhez a formakörhöz tartozik a bennszülött ruházat és a provinciális fibula is. S ha részleteiben nézzük az erdélyi kincsek darabjait és azok technikáját, akkor sem juthatunk arra a konklúzióra, hogy itt szinte kizárólagos a kelta hatás. Rámutathatunk a görög műipar nagy hatására, másrészt rokonvonásokat találhatunk a Kárpát-medence másik népe, az illírek művészetével. A keltaság szerepe Erdélyben a legújabb irodalomban (J. Nestor, Hunyady I., Roska M.) egyre jobban kidomborodik, és jelentősége sokkal nagyobb, mint korábban hitték. Még mindig fennáll a kelta hatásnak sok lehetősége, amelyre Alföldi András a dáciai provinciális kerámia analízisének során figyelmet fordított.

RADNÓTI ALADÁR

KUMOROVITZ L. BERNÁT: A MAGYAR PECSÉTHASZNALAT TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN. Budapest 1944, 86 l., X t. 8°. — (Köny. a jászóvári premonstri kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziuma 1943—1944-i évkönyvéből.)

Szentpétery Imre Magyar oklevéltan című alapvető munkájában világos rendszerbe foglalva tárja elénk a középkori magyar okleveles gyakorlat kezdetét, kialakulását és fejlődését. Ennek során természetesen foglalkozik az oklevél egyik fontos tartozékával: a pecséttel és annak használatával is. Minthogy oklevéltanának egyrészt nem volt közvetlen célja a pecsét és pecsét-használat részletes tárgyalása, másrészt részletkutatások híján ez számára nem is volt lehetséges, a középkori magyar pecsét-használatról eddig csupán részletképek, mozaikok álltak ily módon rendelkezésünkre. Ezt a hiányt hivatott most pótolni K. munkája.

A pecsét-használat kialakulásáról szóló általános jellegű bevezető rész után részletesen foglalkozik a magyar idéző-, záró- és ellenőrzőpecséttel. Az idézőpecséttel kapcsolatban tiszta képet kapunk a pecséttel való idézésről nemcsak pecsétlani, hanem jogtörténeti szempontból is. Az oklevelet záró pecséten kívül foglalkozik a tüzesvas-próbák alkalmazásával használt, s egyéb biztonsági szempontokat szolgáló zárópecsétekkel is, majd áttér a pecsétes oklevél tárgyalására. K. ezt a tárgyalást Szentpétery Magyar oklevéltanában meghatározott négy korszak szerint osztja fel. Behatóan tárgyalja a magyar okleveles gyakorlat első korszakából (1001—1077) ismert négy királyi pecsétet és egy királyi billogot. A második korszakban (az oklevél jelentősége iránt való érzék fejlődésének kora, 1077—1205) különösen az első nem királyi pecsétes oklevelekkel és a királyi pecséttel megerősített idegen szerkesztésű oklevelekkel foglalkozik, hangsúlyozva, hogy a királyi pecsét tekintélye kiszorította, s hosszú ideig akadályozta a magán pecsétes oklevél elterjedését. A harmadik korszakban (az okleveles gyakorlat kialakulásának kora, 1205—1308) egymásután taglalja a királyok, a hiteleshelyek, egyházi személyek, közhatalósági személyek, magánszemélyek, valamint a megyék, városok és egyéb közösségek pecsét-használatát, s mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a XIII. században „a pecsétes oklevél az egész vonalon győzedelmeskedik, s a társadalom körében különös megbecsülésben részesül”, miért is ezt a kort a magyar pecsét-használat kialakulása korának nevezi. A negyedik korszakban (a tömeges jellegű okleveles gyakorlat kora, 1308—1526) részletesebben foglalkozik az ez időben differenciálódott királyi pecsét-használattal, míg egyes hatóságok pecsét-használatát csak nagy vonalakban érinti, majd az autentikus pecsét fogalmának végleges meghatározását adja. — A kötet végén tíz táblán a tárgyalási pecsétek nagyrésztének fényképe található.

Ha figyelembe vesszük K.-nak imént ismertetett művét, továbbá a pecsétlani körében megjelent egyéb részlettanulmányait (Az autentikus pecsét, A királyi kápolnaispán oklevéladó működése, Audientia, praesentia, A magyar szfragisztika multja stb.), joggal remélhetjük, hogy mielőbb modern, a legszigorúbb igényeket is mindenben kielégítő, s régóta nélkülözött összefoglaló *Magyar pecsétlani*-nal fogja gazdagítani a szakirodalmat.

BORSA IVÁN

BĂNESCU, N.: LE THÈME DE PARISTRION-PARADOUNAVON (PARADOUNAVIS). Les origenes. Le nom. București 1944. Impr. Națională, 15 l. 8°. — (= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique. Tome XXV. 2. pp. 139—151.)

A kiváló román bizantinológus már 1921 óta, egész sorozat tanulmányban foglalkozik a bizánci birodalom e határmenti tartományának történetével. E tanulmányaival foglalkozva egyszer már (A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában. Budapest, 1942.) leszögeztük azt, hogy jóformán mindaz, amit a történet-tudomány ma a Paristrion-thema történetéről tud, B. szorgalmas és alapos kutatásainak köszönhető. Fényt derített e tartomány megszervezésének körülményeire, e tartomány jogi helyzetét kutatva tisztázta a thema-fogalom miben-

létét s valóságos vadászszenvedéllyel derítette fel a Paristrion újabb és újabb duxait, illetőleg strategosait, egyre teljesebbé téve ezek sorozatát. E téren végzett kutatásainak eredményei mind meglízhatók, csak egyetlen pontban tévedett — amint erre ugyanakkor rámutattunk —, akkor t. i., amikor Iorga egy kedves elméletét erőnek-erőjével támogatni akarván, Anna Kermene lázadó paristrioni skytháiban (= besenyők) mindenáron vláchokat akart felfedezni s a besenyők e lázadásából XI. századi aldunamenti román államcsírákat akart kihámozni.

E legújabb tanulmánya első felében V. N. Zlatarskival polemizál szerzőnk a thema keletkezése történetét illetően. Zlatarski azt állítja, hogy a Duna és a Balkán-hegység közti területet, tehát a későbbi Paristrion-thema területét Ioannes Tzimiszes rövidéletű hódítása (971) után nem sokkal, 976-ban visszafoglalták a lázadó bolgárok, s II. Basileios végleges hódítása (1018) után sem szervezett külön Paristrion-themát, hanem a visszahódított terület egységes Bulgaria-thema lett, s a Paristrion-themát csak a XI. század második felében szervezték meg, addig pedig e vidék Bulgaria-thema katepanojától, illetőleg duxától függött. B. régibb eredményeit új érvekkel megtámogatva kimutatja, hogy e meghódított terület kormányzására már Tzimiszes 971-ben strategost nevezett ki Dristra székhellyel. Valószínűsíti, hogy a tartomány ettől kezdve csaknem szakadatlanul és zavartalanul bizánci kézben volt: 1017-ben Tzitzikios, az ibériai Theudatos fia volt Paristrion strategosa, majd pedig Theodoros primikerios. II. Basileios 1018-i győzelme után a paristrioni strategosok, illetőleg duxok sora már megszakkfitalan. Paristrion Bulgáriával egyenrangú thema volt s azok a helyek, melyekből Zlatarski a bulgáriai tartományvezető főségét következtette ki, csak azt bizonyítják, hogy az északról veszélyeztetett Paristrion-thema védelmében a császár parancsára több ízben segítenie kellett a szomszédos Bulgaria-thema hadseregének is. — Tanulmánya második felében B. a tartomány nevével foglalkozik. A görög forrásokból — korábbi időkben, mint azt Zlatarski elmélete megengedné — ki tudja mutatni a *Paristrion*, *Paradunavon* és *Paradunavis* névalakokat. E görög névalakok nem egy bolgár *Podunavie* név fordításai, mint ezt Zlatarski és Mutafčiev állították, hanem szabályos bizánci görög fejlemények a $\pi\alpha\pi\alpha$ 'mentén' praepositíóval a gót eredetű *Dunavis*, illetőleg az *Istros* folyónévből, s a *Paradunavis* névalak még az újjörögben is kimutatható.

GYÓNI MÁTYÁS

BĂNESCU, N.: UN PROBLÈME D'HISTOIRE MÉDIEVALE: CRÉATION ET CARACTÈRE DU SECOND EMPIRE BULGARE (1185). București 1943, „Cartea Românească”, 93 l. 8°. — (Institut Roumain d'Études Byzantines, nouv. sér. 2.)

Azoknak a szívós és kegyetlen hadjáratoknak, amelyeket II. Basileios, a „bolgárölő” bizánci császár három évlizeden át vezetett Samuel bolgár cár ellen, végső eredményük az lett, hogy II. Basileios 1018-ban meghódította egész Bulgáriát s területén visszaállította a bizánci birodalom uralmát. Bulgária területét themákra osztva, beleolvasztotta a keletrómai császárság katonai-közigazgatási szervezetébe. Ezzel az ú. n. „első bolgár birodalom” politikai léte megszűnt s Bulgária több mint másfél évszázadon át a bizánci birodalom testébe ágyazva élt. A bizánci uralom Bulgária és Macedónia területén egyházi és kulturális „bizantinizáló” hatása mellett a nemzetiségi viszonyokban is változásokat okozott, mégpedig a szláv elemek rovására. Az erős visszagörögösödés mellett más népelemek (örmények, kúnok, besenyők, vláchok) is megerősödtek ez idő alatt Bulgáriában és Macedóniában. A bolgár nemzeti ellenállás több erős megnyilvánulását sikerült Bizáncnak elnyomnia. 1185-ben azonban olyan mozgalom indult meg, mely arányaiban és következményeiben már nagyobb jelentőségű volt az előzőknél. A II. Isaakios Angelos helytelen adópolitikájától elkeseredett lakosság élére két testvér, Peter és Asen, állott s e lázadásnak, melyben Bulgária népeit a kúnok is támogatták, végső eredménye az lett, hogy Bulgária újra kivált a birodalom testéből s Asen megkoronázásával megalakult az ú. n. „második bolgár birodalom”.

Az 1185. évnél ehhez az eseményéhez fűződik Bulgária középkori történetének két legtöbbször vitatott kérdése: 1. Mekkora volt a vláchok szerepe a második bolgár birodalom megalapításában? 2. Milyen nemzet fiait voltak Peter és Asen? Annak ellenére, hogy e kor forrásainak két csoportja, a bizánci és a nyugati források, tisztán és világosan adják elő az események részleteit, bizonyos rosszul értelmezett nemzeti érzésnek az objektív kutatás szempontjai közé történt behatolása arra vezetett, hogy ez a két kérdés mindeztől nem tisztázódott megnyugtató módon. A szláv kutatók az Asen-testvérpár orosz-bolgár eredetét bizonygatták, legfeljebb egy kún őst engedve a családfába Asen neve alapján, s a bizánci írók népnévhasználatának elemzésével igyekeztek tagadni a vláchoknak a lázadásban való részvételét. Viszont a román kutatók az ellenkező végletbe esve, a bolgárok szerepének aláértékelésével keltettek eleve bizalmatlanságot azon eredményük megbízhatóságával szemben, hogy a birodalomalapító testvérek vláchok voltak.

Most a kiváló román bizantinológus, N. B. Iorga kiváló képzettségű tanítványa és utóda, vállalkozott arra, hogy revízió alá veszi a két vitás kérdésre adott feleleteket. Módszertanilag rendkívül érdekes az, ahogyan ezt a munkát végzi. Sorra ismerteti a kérdések szláv vizsgálóinak (K. Jireček, Th. Uspenskij, V. Vasiljevskij, L. Pič, P. Mutafčiev, V. N. Zlatarski és I. Đujčev) idevonatkozó munkáit s a források részletes elemzése alapján mindjárt bírálja is eredményeiket. Mint bizantinológus, elsősorban a kor legfontosabb forrását, Niketas Choniates részben személyes élményeken alapuló leírását részesei figyelembe, de belevonja vizsgálódásaiba a nyugati forrásokat (III. Ince pápa levélváltása Ioannitiusszal, Ansbertus, Robert de Clary, Henri de Valenciennes, a Historia peregrinorum stb.) is. Tehát az eddigi lényeges irodalomnak a források gondos elemzésére támaszkodó bírálása révén jut el eredményeihez. Nagy filológiai erudícióval mutatja ki, hogy az az elégtelen bulgáriai lakosság, melynek a két testvér élére állott s mely a második bolgár birodalmat létrehozta, mind Niketas Choniates, mind a nyugati források ismételt és világos tanúbizonysága szerint két nemzeti elemből tevődött össze, bolgárok és vláchok (Βούλγαροι και Βλάχοι, Bulgari et Blaci stb.) voltak. Bizonyítja, hogy Niketas archaizáló népnévhasználata alapján a Μυσοί népnév mögött vláchokat kell keresnünk (οἱ Μυσοὶ πρότερον ὠνομάζοντο, νυνὶ δὲ Βλάχοι καλεῖσκονται). Niketas népnévhasználatának és földrajzi terminológiájának végigelemzésével kimutatja Zlatarskiék ama feltevésének helytelenségét, mintha Niketas a Βούλγαροι és a Βλάχοι néprnevekkel egyaránt csak a bolgárokat jelölne, csupán csak földrajzi elhelyezkedésük miatt adva külön nevet a régi bolgár birodalom két felében élő bolgároknak. A nyugati források tanúságára is támaszkodva, kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a második bolgár birodalom megalkotói igenis a *bolgárok és a vláchok együtt* voltak s e birodalom csak azért lett már a második nemzedékben hivatalosan „bolgár birodalom”-má, mert a bizánci-szláv politikai ideológia körében csak a régi bolgár hagyományokra támaszkodva vívhatta ki érvényesülését a Balkánon. Végül megjegyzően mutatja ki B. azt is, hogy Peter és Asen anyanyelve a vlách nyelv (ἡ τῶν Βλάχων φωνή) volt s maguk a testvérek, de még Ioannitius is (Blachus ille), a források egyöntetű vallomása szerint, vláchok voltak.

Semmit sem von le B. módszeres munkája eredményeinek értékéből az, hogy ugyanezen források elemzése alapján ugyanezekre az eredményekre jutott már 1879-ben R. von Höfler is (Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches der Asseniden 1186—1257. Sitzungsber. der phil.-hist. Cl. der K. Akad. d. Wiss., 95. Bd., Wien, 1879. pp. 229—245.). Hiszen időközben a két kérdés tárgyilagos megfejtését a hosszú vita úgy elködösítette, hogy szükséges volt a forrásokhoz való visszatérés. Mivel a forrásokból ilyen módon nyilvánvaló, hogy a XII. század végén a Balkán-hegységben nagyszámú román lakosság élt, melynek lényeges szerepe volt a második bolgár birodalom megalapításában, a kutatás egyik további feladata most már annak felderítése lenne: hová vándorolt el ez a számottevő moesiai vláchság e lakóhelyéről, hol a források utóbb már nem emlegetik őket s ma már csak földrajzi nevek őrzik emléküket, s nincs-e összefüggésben az Asenida-birodalom vlách jellegének elmosódása ezeknek a vláchoknak elvándorlásával.

GYÓNI MÁTYÁS

BALOGH JOLÁN: AZ ERDÉLYI RENAISSANCE. I. 1460—1541. Kolozsvár 1943, Erdélyi Tudományos Intézet, 408 + 1 l., 98 mell. 1 térk. 4°.

A művészettörténetírás ma már nem csupán pusztá stílus- és formavizsgálát, nem csupán esztétikai állásfoglalás. Mindez szükséges és természetesen igen lényeges követelmény, de nem minden. A művészettörténész feladata ugyanis nem merül ki abban, hogy a művészi alkotást leírja, formában és tartalomban elemzi, stíluskritikailag meghatározza és esztétikai hatását lerögzíti. Meg kell elevenítenie azt a szellemi és valóságos környezetet is, melyben az alkotás létrejött. Röviden: az emléket vagy emlékcsoportot az élet teljességébe kell beleágyaznia. A művészet nemcsak egyéni, hanem egyszersmind közösségi összetevők szövedéke. Világos tehát, hogy e két főszerzőpont mind-egyikét alkalmaznunk kell, hogy eredményeink megbízhatóak és plasztikusak lehessenek. Így domborodik ki a művészettörténetben a művészet mellett a történelem is, az a történelem, mely a mult teljes élete feltárásának és feldolgozásának tudománya. A művészet egyéni tett, de egyúttal társadalmi jelenség is, melyet ezer meg ezer szellemi és valóságos szál fűz az egyéni át a társadalom minden megnyilvánulásához. A műemlék autopszián alapuló, minden részletre kiterjedő ismeretéhez, stílusbeli és művészi értékeléséhez hozzá kell járulnia egyenrangú félként a történelmi-társadalmi megvilágításnak és értelmezésnek is. B. könyve e széles szempontú műtörténetírás egyik legkitűnőbb eredménye. Kiváló jelentősége tartalmában és módszerében jut elsősorban kifejezésre.

Köztudomású, hogy a renaissance-mozgalom Itáliából már igen korán közvetlenül került át Magyarországra. A kereszténység felvétele óta állandó kapcsolataink az olasz műveltséggel a XIV. századtól egyre mélyülnek s a tetőfokot a Hunyadiak és Jagellók korában érik el. A magyarság körében tehát a gótikából kibontakozó renaissance-nak Itáliához hasonlóan megvoltak az előfeltételei formában, tartalomban és ízlésben egyaránt. Ez a megállapítás csak a lényegbeli párhuzamosságra mutat rá és természetesen távolról sem akarja az olasz vezetőszerpepet és minden téren való kezdeményezést kétségbevonni. Magyarország politikai, gazdasági és művelődési viszonyai, valamint a magyar nép kiegyensúlyozott, tiszta látásmódja és ízlése olyan alapadottságok voltak, melyek az újjászületés számára igen kedvező talajt biztosítottak. B. könyvének ez első köteté éppen az előzményekkel és a renaissance stílus első erőteljes kivirágzásának korszakával foglalkozik. A tárgyalt nagyszámú műemlék és a velük kapcsolatos bőséges forrásanyag a fentebb vázolt folyamat egészét és részleteit meggyőzően igazolja. Egyszersmind tanúságot tesz arról is, hogy az új művészi stílus milyen hosszú ideig élt együtt a régivel s ezt a XVI. század elején csak fokozatosan szorította ki. B. könyvének e kötetében igen sok gótikus emlékről esik szó, melyek lényegükben még a középkorhoz tartoznak, járulékos elemek azonban már a renaissance formavilágát tükrözik. A szerkezet az épületeken, faragványokon, festményeken és iparművészeti alkotásokon csúcsíves ízlésű, a díszítésekben viszont a renaissance bimbózik. 1500 környékén azután az új stílus lassan teret hódít s egyes műfajoktól eltekintve (szárnyasoltárok, ötvösművek) vezetőszerpephez jut. A fejlődésnek ez a párhuzamossága, a két stílusnak ez a rendkívül érdekes és tanulságos versenyfutása emlék- és adatszerűen még soha ilyen plasztikusan nem domborodott ki, mint B. munkájában. Az is meglepő, hogy a félreeső Erdély milyen korán belekapcsolódott az új művészi és szellemi mozgalom vérkeringésébe s főleg Gyulafehérvárt és Kolozsvárt minő magasszínvonalú alkotásokat hozott létre. Nagyvárad, Gyulafehérvár szellemi központjai már a XV. században kialakultak. Hatásuk már igen korán szertesugárzott és megtermékenyítette közeli és távoli környéküket. Hozzájuk járul a XVI. század elején Kolozsvár, a két főpapi központ mellett már kifejezetten polgári jellegű. Vezetése a következő korszakban teljessé válik.

Minden szempontból rendkívül érdekes és tanulságos a könyv bevezető fejezete, mely az erdélyi renaissance előzményeiről szól. B. nagyon helyesen kimutatja azt a tényt, hogy a késői román stílustól a gótikán át milyen kézzel-

fogható nyomai vannak mind szellemben, mind formában a renaissance művészet kifejlődésének. A világos, kiegyensúlyozott előadásra való törekvés, az előkelően mértéktartó díszítőkedv, a lendületes megfogalmazás, a természet iránti mély fogékonyság éppúgy megtalálható Erdélyben az egész középkor folyamán, mint a faragásnak, festésnek és építésnek azok a külső megjelenéssel kapcsolatos jegyei, melyek a történetileg adódó itáliai igazodást belsőleg, lelkiileg is érthetővé teszik. E tekintetben az anjoukori protorenaissance a leglényegesebb jelenség. Sajnos, meglehetősen kevés az, amit e korszakból egyelőre ismerünk, mégis a Kolozsvári testvérek művészete bárkit meggyőzhet arról, hogy nem túlzás, ha Erdély XIV. századi művészi törekvéseinek egyik legjelentősebb csoportját közvetlenül a trecento mozgalmához kapcsoljuk. S itt ki kell emelnem azt, hogy B. az olasz párhuzamosság állandó hangsúlyozása és emlékszerű igazolása mellett mindig határozottan rámutat a helyi erdélyi sajátosságokra, melyek e szempontból éppen a magyar nép ősi lelki-alkatában, ízlésében és művészi kifejezésében gyökereznek. E belső alakító és alkotó erő az, mely a rokon olasz hatásokat magába szívja, feldolgozza, átformálja és magáévá teszi a nélkül, hogy a saját egyéniségét feladná. Régebbi és újabb kutatók gyakran estek abba a hibába, hogy a hazai művészetet egyszerűen a külföldi hatások ötvözetének fogták fel, valami többé-kevésbé kiegyensúlyozott vegyületnek és nem gondoltak arra a belső magra: népünk művészi érzékére, művészi kifejezésére és igényére, melyre e kívülről jövő elemek ráakódtak, helyesebben amelyben ezek formájukban, tartalmukban átváltozva felszívódtak. Így nyomta el a külső burok teljesen a belső lényegét. B. előadása nemcsak mentes e hibától, hanem a hatások rétegén átvilágítva, tevőlegesen is hozzájárul népünk művészete belső szerkezetének tisztázásához.

A művészet lelki és történeti értékelésének e nagyon helyesíthető párhuzamos alkalmazása a részletükben vagy egészükben már kifejezetten renaissance-stílusú emlékek vizsgálatában, leírásában és méltatásában is érvényre jut. De B. nemcsak a művészi alkotásokat veszi figyelembe, hanem azokat a társadalmi erőket is, melyek létrejöttükkel közvetlen összefüggésben álltak. Külön fejezetet szentel a mecénásoknak, a művészpártolóknak, akik alsóbb és felsőbb néprétegekből, egyházi és világi hozzáértőkből választódtak ki. Ezek anyagi és szellemi támogatása a művészi élet akkori szervezete mellett feltétlenül szükséges volt. Nélkülük aligha fejlődött volna akár az erdélyi, akár az európai művészet úgy, mint ahogyan valójában fejlődött. A műalkotás megrendelésből nyerte külső, nem ritkán belső indítékát. A megrendelő gyakran döntő módon beleszólt a kivitelező művész munkájába. Az akkori társadalmi és művészi helyzetnek e tény szerves következménye volt a nélkül, hogy a művészi alkotás egyéni jegyei válságba kerültek volna. A középkor és a renaissance összes művészei ilyen viszonyok között végezték alkotó tevékenységüket a dómépítőktől az utolsó kőművesig, Michelangelótól a vidéki díszítő festőig. Teljesen indokolt tehát, ha e korszak művészetét vizsgálva, a műalkotások és a művészek mellett a megrendelő is megkapják az őket megillető helyet. B. nagyszabású történeti munkáját mi sem bizonyítja inkább, mint a mecénások hosszú sorának felderítése, működésük irodalmi és levéltári kutatások alapján való feltárása. Egészen meglepő, hogy a XV—XVI. század fordulóján, éppen a nagy nemzeti szerencsétlenség előestéjén, minő nagyszámú és szellemiekben is tekintélyes fajsúlyú mecénási csoport alakult ki a középkorvégi Magyarország erdélyi és Erdéllyel határos részeinek területén. E tény döntően alátámasztja azt a felfogást, mely szerint a renaissance nem csupán Mátyás király nagyszerű budai központjából állott, hanem e körül a vidéki kisebb gyűjtőpontok egész koszorúja keletkezett, melyből a közeli és távoli környékre éppúgy kisugárzott az eleinte díszítésben, később szerkezetben is érvényre jutó új stílus, mint az Itáliával közvetlenül érintkező, európai színvonalú budai udvarból. Nagyvárad és Gyulafehérvár, később Kolozsvár szerepe e tekintetben is nagyjelentőségű volt.

A szövegrésznek több mint felét a teljes tudományos apparátussal ellátott adattár teszi. Ebben a mecénások, a művészek, valamint az egyes műalkotá-

sok műfajok szerinti névsorban, illetve a lelőhelyek betürendjében sorakoznak egymás mellé. A személy, illetve a tárgy pontos leírása és megfelelő adatainak közlése után a meglévő történeti források vonatkozó szövege, végül pedig az illető személyre vagy tárgyra vonatkozó irodalom következik. A személyek és tárgyak e lehető teljes történeti és muzeális felvételét egészítik ki a gyönyörű kivitelű képes táblák. Az adattár múzeumi katalógusát adja Erdély renaissance műemlékeinek 1460 és 1541 között. A könyvnek ez a csodálatos szorgalommal, pontossággal és igaz lelkesedéssel összeállított második fele nemcsak önmagában értékes és példát mutató, hanem azért is, mert általa a megelőző szövegrész egész terjedelmében és részleteiben egyaránt közvetlenül ellenőrizhető. E művelet pedig arra az eredményre vezet, hogy B. munkája biztos műemlékismereten, alapos történeti felkészültségen és finom művészi értékelőképességen épült fel. Benne a feldolgozott anyag és az ebből kinövő, élettel teli megjelenítés megnyugtató egyensúlyba jutott. A műtörténetírásnak ez a módszere a tárgyból és a történeti adatokból indul ki, tehát a meglévő valóságból és az erre vonatkozó, egykorú forrásokból. Ebbe a valós keretbe illeszti bele a stíluskritika, művészi elemzés, lelki következtetések finomabb, de önmagukban megfoghatatlan és nagyon is egyéni színezetű vizsgálatait és eredményeit. A pozitívizmus és szellemtörténet összeegyeztetése B. könyvében a művészet-történet oldaláról is megtörtént. Hogy e kísérlet ilyen jól sikerült, ez B. munkájának leglényegesebb tudományos és módszertani érdeme, mely követendő példaként állhat minden hasonló törekvés előtt.

Az adattár kiegészítéseként külön is meg kell emlékeznem az erdélyi renaissance időrendi táblázatáról, mely igen szemléletesen mutatja be, hogyan tevődik át a súly a XVI. század elején a külföldi behozatalról a belföldi termelésre. Míg a XV. század második felében az itáliai behozatal teszi a fennmaradt emlékek túlnyomó többségét, addig 1510 után az olasz, vaia mint a magyar központokból származó alkotásokat a helyi termelés lassan kezdi kiszorítani. A század második negyedétől az erdélyi műalkotások véglegesen átvesszik a vezetést. Ez különben az az időpont, midőn a renaissance stílus minden szempontból diadalt arat, vagyis a másodlagos, díszítő szerep után a művészet minden ágában elsődleges, irányító szerepet tölt be. Bár a gótika még a század végéig is élő valóság, a hangadó stílussá már a renaissance-nak Erdélyben is gyökeret verő és sajátos alapokat fejlesztő érzés- és formavilága válik.

Igen hasznos és szemléletes a képek előtti térkép is, mely kitűnően tájékoztat a renaissance műemlékek földrajzi elhelyezkedéséről és világosan kiemeli a kisebb-nagyobb művészi központokat és azok hatósugarát. Feltűnő, hogy Erdély magyarlakta vidékei mennyire túlsúlyba kerültek a középkor második felében igen erős művészi tevékenységet mutató szász településekkel szemben. A szászok sokkal inkább ragaszkodtak a gótikához, mint a magyarok. Izlésüknek e stílus jobban megfelelt. A renaissance nehezen hatolt be hozzájuk s a déli formanyelvhez tulajdonképpen éppúgy, mint a németországi művészek, ők sem tudtak soha teljesen idomulni. Ezért nem alakulhatt ki a szász területeken az az egyéni zamatú erdélyi renaissance művészet, ami a magyar megyékben már a XVI. század elején oly szerveves és lendületesen szökkent virágba.

B. könyve a kutatás mai helyzetében teljesnek mondható. A jövő tanulmányai biztonvára fognak még új anyagot hozni s néhány megállapítását is módosíthatjuk majd. Mindez azonban semmivel sem kisebbítheti e munka fentebb vázolt tartalmi és módszerei érdemeit, rendkívüli tudományos jelentőségét. Bár a háború a további kötetek összegyűjtött anyagát nagyrésztben megsemmisítette, remélhető, hogy ennek ellenére idővel megjelenhetnek a többi tervbevelt kötetek is, melyek együttvéve az erdélyi renaissance európai viszonylatban is páratlan feldolgozását nyújtanák. Talán nem kell bővebben bizonyítani, hogy a teljes mű megjelenése nemcsak magyar, hanem egyetemes művészeti érdek.

ENTZ GÉZA (Kolo:sv:.)

A GYALUI VÁRTARTOMÁNY URBÁRIUMAI. Bevezetéssel ellátva közléteszi: *Jakó Zsigmond*. Kolozsvár 1944, Erdélyi Tudományos Intézet, CIV + 484 1, 6 t., 1 térk. 8°. — (Monumenta Transilvanica. Szerk. Tamás L., Kniezsa I., Szilágyi L., Makkai L., Juhász I.)

A magyar történettudomány előtt a múlt század vége óta világosan áll a feladat, hogy az egyoldalúan művelt politikai és eseménytörténet mellett a gazdaság- és társadalomtörténetre is fokozott figyelmet kell fordítania. A magyar gazdaságtörténetet már Tagányi Károly és kortársai európai színvonalra emelték, a közelmúltban pedig Domanovszky Sándor iskolájának agrármongráliái tették modernné. Forráspublikációink száma azonban e hosszú idő alatt is minimálisnak mondható. A Gazdaságtörténelmi Szemle kiterjedelmű és tervszerűség nélkül közzétett adalékai manapság már nem sokat jelentenek, s párját ritkítja az olyan mintaszerű közlés, amilyen Tagányi Erdészeti oklevéltára. Így meg kell vallanunk: legfontosabb agrártörténeli forrásaink mindmáig is csak eredetiben, a levéltárakban voltak hozzáférhetők s a magyar kutatók irigykedve nézték a külföldön napvilágot látott urbárium-sorozatok testes köteteit. E hiány pótlása felé teszi meg a kezdeményező lépést J. 16 db XVI—XVIII. századi urbáriumot, uradalmi leltárt, összeírást és számadást tartalmazó kiadványa.

A közölt anyag gazdaság- és népesedéstörténeli tanulságaira terjedelmes bevezetésben mutat rá J., bár ez a bevezetés nem annyira a publikált urbáriumok monografikus feldolgozása, mint inkább kitekintés, az uradalom viszonyainak beállítása erdélyi és magyarországi keretekbe. Így bontakoznak ki J. munkájából az eddig olyannyira elhanyagolt erdélyi agrártörténet első körvonalai.

A bevezető szöveg első része település- és birtoktörténetet ad. Megtudjuk, hogy az uradalom területén a királyi gazdasági adminisztráció rakta le a települési alapokat: földje a királyról szállott át az erdélyi püspökre, s ennek gondviselése alatt alakult a XIV. században Gyalu központtal egységes birtoklletté, majd a XVI. századi szekularizáció alkalmával tőle került a fejedelem kezére. A gyalui vártartomány viszonyainak ismerete azért jelentős, mert típusa a fiskális uradalomnak, a magyarországi méretű „latifundium” erdélyi változatának. A „nagybirtok” t. i. egyébként a magyar keleten a vajdasági és a fejedelmi korban egyaránt kisebb, szórtaabb területű és ritkábbnépű volt, mint az ország más részein, a fejedelemségnek sohasem volt szüksége a nagynemesek segítségére a honvédelemhez s ennek megfelelően nem kellett eladományoznia birtokát, miként a magyar királynak. Számottevő főúri birtokok tehát nem alakulhattak ki. A fejedelem legfeljebb zálogként adott ki földet a kezéből.

Rendszerint azonban a fiskális uradalmak a fejedelem kezén voltak s ő éppúgy gazdálkodott rajtuk, akárcsak magánföldesúri birtokain. A fiskalitásoknak mármost az ad a gazdaságtörténész számára különös jelentőséget, hogy míg a magyarországi nagybirtokok üzemvezetésében az írásbeliségnek már a XVII. században nagy a szerepe s így megannyi urbárium, terméslista, kimutató, számadás őrzi mindmáig a rajtuk folyt élet emlékét, addig Erdélyben, az elmaradottabb fejlődés és a latifundium-alakulás említett gátló okai következtében, egyedül a fejedelem gazdaságaiból maradtak ránk korai írásos hagyományok. Egyéb birtokok — bár az organizáció, az üzemmenet és a gazdálkodási technika náluk sem állhatott sokkal alacsonyabb szinten — csupán százesztendőssé kiséssel, a XVIII. század folyamán jutottak az írásbeliség fokára. J. levéltári szakismerete gondos és mindmáig nélkülözött ismertetést ad arról, milyen természetű és milyen korból való forrásai vannak az erdélyi agrártörténetnek.

Maguknak a gyalui iratoknak a vizsgálatából a következő gazdaságtársadalomtörténeli tanulságok adódnak: Az uradalmi tisztviselők (praefectus, provisor, rationista, porkoláb, kulesár, darabontok, járások élén álló pallérok) munkaköre a magyarországi nagybirtokokéhoz hasonló szervezetre mutat. Társadalmi elhelyezkedésük szerint a vezető funkcionáriusok a módosabb nemességhez tartoztak, a többiek kismesek és jobbágyok közül kerültek ki. A fölemelkedésre éppen ezeknek nyílt legtöbb lehetőségük: a legkitünőbbek

címereslevelet vagy ezt értékben megközelítő „puskás”-, „darabont”-kiváltságot kaphattak, s ezzel kapcsolatban esetleg zálogos telket is. Az a privilégium, melyet a fejedelem mint magánföldesúr adott, birtokeladományozás esetén bizonyos közjogi színezetet nyert; így jutottak gyakran középkori püspöki praedialista-eredetű elemek, de akár egyszerű jobbágyok is, előjogok birtokába.

Az uradalmi tisztviselőket a XVI—XVIII. század folyamán elsősorban a jobbágyszolgáltatások adminisztrációja kötötte le, az allodiális termelés ugyanis Erdélyben éppoly nehezen hódított tért, mint az anyaország területén. Világosan látszik, hogy a majorgazdálkodáshoz még a felszerelés is hiányzott és a belőle befolyó jövedelem a teljes bevételnek 15%-át sem tette ki. Amit az allodiumokon termeltek, az nem nyereszkesedési célokot szolgált, hanem a vár népeinek terményszükségletét elégítette ki. Minthogy földhiányról nem lehetett szó, az allodiális fejlődést nyilvánvalóan a gyöngye piaclehetőség és az emberhiány korlátozta.

Földbőség mutatkozik a jobbágyszolgáltatás viszonylatában is: a jobbágytelek-rendszer, mely — a jelek szerint — a XVI. századra már kialakult, a török pusztítások után földközösségnek adott helyet. Hosszú idő kellett hozzá, amíg a „communis” nyílföldek mellett ismét feltűntek az irtás útján vagy üres telektartalékok elfoglalása révén keletkező „propria” jellegű jobbágyföldek.

A XVII—XVIII. századi erdélyi sessio-nagyság hasonló a magyarországihoz, de az egy jobbágyra eső átlagos telekszám magasabb Erdélyben, mint az egykorú Felső-Magyarországon.

A jobbágyadózás alapja a fejedelemségben is a porta vagy ami ezzel általában azonos, a nyílföldek. (A nyilak száma t. i. rendszerint évről-évre változatlan volt és a telkekhez igazodott.) Háborús pusztítás, ember- és állatvesztés sok helyen mégis rugalmasabb adókulcsot követelt, úgyhogy néhol az évenként változó állatállományhoz vagy nyílszámhoz szabták a fizetendő censust. Miként Magyarországon, úgy itt is alig érvényesültek az adótörvények, a földesúr pl. gyakran kért kilenced helyett valamilyen meghatározott gabonamennyiséget. (A speciális „zsinatadó” eredete, úgy hisszük, a subsidiumhoz hasonlóan egy rendkívüli, zsinatok alkalmával szedett szolgáltatásban keresendő, mely lassanként általánossá vált.) A census- és muneraszedést teljesen a helyi szokások szabták meg.

Erdélyi nemességünk robotköveteléseinél ugyanilyen jelenségeket látunk: nem a törvényhez, hanem az elvégzendő munkához szabták az úrdolgát s az uraság igényei az idők folyamán, főként a XVIII. században, igen megnöttek. Ezen a tényen a robotszabályzatok sem tudtak változtatni, egyedül a zsellérek sorsát javították némiképp; utóbbiak közül azonban a havasi románok amúgyis különleges, az átlagosnál jobb helyzetben voltak. Változás csak a legsötétebb időkben (1650 és 1710 között) következett be: a rendszeres jobbágyszökések az egész parasztság számára átmeneti enyhítéseket kényszerítettek ki.

A jobbágybirtokból befolyó jövedelem értéke egykorú limifációk árszínvonalának tükrében elég tekintélyesnek látszik. Egy-egy paraszteselád vagyona nem megvetendő, sőt a több pusztatelket művelő zsellér is jómódnak örvend.

J. probléma-anyaga, látjuk, igen bőséges. Olvasása közben mégis sajnálattal konstatáljuk, hány olyan vonatkozása van még a magyar falusi nép életének, melybe eddig ismert forrásaink csak nagyon gyéren világítanak be. A népi hagyománykincsből pl. az igazságszolgáltatás néhány sajátágán kívül (bírságrenszerek, az ítékezés és fellebbezés módjai) alig ismerünk valamit. Úr és paraszt viszonyának sokat vitatott, politikailag is értékesített kérdéséből ugyancsak homályban marad az, mit tanult a paraszt földesurától gazdálkodás, kalkuláció, művelési módszerek tekintetében s hogyan sietett emez népe segítségére nehézségek idején. Erre vonatkozólag kevés biztos értesülésünk van. Így pl. tudjuk, hogy földesúri foglalásról Erdélyben, kivételes eseteket leszámítva, nem beszélhetünk, ellenkezőleg: a pusztítások idején életbenmaradt jobbágyok foglalták el a gazdátlanná vált telekrészeket. A robotteher nyomasztó volta ugyancsak világosan áll előttünk. Mihelyt azonban az úr és népe közt fennálló patriarkális kapcsolatok kerülnek szóba, tüstént látnunk kell, mennyire nélkülözzük az idevágó tárgyi anyagot. Bizonyítani kellene azt is, hogy

e patriarkális viszony XVIII. századi megromlása valóban azért következett-e be, mert a földművelésben járatlanabb, kezdetlegesebb életformájú románság erélyesebb bánásmódot kívánt.

J. bevezetése kitér az uradalom népesedéstörténeti alakulására is: a lakosság kezdetben magyar, századokig keveretlen és alig cserélődő nép, románok a XIV. század végétől tűnnek fel a magasabb hegyekben. A XVII. század pusztításai aránytalanul nagyobb százalékban sujtják a szaporodásban úgyszemint elmaradó völgyi magyarságot, mint a hegységek románjait. Ennek azonban jó darabig még nincs lényeges hatása, mert a megmaradt magyarok békésebb idők beköszönlésével sietve visszaköltöznek, a románok viszont — akár külföldről beszivárgók, akár felkerekedő erdélyiek legyenek — sehol sem maradnak meg huzamosan. Pontosan kirajzolódnak itt a belső migráció felvevő- és leadó-területei, s megmutatkozik a román és magyar népszaporulat aránya. Döntő változást hoz a XVIII. század: a magyarság szétszóródása tovább folyik — gyakran vallása vagy kisenemesi-szabadosi privilégiumai miatt lesz ellenszenves a földesúr számára s ezért kényszerítik távozásra. Helyére ugyanekkor most már mindenütt románok költöznek, akiknek a letelepülését szintén a földesurak szorgalmazzák, gyakran saját birtokaik népes hegyipásztor-telepeiből küldve át családokat a lakatlanná vált síksági falvakba. A XVIII. századtól kezdődik magyarság és románság merev elzárkózása s a népi viszonyok állandósulása.

Aki valaha is forgatott urbáriumokat, az tudja, milyen gazdagskálájú ismeretanyag található bennük és a gazdaság- meg népesedéstörténeten kívül hány és hány stúdium meríthet még belőlük. J. kiadványa is kincsesbányája lesz olyan diszciplínák művelőinek, akik sohasem találtak volna alkalmat levéltárak eredetiben való tanulmányozására. Csak egy-két területre hívjuk fel a figyelmet: a történeti néprajznak az az ága például, amelyik egykori népi gazdálkodásunkat igyekszik rekonstruálni, készen talál itt leírást a parasztság állattartásának és földművelésének, erdőgazdálkodásának módjairól, egészen az ólak és kerítések pontos rajzáig, földközösségi formák, terményfajták, vetési idő, gazdasági személyzet (csürhbíró, cséplőbíró, botosispán) aprólékos ismerettségig. Kirajzolódnak a falusi bíraskodás-közigazgatás módozatai s a művelődéstörténet malmok, vendégfogadók, gazdatiszti lakások leírásain túl olyan elszórt adatokra is bukkanhat, melyek síposokról és hegedűsökről szólnak. Egy-egy inventáriumból az erdélyi barokk főúr teljes világa tárul elénk: 65 épülethől álló várával, officíálisaival, szakiparosaival (köztük pl. posztócsinálókkaival), melegágyas és gyümölcsaszalós kertgazdaságával, haltenyvezetéssel, vadaskertjével, pompás belső berendezésével, a családfeje magyarosan círázott angol posztóöltönyeivel, tekintélyes könyvtárával. Földrajzi és családnévek százai állnak a könyvben nyelvtudományunk rendelkezésére azonkívül, hogy a népi kicserélődés, nemzetiségi változás statisztikailag rögzíthető alapforrását adják.

J. művének a tartalmas bevezetésen és a vállalkozás újszerűségén kívül nem kis érdeme a mintaszerű kiadástechnika is. Amikor gondos genealógiai, helyrajzi, életrajzi, művelődés- és birtoktörténeti, etimológiai jegyzeteket, térképeket, táblázatmelléleteket, név- és tárgymutatót, pontos levéltári forrásismertetést és csaknem hasonmászerűen betűhív szövegközlést ad (más tinnélval írt, betoldott, javított, kihúzott szövegrészeket, üresen hagyott sorokat tüntet fel lelkiismeretesen és, az Erdélyi Tudományos Intézet forráskiadási szabályzatától üdvösen eltérve, rendszerint szöveg közt oldja fel a rövidítéseket), az egész magyar, erdélyi, sőt reméljük, a román történetírás számára is kívánatosá teszi, hogy a dunai népek parasztságának múltját feltáró későbbi forráskiadványok hasonló minta után igazodjanak.

MAKSAY FERENC

ECKHARDT SÁNDOR: AZ ISMERETLEN BALASSI BÁLINT. Budapest 1943. Magyar Szemle Társaság, 313 l. 8°. — (A Magyar Szemle Klasszikusai.)

E. legújabb könyvét forgatva, az első pillanatra szembeötlő, hogy szinte minden lapján közzé kisebb, sűrített betűformákban szó szerinti egykorú szövegeket, melyek ilymódon újból és újból megszakítják a folyamatos történeti előadást. Kétségtelen, hogy ezzel ellért attól a legalább is félszázados gyakor-

lattól, mely a mult század utolsó évtizedeiben hosszas küzdelmek árán jött létre történészeink közösségében elsősorban Gyulai Pál és Pauler Gyula sürgetéseire. Történettudományunk tudvalevőleg a kiegyezés után szinte szeszszentesedő tempusából kezdett éledni, s az akkor alapított Történelmi Társulat és folyóirata, a Századok köré az érdeklődőknek nagy tömege csoportosult, akik az elmúlt idők tudományos megvilágítását mindnyájan fontos nemzeti ügynek tartották, szolgálatában szívesen, lelkesedéssel dolgoztak is, de történettudományi képzettség híján ezt a munkát másként nem végezheték, mint innen-onnan, levéltárakból összeszedett adatok publikálásával. Így került tudományunk az „inedita“ varázskörébe; a levéltárak mélyéről a napvilágra hozott többnyire lényegtelen adatok tömege, a „nyersanyag“ elborítással fenyegette a tudományt, akárcsak Anatole France tudósát a cédulák lavinája. Irodalmi műveltségű kutatóink előtt nem volt kérdéses, hogy az „inedita“ ily válogatás nélküli közlése olvashatatlaná teszi a történelmi műveket és megakadályozza a történelmi előadás folyamatosságát és művésziességét, holott a történelmi művek mégis csak a „narratív“, az elbeszélő előadás az igazi műformája, nem pedig regesta vagy katalógus vagy száraz szövegek magyarázat nélküli közlése. Ily meggondolások alapján sikerült is az értekező szövegből kiszorítani az akták szó szerinti nyomatását, s ezt az új gyakorlatot tudományunk mindmáig megtartotta, s még olyan történetíró is, mint Takáts Sándor, aki a legközelebbi, eleven kapcsolatban állott a kiadatlan anyaggal, tartózkodott egész aktáknak szó szerinti közlésétől.

Valóban Takáts Sándorhoz kell visszatérnünk, ha E. legújabb Balassikönyvének előzményeit keressük. Ugyanabba a levéltári anyagba merültek el mindketten, s nehéz volna megmondani, melyiket bűvölte el inkább a XVI. század végvári, nagyúri, nagyszonyi életének későbbi korokhoz képest vad, férfias szépsége, s ebben a bűvöletben mindketten minél több kiadatlan anyagot akartak napvilágra hozni, hogy vele a kort minél hívebben, szemléletesen érzékeltessék olvasóikkal. Persze ez alapvető egyezéscen túl nagy eltérések is vannak a két kutató között. Takáts Sándornak egész munkássága az „inedita“ említett bűvkörében folyt le és ma már általános vélemény, hogy amilyen nagy érdemeket szerzett magának a levéltári anyag fáradhatatlan felkutatásával és gyakran rendkívül sikerült, jó magyar zamatu feldolgozásával, annyira sajnálatos, hogy egyrészt a kiadatlan anyagot nem idézte és nem magyarázta elég pontosan, másrészt nem egészítette ki és nem ellenőrizte elég szigorúan a már ismert anyaggal és addigi tudásunkkal. Eppen E. kénytelen többször is rámutatni Takáts idézetei hiányos voltára, s ebből a szempontból bizonyára hasznosabb az ő eljárása, mellyel a fontosnak felismert szövegeket egészükben, szó szerinti közli (néhányikat kétszer is: mai átirásban a szövegközt, betűszerint a jegyzetekben, ami szinte már sok is a jóból).

De mindez még nem magyarázza a narratio folyamatosságával hirtelen szakítást. A külföldi történetirodalomban nem ritka a szövegek szó szerinti közlése még magas irodalmi és művészeti igényekkel fellépő munkákban sem. Tudjuk, hogy Carlylenek is szokása volt ez, s hasonló esetekre találunk a francia történetirodalomban, mely pedig mindenkor széles tömegekhez akart magasabb stílussal és bizonyos művésziességgel szólni, nemcsak a szakértők szűk köréhez. Eppen ez a törekvés, hogy mindenkihez a legbiztosabb módon közelebb vigyük e régi szövegeken keresztül a kornak és embereinek megértését, magyarázza magasabb történelmi előadásban az aktaközlést. Ez a cselekedet tehát lényegileg egészen más, mint aminő volt a Gyulai Páltól Thaly Kálmán és mások munkáiban hibázott szövegközlés. Akkor a kutatók nem tudták mit kezdeni a szövegekkel, s így magyarázat nélkül, vagy a bennük rejlő adatok egyszerű elismertésével nyomtatták le azokat. A mai szerző először is kiválogatja a közlendő leveleket és aktákat: E. a Balassi Bálintra és családi, politikai, gazdasági, peres viszonyaira vonatkozókat közli, — egyéb, kezébe akadt, még oly értékes levéltári adatokat el mellőz. Aktáját azonban nemcsak beilleszti egy nagyobb szerves egységbe, hanem annak minden vonatkozását részletesen megmagyarázza és mindazt, ami érték benne, az olvasó elé teregeti. Az éppoly nehezen olvasható, mint amily nehezen érthető régi szövegekben nem marad így semmi homály, s a művelt olvasóközönség e műve-

let következtében hirtelen belép, mintha az „időgépre“ ült volna, a XVI. század kellős közepébe.

A módszert különösen helyeselnünk kell a XVI—XVII. századbéli magyar élet megvilágításánál. Már Takáts Sándor kötetének hosszú sora megbizonyította, hogy a főúri, végvári és egyéb levelezésekben a török korszak olyan kútfőit bírjuk, aminőkkel más korszakokra alig rendelkezünk. Erthető volt a feltűnés, melyet Takáts Sándor e levelezések napvilágra hozatalával kellett. Azóta a korszakkal foglalkozó történészek nem mellőzték többé ezt az anyagot, melyet túlzás nélkül nevezhetünk a magyar nyelv és szellem kincseshányájának, de rendszeres kiaknázására semmi sem történt. Közöltek ugyan tárgyi vagy személyi szempontból kiválogatott regesztaikat belőle, de kiderült, hogy a regeszta csak a vázat adja, nem pedig az egész szöveg ízes magyarságát, gazdag fordulatait és azt a sok tárgyi vonatkozást, ami természet szerint nem is közölhető egy egyszerű regesztában. (Már Ovári és Marczali regesztáinak is az adott értéket, hogy nem voltak középkori oklevelekhez mért szükszavú, szabványos regesztaik, hanem hosszabb-rövidebb szövegrészek reprodukciói.) Arra természetesen gondolni sem lehetett, hogy e tízezrekre menő leveleket *in extenso* kiadjuk, s így meg kellett elégednünk Takáts közléseivel, melyek az érdeklődést inkább csak felkelteni, mint kielégíteni voltak alkalmasak.

Adott helyzetünkben E. mutatott példát az egyetlen lehetséges megoldásra. Kiválogatott levelek szözszerinti közlésével és a kor nagy egységébe beillesztésével filológus letére megmutatta nekünk, történészeknek az egyedül járható utat. Természetes, hogy ezen az úton sem járhat mindenki, csak a hozzá hasonló képzettségű és felkészültségű kutatók. Nem arról van szó, hogy most bárki is elbeszélő kötetben állítsa össze a hősére vonatkozó leveleket és aktákat, s ezek egymáshoz fércelésével, közbeszött néhány magyarázattal tudományunkat megint leszállítsa arra a fokra, ahonnan Gyulai Pálék felemelték. E. nagy írókon edzett pszichológiával válogatja össze darabjait, s minden egyes darabja hozzájárul Balassi emberi alakjának megértéséhez. Valószínű, hogy nem minden korabeli téma nyujtana oly hálás anyagot, mint Balassi Jánosnak, Bálintnak és e vad szenvedélyektől hevülő család más tagjainak élete. De ez nem bizonyos, inkább azt is feltehetnők, hogy más családokról hasonló szemléletes, emberi rajzokat hozhatna oly író, aki E.-hoz hasonlóan belelélné magát tárgyába és azt ugyanolyan finom műveltséggel kezelné. Már E. is megállapította, mint egy másik nagy családra jellemzőt a „Losonczi-konokságot“ és arra is példát mutatott, hogyan kell élővé tenni a kor kisebb embereit, például Pándy Zsigmondot, a Balassi testvérek gazdatisztjét, akinek juhlopás vádjá ellen védekező levele a becsületes familiárisra és a kor becsületfogalmára egyikép jellemző. Képtárban járunk nála, mely szinte pótolja a hiányzó magyar Pitti- és Uffizi-termeket: lovagok, szerelmes, haragos, bosszúálló nők, ezek férjei és szeretői, közvitézek, kereskerők, polgárok, utcai lányok, szigorú bírák és magisztrátusok, politizáló papok, megkínzott török rabok éles portréi rajzolódnak le E. vázsnain olyan gazdagságban, amilyent éppen remélhattünk a Takátsról nyujtott ízelítők után. A szép eredményt E. tárgyszeretetén és fáradhatatlan levéltári kutatásán túl elsősorban tökéletes filológiai munkájának köszönhetjük, mely többek között már Kézai krónikájának közelebbhozásakor is nagy szolgálatot tett neki. Történészeink már beletanultak a filológiai pontosságba a középkori szövegek kezelése közben; a XVI. századi szövegeket most E. veszi kezébe a nekik is kijáró tisztelettel, s állapítja meg például, hogy az egyik gazdatiszt Balassi Bálint húgának gazdasági dolgokról írva „édes asszonyának“ titulálja, de az édes szót utólag kihúzta. Filológiai pontossággal kezeli az összes történelmi kútfőket, így a genealógiai adatokat, melyek segélyével rendkívül tanulságos eredményekre jut (pl. Zamoyski kancellár magyar rokonságára); pontosan lefordítja és interpretálja a periratokat is, melyekben általánosabb stílusis és emberi vonatkozásokat is észrevesz, így a költő magyarnyelvű „dialógusában“ a véglesi pörről. Jól mondja, hogy a XVI. századi magyar úr élete fegyverben és pörösködésben telt el, de ő az első, aki egy ilyen élet összes pereskedését összeállítja, s ezzel ma még egészen egyedülálló képet nyujt az akkori nagy családok belső viszonyairól, állandó marakodásáról, de egyszerűsággal perjogunk szinte kiszámít-

hatatlan, korlátlan lehetőségeiről. Különösen tanulságosak a költőnek gyámjával, Balassi Andrással folytatott pereit, ez utóbbinak az akkori igazságszolgáltatás kezétől el nem érhető hűtlen cselekedetei, a színleges eladás és más ügyek: mind önkénytelen adalék ahhoz, mennyiben ment át az életbe s azt mennyiben javította meg Verbóczy Hármaskönyve. A birtokviszonyok rajza a korhoz mérten szintén sok teret vesz igénybe, a nagy gyűjtők közt új vonásokat hoz Dobó Ferenc arcához, aki Balassi Bálintot halálra üldözte, s végül is kénytelen volt fiát, Jánoskát, akit ő tett törvénytelené, óriási vagyona egyetlen örökösévé tenni, amikor már késő volt: a költő fia külföldi útjában már halott, amikor zsupori nagybátyja ráhagyja mindenét. A korviszonyokra igen jellemző, ahogyan E. a „tétképből“, azaz a birtokviszonyokból tudja megmagyarázni, miért ment az özvegy Losonczi Anna éppen a fiatal Forgách Zsigmondhoz nőül. Losonczi Annával és Zamariánéval, a szép Luciával kapcsolatban a végvári életről is realiztikus képeket nyerünk: az érsekújvári hadnagy és kapitány összeütközéséről, az egri vitézek fizetlenségéről, akiknek zsoldját a „még mindig szép“ özvegy Losonczi Anna érzelmi kitörésekkel és prókátori fogásokkal vonja el, mire szegény éhező és lerongyolt katonák mit tehetnek egyebet? összevagdadják a hatalmas asszony embereit. Az egész magyar élet benne van a könyvben és az annak alapjául szolgáló levelekben, a jobbagyok sem maradnak ki, hisz végtére is ők hordozzák az egész akkori nemzeti felépítményt; látjuk őket, amint görnyednek a tized alatt, melyet a püspök és várkapitány egykép be akar szedni rajtuk, látjuk az adószedés nehézségeit, s mint védi jobbagyait a költő atyja a királyi adószedőktől, — Balassi János egyébként is önként felmentette től falvai egy részét az adó alól, — s látjuk, mint ítéli el Balassi Bálint 1587-ben Ernő főherceghez írt levelében az akkor nálunk, német és török hatásra egyként terjedő tortúrát. E. Montaigne humanizmusát idézi a magyar költő e szép szavaihoz, melyeket érdemes megjegyeznünk magunknak: „Mintha bizony igazságos lenne, más tanúság, más érv híján kínzással kicsalni az igazságot! Hiszen nyilvánvaló, hogy a legártatlanabb embert is könnyű önmagának vádolásának vallására kínzással rákényszeríteni!“, pedig a tortúra „kegyetlenségén szörnyűködve“ nem nemesemberért, hanem jobbagyért háborodott fel Balassi Bálint! A francia kapcsolatok és analógiák, melyeket E. észrevesz, másutt is alkalmasak Balassi és környezete egyéniségét általános európai színvonalon mutatni be, így mikor E. Losonczi Anna egy levelében racine-i tragédiát lát, vagy amikor Balassi János és barátja, a kasztíliai lovag párbaügyét nagy elmeállal kibogozva, Corneille Cid-je jut eszébe.

Az „Ismeretlen Balassi Bálint“ kötetét megelőzőleg E. megírta már a költő életrajzát, benne költészetének részletes méltatását: ez az új kötet azonban távolról sem pótlék; a valóságban a költő alakja itt jelenik meg előtűnk teljes élethűségben, belehelyezve az akkori magyar élet rajzába. Talán nem tévedek és túlzok: ez az első hű, reális szemléletű korrajzunk a XVI. századról, s ebből a szempontból kell nagy módszertani jelentőséget tulajdonítanunk az „Ismeretlen Balassi“-nak. Ez a kötet mutatja meg, hogyan lehet életrekelteni két fontos és kiterjedt kútfőcsoportunkat, a törökkorbéli levelezéseket és periratokat, — ha akarjuk, azt is mondhatjuk, pozitivistá módszerrel, azaz a mai, kevésbé filozófikus értelmezést véve: egykorú iratok közlésével; — de az eddigiek talán eléggé megmutatták, mi minden előkészület, tudás és műveltség kell ahhoz, hogy az ember *merjen* történeti előadásban aktákat szószertint közölni.

SZEKFI GYULA

XVI. SZÁZADI MAGYAR ORVOSI KÖNYV. Bevezetéssel ellátva közzéteszi: Varjas Béla, Erdélyi Tudományos Intézet 1943, XXIV + 655 l., 1 t. 8°.

Paracelsus 1527-ben nyilvánosan elégeti a skolasztikus orvosi könyveket. Új természetfilozófiájával, az alchemia előtérbe helyezésével, a gyógyszerek vegyi elkészítésével friss levegőt hoz a gyógyító tudományba. *Paracelsus* sokáig vándororvos, utazásaiban közelebbi érintkezésbe kerül a néppel és annak orvosló tudományával. Általában a XVI. század az orvoslásban a megfigyelést hangsúlyozza; felélednek *Hippokrates* tanai, s az anatómia új virágzásnak

indul. E légkörben születnek meg a Kreuterbuch-ok (*O. Brunfels*, 1530—31, *L. Fuchs*, 1543, *H. Tragus*, 1551, *P. A. Mattioli*, 1563, stb.) és részben ezek nyomán utóbb a kéziratos házi orvosló könyvek, tanácsadók stb. Ezidőtájt lát napvilágot nálunk *Melius Péter* Herbariuma (1578), *Frankovics Gergely* (1588), *Pécsi Lukács* (1591), *Beythe András* (1593) könyve. Hazai szerzőink magyarnyelvű munkái általában nem nevezhetők szigorúan tudományosoknak, inkább a nagyközönségnek szóló, hasznos orvosi útbaigazításokat nyújtó tanácsadók. A marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban őrzött, a nyelvészeti megállapítás szerint feltehetőleg a XVI. század második feléből származó kéziratos orvosló könyv többé-kevésbé beilleszthető a korabeli művek közé, több pontban azonban különbözik az említett magyar könyvektől. Mindenekelőtt igen terjedelmes, rendszeresen felépített munka; részletesen tárgyalja az emberi test betegségeit, kezdve a fejjel és részeivel, a szervekkel, végezve a mérgezéssel. Minden betegségnél közli annak latin nevét, majd pontos és alapos körleírást ad, elsorolja az illető betegség jeleit, kóroktanilag magyarázza, miközben régi szerzőkre (*Aristoteles*, *Hippokrates*) vagy a korabeliekre (*Paracelsus*, *Mattiolus* stb.) hivatkozik. E leírások és magyarázatok általában hiányoznak a következő századok kéziratos házi tanácsadóiból, *Pápai Páriz* Pax Corporisában is (1690) eléggé rövidreszabott az aetiologia. A felsorolt gyógymódokban azonban könyvünk már alig különbözik az említett kéziratos orvosló könyvektől, házi tanácsadóktól, a Pax Corporistól. Túlnyomórészt növényi eredetű gyógyszereket alkalmaz, kevesebb állatit és ásványit. A növények általában hazaiak, egyszerűek és mindenkitől hozzáférhetőek (zsálya, mályva, retek, menta stb.), kéziratumk csak ritkán ajánl külföldi növényt. Hasonlóképp egyszerűek az állati eredetűek (pl. fekete macska, lócsontvelő), nemkülönben az ásványiak (timsó, gálicikő, terpentin). Gyógyszerészi drógot (ópium, mirrha, styrax, castoreum) csak olykor alkalmaz. Az egyes drógok pontos mennyiségét (receptformákat) néha megadja, sebészi beavatkozást (kivéve az elég sűrűn alkalmazott érvágástól, köpölyöztéstől és a szakszerűen leírt ficamreponálástól) alig használ, hangsúlyozza a testápolás fontosságát, a diétát, egészségügyi szabályokat. Mindent összevetve tehát — elsősorban gyógymódjaival —, a nagyközönségnek való, a maga korában bárki által haszonnal forgatható gyakorlati kézikönyv. A kéziratos házi orvosló könyvek számtalan másolás, bővítés, elhagyás stb. útján jutottak ma ismeretes formáikhoz, legtöbbször hasznos utasításokat is adnak a gazdasági életben, háztartásban (borjavítás, folttisztítás, bővészmutatványok stb.), mindez azonban könyvünkben teljesen hiányzik. Viszont a szorosabban vett népi orvosláshoz tartozó, természetfeletti erőket igénybevevő eljárás az ismertetett orvosi műben előfordul, ha nem is oly nagy számban, mint a későbbi kéziratos orvosló könyvekben. Ha ennyi hasonlóság is van a Teleki Könyvtár kézirata és az ismert házi patikák közt, teljességével, rendszerességével, pontos, kimerítő leírásaival (pl. az egyes betegségek aetiológiája, tünettana, a ficamok szakszerű tárgyalása) magasabb szinten áll amazokénál és alkalmas lehetett egy akkori borbélysebész kezében. Minden további találgatástól azonban felment az a tény, hogy szóbeli értesülésem szerint ugyancsak a Teleki Könyvtárban megtalálható ennek egy másik, teljesebb példánya, amin a szerző (vagy másoló?) neve rajta van; ennek segítségével esetleg a kézirat eredete is valamiképp kinyomozható.

A kézitról már korábban is tudomásunk volt (MNy. 1913: 373—377, 1940: 159—169, 193—197, 264—269), most pedig a teljes szöveg filológiai alapossággal, betűhíven nyomtatásban került napvilágra *Varjas Béla* rövid előszavával. Azt, hogy ily terjedelmes munkának teljes kiadása mennyiben fontos a nyelvudományoknak, döntsék el a nyelvészek, a minden magyarázó jegyzet nélküli szövegkiadás elsősorban a nyelvészekembereknek szól. Általános művelődéstörténeti, orvostörténeti szempontból azonban nem tartjuk kellőképpen indokoltnak e vaskos kézirat teljes kiadását. A tájékozott orvostörténésznek néhány oldal sem mond kevesebbet a teljes kötetnél, gyógy-eljárásainak legnagyobb részét, ha nem is azonos, de eléggé hasonló formában megtalálhatjuk a sok kéziratos orvosi könyvben, számtalan kisebb-nagyobb közlésben. Ezeknek ismétellen való kritika nélküli közlése pedig nem hoz köze-

lebb a megoidáshoz. Mindez figyelmeztetőül szolgál arra, hogy ideje volna már rendet teremteni a háziszerek, receptgyűjtemények tömegében és megállapítani azokat a forrásokat, amelyekből évszázadokon keresztül annyi bonyolult vagy egyszerű összetételű recept táplálkozott. VAJKAI AURÉL

F. GÁSPÁR GABRIELLA: AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK TÖREKVÉSEI A LENGYEL TRÓNRA. Debrecen 1943, Szerző. — (A debreceni Tisza István Tudományegyetem Keleteurópai Szemináriumának kiadványai, 2.)

Az erdélyi fejedelemség és a lengyel királyság külpolitikája számos ponton érintkezett egymással a XVI—XVII. század folyamán. Történetírásunk azonban mindeddig nem szentelt kellő figyelmet ennek. Az egymással harcban álló Habsburg és török nagyhatalom közé ékelt kis Erdély számára nem lehetett közömbös a lengyel politika iránya, s elsőrendű érdeke volt, hogy a királyság vele szövetségben a Habsburg-ellenes tábort erősítse. Az erdélyi politikai törekvések csak a lengyel állam támogatása, vagy legalábbis jóakarátú semlegessége esetén számíthattak sikerre. Erdély erejének önmagában való elégtelensége készítette a fejedelmeket arra is, hogy az állandó trónviszályokkal bajlódó királyságot megpróbálják maguknak megszerezni, hogy így az egy kézben egyesített lengyel-erdélyi erőkkel kíséreljék meg a magyar politika kérdéseinek rendezését. G. munkája ezekkel a törekvésekkel foglalkozik, dolgozata tehát az erdélyi magyar-lengyel politikai kapcsolatoknak eleve csak egyik oldalát mutatja meg: a magyar elképzeléseket. Nagy szorgalommal gyűjtötte össze a kiadott oklevéltáraknak eddig figyelemre alig méltatott, gazdag anyagát, ezt kellően értékelni azonban már nem tudta, az általános erdélyi politikába nem illesztette be. „A török hatalma játékszer volt azoknak az erdélyi fejedelmeknek kezében, akik tudtak vele bänni...” — írja munkája bevezetésében; a hatalmi viszonyoknak, a fejedelmek külpolitikái lehetőségeinek ez a naiv szemlélete nem alkalmas arra, hogy a törökkori magyar történetről a valóságot megközelítő képet rajzoljunk. Ugyanígy romantikus túlzás a Bethlenek, Rákócziak lengyel politikája mögött „a Nagy Lajos-korabeli nagyság visszavarázsolását” látni. A tanulmány nyomdai kiállítása szokatlanul gondatlan.

BENDA KÁLMÁN

SZABÓ GÉZA: A MAGYAR REFORMÁTUS ORTHODOXIA. A XVII. század teológiai irodalma. Budapest 1943, 148 l. 8°. — (A középdunai protestantizmus könyvtára. A. 5.)

Szerző a címben jelzett tárgykörbe vágó teljes egykorú nyomtatványanyag felhasználásával mutatja be a magyar református ortodoxia fénykorát. A XVII. században külföldön tanult ifjak honosítják meg nálunk a tiszta kálvini ortodoxiát, de ugyanúgy a vele ellentétes új áramlatokat is. A református teológia területén eleven szellemi harcok kezdődnek a konzervatív ortodoxok és az újítók közt. Sz. az ortodoxiával szembenálló négy különböző áramlat: puritanizmus, presbiterianizmus, coccejanizmus, cartesianizmus köré csoportosítja anyagát. Mindegyikkel kapcsolatban röviden ismerteti az áramlat keletkezését, lényegét, külföldi és hazai elterjedését, azután szerzőnként mutatja be, bőséges idézetek közlésével, az ellenáramlatokkal szemben védekező ortodox munkákat.

Vizsgálódásainak végső eredménye, hogy a magyar református ortodox irodalom mérsékeltbb hangú, mint a külföldi, csak távoli utóezngése a nagy európai mozgalomnak. Új tantételeket, rendszereket nem alkot, inkább védekezés jellemzi, mint pozitív alkotás. Kevés az eredeti mű köztük, nagyobb részben fordítások: ami magyar szerzőnek a munkája, az is legtöbbszörre külföldi könyvek alapján készült. Mégis nagy érdeme a magyar református ortodoxiának, hogy a XVI. század zwingli—bucer—melanchtoni vegyes hatások után a tiszta kálvini teológiát honosítja meg. Viszont az ellentétes áramlatokkal szemben végeredményben minden egyes esetben alul marad. A puritanizmus szellemét magába fogadja, a presbiteriánus rendszernek is enged hosszú ellenállás után, nem tudja útját állni a coccejanizmus és cartesianizmus terjedésének sem. A XVII. század végén azután külső események — a protes-

tantizmus háttérbe szorulása — és az általános korszellem változása folytán hirtelen végeszakad virágzásának.

Sz. elismerésreméllő eredménnyel végezte el az úttörés fáradságos munkáját. Alapos vizsgálat alá vette az egész rendelkezésre álló forrásanyagot, bőséges idézetei pedig szinte forráskiadvánnyá teszik művét. Komoly módszeres felkészültségének bizonyossága a nagy irodalmi apparátus. Talán azt is mondhatnánk, ez az apparátus túlnagy. Például az orthodoxia szó etimológiájához felesleges két, száz évvel ezelőtti szótárra hivatkozni. Vagy felesleges olyan esetben, mikor egész sor modern munkát idéz valamely kérdéshez, fel- említeni még egy sor régi, esetleg több százados, ebben az esetben nyugodtan eimellőzhető címet. (Pl. az eretnokség fogalmáról írt néhány sornyi szöveghez hat könyvcímet, köztük Herold 1556-ban megjelent Haeresiologiáját.)

A tanulmány fogalmazása precíz, fölépítése világos. Mégis éppen ez a fölépítés a tárgy szempontjából nem a legszerencsésebb. Igaz, hogy Sz. meg- állapítása szerint a magyar ortodox irodalomban nehéz lenne központi problémákat megállapítani és az anyagnak a szerint való csoportosítása, hogy melyik munka milyen ellenáramlat ellen küzd, szinte magától kínálkozik. Csakhogy éppen e beosztás következtében magának az ortodox irodalomnak belső fejlődése, problematikája, a szerzők egymáshoz való viszonya, az eset- leges hatások, munkájuknak relatív értéke elmosódik. Ugyancsak ebből a beosztásból következik, hogy minden munkát valamely áramlat cáfolói közé kellett besorolni, ami nem mindig megokolt, sőt tévedésekre is vezet. Például a közölt idézetek alapján nem látszik megokoltnak Laskai Matkó Jánosnak a puritanizmus ellen küzdő ortodoxok közt való ismertetése. A mindenáron rendszerbe foglalás törekvése vezet két nyilvánvaló tévedésre. Sz. szerint Kereszger H. István „a cartesianizmus első bírálója és támadója”. Kereszger- nek említett munkája azonban, amely „megkondítja a vészharangot”, 1635-ben jelent meg, tehát két évvel korábban, mint ahogy Descartes első munkája nyomtatásban napvilágot látott. Ugyanígy nem valószínű, hogy a tizenötéves Rákóczi Zsigmondnak 1637-ben Kereszturi Pál munkájához írt bevezető sorai már felismernék a cartesianizmus veszedelmét, mikor Descartes első elítélése Utrechtben is csak 1643-ban következett be. Hogy valamely épületes vagy teológiai munka az értelemmel szemben a hit fontosságát hangsúlyozza, az magában még nem anticartesianus hatás; ha már hatást keresünk, akkor inkább a puritanizmusra gondolhatunk. Ugyancsak nem látszik egészen bizo- nyítottnak több más szerzőnek anticartesianusként való bemutatása sem.

Nem a dolog lényegét érinti, csak kisebb szépséghiba a helyenként fel- lengzős stílus. Majdnem minden felsorolt szerző „elszánt harcos”, „kérl- hetetlen ellenség”, amikor éppen azt tudjuk meg, hogy a magyar ortodoxiát mértékletesség jellemzi. Az üstökös sem szokott „hirtelen alázuhanni”. Csak véletlen elírásnak látszik az a kitétel, hogy a cartesianizmus „végül is bele- olvad a racionalizmusba”, hiszen elsősorban maga a cartesianizmus a racio- nalizmus; amibe beleolvad, az a felvilágosodás. Mindezek a kisebb szépséghibák nem csökkentik a munka jelentőségét és semmit sem vonnak le a szerző érde- méből, amelyet kiválóan alapos, úttörő munkájával végzett. CSAPODI CSABA

CSÓKA J. LAJOS: A MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG MEGSZERVEZÉSÉNEK KISÉRLETEI A XVIII. SZÁZADBAN. Budapest 1942, 59 (3) l. 8°. — (Kny. a Pannoni Főiskola 1941/42-i évkönyvéből.)

A tudomány megszervezésének szükségessége vezetett Európa különböző országaiban a XVII. század óta a tudós társaságok, akadémiák megalapítására. Nem mai értelemben vett akadémiák voltak ezek, hanem kutató intézetek és egyben az utánpótlás nevelését is szolgálták, mert az egyetemek ekkoriban inkább csak anyagközlő szakiskolák voltak. Az akadémiák mind uralkodói támogatást élveztek; ez tette lehetővé tagjaiknak megélhetését, a szükséges segédeszközök beszerzését és az eredmények publikálását. Magyarország ebben a tekintetben is hátrányosabb helyzetben volt más országoknál. Ami nálunk tudományos téren történt ezekben az időkben, az hivatalos támogatásra nein- igen számíthatott.

A magyar akadémiai törekvések multját, legalábbis a Bessenyeit megelőző időkre vonatkozólag, eddig Toldy Ferencnek a mult században megjelent értekezéséből ismertük. Cs. nemcsak az ott tárgyalt kérdésekhez szolgált újabb értékes adalékokat (az Országos Levéltár, a bécsi Staatsarchiv és a bécsi közoktatásügyi minisztérium levéltára anyagának felhasználásával), hanem a kérdést szélesebb perspektívába állítja be, időben és körben kiterjeszti és a szorosan vett akadémiai törekvések mellett a szervezett kutató és népszerűsítő munka egyéb területeit is (folyóiratok stb.) vizsgálatába vonja. Munkájának legértékesebb része az, amely Hell Miksának a bécsi akadémia megalapítására vonatkozó tervezeteit tárgyalja. Nemcsak azért tartoznak ezek ebbe a körbe, mert Hell magyarországi születésű és munkásságát is, mielőtt bécsi, udvari csillagásszá nevezték volna ki, részben Magyarországon fejtette ki, hanem azért is, mert tervezete szerint a bécsi akadémia a magyar tudományosságot is magában foglalta volna. Különösen nélkülözhetelenné teszi Cs. munkájának ezt a részét az, hogy a rávonatkozó anyagot a Staatsarchivnak azóta, sajnos, elpusztult irataiból merítette.

Cs. a tárgyalást a XVIII. század végéig, Bessenyei és Révai Miklós magyar nyelveművelő társaság alapítását célzó törekvéseiig folytatja. Ezek a tervek, tudjuk, éppen úgy eredménytelenek maradtak, mint a korábbiak. Száz esztendő erőfeszítései, tervezetései után tudta csak a magyarság végre saját erejéből megvalósítani az akadémiaát, amelyhez szerencsésebb népek uralkodói ajándékként jutottak. Addigra az európai tudományos társaságok fölbecsülhetetlen értékű munkásságát fejtettek ki a tudomány és ezzel az emberi haladás szolgálatában. Mire azonban a Magyar Tudományos Akadémia megvalósul, addigra már az akadémiaák jellege megváltozik, a kutató munka és az utánpótlás nevése ismét az egyetemek kezébe megy át.

CSAPODI CSABA

JOÓDY PÁL: MÁRAMAROS VÁRMEGYE 1749—1769. ÉVI NEMESSÉGVIZSGÁLATA. Máramarossziget 1943, Szerző, 239 l. 8°.

Nemesekben leginkább bővelkedő vármegyénk vezetőrétegének nagyobb része — az országos szokástól eltérőleg — idegen fajta: a keleti ellenségek ellen felhasznált harcos román kenézcsaládok leszármazottja. Az államalkotó nép fiai, a tiszamenti magyarok közt lényegesen kisebb a nemesség arányszáma. Az is későbbi eredetű: főleg az erdélyi fejedelmek exemptionoztatásának köszöni létét.

A XVIII. század derekán lefolytatott országos nemesi vizsgálat máramarosi vonatkozású jegyzőkönyveit a vármegye levéltára őrzi. Az előttünk fekvő kötetben a megye főlevéltárosa — maga is egy, az Anjou-korban harcos kenézből magyar nemessé lett család fia — közli e nemességvizsgálat eredményeit írásbafoglaló jegyzőkönyveket magyarnyelvű kivonatban. Nem céhbéli historikus, s ez meglátszik munkáján. A történetírói gyakorlat hiányáért azonban kárpótol nyilvánvaló tárgyszeretete és a megye nemes familiáinak alapos ismerete. Művével — mint előszavában mondja — elsősorban az érdekelt családok nemességigazolását óhajtja megkönnyíteni, tehát ezeknek a számára írta. A laikus olvasókra való tekintettel választotta a forráspublikálásban szokásos szöszzerinti közlés helyett az olvasmányszerű kivonatolás formáját. Ahol szükségesnek vélte, logikusan módosította a fogalmazványyszerű jegyzőkönyvek zavaros, ellenmondásokkal teli, hézagos részeit és sok helyt hozzáfűzte megjegyzéseit. Munkája ilyen módon sajátos középhelyet foglal el a forrásközlés és az értekezés közt. Kitézött céljának így is megfelel. A szakember olvasó természetesen nem hallgathat el egy-két kifogást. Nagyon sok helyről hiányoznak a jegyzetek. Csak egy példa erre: minden család tárgyalása után felsorolja a „vármegyei és közéletben vezetőszerpet betöltő családtagokat”, mindenemű forrásmegjelölés nélkül. Kár, hogy a személy- és helynevek betűszerinti közlése helyett a ma használatos formát használja. A családokat abc-sorrendben tárgyalja, a sorrend azonban nem pontos. Kissé nagyobb gondossággal elkerülhetők lettek volna a meglehetősen nagyszámú sajtóhibák, melyek csak részben vannak korrigálva a kötet végén. Nem tudjuk, Mihályi János neve miért szerepel következetesen „Mihály” alakban?

A protocollumok szerint a nemességvizsgáló bizottság általában egy-egy család nemességét akkor igazolta, ha az 1. a nemességszerző ősötől való fiági származását oklevéllel bizonyította, 2. családnevét és birtokait megtartotta, 3. szolgabírói hivatalt viselt tagot tudott kimutatni, 4. nemességét sohasem vonták kétségbe, 5. birtoka volt. A jegyzőkönyv-kivonatok olvasójának feltűnik, mennyire fontosnak tartották az igazolóbizottság tagjai a családneveket: szinte mindegyiknél kitérnek erre a kérdésre. Máramarosban — különösen a román nemességnél — feltűnően gyakoriak a XIV—XVI. századi ős keresztnévéből minden képző nélkül állandósult családnevek. Többnyire középkorias módon becézett formában őrizte meg a család ősenek nevét (pl. János: Ivasko, Nan, Vancs, Vancza stb.). A nemességigazolók számára sok gondot okozott a máramarosi családok azon szokása, hogy különböző családneveket használtak, ezeket szinte öletszerűen változtatva, még a jegyzőkönyvezés korában, tehát a XVIII. század közepén is (pl. Opris másképp Lázár, Offrim vagy Rusz, Jódy, vagy Bálya, vagy Kindris stb.). Szembetűnő a XIV—XVI. században élt közös ősötől származó, de már különböző neveket használó családok sok nemzedék után is eleven erővel ható összetartozási érzése. Ez alighanem a máramarosi társadalomfejlődés viszonylag békés, tradíciókat meg nem bontó menetével magyarázható.

J. ezeket a problémákat alig érinti, rövid bevezetőjében megelégszik közlési elveinek kifejtésével és a fontosabb, XIV—XV. századi birtokos ősök első leszármazottainak — Mihályi János és Petrovay György kutatásain alapuló, de önálló kritikájú — tárgyalásával. Teljes máramarosi genealógia híján, munkáját bizonyára használni fogja az érdeklét családokon kívül a történész is.

BÉLAY VILMOS

LAKATOS ERNŐ: A MAGYAR POLITIKAI VEZETŐRETEG 1848—1918. Budapest 1942, Szerző, 100 l. 8°. — (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai 25.)

Székfü Gyula a Három Nemzedékben, majd a Magyar Történet utolsó kötetében utólrhetetlen művészettel és történetírásunkban eddig még nem tapasztalt erősségű intuícióval rajzolta meg a dualizmus úri társadalmának szociográfiáját és politikai gondolkodását. Összefoglaló munkája közben azonban nem foglalkozhatott részlettanulmányokkal, aprólékos adatok összehordásával, hogy feldolgozatlan munkaterületek kiaknázása által még jobban alátámassza koncepcióját. Ez a részletkutatók feladata maradt, akik sorába most L. Székfü egyik tanítványa is beült doktori értekezésével.

Nagy szorgalommal és önmegtadást igénylő hangyamunkával hordta össze anyagát statisztikákból, gazdacímintárból, parlamenti almanachokból, tiszti címintárból, családtörténeti összefoglaló művekből és részlettanulmányokból s a korszak publicisztikai és gyérszámú tudományos feldolgozásai-ból. Fontos adatsorok, statisztikák felvonultatásával vizsgálja az egyes kiegyezéskorabeli pártok társadalmi összetételét és megállapítja, hogy valamennyiben a birtokosnemesség és az arisztokrácia volt többségben. A politikai vezetést az arisztokrácia tartotta kezében. Az ő képviselői ott ültek a miniszteri székekben és hivatalokban, az alsóházban, a felsőházban és a közélet minden fontos pozíciójában. Ezek a képviselők és tisztviselők többnyire maguk is arisztokraták voltak, vagy pedig tőlük függő közép- és kismemesek. Így pl. Horváth Boldizsár a Károlyi gróffokkal, Gaál Péter a Batthyányakkal, Elekes György a Rhédeyekkel, Novák József a Pallaviciniekkal, André Gyula az Esterházyakkal, Pintér Sándor a Zichyekkel, Vancsó Gyula a Nádasdyakkal állt függőségi viszonyban. A földbirtok és a vagyon biztosította az arisztokrácia politikai vezetőszerpét. Miniszteri tárcák szakismeret, alsóbb állásokban való szolgálat nélkül hullanak az arisztokrácia ölébe. Minthogy a társadalmi ranglétra tetején álltak, az állami hivatalok élére is ők kerültek (351. l.). Úgyesen szemlélteti az arisztokrata réteg belső átalakulását, új elemekkel való felfrissülését is. Székfü nyomán haladva kiemeli, hogy az új elemek mind életstílusban, mind világnézetben hasonultak a régiekhez és társadalmi előnyeikhez ragaszkodva, konzervatívakká váltak. Birtokos és vagyonos révén jelentős politikai befolyáshoz jutottak a jobbmódú birtokos nemesek is. El is különül-

nek a többi társadalmi osztálytól és a középosztállyal csupán hanyatló tagjaik révén tartják az összeköttetést. A gentryvé alakult birtokos nemesség zárt rendet alkot és teljes vezetőszererepre tör az államban. Szeretné elfoglalni az arisztokrácia helyét, de addig is, míg ez sikerül, szívesen emelkedik fel az arisztokráciába, mert fölfelé nem exkluzív (43—45. l.). Ez a jellemzés főleg a függetlenségi párti birtokos nemesekre áll. A birtokos nemesség arisztokráciaellenes hangulata az arisztokráciába való felemelkedés sikertelenségével magyarázható. Rámutat L. arra is, hogy a gentry réteg az antiszemizmussal östaiája, mert a gentry idegenkedik a zsidóktól. A városi, főleg német polgárságnak a gentrybe való áramlása nem változtatta meg annak testi, lelki arcát, mert ez a réteg teljesen a gentryhez hasonul. A nemesség elnyerése a vágyak netovábbja. A polgárság vágyódással, irigykedve nézte a nemesi életformát és menekülni igyekezett rendjéből (45—47. l.). Az évek során azonban a középvagyon pusztulásával egyidőben a birtokos nemesség veszít súlyából, ennek a rétegnek a süllyedése a világháború előtt éri el mélypontját és „történeti hivatását” nem tudja teljesíteni többé (64. l.). Vizsgálja a középosztály szerepét a politikai vezetésben, boncolgatja alakuló hivatástudatát (66—71. l.), leírja szerepét a politikai életét irányító tevékenységekben. Felemezgeti az egyes középosztálybeli foglalkozások társadalmi és politikai súlyát (74—86. l.). A vezetőréteg osztálypolitikát folytat. A világháború után ismét a birtokos nemesség kerül felül és támogatja a középosztály és a parasztság is (86—95. l.).

Nagyon hasznos munkát végzett L. ezeknek a politikai és társadalmi jelenségeknek leírásával, bár az a körülmény, hogy olyan szociológiai alapfogalmaknak, mint középosztály, úriosztály jelentésével, társadalmi tartalmának változásával nincs tisztában, bizonyos fokig homályossá teszi dolgozata egyes részleteit. Kár az is, hogy egyes megállapításaiból nem vonja le a gyakran önként is kínálkozó következtetéseket és nem igyekszik szociológiai magyarázatát adni a leírt jelenségeknek. Nem magyarázza meg, hogy miért lett éppen a hanyatló gentry antiszemita, pedig ezeknek az elemeknek a jelenlétét kimutatja az antiszemita pártban (45., 59., 60. lapok), noha a magyarázat gazdasági okok figyelembevételével kézenfekvő. Helyesen veszi észre, hogy a társadalmi felemelkedés alapja Magyarországon a földbirtok volt, de nem mutat rá arra, hogy ez rendi hagyományokból következett. Ugyanígy eredete van annak is, hogy a nemesi címhez annyira ragaszkodtak. Észreveszi, hogy a középosztály hivatalnoki része, még a díjnok is, úrnak számít (67), de nem mutat rá arra, hogy az úrfoglalkozás fogalmának a birtokos nemesség birtokvesztésével kapcsolatos kiterjesztése okozza ezt, és nem világítja meg az úrnak minősített munkavégzések rendi szociológiai hátterét. Meglátja, hogy az úriság és magyarság azonosat jelent a dualizmus korában (70—71. lapok). Ennek rendi eredetére szintén elfelejt rámutatni. Kiemeli a nemesi rétegnek idegenekkel való felhígulását (71. l.). Vajjon érdekes-e a nemzetiségi hovátartozás rendi szemléletű társadalomban? Hiszen itt a társadalmi pozíció a döntő és a nemzetiségi hovátartozás csak akkor jöhet tekintetbe, ha a társadalmi helyzet nem megfelelő (v. ö. a 70. lap adatait). Mutatja ezt az is, hogy a társadalmi fölemelkedésnek nem akadály a nemzetiségi hovátartozás. Mocsonyi Sándor pl. úriszármazása révén nemzetisége miatt nem került hátrányba. Igazolja ezt egyébként L. is, mikor azt írja, hogy a nemzetiségi származású képviselők közül elsősorban a birtokosok érvényesültek. Ők léptek a pusztuló gentry helyébe (88. l.).

Csak néhány példa ez levonható és le nem vonható következtetésekre, amelyek részletes indokolására és bővebb kifejtésére rövid ismertetés keretében nem kerülhet sor és így csak utalhatunk a felmerülő problémákra. Kezdő történettől azonban, különösen első munkában, nem szabad minden szempontból megfelelő, teljesen hézagatlan művet követelni. Nem tudományos munkába illők azonban azok a részek, amelyek — úgy látszik a fajelmélet hatása alatt — vérségi összetétel, keveredés alapján tárgyalják egyes társadalmi rétegek, pl. az arisztokrácia vezetésre alkalmas vagy alkalmatlan voltát (26. l.). Ettől eltekintve azonban L. műve — hiányai ellenére is — különösen rendkívül hasznos adatai miatt, értékes gyarapodása tudományos irodalmunknak.

VIGH KÁROLY: A TIZENKILENCEDIK SZÁZAD SZLOVÁK HÍRLAPTÖRTÉNETE. Budapest 1945, Szerző, 76 l. 8°.

A szlovák nacionalizmus kialakulásának teljes megértéséhez kétségtelenül legnagyobb mértékben járul hozzá a mult század szlovák sajtójának rendszeres feldolgozása. A szlovákság politikai öntudatosodásának a szlovák sajtó nem csupán hűséges tükörképe, hanem legfőbb melegágya. A szlovák nacionalizmus ébresztői (Štúr, a štúri iskola, Radlinský, Sasinek, Lichard, Hurban, Hodža, Škultéty stb.) irodalmi és tudományos munkásságuk mellett életük nagy részét az újságírásnak szentelik és a szlovák nacionalista küzdelmek, polémiaiak javarésze a mult század szlovák sajtójában nyeri alakot. Szlovák részről már jóideje folyik ennek az újságírodalomnak rendszeres feltárása, ami érthető is, hiszen itt a mai szlovák ultranacionalizmus történelmi gyökérszálaival felfedéséről van szó, amit sajátos politikai szempontok tesznek újból és újból időszertűvé. A XIX. század szlovák publicisztikájának „leitmotivuma” a magyar állameszmének egyre öntudatosabb tagadása és a magyar befolyás elleni küzdelem. A harc a 40-es években még kompromisszumos elképzeléseket teremt (a figyelmet ekkor még sokkal inkább leköti a nyelvi kérdés és a nemzetnevelés štúri, gyakorlati programja), de a hatvanas évektől kezdve, a Memorandum-idők egyre éleződő alkotmányellenességén át a századvégén határozott formákat öltő cselekedési irányzat győzelméig egyre elvadultabb képet mutat. A magyar-szlovák viszonyban ez a fokozatos elmeresedése még mindig nincs kellő történettudományi felkészültséggel tisztázva. Magyar és szlovák részről egyaránt számos munka született a kérdés megvilágítására, de olyan törekvésekről, amely a kor nacionalista, vádaskodó történet szemléletének előítéleteit levette és minden közreható tényező alapos mérlegelése nyomán próbálta volna a két nép évszázados perének társadalomtörténeti és ideológiai hátterét megvilágítani — nem tudunk. A szlovák történetírás meglehetősen kritikaiansággal és a korszellem megértésére való elfogulatlan törekvése nélkül szokott a kérdéshez nyúlani, a magyar részről eddig megjelent munkák pedig a kérdés teljes anyagának rendszerezése hiányában csak jószándékú kísérleteknek tekinthetők. Az újabb történeti kutatások mindenesetre nem nélkülözhetik majd a két érdekelt fél idevonatkozó sajtójának alapos feldolgozását sem, hiszen a XIX. századbeli magyar-szlovák összecsapások jórészt a sajtóban folytak le.

Az előttünk fekvő tanulmány a XIX. század szlovák hírlaptörténetének áttekintő feldolgozását tűzte ki célul. A munka szűkreszabott terjedelme már eleve azt az érzést kelti bennünk, hogy a szerző itt valóban csak áttekintésre szorítkozott és nem szándékozik rendszeres hírlaptörténeti összefoglalást nyújtani. Mindenesetre fontos lett volna a mű eljölre szabatosan megfogalmazni: hírlaptörténet akar-e lenni a szó szigorúbb értelmében, avagy a sajtó kapcsán a multszázadbeli szlovák nacionalizmus fejlődésvonalát kívánja-e megvonni. A munka elolvasása meggyőző bennünket arról, hogy a szerző a kettő helyett egy harmadikat akar, vagyis a kettő szintézisét. Ehhez persze a mű terjedelmének is nagyobbak kellene lennie és multhatatlanul szükség volna arra, hogy a szerző az általa sorra vett szlovák hírlapok anyagát egy magasabb eszmetörténeti szempont alá foglalja s ennek alapján az olvasó tisztán lássa a szlovák nacionalista koncepció fejlődési mozgását. Sajnos, a dolgozat e helyett — az egyes lapok megszületésének, szerkesztési elveinek találó ismertetése során — inkább általánosságban, idézetek és utalások formájában foglalkozik az újságokban kifejezésre jutó problémákkal. Az áttekintés, amit ilyenformán kapunk, érdekesnek mondható, de nyersanyagnál aligha több. Ha figyelembe vesszük azt, amit előljáróban mondtunk, hogy történeteszeink magyar-szlovák viszonylatban még az anyaggyűjtéssel sincsenek készen, akkor e dolgozatot hasznos kezdeményezésként kell felfognunk.

Lehet-e egy ilyen szűkterjedelmű munkában a XIX. századi szlovák újságírás minden fontos problémáját megszólaltatni? A dolgozat a lapok általános jellemzése mellett elsősorban azokra a kérdésekre szorítkozik, amelyek a legfontosabbaknak tart; ilyen mindenekelőtt a magyar-szlovák viszony alakulása. Ennek egy-egy fontosabb etappja alkotja a mű csomópontját. A szerző a 40-es évektől a 90-es évek végéig megemlíti minden nevezete-

sebb eseményről, de egyik mellett sem időz hosszabban és a korabeli hírlapokból nemigen ás elő olyan anyagot, amit a kérdéssel foglalkozók már korábban nem ismertek volna. Egy rövidebbre fogott kor sajtótörténetének feldolgozása egész biztosan több eredménnyel járt volna. A magunk részéről pl. éppen elég nagy feladatnak láttuk volna Stúr lapjának, a Slovenskie Národnie Noviny-nek (SNN) a feldolgozását, amivel az előttiünk fekvő dolgozat túlságosan röviden végez. Stúr szerepe a szlovák nacionalizmus kialakulásában minden későbbi szlovák ébresztőnél jelentősebb és a štúri újságírás időszaka, a 40-es évek — Kréméry taláiban a „nemzeti koncentráció” korának nevezi — egymagukban is bőséges anyagot adtak volna a kutatónak. A szerző dolgozata elfelejti megemlíteni, mikor indult meg Stúr újságja, nem emlékezik meg a lap munkatársairól (Závodník, Holček, Gerometta, Šoltész, Andraščík stb.). Az SNN-ban folytak le a nagy nyelvi harcok, itt hirdette meg számos cikkében Stúr a szlovák gyakorlati munka programját és e cikkek a mai szlovákság történeti katekizmusai. Sajnos, a szlovák történetnek erről a rendkívül mozgalmas periódusról nem tájékoztat e munka, amely vezető szempontként a szlovákságnak a magyar állameszméhez való viszonyulását tartja szem előtt. Ebben az esetben viszont hiányzik Stúrnak 1848. május 4-én a SNN-ban megjelent összegező cikke, amelyben végérvényesen tisztáznia kívánja a szlovákság viszonyát a magyar államhoz. A munka ilyen hiányosságai onnan származnak, hogy a szerző szintézisre törekedett és a kérdések apró részletességű kivizsgálása helyett inkább a XIX. század folyamán kialakuló általános szlovák magatartást iparkodott érzékelteni. Ezt a célját is érte. Munkája segítségével bárki nyomon követheti a szlovák politikai élet fejlődését, annak halványodó magyarbarát tendenciáját („új iskola”) és a 60-as években erőrekapó pánszláv törekvéseket. A Pešťbudínské Vedomosti és a Národnie Noviny ismertetése sok érdekes adatra utal és az utalások alapján megkönnyíti a forrásokhoz való közvetlen hozzáférést. A tanulmány befejezésében igen sikerülten rajzolódik ki a szlovák újságírás két vezető egyéniségének: az irreális és álmodó típusú Vajanskýnak és a réalpolitikus Hodžának jellegzetes profilja.

KOVÁCS ENDRE

BACSINSZKY TIVADAR: OROSZ-RUSZIN KAPCSOLATOK A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉN. Ungvár 1942. Szerző, 108 l. 8°. — (A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Kelet európai Történeti Intézetének kiadványai 6.)

A régi Magyarország nemzetiségei közül aránylag a ruszinokkal foglalkoztak a legkevésbé. Magyar nyelvű irodalom jóformán nincs is. Ami megjelent róluk, az mind vagy orosz, vagy ukrán, vagy cseh nyelven fródott, de mindez a ruszin nép történetének csak egyes epizódjait világítja meg. Ezek közé tartozik B. könyve is. Helyesebb lett volna talán, ha műve címében orosz-ruszin irodalmi kapcsolatokról beszél, mert hisz könyvének tárgyja tulajdonképpen Duchnovics, Janovics és néhány más multszázadbéli ruszin íróember műveinek analízise. B. emez írók alapján igyekszik vázolni a XIX. század közepén egyre erősödő irodalmi pánszlávizmust, mely idővel ruszofilizmusba megy át. Az orosz és ukrán irányzat állandó küzdelmet vív egymással, melyből végül is az orosz irányt kerül ki győztesen. Ez természetes is, hisz az egykorú orosz irodalom legális, de inkább illegális úton ismertté válik a ruszin írók előtt és e virágkorát élő irodalom remekműveivel szemben az ukrán irányzat hasonlót nem tud felmutatni. Természetesen Oroszország politikai vonzóereje legalább ugyanolyan hatást gyakorol a ruszinokra, mint irodalma, melyhez az 1849. évi orosz fegyveres beavatkozás reális alapot lát-szik nyújtani. Ugyanazon jelenséggel találkozunk itt, mint Magyarország többi szláv nemzetiségénél és a balkáni szlávoknál. A ruszinok esetében azonban még számításba kell veni az oroszokkal való nagyon közeli faji és nyelvi rokonságot is, mely a ruszofil irányzat hatását sokszorosára fokozta. Kár, hogy B. nem állítja művét kissé szélesebb keretekbe, mert a magyar közönség többsége számára, amely hasonló kérdésekkel még nem foglalkozott, érthetetlen ebben a formában, vagy legalábbis unalmasnak tűnik fel. Kívánatos volna, ha a szerző megírná a vázolt fejlődés előzményeit is, melyekről jelen munkájában csak nagy vonalakban emlékezik meg.

PERÉNYI JÓZSEF

NAGY ISTVÁN: A MEZŐGAZDASÁG MAGYARORSZÁGON AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN (1849—1867). Budapest 1944, Szerző, 175 l. 8°.

Nehéz feladatra vállalkozott a szerző: töretlen földbe akasztja ekéjét, mely parlagon hever, amióta csak multtá lett számunkra. Mert helyesen jegyzi meg, hogy Berzeviczy Albert és Bernát Gyula munkáiból nem sok okulást meríthetett. Amabban épp a gazdasági élet jut mostoha sorsra az abszolútizmus-kori Magyarország életnyilvánulásai közül; emez, a földtehermentesítésről szólva, elvi állásfoglalások s akta-intézkedések útvesztői között szem elől téveszti az eleven valóságot. Más eligazítónk meg nincs is a 48 és 67 közti idők agrárviszonyaiban.

Pedig mezőgazdasági életünk legfontosabb s legérdekesebb korszakai közül való ez. Nemcsak változatokban a leggazdagabb, mint a szerző mondja: alapvető is: rajta nyugszik egész modern agrárszervezetünk. A 48/49-es forradalom, a nép végeláthatatlan mélységeiből felszakadva, alapjaiban rezesztette szét a feudális-rendi világot; s az erupció nyomában előtörő lávafolyam az abszolútizmus rideg korszakában hült-merevedett szilárd formákba. „Évszázadok életében gyökeredző rendszer lebontásáról van szó az önkényuralom intézkedéseiben” — állapítja meg N. maga is; de még fontosabb a kérdés pozitív oldala: a lebontott rendszer helyén mennyire épült meg az újnak fundamentuma? Hogyan illeszkedett a felszabadított jobbágy és zsellér a forrongó új társadalomba, hol talált helyet magának újjáalakuló gazdasági életünkben? Meg tudta-e tartani földjét úr és paraszt, milyen eltoldódás állt be birtokállományukban, dobott-e felszínre a nagy megrázkódtatás új birtokosréteget? A hirtelen rázúduló szabadsággal tudott-e kellőképp élni a szegény, műveletlen jobbágy? Annyi sötétben tengődés után hogy állta meg egyszerre helyét a tűző, vakító napsütésben, miután földesúri felsőség, faluközösség, nyomáskényszer, közös legelő korlátlja s egyben védőrétege semmivé foszlott körül? Hajdani egybefogó közösségeiből kiszakítva, nem hullt-e oldott kéveként a szabadverseny sodrába, nem vált-e kapitalizmus, gépkorszak, közlekedési forradalom, világpiac játékszerévé?

Megannyi súlyos, bonyolult, a magyarság egész sorsára kiható probléma. A szerző jól látja a feladat nehézségeit; „munkánk nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy a korabeli (?) agrárproblémák mindegyikéről részletes beszámolókat adjon”, hangoztatja becsülendő önmérséklettel; „főleg a gazdálkodás sorsát tesszük vizsgálat tárgyává”. De mit értünk e kissé homályos meghatározáson? S főként: vajjon megismerhetjük-e igazán a kor „gazdálkodásának sorsát” a földtehermentesítés, tagosítás és egyéb agrárszervezeti reformok beható ismerete nélkül? „A cél csupán az — olvassuk —, hogy egyelőre csak a leglényegesebb momentumokra derüljön fény.” De valóban az-e egy disszertáció feladata, hogy pusztán a legfontosabbal tárja elénk? És hogyan ismeri fel a lényegest, míg meg nem világosodott előtte az egésznek körvonala? A címben a szerző még Magyarország teljes mezőgazdaságának rajzát ígéri; a bevezetés mindezt a leglényegesebb momentumokra korlátozza. Doktori értekezéstől inkább egy részlet tüzetes tisztázását vártuk volna, ha már a feladat „rendkívüli nehézségei” nem engedték az egésznek feldolgozását.

Míg így a bevezetés sokban lehüti várakozásunkat, maga a szöveg — s végül is ezen van a hangsúly — több vonatkozásban kárpótol a bizonytalan-fogytatókos célkitűzésért. Előljáróban N. azt fejtegeti, hogy nemzetünk az elnyomatás súlyos évei alatt a gazdasági megerősödésbe vetette egyetlen (talán inkább: jó darabig legfőbb) reményességét. Majd pedig tőke, munkaerő, váltó-gazdaság, gabonatermelés, állattenyésztés és kereskedelmi növények címszavai alatt 48 és 67 közti agráréletünk valóban fontos kérdései gomolyognak elénk. Látjuk a magyar gazdát, amint egyszerre a tőke s a forgalom forgatagába kerül s nyomasztó adóterhek, pénzszüke és gabonakrízis örvényeiben bukdácsol; a földesurat, amint most, birtoka fogytán, gazdálkodó hivatására eszmél, hirtelen támadt érdeklődéssel pótolgatja szakértelme hiányait, úgy lát különvált birtoka intenzívebb műveléséhez, küszködve a robotkiesés nyomán járó munkaerőhiánnyal, mígnem részes gazdálkodásra, új kuriális zsellérek fogadására vagy éppen birtoka bérbeadására kényszerül; látjuk a szabaddá lett

jobbágyot, magára hagyatva, állami gyámkodástól elesetten, amint legelője fogytán, nagy ügyvel-bajjal, aprózódó földjébe fogódzik. Szinte csak a nagybirtok tud megállni az idő sodrában, az is csupán akkor, ha patriarkális hagyományokról üzleti alapra hangolja gazdaságát, a világpiac felé tájékozódik, hasznosítja a gépkorszak vívmányait, váltógazdaságra tér át, úgy néveli a művelés intenzitását, s még a földterhermentesítésnek is megtalálja előnyös oldalát. Csak néhány uradalmunk emelkedik a haladottabb földkultúra európai színvonaláig; mezőgazdaságunk egésze továbbra is ugartartó nyomásos gazdálkodásba süpped. Agrártörténetünk tragikus fordulata, hogy birtokosaink, kiknek a tanulatlan paraszt előtt jó példával kellene előljárniok, épp akkor vetik magukat a gazdálkodásra, akkor fognának több tőke- és munkabefektetést kívánó műveléshez, midőn egyéb új terheken felül tökeszegénység és munkaröhiány nyomasztó súlya nehezedik gazdasági életünkre. Fejlődés ilyen körülmények között csak extenzív irányban lehetséges: a legelő fogyton fogy a sok feltörés következtében, de csak azért, hogy egyoldalú gabonatermelésnek adjon helyet, miközben állattenyésztésünk, kellő takarmánytermesztés híján, jövétlen károkat szenved. Amíg mezőgazdaságunk sorsa nem az állandó külföldi piacokra épült, jól-rosszul, valahogy még csak megjárja ez az egyoldalúság. Mióta azonban a közlekedés növekvő irama nyomán a magyar gazda is fokozódó világpiaci függőségbe kényszerült, nem kell több néhány kritikuss évnél, egy-két árzuhanásnál, hogy mezőgazdaságunk végzetes labilitása napvilágra jöjjön.

Csak néhány következtetést szűrtünk le, csak egy-két gondolatot fűztünk tovább N. eredményeiből, de ennyi is mutatja könyve tartalmi gazdagságát. Akad persze nem egy kérdés, „a legfontosabb momentumok” közül is, melyről kevés vagy éppen semmi szó sem esik. A vízszabályozás nyomán megváltozott természetű tényező, birtokosok és birtoknagyságok eltolódása, a földközösség kivesző maradványai, tagosítás és nyomásos gazdálkodás: csupa tüzetes tárgyalást igénylő alapvető probléma. Hogy mégis többé-kevésbé elsikadtak, a szerző nem elég sokoldalú anyaggyűjtésével magyarázható Mondanivalója — maga összegzi így — „a (!) gazdasági irányú és természetű írásokból és nyomtatványokból” (értsd: egykorú gazdasági könyvekből és cikkekből) csörge-dezik. Ám a levéltári források akkor sem hanyagolhatók el, ha legfontosabb részük — a földterhermentesítés anyaga — megsemmisült; nem szólva pl. az úrbéri törvényesékek máig kiaknázatlan iratairól, legalább az állami agrárpolitika aktái feltétlenül figyelmet érdemeltek volna. Még jó, hogy ekkortájt már mezőgazdasági munkák és tudósítások egész serege értesít anyagi életünk fordulatairól, híven a kor lázas agrár-érdeklődéséhez. N. feladatát nagyban megkönnyítette, hogy olyan páratlan helyzetképekre építhetett, mint Diltz átfogó ábrázolása s Korizmic, Benkő és Morócz Stephens-átdolgozása. De a többi jelentősebb munka jó részét is felhasználja (ha nem is valamennyit), különös érdemmel forgatván egykorú hírlapjainkat. Annyira elmerül bennük, hogy előre, hátra s kifelé alig vet egy pillantást. Nyugat gazdasági fejlődéséről nincs olvasottsága, legfeljebb egy-két hazai érdekű könyv és cikk közvetít számára európai távlatokat. Szabadságharc előtti agráréletünk történeti irodalmában sem ártott volna nagyobb tájékozottság, mint ahogy a jövőt hordozó alapvetésre is egy előre küldött pillantás vethet leginkább világosságot. A fejlődés fonalát követve, a jelentősebb hibák és bizonytalanságok is elkerülhetők lettek volna. Csak egy-két feltűnő hibát említek. Az örökösödésből folyó paraszti birtokaprózódásra N. Bogyiszlót hozza fel példának, ahol „16—17 darabban feküdt egy-egy negyedtelek” (80. l.). Alapvető dolog teljes félreismerése ez: dűlőrendszerrel van itt szó, nem osztozkodásról. Más példa: szerinte „a magyar mezőgazdaság 1850 előtt csak kis mértékben adta magát gabonatermelésre, a búza sehol sem képezi a fő őszi vetést” (100. l.). (Mintha bizony a búza lenne az egyedüli gabonaféleség!) Ismét alapvető dolog, amivel a szerző nincs tisztában: hogy a nyomásos gazdálkodás, régi földművelésünk uralkodó rendszere, lényegében pusztá gabonagazdálkodás. Másrésről jobban elődomborodtak volna a főproblémák is, túl azon, amit maga a kor fontosnak tartott és vallott. És mód nyílt volna a tárgy szervezesebb időbeli elhatárolására, mélyrehatóbbra annál, mit a politika fordulópontjai sugallnak.

De térjünk vissza oda, ahonnan kiindultunk. Doktori értekezéssel van dolgunk, mely nehéz talajon tör új utakat: méltánytalanság lenne, ha ágas-bogas kérdések maradéktalan megoldását kérnők tőle számon. Megjegyzéseink korántsem akarják kisebbiteni N. kétségtelen érdemeit. Örömmel állapítjuk meg, hogy bátran, odaadó buzgalommal gyürkőzött feladatának, s nagy lépéssel vitt előre 1848 utáni mezőgazdaságunk megismerése felé.

WELLMANN IMRE

FOLYÓIRATOK

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtára. Szerkeszti *Varjas Béla*. 4. folyam. 68. év, 1944 április—december. 1945. 85—221. l. — 69. év, 1945 január—december. 1946. 4. 168 l.

Hála a Széchényi-Könyvtár agilis vezetőségének, a Magyar Könyvszemle az elsők között volt azoknak a nagy magyar tudományos folyóiratoknak a sorában, amelyek az ostrom után új életre keltek. A lap kitűnő új szerkesztője, Varjas Béla, gondosan őrzi az immár 70. évfolyamához közeledő Magyar Könyvszemle régi nagy tradícióit. Az ostrom óta megjelent, szinte túlságosan bő név- és tárgymutatóval felszerelt két füzet szellemben, tartalomban, külső megjelenésben semmivel sem marad el elődei mögött; megjelenésük az inflációs idők magyar tudományos életének általános pangása közepette a legvigasztalóbb és reményteltebb jelenségek közé tartozott. Csupán az összevont évfolyamok terjedelmén látszik meg az általános anyagi nyomorúság hatása.

Az 1944. évi kiegészítő füzet tanulmányai között *Bisztray Gyula* „*Három év magyar könyvszete*” című cikke a Magyar Könyvszét 1938., 1939. és 1940. évi kötetei alapján e három év magyar könyvtermelésének alakulását vizsgálja, nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív szempontokból is. A három év legjelentősebb eseménye a 7900/1938. M. E. sz. rendelet, amelynek végrehajtása során a magyarországi időszaki sajtótermékek száma az 1938. évi 2188-ról 1940-ig 1410-re csökkent.

Gulyás Pál „*Könyvkiadás Magyarországon a XVI—XVIII. században (1527—1773)*” című tanulmánya tulajdonképpen a könyvkiadást finanszírozó magyar mecénásokkal foglalkozik. Megállapítja, hogy a szerző, illetőleg a nyomdász csak a legritkább esetben vállalkoztak maguk egy könyv kiadásának a finanszírozására, a legtöbb esetben mecénást szereztek. Ezekből a mecénásokból legtöbbször nem az irodalompartolási hajlandóság, hanem a vallásos érzés váltja ki az áldozatkészséget. — profán munkák ritkán találnak mecénást. Szerző a Régi Magyar Könyvtárba tartozó könyvek címlapjának, ajánlásának és előszavának közlései alapján gazdag adatanyagot hord össze az egy-egy könyv kiadásának költségeit viselő magyar mecénásokról, akiknek sorában királyok, erdélyi fejedelmek és főrangúak mellett egyszerű plébánosok és kereskedők, valamint közületek is szerepelnek. Ezután mellékesen kitér még a nyomdászok kiadói tevékenységére, amely naptárakra, tankönyvekre, imádságoskönyvekre és széphistóriákra korlátozódott. — s ezzel kapcsolatban a jogosulatlan utánnyomás gyakorlatára, majd néhány adatot említ az ilyen kiadói lopások elleni védekezést célzó kiadói privilégiumokra vonatkozólag. Befejezésül egészen futólag érinti még a példányszámnak, a könyvkötők könyvkiadói tevékenységének és az írói honorárium ismeretlenségének kérdéseit. A tanulmány tartalma tehát nem egészen felel meg címének. Ez magyarázza és menti némileg azt is, hogy szerző két és fél évszázad fejlődését minden időbeli tagolás nélkül tárgyalja.

Szimonidesz Lajos „*A Magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik*” című cikkében a pozsony-, nyitra- és trencsénmegyei német származású anabaptista csoportok köréből kikerült néhány vallásos tárgyú munkát ismerteti.

majd világot derít arra, hogy e telepek tagjainak birtokában milyen hitbuzgalmi művek voltak. Ennek a felderítését az tette lehetővé, hogy amikor az 1760-as években az anabaptistákat a katolikus vallás felvételére kényszerítették, akkor vallásos tárgyú könyveiket és kézírataikat konfiskálták. Az erről az eljárásról szóló jelentések, valamint a nyitrai püspöki, esztergomi érseki, pozsonyi főkapitányi és budapesti egyetemi könyvtárba került könyvek és kéziratok érdekes képet adnak a telepek vallásos műveltségéről és érdeklődési irányáról.

Gárdonyi Albert „*Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedelem önállósítása korában*” című tanulmánya — meglehetősen ellentétben címével — egyrészt a magyar könyvkereskedelem őskorával, másrészt pedig a magyarországi nyomdák történetével foglalkozik a XVIII. században, főleg azonban Mária Terézia korában. Ismerteti a könyvkötők és egyes nyomdászok könyvkereskedői tevékenységét, beszél Maus Gergelyről, az első magyarországi könyvkereskedőről, a könyvkereskedők részére készült 1772. évi szabályzatról, majd röviden összefoglalja egyes magyarországi nyomdák történetét Mária Terézia korában. Ez utóbbi részben a nyomdák külső történetére vonatkozó adatok mellett a könyvprodukciónak vonatkozó adatok is vannak: a cím ígérését azonban csak a függelék fedji egészen, amely három nyomdai kötelempéldányjegyzéket közöl az 1748—1752. évekből.

Az 1945. évi füzet első cikke, Trócsányi Zoltán tollából, „*A budapesti német könyvharácsolás*”-ról szól. Szerző bevezetőül ismerteti a zsidó irodalom termékei ellen indított irtóhadjárat rendeleteit és fontosabb etapjait, majd beszámol személyes tapasztalatairól, amelyeket mint a zsidó könyvkereskedésekből a német katonaság által elszállított könyveket leltározó és felülvizsgáló bizottság elnöke, hivatalos működése során szerzett. A német katonai hatóságok szakértői 1944 májusában 22 lezárt zsidó könyvkereskedést és antikváriumot „átfésültek”, s az itt összeszedett mintegy 50.000 darab könyvet egy német katonai raktárba szállították. Lehet, hogy a Sztójay-kormány intervenciójára, ez a harácsolási akció megszakadt, sőt a már összegyűjtött anyag átvizsgálására is kiküldöttek egy magyar bizottságot, Trócsányi vezetése alatt. A bizottság megállapította, hogy az összegyűjtött könyvek jórésze nem tartozik az indexre helyezett zsidó könyvek közé, s az egész anyagot négy csoportba osztotta: a német katonai parancsnokság (7174 drb) és a Zsidó-kutató Intézet (5398 drb) által igényelt, a Nemzeti Múzeumnak átadandó (3605 drb) és a sajtókormánybizottság által átveendő könyvek (34.701 drb) csoportjaira. A németek igényléseinek jellege világosan mutatja az egész akció célját: olyan anyagot igyekeztek összegyűjteni, amelyet a könyvpusztítások során otthon megsemmisítettek. Az egész harácsolást tehát nyilván a német könyvtárak így előállott hiányainak pótlása érdekében rendezték. A zsidó irodalom termékei mellett erotikus, művészettörténeli és okkult anyagot kerestek. Az elsőt annakidején otthon „erkölcsi” okokból semmisítették meg, s ekkor az erkölcsi túlbuzgalomnak áldozatul esett művészettörténeli anyaguk egy része is. Az okkult irodalmat viszont Hess szökése után irtották ki, mégpedig azért — ez kétségtelenül egyik leggroteszkebb hajtása a hitleri bölcsestégnek és a könyvpusztító divatnak — „mert Hess foglalkozott okkultizmussal! A németek által kiválogatott anyagnak az elszállítására már nem került sor, viszont az egész oltpusztult az ostrom alatt a Naphegy-utcai raktárban. Elpusztult a Zsidó-kutató Intézetnek kiadott anyag is, de megsemmisülnek tekintetők a sajtókormánybizottságra átszállított könyvek is, miután 1946 elején még mindig a kormánybizottság épületének romjai alatt hevertek.

Nagyon örvendetes, hogy a Magyar Könyvszemle ezzel a közleménnyel megkezdte az ország könyvkincsét ért háborús károk számbavételét, s reméljük, hogy a folytatás sem fog sokáig vártni magára. Érdekes volna tudni, hogy a lezárt zsidó könyvkereskedéseket a fenti harácsolási akción túlmenően milyen károk érték, s egyáltalában mik voltak a könyvkereskedői raktárak veszteségei. Még ennél is sürgetőbb lenne azonban az ország köz- és magán-könyvtárait ért háborús veszteségek számbavétele. A budapesti közkönyvtárak idevágó adatai aránylag kedvezőeknek ígérkeznek, rosszalib lesz a helyzet a

budapesti zsidó magángyűjteményeknél és a vidéki közkönyvtáraknál, de egyenesen katasztrófális a vidéki magánkönyvtáraknál.

Berkovits Ilona: Egy Corvin-kódex származása. A tanulmány a Széchenyi-Könyvtár egy corvinájának, a velencei egyezmény alapján a bécsi Nemzeti Könyvtárból hazakerült, Cod. lat. 424. jelzetű antifonáriumnak az eredetét kutatja. Megállapítja, hogy a kódex, melynek díszítése több kéz munkája, egy burgundi iskolázottságú francia vagy flamand mester műhelyében készült, s az egyetlen francia eredetű a hiteles corvinák között. Hatása világosan felismerhető egy 1848—1849-ben Budán készült kódexen, a korábbi budai kódexeken viszont ennek a hatásnak nyoma sincsen. Mindez nagyon valószínűvé teszi a fellevét, hogy a kódex Filipecz János kancellár és nagyváradi püspök 1487-i franciaországi követjárásával kapcsolatosan került Magyarországra, mégpedig szerző véleménye szerint VIII. Károly ajándékképpen.

Gerézy Rabán: Aldus Manutius magyarországi barátai. Szerző gondos kézzel állítja össze a nagy velencei nyomdász magyarországi kapcsolatait; gazdag adatanyagának háttéréből a XVI. század első két évtizede magyar humanizmusának eleven képe hontakozik ki. A magyar irodalombarátokra csak a századforduló után kezd nagyobb vonzóerőt gyakorolni Aldus officinája, a humanista világnak ez a kimagasló központja, mégpedig nyilván azért, mert Aldus eddig az időpontig főleg a görög auktorok feltámasztásának szentelt munkásságát, s csak ekkor kezd intenzívebben foglalkozni latin remekírók kiadásával. Az előbbieket iránt Magyarországon kicsiny az érdeklődés, annál nagyobb azonban az utóbbiak iránti: a magyar humanizmusra igen kedvező fényt vet az Aldus-officina magyar vonatkozásainak nagy száma. Aldus maga így ír a magyarokról: „közületek sokakkal a legbarátiabb viszonyban voltam. nem is tudom, miféle csillagzat hoz mindig össze veletek“. A kapcsolatok többnyire a királyi kancellária felé mutatnak, melynek vezetője, Szatmári György — a későbbi primás, s csak ekkor kezd intenzívebben foglalkozni latin remekírók életnek ezekben az években vezéralakja. — a kancellária szekretáriusaiul csupa humanisztikus műveltségű férfit szemelt ki. Hogy csak néhányat említsünk Aldus magyar kapcsolatai közül: Thurzó Zsigmond kancelláriai titkár és fehérvári prépost 1501-ben régi barátságokra hivatkozva felkéri Aldust Cicero Epistoláinak kiadására, s Aldus e kérésnek azonnal eleget is tesz: már négy hónap múlva megjelenik az Epistolae familiares, Thurzóhoz intézett előszóval. 1505-ben Brodaries István, aki ekkor még zágrábi kanonok, majd később úgy látszik maga Szatmári is, érintkezésbe lépnek Aldussal Janus Pannonius munkáinak kiadása ügyében; ez a kiadás azonban nem valósul meg. 1513-ban Aldus egy másik Cicero-kiadását Csulai Móré Fülöp kancelláriai titkárnak ajánlja, aki ismételtlen hosszabb ideig tartózkodik Velencében követként, s ebben az ajánlásban magasztalólag ír a magyarországi Cicero-kultuszról. 1514-ben Vértesi Jánosnak ajánlja a Musurus gondozásában megjelent Alhenaesust; az ajánlás ürügye, hogy Vértesi Musurus tanítványa, oka pedig nyilván az, hogy Bakócz Tamás unokaöccse. Megyericsi János királyi titkár, kolosi főesperes dáciai epigráfia-gyűjteményét egy, az Aldus unokájának a tulajdonából a Vatikánba került kódex őrizte meg: miután e gyűjtemény elkallódott eredetijét Csulai Móré Fülöp levitte Velencébe, feltehető, hogy tárgyalta Aldus örökösivel annak kiadásáról. 1523-ban végre magyar ember munkája hagyja el az aldusi sajtót: Seneca Quaestiones naturalesnek kitűnő és nagy elismeréssel fogadott kritikai kiadása, Matthaeus Fortunatus Pannoniusnak, a XVI. század eleji magyar humanizmus talán legérdekesebb alakjának tollából.

Pásztor Lajos: Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete 1698—1703. A nagy forrásértékű önéletírás eddig — az eredeti kézirat csonkasága következtében — csak töredékesen, az 1698—1703. évek eseményeit tárgyaló rész híjával volt publikálva. Szerző most a gyöngyösi ferencesek könyvtárában megtalálta az eredeti kézirat egy teljes másolatát, s ennek alapján szövegűen leközi az önéletrajz eddig ismeretlen részét. A leközielt szakasz kétségtelenül egyik legérdekesebb része az önéletírásnak, mert Károlyi ebben mondja el, hogyan érlelődött meg benne az elhatározás, hogy a feikélok oldalára álljon.

DOMANOVSKY AKOS

MAGYAR MÚZEUM. Szerk. Huszár Lajos és Radnóti Aladár. Budapest 1945—1946. Kiadja: a Magyar Történeti Múzeum. I. köt. 1—2. füz. II. köt. 1. füz., 1—52, 53—100; 1—44 l. 8°.

Előttünk fekszik a Magyar Történeti Múzeum új folyóiratának három első száma. Megjelenésével, a Magyar Tudományos Akadémia kiadványa, az Archaeológiai Értesítő. 3. folyam, V—VI. k., 1944—45 és a Székesfeváros tudományos folyóirata, a Budapest Régiségei. XIV. k. 1945 nyomában legfontosabb közgyűjteményünk is belekapcsolódott a háború után meginduló régészeti és művészettörténeti tudományos irodalom friss vérkeringésébe. Bevalljuk, sokáig szomorúsággal töltöttek el azok a haljós hírek, amelyek arról szóltak, hogy a M. T. M. régebbi kiadványai közül a külföldön is nagyrabecsült Archaeologia Hungarica sajtórakész köteteinek megjelenését anyagiak hiánya nehezíti meg, a Folia Archaeologica 3. kötetének kiszedett cikkei pedig egy vidéki nyomdában pusztultak el. (Azóta a Folia mégis szerencsésen megjelent.) Annál nagyobb örömmel fogadhatja most a régészet és a művészettörténet, de egyáltalában a történeti tudományok minden komoly művelője a M. T. M. emez új folyóiratát, mely méltóan képviseli a Nemzeti Múzeum régészeti és történeti osztályainak tudományos munkásságát.

Az új kiadvány címe (Magyar Múzeum) irodalmunk hőskorának nagyjait: Kazinczy Ferenc, Baróti Sz. Dávid és Batsányi János alakjait idézi emlékeztünkbe. Ez az irodalmi „triumvirátus” több mint másfél századdal ezelőtt azonos címmel indította útjak az egyik első magyar nyelvű folyóiratot „Anyai nyelvünk gyarapítására s a Tudományoknak Hazánkban való terjesztésére”. Az 1945-ben megjelent Magyar Múzeum a mai időkben nem kevésbé fontos célkitűzésekkel indul. „Célul tűztük ki — írják a szerkesztők a Beköszöntőben — a Múzeum belső életének továbbá az új szerzemények, ásatások és leletek ismertetését, valamint gyűjteményünk egyes tárgyainak rövid, de tudományos cikke keretében való feldolgozását.”

A M. T. M. multjánál és anyagának gazdagságánál fogva az ország első gyűjteménye. A több generáció szorgos ásató- és gyűjtőtevékenysége révén felhalmozott anyag jórésze azonban még nem volt publikálva. Örömmel üdvözljük már ezért is az anyagpublikálás igényével jelentkező új folyóiratot, mely valóban „régí hiányt pótol”. A szerkesztők: Huszár Lajos, a Történeti Múzeum főigazgatója és Radnóti Aladár egyetemi magántanár, valamennyi régész és művészettörténész szakember háláját kiérdemelték e folyóirat elindításával. Kettőlük buzgóságának és kitartó munkájának köszönhető, hogy a mai nehéz körülmények között is formában ízléses, tartalomban pedig gazdag új tudományos orgánus jelenhetett meg. Ószintén kívánjuk, hogy e mozgó-könyv kis közlőny maradéktalanul elvégezhesse a vállalt feladatokat. Az első három szám ehhez a legjobb auspiciumokat nyújtja.

Az 1. füzetben (2—6. l.) Radnóti A. egy korongalakú agyagmintát mutat be Brigetióból (Ószöny). A medaillon közepét táncoló mainas alakja foglalja el, melyet finomrajzú szőlőinda keretez. Az agyagminta rendeltetése ismeretlen. Kis mérete miatt (mindössze 9 cm átmérő) nem sorolható a lepényminták közé. R. felveti, hogy esetleg edényekre applikált medaillonkész negatívja volt. Minthogy azonban a medaillonos kerámia eddig ismeretlen Pannóniából, helyesen ezt a megoldást sem tartja kielégítőnek. Gondosan kidolgozott cikkében a pannóniai agyagmintákról s ezek galliai, meg rajnavidéki kapcsolatairól is hasznos áttekintést kapunk. Ennek keretében az újabb brigetiói agyagkorong ábrázolását is a galliai átvételek közé sorolja. Hasonló tárgyú publikációknál a jövőben mindössze egy kérdésünk volna. Ne elégedjünk meg csupán a pozitív másolat közlésével, hanem hozzuk az eredeti minta fényképét is. Nem valami új kíváncsi ez, ami abból kitűnik, hogy pl. a pannóniai agyagminták feldolgozója, Alföldi András sem mulasztotta el az eredeti darabok közzétételét (Laureae Aquincenses. I. 1938. LVI. sk. táblák). Hasonlóképp jár el a külföldi irodalom, amiből e helyen csak E. Krüger egyik legutóbbi ckkére utalunk (Trierer Ztschr. 16/17. 1941/42. 5. t. 36. a—b. képek).

A következő cikkben Párducz Mihály, aki az Alföld császárkori régiségeinek legjobb ismerője, egy szenteskörnyéki (Jaksor-ér) kisebb szármata temető

egyik női sírjának mellékleteit dolgozta fel (7—10). A sírlelet ezüst fülbevalópárt, 2 db aláhajtott lábú bronzlubilát, vastagode végű karperecpárt, bronzcsíptetőt, meg pipereeszközt tartalmazott. Az analógiák megbeszélése után P. arra az eredményre jut, hogy „a lelet tárgyai kapcsolatokat árulnak el a keleti germánuság két törzszével, a vandálokkal és a gótokkal” (9. l.). E kapcsolatok révén a Kr. u. IV. század közepétájára datálja a leletet. Jelentőséget abban látja, hogy e lelet segítségével az Alföldi Andrástól meghatározott hunkori régészeti anyagból ki lehet majd választani a szarmata réteget s ezáltal a hun birodalomban szereplő egyik népi összetevő régészet hagyatékát. Sok sikert kívánunk e szép feladat elvégzéséhez!

Lengyelné Kovrig Ilona (10—12. l.) avar lőszerszámvereteket ismertel a pestmegyei Csengődről. Aranylemezzel borított kerek bronzpitykék és paizs-, valamint téglalapalakú veretek, két kis vascsat, szíjszorítóval ellátott kengyel-pár, meg zabla alkotják a leletet, mely nem sírból való, hanem egy halomba hanyva, kis mélységből került napvilagra. Igen valószínű, hogy jeképes lőttemetessel van dolgunk — amire különben a szerző is gondol. Ez viszont érdekesen illusztrálná, hogy a lelet földbekerülése idején (Kr. u. VII sz.) mennyivel nagyobb értéket jelentett a ló, mint az arannyal tuffatott szerszámok. A lóállomány gyengeségére a korai avar időkben különben már László Gy. utalt (A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944). Egy analógiákkal alátámasztható valószínűségi érv, továbbá irodalmi utalások is erre mutatnak. Az elsővel kapcsolatban emlékeztetnünk kell arra, hogy amikor az európai avarok vezetőrétege belsőázsiai hazáját menekülésszerűen elhagyta, aligha volt abban a helyzetben, hogy nagyszámú ménest hajtsön magával. Igaz viszont, hogy a Volga—Kaukázus közt megjelenő avarok a szabir, onogur s más népek legyőzésekor lóállományukat is teljävithatták. Másrészt azonban *Méndros*, frg. 3 (*Müller*, FHG. IV. 203.) és *Agathias*, V. 25 (*Niebuhr*, 334) adatainak összevetéséből adódik, hogy a dunamenti avar birodalom egyik fontos népi alkotóeleme, a kuturgurok, közvetlenül előtte, hogy avar fennhatóság alá kerültek, lóállományuk jórészét elvesztették. Mindebből következtetni lehet a ló nagy értékére, különösen a magyarországi kuturgurok körében. E rövid megjegyzéssel is utalni kívántunk arra, hogy kisebb zárt leletek közzététele is milyen fontos művelődéstörténeti kérdések felvetéséhez vezethet. Ezért is nagyon kívánatosnak tartanánk, hogy a M. T. M. még igen szépszámú avarkori anyagát minél hamarább publikálnák. E feladat elvégzésében a szerző remélhetőleg nagyobb szerepet vállal.

Az I. k., 2. füzet *Mozsolics Amália* tanulságos cikkével indul (53—57. ll.). M. két sajtós alakú, díszített erdélyi bronzkalapácsot tárgyal meg a korai Hallstatt-korból; ezeket bronzedények készítésénél használhatták. Hasznos a magyarországi bronzkalapácsokról adott osztályozás is a dolgozat elején.

Nagyobb tanulmány keretében tette közzé *Oroszlán Zoltán* az egyik jelentős dunapentelei töredékes domborművet (57—64. ll.). A felső töredékes mezőből mindössze két szembenéző, madárfejes, derékszögben megtört ábrázolás maradt fenn, mely aligha lehet más, mint a kliné két lába. Az alsó, épen maradt sáv közepét nagyméretű, háromlábú asztal foglalja el. Jobbra ettől álló hármass csoportot látunk, míg balra oltárt, szorosan mellette áldozócsészét magasra emelő hosszúruhás alakot, mögötte pedig egy másik alakot, mely valami tárgyat tart fején. Mindkettő hátát fordít a tripusnak. Az utolsónak említett alak mellett kutya szimatol az áldozóasztal felé. Ezen alsó sávban O. szerint „istentiszteleti, misztérium-jelenet játszódik le szemünk előtt: az áldozatot bemutató pap cselekvését egy másik pap és zenészek megfelelő kultuszzenével, illetve táncgal kísérik... töredékünk vagy a Magna Mater-Attis kultuszának szertartásaira szolgáltalt becses emléket, vagy pedig a thrákiai Dionysos-Sabazioz kultuszának egyedüli pannóniai emléke” (63. l.). V. ö. mégis a tatabi sírkő áldozati jelenetsávját (*Schober*, 192. szám, 100. kép).

A füzet 66—71. oldalain *Fettich Nándor* publikál egy nvuzati gót leletet Gyula határából. A lelőkörülmények ismeretlenek. Két nagyméretű ezüstlemez fibula, aranyozott ezüstcsat, egy további kisebb ezüstcsat, fülbevaló, bronzkarperec, üvegpasztagyöngy tartozik a lelethez, mely a Kr. u. V. század első

felől való. F. részletesen foglalkozik a fibulák lábain fellépő fogazási „ornamentikával”, amely a magyarhoni népvándorláskori anyagban épp e gyulai fibulákon jelentkezik elsősorban. A fogazás — F. fejtegetése szerint (68. l.) — „a Kr. e. 6—4. századi szkíta aranyművészetben, majd az arra következő évszázadok szarmata művészetében pregnáns formában jelentkező sajátos stílusselem”, amelynek utolsó képviselői (szibériai aranylemezek) s a gyulai fibulák között „több mint félezerévnnyi hiatus van”. Felveti ezzel kapcsolatban a kérdést: „Mi ennek a rejtélynek a megoldása?” F. szerint a fogazás Délkelet-Európa őslakosságának egyik ősi művelődési alapfogalma. A szkíta kultúrkörben is csak átvétel innét. Magyarország területén ugyancsak ez az őslakosság — melynek zömét a trákság alkotta — adta volna át a fogazást, a neolithikumtól kezdve egészen az Árpád-korig, az újabb és újabb hódítóknak. F. ezeknek a merész fejtegetéseknek részletes indokolását egy külön munkában ígéri (70. l.). Ezt nagyon várjuk. Addig azonban a 4000 éves népi kontinuitás emlegetések a magunk részéről is csatlakozunk az ősrégész oldalról már elhangzott igen szkeptikus véleményhez (*Patay Pál*, Arch. Ért. 3. folyam., IV. 1943).

A II. k., 1. füzet 1—2. oldalán vezető ősrégészünk, *Banner János* közöl egy állatfejbrázolásos edénydíszít a csongrádvármegyei Lebőrről. E töredéket a neolithikum, vagy a korai vaskorba kell sorolni, minthogy a magyarországi bronzkor nem alkalmazta a zoomorph díszeket. B. áttekintve az Alföld neolithikus állatbrázolásait, arra az eredményre jut, hogy a lebői darab kidolgozását tekintve, nem sorolható ide. Trója VI—VII. rétegeiből, valamint nyugatról idézett analógiák alapján töredékünket koravaskorinak határozza meg. Ez a theriomorph kerámia mármint *I. Wiesner* megalapozott fejtegetései szerint (Arch. Anz. 1942. 391 sk.) a korai vaskorban keletről érkezett a Duna-völgyébe.

Majd a fővárosi múzeumok tudós főigazgatója, *Nagy Lajos* publikálja egy pilisszántói későrómai sír feliratos és domborműves kőanyagát (4—10. ll.). Korábbi. I—II. századi sírköveket használtak itt fel egy későrómai sírládához. Az első feliratos kő az Aquincumban székelő *legio II. adiatrix* egyik elhunyt katonájának, *Sep. Dasius*nak szól, akinek anyja, *Aelia Suta* s katonatársa, *Aur. Severus*, mint örökösei emelték e sírmléket. Sirtáblánk egy sírkert falába volt beillesztve s a Kr. u. II. század végén, vagy a III. század elején készült. Pilisszántóhoz való aránylagos közelsége miatt még megemlíthetjük, hogy a *Dasius*-kövel azonos szerkezeti felépítést mutat a szentendrei *Proculus* felirat (*Nagy T.*, Arch. Ért. 1942. 211 sk.). Kora ennek is a II. század vége, III. század eleje. A második publikált darab egy családi sírkő töredéke, mely félkörívvvel lezárt oszlopos fülkében házaspár mellképét mutatja. E fölött helyezkedett el a vízszintes architrav, majd a tympanonszerű lezárás következett. E fülke-típus eredeti mintaképét a szerző két intercisai katonai sírkövön ismeri fel, amelyek közül az egyiket *Schober*: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien 1923 (189. szám) Kr. u. 200 körül, míg a másikat (190. szám) a Kr. u. 100 körüli időkre teszi. A pilisszántói követ N. kidolgozása után a Kr. u. I—II. század fordulójára helyezi. Ezáltal egy jó példáját kapnánk annak, hogy e fülketípus leegyszerűsített formában miként jelentkezik már igen korán a nagyobb centrum, Aquincum mögötti hátsó területeken. A harmadik köemlék feliratos mező és portraitfülkéből álló egyszerű felépítésű sírkő. Igen kopott s éppen ezért a felirathól csak a két első sor ad értelmet. A szerző szerint azonban ennek az olvasása is kérdéses. A javasolt VE... TETVSSPER *ati f.* AN XX... helyett az első sorban a VE.TIEF ISSPER betűket látjuk az eredeti kövön s ennek alapján a két első sort a következőképp olvassuk:

Ve[l]tie[t]is Sper[ati f.] an(norum) XX...

Veltietis egészen ritka illír név. Voltuetis formában Krahe csak egy példáját ismeri (Lexikon altillyrischen Personennamen, 148. és 158. ll.). Az elhunyt atyjának, Speratusnak nevéhez még megjegyezhetjük, hogy Szentendrén a Kuzsinszkytól publikált (Arch. Ért. 1929. 54. l.) s a Fleissig-gyűjtemény szét-

hordásakor elkallódott sírkövön kívül még egy közzé nem tett sírkőtöredéken is szerepel e név. A negyediknek publikált kis töredék (sírko alsó része) füzért tartó geniusokat ábrázol. A korai sírköplasztikának kedvelt alakjai voltak ezek. E kis cikk például szolgálhat az első pillanatra igénytelennek látszó köemlékek feldolgozásához.

A 10—16. oldalakon újból *Párducz M.* tanulmányát olvashatjuk. P. ez alkalommal roppant érdekes quád edényeket ismertet a brigetiói ú. n. Járóka-féle temető anyagából. Ezen a helyen a M. T. M. 1946 nyarán 82 sirt tárt fel, amiből 25 volt csontvázas. A 2. és a 23. számú csontvázas sírból egy-egy, a pannóniai provinciális kerámiába be nem sorolható agyagedény került napvilágra. A 2. számú sír szürkeanyagú, korongolt edényének (mérteit sajnálattal nélkülözzük) sajátos formája, úgy vélem, értelmet nyer, ha összetett formának fogjuk fel. A kihasasodó, majd lefelé erősen elkeskenyedő edénytest a keleti germán területeken jól ismert urnaformák egyik változatát adja, amelynek kialakulásában a római bronzvedrek is szerepet játszhattak (v. ö. pl. *H. Willers: Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie.* 1907. I. t.). Ehhez járul a borda (azaz az edénytest kihajló pereme!) feicet a magas, gallérszerű perem, amelyet a jelzett bronzedényeknél ugyancsak megtalálunk. A jellegzetes, könyökszerűen kiképzett fülformához és a hasi rész háromszög-alakú díszítéséhez P. meggyőző analógiát hoz a szomszédos Komáromi Múzeumban őrzött hetényi edényben. A problémát azonban, sajnos, ez sem oldja meg, hanem csak kitolja. Igen fontosnak tartom viszont a szerzőnek egy sziléziai vandál tára való utalását, mely a brigetiói és hetényi darabokkal hasonló fülkiképzést mutat. Ezzel kapcsolatban felemlíthetünk még egy bressloui urnát (*Vorgeschichte d. deutschen Stämme.* III. 1940. 405. t., 3. kép: Kr. u. I—II. sz.), amelyen ugyancsak három könyökben megtört fül szerepel, melyek tövénél zsinórdísz fut körbe, a brigetiói edény két párhuzamos sávjához hasonló alkalmazásban. Ezek a kapcsolatok előttem igen valószínűvé teszik, hogy a brigetiói edény mintaképei olyan barbár edényművességi körben kereshetők, mely erősebb vandál ösztönzések alatt állott.

A 23. számú sír edénye egy bikonikus, prösszinú, korongolt kancsó, a szájpereimből kiinduló erősen ívelt, durva szalagfüllel. A forma a provinciális kerámia formakincsében gyökerezhet, azonban nem egészen problémamentes, amikor pontos mása megvan a černiachowi (Kievi kormányzóság) III—IV. századi gót temető anyagában (*P. Reinecke: Aus der russischen archäologische Litteratur. Mainzer Zeitschrift.* I. 1906. 45. l., 3. kép). Az *Archaeologischer Anzeiger* 1940. 4. h. és 5. képen közölt példa alapján pedig valószínű, hogy mind a černiachowi, mind pedig a brigetiói kancsóforma végső fokon egy közös orientális edénytípusra megy vissza. A brigetiói edény külső oldalán lévő díszítést (körbefutó párhuzamos vonalak között ferde rovátkolás, amiben szívesebben látnánk fenyőgallymintát) P. megtalálta a felsőmagyarországi koracsászárkori ú. n. puchovói kultúrában s szerinte az Alföld szarmata anyagához is vezetnek szálak. Érdekes gondolat, hogy ez a díszítés talán a dák őslakossággal is kapcsolatban állhat, amire a dák kerámiának kimerítő feldolgozása adhat majd választ. Harmadiknak P. egy enyhén kihajló peremű öblös kis edényt mutat be, amely nem rendszeres ásatásból került elő. Jellemző díszítése, a hasi részen körbefutó öt rovátkolt borda, rokon a 23. számú sír edényének díszével. Az edény formái megfelelője ugyancsak az egykori quád településterületről, Dunaszerdahelyről ismeretes. Megjegyezzük még, hogy a Paulovics I. nőgrádverőcei ásatásából publikált edény párja megvan a délmorvaországi Witzomelitz quád telep anyagában is (Kr. u. II. sz.). (*Vorgeschichte d. deutschen Stämme.* II. 281. t., 8. kép.)

A szerzőtől bemutatott edények Pannónia császárkori kerámiájának igen jelentős gazdagodását jelentik. Az ásatókhoz mármint csak az a kérésünk lenne, hogy ezt a temetőt minél hamarabb teljes egészében publikálják. Tudomásom szerint fakoporsós temkezés gyakori volt e temető sírjaiban. Ez a szokás ebben a környezetben germán rítusra vallana s a főntebbi kerámiát is tekintetbe véve nagyon is valószínűvé teszi, hogy a Járóka-féle temető újabb felásott szakasza a Duna jobbpartjára áttelepített egyik germán népesoport hagyatékát tartalmazza.

A következő cikkben az Alföldi-iskola szép reményekre jogosító fiatal numizmatája, *Alföldi Mária* Constantinus Caesar egy új típusú aranyérmét publikálja (16—19. II.), mely Thessalonikében készült, valószínűleg 325-ben, a caesari decennalia alkalmával. A szerző megfigyelése, hogy a Maurice, Num. Const. II. 498 közölt aranymedaillon (mely Konstantinopolis első veretei közé tartozik) igen nagy rokonságot mutat egy sirmiumi éremmel (Maurice, II. 12. t., II. kép), továbbá, hogy ez a rokonság a sirmiumi verde átköltöztetésével is magyarázható — jó gondolat. A szerzótől sikerrel alkalmazott stíluskritikai módszer Constantinus aranyéremverésének feldolgozása közben bizonyára újabb összefüggések felderítéséhez vezet majd az egyes műhelyek között. Értékes cikkéhez csupán egy megjegyzésünk volna. A sirmiumi Constantinus iun. s az új thessalonikéi aranyérem portraitjain két különböző művészi felfogás jelentkezik. Az utóbbi egy lágyvonalú, „görögös” arckép, fel lazított hajfürtökkel, míg az előbbi keményebb vonásokat mutat s a Traianus-kort utánzó hajviseletet. A különbség a kettő között majdnem akkora, mint egy Traianus- és egy Hadrianus-portrait között.

A fentebbi cikkekhez rövid idegennyelvű kivonat járul. A „Gyarapodás — Új szerzemények” rovatban R(adnóti) A(ladár) ír a Régészeti Tár (I. k. 1. f. 38—40. II. k. 1. f. 35—36), B(arányné) O(berschall) M(agda) a Történeti Tár (I. k. 1. f. 40—41; II. k. 1. f. 36—37), H(uszár) L(ajos) az Éremtár (I. k. 2. f. 89—91), V(ayer) L(ajos) a Magyar Történelmi Képcsarnok (I. k. 1. f. 41; II. k. 1. f. 38), Cs(ernyánszky) M(ária) az Iparművészeti Tár (I. k. 2. f. 88—9) és Bácsy Ernő a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum (II. k. 1. f. 91—92) gazdagodásáról. — „Múzeumi hírek” tájékoztatják az olvasót a M. T. M. belső életéről.

NAGY TIBOR

*

A középkori művészettörténeti tárgyú értekezések a következők.

1. sz. (1945 október.) B(arányné) O(berschall) M(agda): *A Kiskúnhalas-bodog-lárpusztai középkori ezüsteellet* (13—21. II.). A tizenhét veretből, 2312 db. pénzből és egy töredékes cserépedényből álló lelet a pénzmelléklet alapján a XIV. sz. végének, illetve a XV. sz. elejének anyagi kultúrájára vet világot. Az eddig ismert testvéreletek a magyar Alföldön kerültek elő s így e ruhadíszek használatát ezideig a magyar Dunamedencére lokalizálták. A szerző azonban rámutat arra, hogy a sarneni kolostor ú. n. Ágnes királynő ruháján, valamint a halberstadti dómban és a danzigi Mária-templomban őrzött három humerálén is hasonló ruhadíszek láthatók s ezért utal annak lehetőségére, hogy e ruhadíszek használati köre túlnőtt az Alföld keretein.

A mintaszerű ismertetés e feltevéséhez az alábbi szeljegyzetet fűzzük. Összetartozó ingó és ingatlan művészeti emlékek földrajzi tájegységekben jelentkeznek. E tájegységek meghatározása ingatlan emlékek térképezésével könnyen megoldható, ingó emlékek esetében azonban sokkal körülményesebb, mert az emlékek kultúrtörténeti jelentősége az előállítás és használat, vagy a megőrzés helye szerint más és más. A kultúrtörténet szempontjából legbizonytalanabb talajt kétségtelenül az ingó emlékek megőrzési helyének földrajzi fekvése nyújtja, mert az az előállítás és használat helyétől teljesen független is lehet. E megfontolások alapján a germán nyelvterületen elvélve előforduló idézett emlékek kultúrtörténeti jelentőségét nem értékeljük sokra, mert az ásatások által felszínrehozott egységes magyar emlékek az látszik bizonyítani, hogy használatuk az Alföld területén volt általános. Német földön való elszórt feltűnésük egy eddig ki nem derített jelentéktelenebb kultúrtörténeti epizóddal is kielégítően magyarázható lesz egykor.

Cs(ernyánszky) M(ária): *Az Iparművészeti Múzeum török szőnyege a XVI. század elejéről* (22—29. II.). A szerző az Iparművészeti Múzeum újonnan szerzett arabeszk szőnyegét mutatja be és állítja párluzamba a berlini és bécsi testvérpéldákkal. E szerencsés vétel folytán a múzeum immár tíz arabeszk usák szőnyeg birtokosává vált, úgyhogy e szőnyegtelenség fejlődésének történetét zárt, európai viszonylatban is kiemelkedő szőnyegsorozat bemutatásával képes példázni.

E cikk kapcsán rá szeretnénk mutatni a szőnyegkutatás tekintetében eddig még vizsgálatba nem vont erdélyi középkori laltestészet tanulmányozásának szükségességére, mely az usák szőnyegek kormeghatározása terén még új szempontokat is adhat az arra hivatott kutató számára. Példaképpen utalunk a XV. sz. elejéről való ribicei falképekre (Anuarul 1929. évf. 250., 253. és 255. l.), melyek keretdíszében jellemzően usák (erdélyi) szőnyegmotívumok tűnnek szembe.

2. sz. (1945. december.) *Huszár Lajos: Az abonyi lelet (72—74. ll.)*. A szerző egy 52 éremből, két ezüströgből, két csaltból és a leletet magába fogláló, épenmaradt, ólomházas bögréből álló leletet ismertet. Az érmek vizsgálata alapján kimutatja, hogy a lelet elrejtési ideje az 1240 körüli évekre tehető, ami egyszerűen az ólomházas bögre kormeghatározásához is alapot nyújt. Rámutat a fizetési eszközként használt ezüströgek jelentőségére és egyben az ezzel kapcsolatos, még megoldásra váró problémákra is.

3. sz. (1946. április.) *Dercsényi Dezső: Román stílusú gyánkő Újvidékről (19—21. ll.)*. Újvidék határában 1943-ban egy emberfejes gyánkő került napvilágra, melyet az ismertetés szerzője analógiák alapján a pécsi kőfaragóműhely hatósugarába utal és faragásának idejét a XIII. sz. első felére helyezi. A faragvány egyszerű románkori kápolna díszé lehetett és elhelyezését tekintve, valószínűen az apszis párkányát támasztotta alá.

IFJ. CSEMEGI JÓZSEF

*

Kapossy János tanulmánya egy fontos kultúrtörténeti adalékot idéz: a nagy pesti ötvösmesternek, Szentpétery Józsefnek, az ostrom alatt elpusztult naplóját. Publikálására a háború előtt sajnálatosan nem került sor. Ezt egészíti ki Kubinyi Ágostonnak, a Nemzeti Múzeum egykori igazgatójának Szentpéteryhez és más hazai művészekhez írott életrajzi adatokat tudakoló levelezésének pár részlete. K. az érdekes anyagból megmenti, ami még megmenthető. A művészeknek Kubinyihoz írt válaszllevelei elpusztultak ugyan, de legalább felsorolja a kor ama nagy mestereit és a kevésbé jelentőseket, akikkel az egykori igazgató kapcsolatban állott. Publikációja nem annyira művészetünk történetének hézagait egészítgeti gondos kézzel, mint inkább általános művelődésünk, hajdani múzeumpolitikánk históriájához hord fontos adalékot. K. közleménye juttatja ismét eszünkbe: mennyire fontos lenne végre művészet-történelünk írott forrásait sorozatos kiadványokban megmenteni a Szentpétery József naplójához hasonló pusztulástól.

Mihalik Sándor Szent-Istvány Tibornak az Iparművészeti Múzeumra hagyott ezüstgyűjteményét ismerteti. A nemes ajándék legszebb darabja Gyerőfi Borhála 1693-ból származó ezüstpohara, a gyűjtemény többi tárgya pedig a XIX. századból származó polgári ezüstök szép példái, nem jelentik a hazai ötvösség csúcsát, de méltóan képviselik az egykori középosztály nemesedett ízlését.

Huszár Lajos Josef Nikolaus Langnak, a bécsi vésnökakadémia egykori igazgatójának, Rudnay Sándor primásról mintázott érméhez készített viaszmodelljét mutatja be. A bécsi érmész 1822 elején készült művével most mutatkozik be először Huszár Lajos pártfogása révén viaszmintázóként is.

Vayer Lajos egy hosszú idő óta tévesen attribuíált metszet problematikáját oldja meg. A Történeti Képcsarnok gyűjteményében őrzött lap kalapos, tollas férfifejet ábrázol s a metszeten különböző kiadásai során Rembrandt és Rákóczi György neve kapcsolódott össze. V. a metszet történetének elemzése során állapítja meg hitelesen a művész nevét Jan Georg van Vliet-ben. Rembrandt egyik leghetesebb tanítványában. Rákóczi György neve csupán a lemez harmadik étatján került aláírásként az ábrázolt fej alá s kétségtelen, hogy a távoli északi kiadói ügyesség használta fel a jobban való értéksíthetőség kedvéért a tanulmányfejként készült ismeretlen arcra, a fejedelem portréjaként. A fejedelem neve a XVII. század közepére egész Európában ismertté vált, ikonográfiaileg hiteles arcú annál kevésbé. A Rákóczi Györgynek attribuíált lap veszteségéért hoven kárpótol az ikonográfia mindenél fontosabb hitelessége.

RADOCSEY DÉNES

ORIENS ANTIQUUS. *Dissertationes Sociorum Societatis Hungaricae ad Antiquitates Asiae Anterioris Inquirendas*. Budapest 1945, Kiadja: a Magyar Keleti Társaság. Szerk. Bácsy Ernő, Dávid Antal, Dobrovits Aladár, Germanus Gyula. 5—12, 172 l. 8°.

Az ostrom utáni legnehezebb időkben jelent meg évekig tartó előkészítő munka után a Magyar Előázsiai Társaság tervezett évkönyvsorozatának első darabja: az Oriens Antiquus. A legmagasabb tudományos nivót szem előtt tartó, a világ tudományosságához forduló, több mint tíz éves szépen kiállított kötet tanulmányai angol, francia, német és latin nyelven foglalkoznak az ókori Kelettel és határterületeivel. A szerzők csupa magyar szakemberek Dávid Antal a sumer nyelvtan és írástörténet problémáival foglalkozik, Dobrovits Aladár egyiptomi naphimnuszt publikál és kommentál, illetőleg meghatározza az egyiptomi sírfeliratok megjelenésének és keletkezésének történeti körülményeit, Haeffner Emil több hieroglifa-feliratot tesz közzé, Honti János az ókori Egyiptommal kapcsolatos folklorisztikai és mitológiai problémákat fejteget. Nagy Tibor a pannóniai egyháztörténetben is szerepet játszott Photeinos-féle eretnekség történetét tárgyalja, Némethy László az Assíriával északon határos és történetileg igen fontos Urartu-birodalom ékiratos, asianus nyelvű felirataival kapcsolatos problémát vet fel, Oroszlán Zoltán keleti és keleti vonatkozású görög terrakotta-szobrocskákat és öntőmintákat ismertet, Pálfi János egy Anatóliában előkerült egyiptomi szoborra hívja fel a figyelmet, Szemerényi Oszvald egy hettitanyelvű diplomáciai iratot fordít le és kommentál, Waldapfel Imre a samosatai Lukianosossal kapcsolatban a Kelet és Nyugat kultúrájának szembenállását világítja meg a Kr. u. II. században, Wessetzky Vilmos az egyiptomi nyelvtan terén old meg problémákat. Tizen-négy hosszab és tizenegy rövidebb tanulmány alkotja a kötetet, szöveg-facsimilékkel, szövegközeli ábrákkal és képes táblákkal. Az új kiadvány tanúság a magyar tudomány emez elhanyagolt ágának erejéről, s amint a kötet előszava mondja, a humanizmus szelleme iránti töretlen hűségünkről. Abszolút értékén kívül már csak azért is örömmel üdvözljük, mert az első együttes megmozdulása az ókori Kelet magyar kutatóinak.

BARANYAI BÉLA
1881—1945

Tudományos életünk szellemi és materiális értékeinek a nagy pusztulás után tartott seregszemléje során fájdalommal jegyeztük fel Baranyai Bélának, a debreceni egyetem jogtörténész professzorának nevét veszteségeink listájára. Személyében a régi, Tagányi-féle tudós típus egyik kései, de nem kisebb értékű képviselője dőlt ki historikusaink sorából, azé a típusé, mely szakadatlan munkával mély és széleskörű ismereteket gyűjtött, tudásának publikáció formájában való felhasználásához azonban töblnyire kevés kedvet mutatott.

Baranyai élete, mint idézett elődeié, eseményekben nem volt gazdag. A pécsi jogakadémia elvégzése után törvényhatósági szolgálathba lépett, Somogy vármegye főlevéltárnoka lett, majd 1913-ban az Országos Levéltárban nyert alkalmazást. Hivatali munkaköre és érdeklődése itt elsősorban a magyar közjog és közigazgatás multjával kapcsolatos tárgyak felé irányult, e közben azonban jogtörténetünk egyéb területein s a gazdaság- és társadalomtörténet körében is sokirányú és igen alapos tudást szerzett. Közben tevékeny és áldozatos részt vállalt azokból a nehéz munkálatokból, melyek az Orsz. Levéltár anyagának az új, modern épületbe való átköltözését előkészítették. Mindez ráirányította Klebelsberg Kunó figyelmét s így Baranyai, a magyar történeti kutatómunkának az első világháború után történt organizációja alkalmával, megbízást kapott arra, hogy Kollonich Einrichtungswerk-jét a Magyar Történelmi Társulat „Fontes”-kiadványainak sorozatában feldolgozza és publikálja.

E megbízással kapcsolatban az újonnan felállított Bécsi Magyar Történeti Intézethez helyeztetvén át, 1923-ban kiszakadt az Orsz. Levéltár kötelékéből s megvált a Magyar Történelmi Társulat eddig betöltött titkári tisztétől, hogy ezután a bécsi levéltárakban folytassa hangyaszorgalmú munkáját. Itteni működését, melynek keretében a bécsi magyar kultúrintézmények szervezésében és vezetésében is segédkezett Károlyi Árpádnak, néhány év múlva a debreceni egyetem katedrájával cserélte fel, hol tovább folytatta ugyanazt a csendes, visszavonult kutatómunkát, mely egész pályáját jellemezte.

Élete főműve, az Einrichtungswerk, melyen oly hosszú időn át lankadatlan szorgalommal dolgozott, nem hagyhatta el a sajtót. Megjelent művei — néhány tanulmány a magyar alkotmány- és jogtörténet, egyháztörténet és magánjog köréből — értékeik dacára sem adnak kellő képet szerzőjük nagy tárgyi tudásáról, sokoldalúságáról s arról a rendszerességről, mellyel hatalmas anyaga felett uralkodott. Aki azonban ismerte közvetlen, kissé rezignált egyéniségét, tartózkodó modorát, akinek alkalma volt tapasztalni ismereteinek mélységét és terjedelmét s azt az önzellenséget, mellyel mindezt bárkinek rendelkezésére bocsátotta, az megőrzi emlékezetét s őszinte sajnálatot érez, hogy bizonyos családi körülmények kiszakították nyugodalmas munkájának színteréből s rásodorták egy útra, melynek végén idegen földön légitámadás során kellett életét elvesztenie.

VARGA ENDRE

GÁRDONYI ALBERT
(1874—1946)

1946. október 23-án elhunyt fővárosunk tudományos életének egyik legzeze egyénisége: dr. Gárdonyi Albert ny. székesfővárosi főlevéltáros, a Pázmány Péter Tudományegyetem c. ny. rk. tanára. Abból a szepesi szászságból származott, amely a legújabb kor reánk ely szomorú ferdulatáig sok hozzá kiváló és mély magyar érzésű egyéniséget termelt ki. Eperjesen született, de középiskolát már a tősgyökeres magyar Miskolcon végzett. A bécsi és budapesti egyetemen hittudományi, jog- és államtudományi tanulmányokat folytatott, de már mint jogász oklevéltani és történelmi előadásokat is hallgatott és ezekből doktori oklevelet szerzett. 1899-ben a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába lépett, amelynek gazdag levéltári anyaga elhatározóan hatott további tudományos érdeklődésére. 1904-ben került a főváros szolgálatába, ahol mint a Városi Nyilvános Könyvtár tisztviselője még rendkívül sokrétű irodalmi működést fejtett ki a társadalomtudomány, közgazdaságtan, könyvtár-törtan, sőt az aktuális szociálpolitika köréből, de hajlamai ezidőben is elsősorban a történelem és segédtudományai felé vonzótlak. Elhatározó lépést jelentett számára 1911-ben történt átlépése a Fővárosi Levéltár szolgálatába, mert ezzel tudományos munkássága határozott irányt vett a város-történet, különösképen a főváros története, valamint a történelmi segédtudományok irányában, amelyek mellett azután élete végéig törhetetlen hűséggel kitarított. Mint vérbeli levéltáros, a gondjaira bízott hivatalt a raktárhelyiségekben is gyakran egészsége rovására végzett rendező munkájával, a történelmi értékű összefüggő sorozatoknak proveniencia szerint való helyreállításával elindította komoly tudományos intézménnyé való fejlődésének útján. Egyidejűleg olyan nagyarányú irodalmi működést is fejtett ki, hogy annak csupán bibliográfiai összegezése is külön tanulmányt igényel. Munkája irányának jellemzéséül felsoroljuk a következőket: *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre 1917; Bezerédj István 2. k. 1918—20* (a M. Tud. Akad. megbízásából Bodnár Istvánnal együtt írt élet- és jellemrajz); *A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye 1913; A főváros kölcsönügyére vonatkozó okmányok gyűjteménye 1923; Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből (1873—1923) 1925; A történelmi segédtudományok története Magyarországon 1926; A magyar történettudomány kezdetei 1926; A kir. magy. Egyetemi Nyomda története 1577—1927* című műben (társszerző Iványi Bélával) a nyomda budai működéséről (1777—1867) szóló részt írta. Emez önálló munkáinál talán még értékesebbek nagyobb tanulmányai: *A kir. titkos kancellária eredete és kialakulása* (Századok 1914), melyben a comes capellae és a kancellár hiteleshelyi működését tisztázta; *Az Anjou-kori magyar királynék kancelláriája* (Turul 1915); *A tudományos paleográfia megalapítása* (Történeti Szemle 1916) című dolgozata Maffei érdemeit méltatja; a Fejérpataky-emlékkönyvben megjelent *A latin oklevélírás rendszere* című tanulmánya vitákat Traube megállapításaival szemben. Külön kell megemlítenünk az ebbe a korszakba eső munkái közül *A magyar jakobinusok története* című dolgozatát (A magyar jakobinusok emlékezete 1919. című emlékműben), amelyben megírta a köztársasági gondolat első magyar hirdetőinek életrajzát és mozgalmát, amire Gárdonyi annál is inkább hivatott volt, mert vértanúhálaluk színhelyét ő fedezte fel a Vérmező multjának levéltári kutatása közben. Ezeken kívül még számos nagyértékű tanulmányt írt a főváros multjából, amelyek keletkezésükben a legszorosabb összefüggésben vannak levéltári rendező- és kutatómunkájával. Történettudományi munkásságának, valamint 1913 óta folytatott sikeres magántanári működésének elismeréseképen a budapesti Tudományegyetem 1929-ben ny. rk. tanári címmel tüntette ki.

1935-ben történt nyugalombavonulása óta is szakadatlan sorban jelentek meg kitűnő dolgozatai főként a főváros topográfiai, település- és közigazgatás-története köréből a „Tanulmányok Budapest Multjából” című sorozatban és számos szakfolyóiratban. 1936-ban pedig megjelent a székesfőváros megbízá-

sából Csánki Dezső vezetése alatt gyűjtött: *Budapest történetének okleveles emlékei*-nek első kötete (1148—1301), amelyben Csánki halála után a gyűjtés kiegészítését (102 oklevélről 320-ra) nagyrészt Gárdonyi végezte, így a többi közt maga írta ki a vatikáni levéltár regisztráiból a budapesti vonatkozású árpádkori szövegeket, végül a kötetet sajtó alá is rendezte és szakszerű bevezetéssel látta el.

Tudományos működésének ebből a röviden összefoglalt vázlatából is lezűrhető, hogy pályafutását három irány jellemezte: a könyvtáros-bibliográfus, levéltáros-történetíró és diplomatikus-egyetemi tanár, amely irányok élete végéig hol párhuzamosan, hol kombinációkban jelentkeznek, kétségtelen azonban, hogy a domináns akkortól mindig a történelem, különösen pedig a székesfőváros története volt.

Thematikailag par excellence helytörténetíró lévén, történettudományi alapelve és ennek megfelelően módszere a pozitívista történetíróé volt és mint ilyen lényegében a rankei célt tartotta szem előtt: a valódi források kritikai tanulmányozása, a tények összefüggéseinek felismerése, tárgyilagos előadás: a cél a teljes valóság megjelenítése. Maga is körülbelül ezt a felfogást vallotta *Karuy László és Hess András Budán* című cikkében (Magyar Könyvszemle 1941), amelyben a történetíró szerepét a bíróval azonosítja, aki „mindenekelőtt az összes részletekre kiterjedő figyelemmel igyekszik a tényállást megállapítani, s csupán ezután hozza meg ítéletét”.

Most, amikor gyászoló érzéssel tekintünk tűnő alakja után, és amikor kötelességszerűen rövid szemlét tartottunk élete és működése felett, meg kell állapítanunk, hogy kezdeti tétovázás után munkaerejének javát magaválasztotta központi problémájának szentelte, amelytől soha elszakadni nem tudott, és amelynek minden egyebet alárendelt: fővárosunk történetének. És ha ezen a téren nagyobbarányú szintetikus művet alkotni nem is volt módjában, nagy érdeme, hogy nagyszámú, sokszínű és feltétlenül megbízható részletalkotásával úttörő és inspiráló munkát végzett jövődó tudományos generációk számára.

NIKLAY PÉTER

HEINLEIN ISTVÁN
1874—1945

Két éve alusza már örök álmát a ciszterciek temploma mellett szükségtemetőben Heinlein István, a Pázmány Péter Tudományegyetem ókori történeti professzora, a Magyar Tudományos Akadémia levelező, a Magyar Történelmi Társulat igazgató-választmányi tagja. Haláláról a tudományos körökben is alig tudott valaki. Amilyen szerényen élt, ugyanolyan halkán távozott az élők sorából. Amint az élőnek nem jutott dísz — nem is kívánkozott soha utána — a halott sem kapott díszsírhelyet. Tudós és magyar sors az, mely Heinlein Istvánnak osztályrészül jutott, tipikusan magyar tudós-sors.

Pedig a pálya, melyre visszatekinthetett, látszólag mindent megadott, amire egy tudós szíve áhítozhat. Heinlein István Pozsonyban született, a magyar kultúra régi fellegvárában, 41 éves korában elnyerte Budapesten az ókori egyetemes történet tanszékét, 1927-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagsággal tüntette ki. A Magyar Történelmi Társulat már korábban igazgató-választmányába fogadta. Egyetemi tanársága jórészt abban a küzdelemben telt el, hogy intézetet kapjon, melyben utánpótlást nevelhet a nálunk olyannyira elhanyagolt ókori történettudomány művelésére. Vágya, az Ókori Történelmi Intézet megszervezése, sajnos, csak néhány évvel nyugalmavonulása előtt teljesült. A körülmények, melyek az egyetemről való távozásába beleszóltak, olyan tulajdonságait tették tiszteltté, melyek nálunk, főleg abban az időben ritkaságzámba mentek: kivételes erkölcsi bátorságát és mély felelősségérzetét a tudomány iránt, melynek egyik leglelkesebb művelője volt.

Tudományos munkásságában főleg a görög és római történet régebbi periódusaival foglalkozott, de egyetemi előadásai elárulják, hogy éppen olyan kiváló ismerője volt a hellenizmus és a késő-köztiársasági kor, valamint a

korai császárszék történetének. Mintaképeihez, K. J. Belochhoz és Eduard Meyerhez hasonlóan ő is a görög történet művelésével kezdte pályáját és csak később fordult érdeklődése, csakúgy, mint mestereié, a római történet problémái felé. Első tanulmányait, melyek az athéni tyrannis korával foglalkoztak (A Peisistratidák tyrannis, 1897., Zwei Abhandlungen über die Peisistratiden, 1899.) azoknak az értekezéseknek a sora követte, melyekben az athéni és spártai történet problémáit fejtegette a filológiai-kritikai iskola szellemében (Görög történeti problémák, Történeti Szemle 1913. 29. sk., 161. sk., Militiades pere, uo. 1915. I. sk., Athén és Spárta a Peisistratidák elűzésétől 462-ig I., uo. 1918. 161. sk., II. uo. 1920. 1. sk.).

Római történeti tanulmányait ugyanaz az éles kritikai szemlélet és az intézményi élet problémái iránti érdeklődés jellemzi, mint hellenista kutatóisait. A római források kritikai szemléletéből kiindulva (A néptribunuság eredete és betöltése, Klehelsberg Emlékkönyv 1925. 75. sk.) építette az utat azokhoz a nagy jogtörténeti tanulmányokhoz, melyeken haláláig fáradozhatatlanul dolgozott. Ezek közül csak egy jelent meg, mely Sulla diktatúráját világítja meg a római alkotmánytörténet tükrében (Archivum Philologicum 1939. 401. sk.), míg Caesarról tervezett nagy tanulmánya, melyből hatalmas kézirat anyag maradt hátra, halála miatt befejezetlen maradt.

Eltávoztával szép emléket hagyott maga után. Az igaz emberét, aki életben sohasem tévedt el, mert olyan eszmények vezették, melyek nem hagyják el azt, aki hitét nekik ajándékozta: az emberszeretet és az igazság keresése.

FISCHER ENDRE

HODINKA ANTAL
1864—1946

Károlyi Árpád és Angyal Dávid után Hodinka Antal tagtársunkban most utolsó tagját veszítettük el annak a kiváló gárdának, amelynek munkásságához fűződik történetirodalmunk hatalmas fellendülése a századforduló évtizedeiben. Nagy kort ért meg, és fáradozhatatlanul és teljes szellemi frissességben dolgozott még akkor is, amikor már rég a jól megérdemelt pihenést kellett volna élveznie, s csak a háború viharai okozta testi és lelki szenvedések alatt megtörve tette le kezéből a tollat.

Történetírói egyéniségét a szülőföld, teológiai tanulmányai, Bécs és Róma alakították elhatározóan. A papi családból származó ifjú eredetileg maga is a papi pályára készült: az ungvári görög katolikus szemináriumból — miután előjárói felismerték kitűnő képességeit — a központi papnevelőbe került. Budapesten a teológia mellett a bölcsészeti kart is látogatta és történelmi és szláv filológiai előadásokat hallgatott. Az egyetemen elkészül első történelmi dolgozata („Egyházunk küzdelmei a bogumilokkal”) s ő maga csakhamar lemond a papi pályáról és eljegyzi magát a történettudománnyal. A fiatal historikus neve csakhamar ismertté lesz a főváros szakköreiben: pátriájából, ahol orosz történelmi tanulmányokkal foglalkozott és Pauler Gyula számára oroszból fordított, Budapestre hozzák a Nemzeti Múzeum Könyvtárába. De hamarosan Bécsben találjuk, ahol ösztöndíjas tagja az Intitutumnak, s az egyetem szláv filológiai szemináriumában dolgozik. Itt Thallóczy Lajos fedezi fel, s hogy széleskörű tudását, nagy nyelvismeretét és alapos szláv filológiai képzettségét, valamint kipróbált hatalmas munkaerejét a maga nagyszabású tudományos tervei számára biztosítsa, a közös pénzügyminiszeri levéltárba, majd 1892-ben a hitbizományi könyvtárba nevezeti ki. Leszámítva az 1895/96. évet, amelyet Rómában töltött, 1906-ig működik Bécsben. Ekkor hazajön, mert a pozsonyi kir. jogakadémia a művelődéstörténelmi tanszékére hívja meg. 1914-ben az akkor felállított Erzsébet-Tudományegyetem jogi, majd 1918-ban bölcsészeti karára került és 1923-ig a magyar, azután pedig 1934-ben az egyetemes történelmi tanszékét töltötte be.

Tudományos érdeklődésének és munkásságának középpontjában szülőföldje és népe állt. Nagy munkája, a ruténség történelme ugyan nem készült

el — csak egy kis, összefoglaló tanulmánya jelent meg 1923-ban a rutenség multjáról, főképp gazdasági viszonyairól —, de neki köszönhetjük a munkácsi görög katolikus püspökség monumentális történelmét és oklevéltárát, amely tulajdonképp magában foglalja a rutenség egész egyházi történetét. Hogy élete főcélját nem tudta megvalósítani, annak az a magyarázata, hogy magasabb tudományos érdekből sok oly feladatot kellett — még áldozatok árán is — vállalnia, amelyeknek megoldásához egyedül ő rendelkezett megfelelő nyelv- és tárgyszerrel. Thallóczy Lajos gyakran vitte magával hazai és külföldi levéltári kutatóútjaira, és sok más munka mellett rábízta a horvát véghelyek oklevéltárának kiadását. Az Akadémia felkérésére ő válogatta ki és adta ki Jagičsal a honfoglalás szláv forrásait, később ő állította össze s fordította le az orosz évkönyvek magyar vonatkozású részeit. Amikor száműzött egyetemével Pécsre került, mint vérbeli historikus nagy érdeklődéssel fordult az ősi város multja felé és több becses tanulmánnyal gazdagította a Pécsre vonatkozó szegényes történetirodalmat.

Bár a pozitivizmus korának volt a neveltje, szemléletmódja mégsem volt egyoldalú és szűkkörű. Teológiai stúdiumai kitágították szemhatárát; a gyermek- és ifjúkor falun eltöltött évei az élet realitásai, a gazdasági viszonyok iránt tették fogékonyá; a bécsi évek pedig a bel- és külpolitika nagy kérdéseivel szemben élesítették meg látását. Mindig s mindenütt az eleven, mozgó életet látta és kereste, az embert, a maga lelkével, örömeivel, bajaival, vágyaival. E mellett erős képzelőerővel megáldott jóízű elbeszélő is volt. Írásait, amelyeknek mindig volt valami különös egyéni ízük, szélesebb körök is élvezettel olvashatták.

De Hodinka nemcsak kiváló tudós volt, hanem nagyon melegszívű, megértő jó ember és kitűnő pedagógus is egyszerre. Emléke tehát nemcsak munkáiban, hanem sokak szívében is szerető, hálás kegyelettel fog élni. De neve akkor sem fog feledésbe merülni, ha majd eltűnik már az a nemzedék, amely közvetlenül ismerte még és tanult tőle. Hagyatékában egy hosszú életen át végtelen szorgalommal és szeretettel gyűjtött hatalmas és rendkívül értékes anyag maradt ránk, s azok a publikációk, amelyek a jobb idők beköszöntével ennek a felhasználásával megindulnak, emlékéit újból meg újból felelevenítik majd a következő történésznemzedékek számára.

HOLUB JÓZSEF (PÉCS)

MADZSAR IMRE
1878—1946

Mióta a Századok szavát utoljára hallathatta, régibb történetírói gárdánk igen sok értékes munkása hagyta el a történeti kutatás műhelyét. Sorukban a legértékesebbek közé tartozott Madzsar Imre. A tudományos életben és a tanügyi pályán fontos pozíciókat töltött be. Az Eötvös József kollégiumban 25 évig volt a történelem szakjának vezetőtanára, középiskolai viszonylatban különösen az a közel két évtized a legszámottevőbb, amikor az Országos Közoktatási Tanács titkársága nyomta vállait. A Pázmány-egyetemnek c. rk. tanára, a Tudományos Akadémiának rendes tagja volt és külföldön is hallatta szavát idegen nyelven megjelent jeles tanulmányokkal.

Akadémiai rendes tagsági székkfoglalója alkalmából, az elnöki székéből öt üdvözlő Kornis Gyula úgy jellemezte, mint aki az elsők közé tartozott, akik nálunk szaktudományuk magasabb elvi szempontjaira és ismeretelméleti előfeltételeire ráeszméltek. Sovány történetfilozófiai irodalmunknak ő volt a legeredetibb és legmélyebben gondolkodó munkása. De ha Madzsart jellemezni akarjuk, nem elég hivatali és közéleti munkáját említenünk. Ez a halkszavú, szerény ember nem kifelé élt. Sohasem kereste a szereplést, munkáival sem az volt a célja, hogy sikert arasson. Amit írt, annak kidolgozására belső lelki szükség hajtotta. Problémáit a napi munkájában való elmélyedés szabta meg. Azok a kérdések vonzották, amelyeknél nem tudott megnyugodni az uralkodó szemléletben. A hiány, vagy a tévedés sarkalták, hogy önmagát helytálló meg-

oldással elégitse ki. Még sarkalatos történetfilozófiai tételeknél sem lépett föl azzal az igénnyel, hogy megtalálta a csalhatatlan igazságot és nem törekedett nézetét másokra ráerőszakolni. Ez a nagy önfegyelmetség és tartózkodás megóvták minden élesebb polémiától. Remekbe készült bírálata Lamprecht teóriájáról is annyira tartózkodó s oly szerényen mondja ki beretváéles megállapításait, hogy szinte inkább elismerésszámba megy. Meghajlik a nagy szellem kitünősége előtt, ha mégoly pontosan fogalmazza is meg okoskodásának tévedéseit. Ez a visszatartás csak különlegesen finom lelkek tulajdonsága, amely más nagy értékeket is sejtet.

Madzsar Imre szélesérdekű kutató volt. Tágkörű történelmi olvasottságát nagy filozófiai tanultság egészítette ki. Szinte föl lehetne vetni a kérdést, vajjon nem inkább filozófus volt-e, mint történész? Hozzászólása a spengleri filozófiához, Spengler gondolatmenetének kiegészítése a babilóni kultúra jellemzésével, a babilóni térsejtelés és időérzés kérdésének, majd általában az időhatár és térhatár problémájának fejtegetése, éppen a történelmi cezúrák szempontjából, kétségtelenül ebben az irányban döntenék el a kérdést, ha nem volna Madzsarnak egész sor a legaprólékosabb filológiai akribiával kidolgozott magyar kútfőtanulmánya, a boncoló forráskritikának legtelkiismeretesebb módszerével kidolgozva. Doktori értekezése Forgách Ferencről szólt, de ebből a késői korból csakhamar átpártolt a legrégebb írott emlékeinkhez, a húnkrónika, Szent Gellért legendái, a II. Géza-korabeli Gesta, Mügelin Henrik és Szent István törvényei sokkal bonyolultabb és jóval több nehézséggel járó boncolásához. És kritikai feldolgozásait mintaszerű szövegkiadásokkal egészítette ki.

Nagy műveltsége mellett éles kritikai megfigyelése és mindenekfelett szigorú módszeressége adtak megszólalásainak nem mindennapi jelentőséget. Olvasói azzal a tudattal vették kezükbe elég ritka és röviden megkonstruált megnyilatkozásait, hogy bennük lényegi eredményeket fognak találni.

Mint tanár a történettanítás módszerébe is elmélyedt, de a pedagógia más kérdései is foglalkoztatták, különösen az olvasás. Ezekben éppen olyan szakavatott volt, mint aprólékos forrástanulmányjaiban. És mindhárom tudományágban: a történetben, a filozófiában és pedagógiában, egyformán a mélységet kereste. Hasonlattal élve kisplasztikusnak lehetne nevezni, aki nem testes, nagy kötetek írására törekedett, hanem inkább a problémák sokféleségében lelta örömét. Hol ezen, hol am azon a téren fúrta be magát fogas feladatok megoldásába. Egyetlen teljes kötetet kitöltő munkája maradt: Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései, amelyhez Madzsar magyar iskolatörténelmi munkái kapcsán jutott, lévén Vörös Ignác Vörös Antalnak, a királyi kúria tagjának, Mária Terézia és II. József korában a budai tankerület első főigazgatójának fia.

Túlságosan finom és mély volt ahhoz, hogy nagy visszhangot keltsen, de sok lelki gyönyörűséget okozott azoknak, akik megértik és méltányolni tudják a mesterségbeli finomságokat. Igazi méltánylása csak akkor fog bekövetkezni, ha majd valaki egyszer komoly alapokon megírja — nem a magyar történetírók munkásságát, hanem — a magyar történettudomány fejlődését.

DOMANOVSKY SÁNDOR

MAHLER EDE
(1857—1945)

Az ostrom után hűnyt el a magyar orientalisták nesztora, a Magyar Tudományos Akadémia és számos külföldi tudós társaság tagja. Matematikusnak és csillagásznak készült és amikor hivatását felismerve, a Kelet népeinek története és kultúrája felé fordult, csillagászműveltségét megőrizve és felhasználva, a tudományos történelmi kronológia mesterévé lett. Az Islám-kutatásban mind a mai napig nélkülözhetetlen maradt a „Wüstenfeld—Mahler'sche Chronologische Vergleichungstabellen" (II kiad. 1926). Hasonlóképpen nagyjelentőségűvé vált 1916-ban megjelent műve: Handbuch

der jüdischen Chronologie és a párizsi Musée Guimet által 1907-ben kiadott Études sur le Calendrier égyptien; számos cikkében foglalkozott a húsvétkérdéssel és a naptárreform problémájával is. Az egyiptológia és assziriológia tudományainak első, nemzetközi elismerést kivívott magyar mestere volt. Elmondhatjuk, hogy Magyarországon ő teremtette meg e két fontos történeti diszciplinának a művelését, sőt talaját, mint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen az ókeri keleti népek történetének nyilvános rendes tanára. Több mint kétszáz idevonatkozó tanulmánya mellett neki köszönhetjük a nagy keleti kultúrákra vonatkozó első önálló magyarnyelvű összefoglalásokat, melyek részben még a mai napig is egyedülállóak maradtak (Babilonia és Asszíría 1906, Ókeri Egyiptom 1909, Beöthy Zsolt egyiptológiai gyűjteménye 1913). Mint fiatal nemzeti múzeumi tiszviselő, a római régészettel is foglalkozott és a dunapentelei ásatásokkal kapcsolatban is megörökítette nevét. Nemcsak mint nagy mestert, de mint úttörőt is emlékeztünkben kell tartanunk, aki a mostoha talaj ellenére is meggyökereztetett hazájában egy óriási perspektívákat megnyitó történeti tudományágat, gazdagítva ezzel nemcsak a magyar tudományt, de az egyetemes magyar kultúrát is.

DOBROVITS ALADÁR

NAGY LAJOS
1897—1946

A fővárosi múzeumok főigazgatójukat, tudományos életünk a hazai római kori régészet nagynevű kutatóját veszítette el Nagy Lajos egyetemi c. nyilv. r. tanár korai elhúnyásával. Sikerekben bővelkedő sokoldalú munkássága sajátos képességeiből adódott: egyesítette magában a latin epigráfus, a nagy-emlékezetű tárgyi régész és a műtörténész lehetőségeit. A római provinciális (pannóniai) művelődésnek, szépművészetnek és az ókeri mindennapi életnek nem volt nálánál jobb ismerője.

Kutatásaival elsősorban a magyar főváros multjáról való ismereteinket gyarapította. A Kr. u. 228-ban készült aquincumi orgona megtalálásával, helyreállításával és zenetörténeti méltatásával európai hírnevet szerzett. Nagy-jelentőségűek a budapestkörnyéki illír-kelta kézművességgel, vallási élettel és a köznapi élettel kapcsolatos kutatásai, különösképp a Gellért-hegy melletti eraviszkusz falutelepülés részleges feltárása. Alapvető dolgozataival új megvilágításba helyezte az aquincumi (és pannóniai) mozaikkészítés, falfestészet és stukkódíszítés fejlődését. Ó maga leginkább a pannóniai ókereszténység, az aquincumkörüli római birodalmi erőnláncolat és Pest város ókeri multja kutatásában elért eredményeinek örvendett.

Nagy Lajos működése előtt Aquincumban, ebben a legészakibb határszéli városban keresztény egyházközség létezésére alig mertek következtetni. Az ő tervszerű ásatásai hozták napfényre az óbudai Raktár-utcában az ókeresztény temető-kápolnát (cella trichora-t) és a Vihar-utcai magánlakásból átalakított bazilikát, s az ő saszeme fedezte fel az Aquincumi Múzeum irattárában levő egyik rajzon az esetleg püspökségre valló ókeresztény bazilikális épület maradványait. Ilyen módon sikerült bebizonyítani, hogy tizenhat évszázad előtt mégis virágzott a Krisztus-hit a katonai jellegű helytartói székhelyen, Aquincumban. „Pannonia sacra” címen (Szent István-Emlékkönyv I.) összegyűjtötte a teljes pannóniai keresztény régészeti emlékmagyagot és hosszú évtizedekre lefektette ennek kútfői értékelését.

Lekesen hitt a tudományos hivatás mindenekfölöttiségében, Nem volt szobatudós. Budapest közéletben fáradhatatlanul járta a Dunapartot, kiváló régészeti érzékkel tárta fel és kutatta ki a Szentendréig terjedő római erőnláncolat maradványait és ismerte fel ennek általános rendszerét a Duna mindkét partján. Nagy kitartásának és eredeti gondolkodásának köszönhető a pesti Eskü-téri táborerődítményromok „rómaiságának” felismerése és részbeni sikeres feltárása. Boldogok voltunk, hogy osztozhattunk nagy örömeiben, melyet Pest ókeri alapításának kimutatása felett érzett. Betegségében szenvedését, úgy

láttuk, enyhítette, hogy idevágó művét (Az eskütéri római erőd, Pest város őse) még lapozgathatta.

Kuzsinszky Bálint örökében ő szerkesztette a *Budapest Régiségei* című tudományos évkönyvet. A terjedelemben is csústeljesítményt jelentő XIII. és XIV. kötet az ő idejében került ki a nyomdából. Ezek a kötetek is bizonyosságai a magyarföldi régészet előbbrevitele érdekében kifejtett eredményes fáradozásának.

SZILÁGYI JÁNOS

TOMPA FERENC
(1893—1945)

Azon a veszteséglistán, amelyért a második világháború s ebben nem utolsó sorban Budapest ostroma tartozik a magyar tudománynak, Tompa Ferenc dr. neve is rajta van. Bombaszilánk okozta súlyos sérülés következtében történt megrendítő távozása szomorú veszteségét jelenti a mindig élet-erősebben kibontakozó magyar ősrégészetnek, vagy, hogy az ő tanításához hívek maradjunk: az *őstörténelmi* kutatásnak.

Ebben az egy kifejezésben benne van mindaz, ami Tompa Ferenc — hirtelen és időelőtt megszakadt — munkásságát jellemzi. Ő volt nálunk az első, aki az ősrégészetet *tisztán őstörténelemnek* tartotta.

A Történelmi Társulatban — és más helyeken is többször — hangoztatott meggyőződése szerint, céljának tartotta az őskori művelődési problémák megoldását, hogy a kultúra képét s ezen keresztül annak hordozóját, az embert is megismerjük.

Hirdette, hogy az ősrégészet nem az emberi kultúra mai felszínén mozog, hanem annak gyökeréig nyúl vissza és nemcsak a kultúrát akarja megismerni, hanem azon át a népet és végeredményében annak történetét.

Vallotta, hogy a részekre bontó kutatás eredményeként megrajzolható kultúrkör alapja maga a nép, a nemzet s a kultúrkörök határai — amelyeket mint nemzetiségi, politikai határokat az ősrégészet megvonni igyekszik — ugyanazt a vonalat fejezik ki, amit a nemzeti államok határai jelentenek.

Meggyőződése volt, hogy az ősrégészet nemcsak a művelődéstörténetet szolgálja, hanem ezenfelül az oknyomozó, őskori politikai történelemre is fényt akar deríteni.

Éppen ezért az volt a véleménye, hogy a kőkorszak legrégebb szakaszától napjainkig egyforma fontosságú feladat elé van állítva a történetkutatás, semmit sem változtat az a körülmény, hogy írásos, vagy földből áscott történelmi emlékeket használunk-e fel kutatásainkhoz kútforrásul.

Az itt — csaknem mindenütt saját szavaival — elmondottak adják röviden összefoglalva Tompa Ferenc ősrégészeti munkásságának elméleti alapvetését, amelynek a tárgy természetéből folyó módszereit alkalmazta és amelyet szintézisre törekvő dolgozataiban híven követett.

Kisebb tanulmányai — egy-egy lelőhely vagy éppen csak egy-egy lelet feldolgozása — módszeres előkészítések nagyobb, részben be sem fejezett munkáihoz. De már ezeknek értékelő eredményeinél is következetesen tör *végző célja, a magyar föld őstörténelmének megírása felé.*

Ősrégészeti irodalmunkban senki sem beszélt előtte az újabb-kőkor stratigráfiailag is szétválasztható, egymásután következő kultúráiról, amelyeknek kronológiai egymásutánjában hozhatnak még változásokat az újabb kutatások, növelhetik az eddig nem ismert kultúrák számát az újabb eredmények, de Tompa Ferentől sohasem lehet elvitatni, hogy hodrogkeresztúri ásatásával ezen a téren Ő tért erre az egyetlen helyes útra legelőször.

Ez vezette a szalgódszes kultúra magyarországi fáciaseinek — ma erősen vitatott — felismerésére s ezzel indult el azon az úton, amely végeredményében — 25 év kutatásainak eredményeit felhasználva —, a bronzkori kultúránk eredetének és korszakainak tisztázásával, az egész magyar őskor kultúrkörök szerint felosztott történetének megismertetésére vezetett.

Az egész ország területe őstörténetének rövid összefoglalása, majd a Dunántúl és Budapest őskori képeinek megrajzolása után, utolsó nagy munkájában újra a főváros felé fordult s őskorának megírásával, e fekvésénél fogva mindig az egész ország mindenkori történetének kicsinyített képét adó területen megvetette az alapot a magyar föld őstörténelmének megrajzolásához, amelyet — nagy veszteségünkre — már nem várhatunk Tőle.

Összes munkáit jellemző újszerű felismeréseivel s azok széleskörű megalapozásával megteremtette azt a nagyvonalú keretet, amelynek részleteit az utána következő kutatók eredményei fogják kitölteni.

Itt-ott bizonyára változni fog a sok helyen kitünő intuícióval kikövetkeztetett kép, de az úttörés, a cél felé irányuló bátor elindulás érdeme azé a Tompa Ferencé marad, akinek a külföldi ősrégészek figyelmét is sikerült a mi problémáink felé terelni s aki kitünő tanítványok nevelésével, mint a Pázmány Péter Tudományegyetem első ősrégész professzora is szolgálta a magyar kutatás ügyét.

Ezért gondol Reá mindig kegyelettel a történelmivé lett ősrégészettel egyetemben a magyar történetírás.

BANNER JÁNOS

VARJU ELEMÉR

(1873—1945)

Két éve alusza már örök álmát Varju Elemér egy budai bérvilla kis kertjében, ahová az ostrom után temették. A harcok végét nem érte meg. Mennyezetig rakott könyvespolcai között már kiterítve feküdt, amikor az első orosz járőrök utcájukat elérték. Az a pedantéria és rend, aminek életében olyanynira híve volt, a haláláig elkísérte. Mondják: hófehér üstökű, bajszos, szép magyar fejével úgy feküdt ott, mintha körülötte mi sem történt volna. Pedig akkor már rom s törmelék borított mindent és az utca során több ház láncokban állott.

A pesti oldalon, a múzeumban mit sem tudtak akkor a budaiak sorsáról. A feldúlt termekben és szobákban, hol a tisztviselők tíz körmükkel kotorták elő omladékból és piszokhalmazból az irat- és kartotéktárt, s a keret- és rács nélküli üresen tátongó ablakokon át tehetetlenül nézték, mint söpri, sodorja a hideg téli szél, mint zörgeti, hempergeti a lucskos, piszkos hóléban a sok gyöngybetűs régi, még Varju Elemér keze-írta aktafelzetet...

Az a fiatal és serény tudós, aki a századfordulón a kezdet éveit levéltári és könyvtári kutatómunkának szentelte, a gyulafehérvári verses glosszák felfedezője, a Batthyány-könyvtár, a Szalók-nemzetség, a Losonczy Bánffy-család oklevéltárának rendezője, a Turul szerkesztője, kitünő oklevélszakértővé, jó genealógussá, gyakorlott heraldikussá képezte ki magát. Mindézekhez járult a hosszú múzeumi gyakorlat és munka, előbb a kassai múzeum élén, majd Budapesten. Élete és munkássága delén a tárgyi emlékek forrásértékét már éppen oly nagyra becsülte, akár az írottakét. Munkásságát illetően nemcsak az volt jelentős, hogy mint a Múzeum vezető tisztviselője, éveken át szerkesztette az Archaeologiai Értesítőt, hanem: hogy 1929-ben felállította a magyar Történelmi Gyűjtemény első igazán reprezentatív kiállítását, zseniális módon rendezvén el az egyes korszakok stílári és kultúrtörténelmi egységét nyújtó hatalmas anyagot.

Kartársai gyakran felrötták neki, hogy a Magyar Várak-on kívül nagyobb-szabású könyve, munkája nem jelent meg. De se szeri, se száma pompás cikkeinek, tanulmányainak, értekezéseinek, közöttük olyanoknak, mint az általa felfedezett Ernst-kódex kritikai kiadása. Nagyobbleketetű munkákra egyszerűen az ideje nem futotta. De e sorok írója mellette dolgozhatott utolsó éveiben, éppen a Történelmi Társulat kiadásában megjelenő Magyar Művelődéstörténet sajtó alá rendezése és illusztratív szerkesztése idején. Jó néhányan vagyunk tanúi, hogy Varju Elemér termő, dús ösze, mily szívesen adta gyümölcsét, mint fosztotta ki önként önmagát. Aktatáskája mindig duzzadásig teli volt jegyzetekkel, képanyaggal és soha nem sajnálta szétszedni, megritkítani őket egy-egy idegen cikk illusztrálása kedvéért.

Ideális kolléga volt azok számára, kik bajjukkal, problémáikkal hozzáfordultak, s éppoly ideális szakember a Történeti Múzeum élén. Azt tartotta, hogy a magyarság erejének töforrása, jövőjének kezessége multjában gyökeredik. Hogy a magyar történelem hőskölteménye mögött mekkora munkateljesítmény rejlik, hogy népünk nemcsak harcolt, de dolgozott is, s hogy tudott egyéni kultúrát, nemzeti ízlést teremteni, hogy nem csupán katonái, hanem iparosai, nemcsak hősei, hanem művészei is voltak, — ezt a maga-felállította téfelt igyekezett Varju Elemér igazolni annyiféleképen, amint csak egy áldozatos élet folyamán lehetett. — „A sors majd minden száz évben végighúzta lércépünkön a pusztítás szivacsát, letörölte munkánk eredményét. Szellemi és anyagi kincseinkből alig maradt valami. Nincs arra Európában példa Magyarországon kívül, hogy virágzó falvak, városok százai tűntek el majdnem nyom nélkül a föld színéről, úgy, hogy létezésükről csak a templomok néhány köve, az eke nyomán felbukkanó porló maradványok, vagy legtöbbször csak sokszázados oklevelek szavai tesznek tanúságot... Mindig újra kellett felépíteni a templomot, a házat, a kultúrát...”

Iskolában kéne tanítani ezt a néhány sorát annak az embernek, ki se katedrára, se kitüntető elismerésre nem pályázott soha. Egy foltozott, agyomosott fehér kabátot vetett le hosszú állami szolgálat után és elment halála napjáig az Életet szolgálni. Hetvenkét esztendő adatott meg neki, hogy ezt megtehesse. — Megtette és állta becsülettel.

TÁPAY-SZABÓ GABRIELLA

GLASER LAJOS (1903—1944?). Hollétéről semmi biztos hír nincs s így őt is a közelmult idők halottai közé kell számítanunk. Geográfus volt, Teleki Pál tanítványa s egyideig mesterének tanársegéde. Tudományos iskolázottságának alapjait tehát olyan környezetben szerezte, ahol elsősorban tisztult földrajzi szemléletre tehetett szert, de egyben megtanulhatta azt is, hogy az ember tájformáló tevékenységének történeti módszerekkel feltárható multja van. Itt kapták az első indítékokat ahhoz, hogy a történeti földrajznak legyen szorgos munkásává, azután országos levéltári tisztviselői működése gyarapította tárgyi tudását és tapasztalatait ezen a téren. Dolgozatai bővelkednek a magyar történettudományt közlő érdeklő tények tisztázásában. Hasznos segítőtársa volt történészeinknek kartográfiai érzékével és iskolázottságával is: az elmúlt évtized jelentősebb történeti munkáit túlnyomóan az ő térképei díszítik. Korai távozása fájdalmas veszteség: még értékes munkásságot várbattunk volna tőle azon a nehezen művelhető és éppen ezért kevesektől művelt határterületen, ahol a sikeres tevékenység a földrajzi és történeti képzettséget egyaránt megköveteli, az eredmények pedig mindkét tudomány hasznára válnak.

MENDŐL TIBOR

HOFFMANN EDITH a Szépművészeti Múzeum igazgatója, 1945 áprilisában halálos baleset áldozata lett. A művészettörténet előkelő magyar művelőjét veszítette el, ki a magyar művészet multjának több területén úttörő munkát végzett. A kódexek miniatúrái és a szárnyasoltárok táblaképei a régi, a XIX. század nagy mestereinek életműve az új magyar festészet köréből, a Széchényi Könyvtár középkori kézírataitól és a korvináktól Barabás Miklósig és Szinyei-Merse Pálig, voltak kutatásának tárgyai. A magyar művelődés- és társadalomtörténet számára különösen a régi magyar bibliofilekkel és Pozsony középkori művészeti viszonyaival foglalkozó műveiben tett közzé nagy anyagot. Utolsó értekezésében a Szent István-ikonográfia felajánlás-motívumának fejlődését vizsgálta. Mint a Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményének évtizedeken keresztül vezetője, a múzeumi évkönyvekben a rajzgyűjtemény anyagát az egyetemes kutatás számára nélkülözhetetlenné vált tanulmányokban dolgozta fel és az évente többször rendezett sokoldalú kiállítások katalógusait kritikai publikációk színvonalára emelte. Az eredeti tudós-egyéniesség nagyvonalúságát a részletek pontos kutatásával egyesítette és a szép, határozott és hajlékony stílus ritka erényével ékeskedett, melynek emléke az európai művészet nagy mestereiről írt posztumusz esszé-kötete.

V. L.

Joó TIBOR (1901—1945) Budapest ostroma alatt tragikus körülmények között húnyt el. Tudományos pályáján filozófusként indult, de hajlamai korán a történelem felé vontatták (Történetfilozófiai alapok Böhm Károly rendszerében, 1929. — A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete, 1931. — Bevezetés a szellemtörténetbe, 1935.). A hazát és a nemzet lelkét kívülről fenyegető veszedelem hatása alatt a régi nagy magyarokra jellemző kötelességtudattal merült el a magyar sorskérdések vizsgálatában. A nemzeti mult nagy tanításában, kereste a nagy szellemi káoszról kivezető utat. Így vált a legválságosabb időkben a nemzeti jellem elmélyült szellemű kutatójává (A magyar nemzeteszmé, 1939.) és a nemzeti hivatástudat ébresztőjévé (Magyar nacionalizmus, 1940.). Vívódó* lelke megnyugvást keresett a régi magyar történet nagyjaiban és életük művében (Mátyás és birodalma, 1940.) és lírai hevületű sorokban tett hitvallást a nagy magyar hagyományok és az európai magyarság eszményei mellett. Halálának második évfordulóján (március 1.) kegyelettel emlékezünk nemes magyarságára és értékes munkásságára. F. E.

MIKÉCS LÁSZLÓ (1917—1945). Nem történésznek indult s a neki munkára kímért néhány esztendő alatt nem is vált egészen történészé. Nyelvészet, történelem, földrajz, néptudomány, szociológia egyformán érdekelte és sokoldalú tájékozottságát munkái is visszatükrözik. Még az Eötvös-Collegium diákja, amikor — egy nyári romániai vakáció eredményeként — megjelenik *Románia* című kis könyve, egy egészséges szemléletű új nemzedék bátor, friss idealizmussal telt hangja. Hamarosan követi ezt a *Csángók* című kötet, amely tudományos eredményei mellett programot is ad s talán a leghívebb emléke szerzője nemes értelemben vett fajszerzetének és izzó cselekvési vágyának. A moldvai magyarsággal foglalkozik legtudományosabb munkája is, a Bandinus-féle összeírás filológiai vizsgálata (A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása. Erdélyi Múzeum, 1944). Néhány, főleg a Hittelben megjelent kisebb tanulmányában a magyarságnak Délkelet-Európa többi népeihez való viszonyát vizsgálja, s társadalmi állapotait bírálja. A nagy katasztrófa közeledtekor Erdélyben maradt, mert vállalni akarta az új viszonyok közé kerülő erdélyi magyarság sorsát. A Gondviselés megtagadta tőle azt, amire legjobban vágyott: hogy részese lehessen az ismét kisebbségi sorsba került erdélyi magyarság felemelésének. Testét jeltelen sír őrzi valahol a messzi orosz mezőkön, de tiszta emléke ösztönző erő marad azok számára, akik munkában és tervekben társai voltak. B. I.

UNGÁR LÁSZLÓ a Székesfevárosi Levéltár tisztviselője is azok közé tartozik, akiket a háború messze idegenbe sodort és akinek sorsáról semmi biztosat sem tudunk, csak sejtjük, hogy ninesenek többé az élők sorában. A harmincévesek nemzedékéhez tartozott, ahhoz a generációhoz, melynek oly sok tagja állt közülünk a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás szolgálatába. Pályája kezdetén akkori lakóhelye, Pécs város multjának vizsgálatában merült el, de horizontja később az egész ország területére kiterjedt. Érdeklődése különösen a táblabíró-világ alkonya és a kapitalisztikus gazdasági rend kibontakozása felé fordult. Fontosabb dolgozatai (Századok 1935, 1936, 1938, 1942, Magyar Művelődéstörténet V. köt.) ennek a kornak kérdéseit világítják meg. Sok-sok feladat várt volna még rá, olyanok, amelyeknek elvégzésére nagy levéltári anyagismereténél s közgazdasági műveltségénél fogva kiváltképpen alkalmas volt.

ZOLNAI KLÁRA (1892—1945) a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának tisztviselője, a történettudomány segédtudományai között oly fontos hivatást betöltő bibliográfia széles látókört és aprólékos gondosságot magában egyesítő, lelkes munkása volt. A magyarországi olasz nyomtatványok, valamint Mátyás király könyvtárának minden vonatkozást felölelő könyvszete marandó helyet biztosítottak számára a tudomány területén. Egészségét a háború utolsó szakasza, Budapest ostroma és az utána következő nélkülözések tették tönkre; hosszú szenvedés után távozott el az élők sorából 1945 tavaszán. Cs. G. K.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1946. március 4-én tartotta a háború után első közgyűlését. A közgyűlés a Társulat elnökévé Eckhart Ferencet, a Pázmány Péter Tudományegyetem jogtörténettanárát választotta meg. Első alelnökké Váczy Péter egyetemi tanárt, másod-alelnökké Kosáry Domokost, a Teleki Pál Tudományos Intézet igazgatóját választották. Benda Kálmán, a Teleki Intézet tanára főtitkár, Fügedi Erik országos levéltárnok titkár, Borsa Iván országos levéltárnok pénztáros lett. A közgyűlés a választmány kebeléből egy szűkebb Elnöki Tanácsot hívott létre. Ebbe a tisztikar tagjain kívül a következőket delegálta: Alföldi Andrást, Bolgár Eleket, Deér Józsefet, Domonovszky Sándort, Hajnal Istvánt, Holuž Józsefet, Jánossy Dénest, Kossányi Bélát, Lukinich Imrét, Molnár Eriket, Szabó Istvánt, Szekfű Gyulát, Szentpétery Imrét és Wellmann Imrét. Végül a közgyűlés hálás szavakkal méltatta Domonovszky Sándor eddigi első alelnöknek, Lukinich Imre másodelnöknek és Kossányi Béla főtitkárnak érdemeit, akik a Társulat ügyeit sok éven át vezették lelkes odaadással és önzetlenséggel.

A PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM bölcsészettudományi karán a háború vége óta a történelem és a történelemmel érintkező tudománysszakok tanszékeire számos új tanárt neveztek ki. 1945. november 10-én nyolc új nyilvános tanár került a karra, nevezetesen: Bolgár Elek az *Újkori diplomáciatörténet*, Oroszlán Zoltán a *Classica Archaeologia*, Bisztray Gyula a *Magyar irodalomtörténet, különös tekintettel a legújabb korra*, Turóczi-Trostler József az *Összehasonlító irodalomtörténet*, Zolnai Béla az *Általános irodalomtudomány*, Trócsánvi Zoltán az *Orosz nyelv és irodalom*, Bonkáló Sándor az *Ukrán nyelv és irodalom*, Lukács György az *Estétika és kultúrfilozófia* című tanszékre. 1946. március 22-én Ortutay Gyula nyerte el a *néprajzi*, június 4-én Banner János az *ősrégészeti*, augusztus 16-án Szalai Sándor a *társadalomtudományi*, augusztus 24-én pedig Deér József a *középkori magyar történelmi katedrát*. — Az Egyetemi Könyvtár főigazgatója 1945. december 1 óta Mátrai László.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM vezetésében is többrendbeli változás történt az 1945. és 1946. év folyamán. Az elnöki széket 1945. július 1. óta Jánossy Dénes, az Országos Levéltár főigazgatója tölti be. Az Országos Történelmi Múzeum új főigazgatója Huszár Lajos (1946. június 2.), az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumé Genthon István (1945. június 7.), az Országos Széchényi Könyvtáré pedig Tolnai Gábor (1946. december). — A közgyűjtemények országos főfelügyelője 1946. március 27. óta Alföldi András egyetemi nyilv. r. tanár.

A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR épületében és iratanyagában nagy károkat tett a háború. Budapest 1944—45. évi ostroma alatt a tűzharc során a Levéltárat száznál több telitalálat érte, s ezek eredményeképpen a jobb raktárszárnyon a III. emeleti raktérterem a benne őrzött közhatósági és családi levéltárakkal teljesen kiegészítve, a bal raktárszárny északi homlokzata négy emelet mélységben, egészen az alagsorig leszakadt. XVIII—XIX. századi közigazgatási és bírósági irattárakat temetve maga alá. Ezeket a magyar történetírás számára pótolhatatlan részleg-vesztéseket leszámítva, az Országos Levéltár iratanyaga megmenekült a pusztulástól, de többé-kevésbé megérezte a rendkívüli eseményeket. A kitört ablakú, itt-ott nagy belővesi helyekkel megszakított falú raktártermekben az időjárás viszonylataival szemben hónapokon át semmi sem védelmezte az iratokat és a hozzájuk tartozó könyveket. A kötegek az állványokról a földre estek, széthomlottak, az iratanyagot belepte a hó, áztatta az eső, szétszórta a szél. Növelte a veszteséget, hogy a németek az ostrom idején hadikórház céljaira használták fel a tárgyi óvóhelyül szolgáló leghiztosabb fekvésű raktártermet, ahová az Országos Levéltár személyzete még a bombázások megkezdése előtt a legértékesebb iratokat menekítette. A tárgyi óvóhely részbeni kiürítésével, továbbá a közvetlenül veszélyeztetett

iratok gyors, mentésszerű átköltöztetésével a levéltárak anvaga végzetesen összekeveredett. Az iratanyagnak az adott lehetőségekhez mért viszonylagos biztonságba helyezése után indulhatott csak meg az egykori rend helyreállítása, az iratok használhatóvá tétele. E munkálatok annyira haladtak, hogy 1946 márciusában magánszemélyek részére — egyelőre még korlátozott keretek között — meg lehetett nyitni a kutatást.

A BÉCSI NAGY POLGÁRI LEVÉLTÁRAK magyar vonatkozású anyagában esett háborús károkat ezidőszertint még nem lehet pontosan áttekinteni. A pontos számbavétel az teszi lehetetlenné, hogy az 1942 és 1943 folyamán a bombázások elől vidékre menekített anyag jelentékeny része még mindig Bécsen kívül van és gyakran ki van téve az időjárás pusztításainak. A fontosabb veszteségek, amelyek a magyar történetírást fájdalmasan érintik, a következők:

A volt Házi, Udvari és Állami Levéltár anyagából teljesen elpusztultak az *államtanács* 1761—1833-ig terjedő iratai. A mutatók és a jegyzőkönyvek szerencsére épen maradtak s belőlük, ha mást nem is, megállapíthatjuk a rezolúciókat és a legtöbb helyen a referenst. A levéltárnak 1834—1848-ig terjedő időszakból származó aránylag kevésbé értékes anyaga épen maradt. Ugyancsak megmaradtak *Kolourat miniszter iratai* is. — Súlyos károkat szenvedett a *kabineti levéltár* is. Legfájdalmasabb a *Staatskonferenz* levéltárának nagymérvű tönkremenése, hiszen vele a reformkorszak legfontosabb kormányiratai pusztultak el. Magyar szempontból komoly veszteségnek kell tekinteni a *kabineti aktáknak* (K. A.), a *régi kabineti aktáknak* (Alte Kabinetsakten) és a *kabineti levéltár Variáinak* jórésztben való elpusztulását is. A megmaradt anyag is össze van hányva, úgyhogy rendezése huzamosabb időt fog igénybe venni, sőt teljes pontossággal aligha lesz elvégezhető. A *Staatskonferenz* levéltárának segédkönyvei szerencsére fennmaradtak, ellenben a kabineti aktákhoz tartozók jórészt elpusztultak.

Kiseb veszteségek érték a *főudvarmesteri hivatal* levéltárát is; ma még nem állapítható meg, hogy ebből mennyi a magyar vonatkozású anyag.

Az általános közigazgatási levéltár (a volt belügyi és igazságügyi levéltár) anyagából minket komolyan érintő veszteség a *közügyi minisztérium levéltárának* részben való tönkremenése. Ez a levéltár ugyanis sok magyar vonatkozású aktát foglalt magában, amely a magyar protestáns egyház helyzetét és tanügyét érintette.

Az udvari kamara levéltára úgyszólván teljesen átmentette az anyagát. A magyar történetírás szempontjából elsőrendű fontosságú *Hoffmanz Ungarn* gyűjtemény egy része még vidéken van, csak beszállítása után lehet végérvényesen megállapítani, hogy szenvedett-e kárt, és ha igen, milyen mértékűt.

MISKOLCZY GYULA (Bécs)

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS LEVÉLTÁRA is a háborús kárt szenvedett levéltárak sorába tartozik. A bekövetkezett károk egyaránt érintették a levéltári anyagot, a hivatali és raktárhelyiségeket és a felszerelést.

A főváros vezetősége a város légibombázásának lehetőségével jókor számolt és már 1943 elején megtette az intézkedéseket, hogy a levéltár anyaga a háború tartamára biztonságosabb helyre kerüljön.

A levéltár őrizetében lévő legrégebb, mintegy 2 m³-nyi anyagot a főváros még 1943 májusában Veszprémbe szállíttatta, s a Nemzeti Bank ottani sziklapincéjében helyeztette el.

Igénybe vette a főváros a budapesti szentistvánvárosi Bazilika altemplomát is, amelyet 1943—1944. év folyamán tárolóhelyiségnek rendeztetett be. Jóllehet a levéltárnak biztosított tárolóhelyiség lényegesen nagyobb volt bármely más hivatalénál, korántsem volt elegendő valamennyi anyag befogadására. A tárolóhelyiségek építése 1944 elején, a költözködés pedig március közepén fejeződött be.

A Központi Városházán is kapott a levéltár egy szakszerűen kiépített óvóhelyet, ahol a közokiratjellegű anyag helyeződött el.

Amit a felsorolt óvóhelyeken nem lehetett elhelyezni, az a raktárhelyiségekben maradt. A lehetőséghez mérten ennek a védelméről is gondoskodni igyekezett a levéltár.

A Veszprémbe szállított legrégebb anyagot 1945. január végén a nyilas-kormány Ausztriába, Spital am Pyhrnbe vitette. A megszálló hatóságok jóvoltából azonban ez az anyag 1946. szeptember folyamán épen és hiánytalanul visszakerült Budapestre, s október 1-én a levéltár át is vette.

A Bazilika altplomában elhelyezett 1686-tól 1873-ig létrejött levéltári anyag, továbbá a főváros egyesítése után létrejött anyag (kivéve a katonai és illetőségi ügyosztály és mérnöki hivatal anyagát, valamint néhány kisebb sorozatot) teljes egészében épségben maradt, ami a tudományos kutatás szempontjából igen nagyjelentőségű. Ez az anyag a raktárhelyiségek elpusztulása miatt még nem volt visszahozható.

Sajnos, a városházi óvóhely, valamint a levéltári raktárhelyiségek a földi harcok során kigyulladtak és a bennük tárolt anyaggal, valamint a berendezéssel együtt leégtek. Ez a veszteség a tudományos kutatásra nézve nem közömbös (népmozgalmi adatok, városszabályozás stb.), az elvesztett adatok azonban részben pótolhatók más helyről (így pl. a mérnöki hivatal jelentései megvannak a mérnöki ügyosztályok anyagában).

A fennfogló nehézségek ellenére a székesfőváros levéltára ma már a tudományos kutatás érdekeit teljes mértékben biztosítani tudja a gondjaira bízott irattanyaggal kapcsolatban, annak ellenére, hogy a forrásanyag nehezebben hozzáférhető és a Letétgyűjteménybe való kiszállítások számbajövő idő-veszteséggel járnak.

MAGÁNLEVÉLTÁRAINK HÁBORÚS VESZTESÉGEI kétségtelenül a legnagyobbak. A hadműveletek, s az azokat követő anarchisztikus állapotok által okozott károkat a gondatlanság és nemtörődomség a legtöbb helyen teljes pusztulássá érlelte.

A kár, amely magánlevéltárainkon keresztül a magyar történettudomány forrásanyagát érte, ma még teljesen felmérhetetlen. Ha mégis megkísérelnénk a levéltárak helyzetének felvázolását, akkor figyelemmel kell lennünk azokra a nehézségekre, amelyek e vonatkozásban adva vannak. Magánlevéltárainkról a legutóbbi időig nagyon keveset tudtunk, mert rendszeres feltárásukat a magyar történettudomány sohasem tudta elvégezni. Az, ami kevés ezen a téren a múlt század utolsó évtizedeiben a Történelmi Társulat vidéki kirándulásai és vándorgyűlései alkalmával történt, nem volt több kezdelleges tapogatózásnál, s ezek a feltárások sem a mai Magyarország területére vonatkoztak, hanem nagyobb részt a Felvidékre, vagy más szóta elcsatolt területre. Az első világháború után az érdeklődés inkább a bécsi levéltárak államtörténeti anyaga felé fordult, s a vidéki munka elhanyagolódott. Megnehezítette a helyzetet a levéltártulajdonos családoknak a tudományos jellegű kutatás elől való erős elzárkózása is. Mindössze annyi történt e téren, hogy a harmincas években, amikor az Akadémia elhatározta a Csánki-féle történeti földrajz kiegészítését, az Országos Levéltár hozzáfogott a vidéki magánlevéltárak középkori anyagának fényképezéséhez. Sajnos, a rendelkezésre bocsátott anyagiak sohasem tették lehetővé, hogy ezek a fényképezési akciók egy, az egész országot átfogó és a magánlevéltárakat minden szempontból figyelembevevő program szerint hajtsanak végre. A fényképgyűjtemény azonban — és ezt éppen most, a pusztulás méreteinek kibontakozásakor kell megállapítanunk — mégis igen nagyjelentőségű, mert több olyan levéltár középkori okleveleit őrizte meg számunkra, amelyeknek eredetije már soha többé nem áll a kutatás rendelkezésére. A magánlevéltárak mentési munkálatainak megkezdésekor azonban csupán személyi értesülésekre voltunk utalva vagy legfeljebb Zimmermannak 1890-ben kelt összeállítására támaszkodhatunk.

Ami mármost a legfontosabb levéltárakat illeti, ezekről 1945 ősze óta a következőket sikerült megállapítani. A Dunántúl egyik legnagyobb és legértékesebb főúri levéltára, a *herceg Batthyányi-Strattmann* család körmenői levéltára nagyjából megmenekült. Anyagából hozzávetőleg három szekérre való pusztult el. A többi Körmenden van teljes rendetlenségben. A rendezés azon-

ban már megkezdődött. Megbomlott rendben ugyan, de legnagyobbrészt megmaradt a keszthelyi *herceg Festetich*-levéltár is, hála dr. Klempa Károly ügyességének. Sajnos, a középkori oklevelek hiányoznak; ezeket 1945 elején a nyilas kormány szállította el nyugatra. Nyomára jutni idáig nem sikerült. A hédervári levéltár anyagát a tulajdonos, *gróf Héderváry Lajos* a háború elvonulását követőleg Győr vármegye levéltárára bízta örökletétként. Sajnos, a késedelmes szállítás és a katonai beszállásolás következtében a levéltár egyrésze így is elpusztult. Kisebb veszteségek érték a hadműveletek során a *gróf Esterházy* család tatai levéltárát is. Ellenben nagy károkat szenvedett az *Erdődy grófok* vöröskői (Vas vm.) levéltára és csak töredékek maradtak meg a *gróf Hunyady* család kéthelyi és a *gróf Zichy* család hörcsögi és nagylángi (Fejér vm.) levéltárából. Teljesen elpusztult a *gróf Festetich* család dégi levéltára, amely a szabadkőművességre vonatkozólag tartalmazott értékes anyagot. Ugyancsak teljesen megsemmisült a *Szapáry grófok* bükkői (Sopron vm.), a *Somsich grófok* babócsai (Somogy vm.), valamint a *Vésey (Vécsey) bárók* szökedencesi (Somogy vm.) levéltára. Az utóbbi három levéltár anyagáról jóformán semmit sem tudunk, csak a Véseyekéről annyit, hogy irataik a XIII. századtól kezdődőleg folyamatosan megvoltak.

A *főhercegi levéltárak* közül az *alsóúti*, amely József nádor és István nádor magánlevéltárát tartalmazta, teljesen elégett, a magyaróvári Albrecht-féle levéltár azonban szinte teljes épségben megmaradt. Az utóbbinak az egész Monarchiára vonatkozólag igen becses anyagát sikerült az Országos Levéltárba beszállítani, csakúgy, mint a jószágkormányzóságnak az első világháború végéig tartó adminisztratív anyagát. A magyaróvári uradalom levéltára azonban teljesen szétdőltán Magyaróváron várja a rendezést, s veszteségei csak ennek a munkának befejeztével lesznek megállapíthatók.

További két, nagyjából sértetlen levéltár ideiglenesen nagyobb gyűjtemények mellé került. A *gróf Nádasdy* család nádasdudányi levéltárát az Országos Levéltár, a *Lónyay hercegek* levéltárát pedig a pannonhalmi apátság fogadta be.

Amíg a Dunántúlon nagyjából már látjuk a pusztulás mértékét, s csupán a *gróf Széchenyi*, a *gróf György* és a *gróf Esterházy* család néhány levéltárától (Pápa, Bakonyszombathely) várunk pontosabb felvilágosításokat, addig a Duna—Tisza-köze és a Tiszántúl magánlevéltáraitól alig tudunk valamit. A nógrádi kastélyok és kúriák levéltárai, sajnos, javarészt elpusztultak. Tönkrement pl. az acsai és alsópetényi *báró Prónay*- és a nógrádberceli *Berczely*-levéltár, a *báró Kadványszky* család sajkóközi levéltára viszont — látszólag nagyobb veszteségek nélkül — megmaradt. A *Teleki grófok* gazdag gyömrői (Pest vm.) levéltárából csak egy kis töredéket sikerült megmenteni; ezt most az Országos Levéltár őrzi. A tiszántúli levéltárak közül a *gróf Vay* család berkési levéltárából némi töredékek ugyancsak bekerültek az Országos Levéltárba. A geszti *gróf Tisza*-levéltárát és a háji *Patay*-levéltárát súlyos veszteségek érték, a tiszaburai *gróf Szapáry*-levéltár pedig teljesen megsemmisült. A békési levéltárak sorsáról mindeztideig biztos értesülésünk nincs.

FÜGEDI ERIK

A VESZÉLYEZTETETT MAGÁNGYŰJTEMÉNYEK azaz a gazdátlanul maradt főúri kastélyok levéltári, könyvtári és muzeális értékeinek megmentésére 1945 szeptemberében szervezte meg a kultuskormány az Országos Gyűjteményügyi Bizottságot. A bizottság a legutóbbi időkig *Domanovszky György* vezetése alatt működött. 1946. december 2-án a Domanovszky leköszönése folytán megüresedett fontos pozíciót *Fügedi Erik* országos levéltárnok, Társulatunk titkára nyerte el.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI KÉPCSARNOK, a legnagyobb magyar ikonográfiai gyűjtemény, jelentős lépéssel haladt előre a korszerű fejlesztés útján. Az 1884-ben alapított és a magyar történet képes emlékeinek gazdag anyagát tartalmazó Képcsarnok nagyobb és jelentősebb része, a grafikai gyűjtemény viszontagságos sors után oly helyiségekhez jutott, melyek a kutató és múzeumi

munka korszerű követelményeinek megfelelnek. A Nemzeti Múzeum központi épületének földszintjén, három boltozatos helyiségben helyeztettek el a tokokban tárolt grafikai lapok, metszetek, nyomatok, rajzok, vízfestmények, fényképek. A kb. 40.000 darabra tehető gyűjtemény az arcképek, látj. és városképek, viselet- és életképek, események és egyéb vegyes történelmi vonatkozású tárgyakat ábrázoló képek csoportjaira oszlik. E helyiségekben a Képcsarnok kézikönyvtára is elég teret nyer és így szükséges ikonográfiai apparátussá fejlesztésének előfeltétele adva van. A Képcsarnok következő programja a nagyrészen arcképekből álló festményanyag tanulmányi gyűjteményként tervezett hozzáférhetővé tétele a Múzeum egy III. emeleti nagytermében, továbbá változatos szempontok szerint válogatott anyagból egy vagy két teremre terjedő időszakos kiállítások rendezése.

KIÁLLÍTÁS A PÁRIZSI NEMZETI LEVÉLTÁRBAN. A párizsi béketárgyalások idején, 1946 nyarán, a Rohan hercegek XVIII. századi palotájában, Charles Samaran, a francia levéltárak főigazgatója, a híres paleográfus, a levéltár munkatársaival, *Történelem és diplomácia* címmel kiállítást rendezett. (Katalógus: Histoire et Diplomatie du IXe au XIXe siècle. Préface de Charles Samaran, Archives Nationales. 44 l. 9 mell.) A történelmi keret előre biztosította a kiállítás tökéletes korhangulatot előidéző sikerét. A francia diplomácia főbb eseményei vonultak el a látogató előtt. Charles Samaran előkelő stílusa szinte magától valósította meg, amit Paul Cambon mondott valamikor: „A diplomáciában nem elég, hogy igazunk legyen, ott tetszeni is kell.”

A középkori oklevelek mellett ott találjuk miniaturában V. Károly francia királynak IV. Károly császár és fia részére rendezett fogadást; a diplomáciai szerződéseket a 842-es strasbourgi eskü nyitja meg Nithard kéziratában; Keletet Abou-Yousof marokkói király képviseli Merész Fülöphöz írt levelével (1282). Az érdekességek közé számít Oeldjaïtou mongol király perzsa levele Szép Fülöp és a többi európai fejedelmekhez, hogy megújítsa elődei szerződését (1305). Pompás szőnyegek, gobelinek mutatják be a királyi ünnepeket (Mehmet Effendi követsége 1721). A vitrinekben egymás után vonulnak fel a Münster, Rastadt, Westfaliai szerződések. Napoleon korából a konkordátum mellett (1801) a francia politikának Németország felé tanúsított álláspontját domborították ki. A bécsi kongresszus levegőjét Talleyrand levelei idézték fel.

Tíz évszázad diplomáciájának szemléltető kiállítása meggyőz arról, hogy a Karolingektól a legújabb korig a francia diplomácia ereje és ügyessége a maga nemében töretlenül áll. *Magyar szempontból* kedves figyelem volt Charles Samaran főigazgatótól, hogy Bertrandon de la Brocquière lovag 1458-as útleírásából magyar részletet mutatott be. (Miniatura: Bertrandon lovát Pesten fel fogadott szolgálja tartja.)

GÁBRIEL ASZTRIK

RÉSUMÉS EN LANGUE FRANÇAISE

JOSEPH DEÉR: Contributions à la chronologie de l'histoire hongroise du IXe siècle.

Développant les résultats obtenus par Bury et Moravcsik, l'auteur constate que le chapitre 38 de l'oeuvre „De administrando Imperio” par Constantin le Porphyrogénète ne remonte pas aux informations byzantines, slaves ou khazares, mais — comme l'Empereur avait l'habitude de se renseigner auprès des peuples étrangers — les informations venaient directement des Hongrois. La narration n'est pas celle des chroniqueurs, mais elle trahit la légende, ce qui explique les contradictions du récit. Dans cette narration légendaire, les événements de la fin du IXe siècle s'amalgament avec des faits qui se sont passés un siècle et demi auparavant. A l'aide d'un procédé de séparation chronologique, les contradictions existant entre les récits de Constantin et des auteurs arabes d'une part, et la tradition survivant dans le texte des sources hongroises du moyen âge d'autre part, disparaissent tout de suite. Ainsi *Lebedias* est le personnage du milieu ou de la deuxième moitié du VIIIe siècle; l'émigration du peuple hongrois de sa patrie de Kouban (*Lebedia*) dans la région du Don et du Donetz (*Atelkuzu*) eut lieu au temps de *Lebedias*, ainsi que la première tentative — qui a d'ailleurs échoué — des Khazars d'établir un rapport de dépendance plus stricte par le développement de la structure monarchique hongroise. Ce plan des Khazars se réalisa seulement entre 830 et 850, époque à laquelle les Hongrois adoptèrent, au temps d'Almos, père d'Árpád, une structure politique de type entièrement Khazar.

ZOLTÁN I. TÓTH: Tuhutum et Gelou. Tradition et réalité historique dans l'oeuvre de l'Anonyme.

Critique minutieuse du texte des chapitres 24—27 des *Gesta Hungarorum* (fin du XIIe siècle) du Notaire Anonyme du roi Bela III de Hongrie. Les éléments épiques desdits chapitres, traitant de l'occupation de la Transylvanie par les Hongrois, sont empruntés par l'Anonyme en partie aux *Gesta Ungarorum* de la fin du XIe siècle, et en partie à ses propres gestes. L'histoire de Tuhutum, duc des Hongrois, et de Gelou, duc des Valaques et des Slaves, est l'application typique de l'histoire de la conquête de la Hongrie proprement dite et non seulement des motifs, mais encore de toute la structure. Il n'y a rien qui soit emprunté directement à la tradition réellement historique, sinon les données géographiques et les données généalogiques relatives aux lignages hongrois de la Transylvanie du Nord (Xe siècle). L'analyse de toutes les gestes de l'Anonyme donne des résultats analogues. Le nom de *Gelou* est la personification du nom de lieu *Gyatu*, localité dont la situation est celle indiquée par l'Anonyme.

CSABA CSAPODI: En marge de deux mondes. Un chapitre de l'histoire des Lumières en Hongrie.

Sur la base des manuels et des thèses universitaires contemporains, l'auteur constate qu'à la Faculté des Lettres et de Philosophie de l'Université de Nagyszombat (l'actuelle Université Pierre Pázmány de Budapest), école supérieure la plus importante de Hongrie du XVIIIe siècle, l'esprit de l'édu-

cation philosophique, vers 1750, s'est détourné complètement de la philosophie scholastique et s'est rallié avec enthousiasme au nouveau courant de la philosophie. Les professeurs jésuites s'abstinrent d'affronter les bases dogmatiques de l'Église catholique, mais ils firent la connaissance des nouveaux systèmes et y puisèrent largement. Dans la logique l'influence du cartésianisme est très forte; en physique, les résultats nouveaux sont bien connus. L'Université de Nagyszombat a donc contribué d'une manière efficace à la diffusion de la pensée moderne et empirique parmi les couches intellectuelles de la Hongrie, préparant par là la voie des Lumières.

LOUIS VAYER: Les portraits de Martinovics.

Le portrait généralement connu d'Ignace Martinovics, chef des Jacobins hongrois exécuté en 1795 (II—III) fut considéré jusqu'ici comme authentique. Toutefois le portrait — dont les deux variantes présentées trahissent une affinité frappante avec la gravure représentant la tête tranchée de Martinovics et avec le crâne de son corps exhumé — n'est pas celui de Martinovics. D'après des sources authentiques écrites du temps, par l'analyse du style et des costumes, l'auteur démontre péremptoirement que ledit portrait est un découpage de celui de Guido Bentivoglio exécuté par Van Dyck (I). Une copie ultérieure d'Italie de la peinture originale pouvait facilement parvenir en Hongrie et pouvait passer — à cause de la similitude extérieure — pour le portrait de Martinovics. Cette ressemblance extérieure fut encore confirmée par les vérificateurs des reproductions. Les seuls portraits authentiques de Martinovics sont ceux représentant son exécution (IV—V). On sait que ceux-ci furent exécutés, en dépit de défigurations dues aux faiblesses d'une technique primitive, d'après nature.

LOUIS ELEKES: Le principe dynastique dans l'évolution des États roumains.

La première période de la vie des États roumains — du commencement du XIVe jusqu'au milieu du XVe siècle — est caractérisée par la prépondérance du principe dynastique. L'État est considéré comme la propriété héréditaire du prince, et l'aptitude au pouvoir est réservée aux membres de la dynastie. On attribue au *sang* (ou selon l'expression contemporain: à l'*os*) princier des puissances extraordinaires. Le droit de succession était limité au commencement à la descendance masculine; mais on l'étendit plus tard à la ligne féminine; en outre il n'était point réglementé. Au cours des XV et XVIe siècles, plusieurs tentatives, d'ailleurs infructueuses, furent faites en vue d'introduire le droit de primogéniture. Inaptes à régner furent déclarés les mutilés et, depuis le XVIe siècle, les coupables d'apostasie en faveur de l'Islam. Ainsi tout membre de la dynastie pouvait prétendre au pouvoir, d'où de nombreux et sanglants conflits et une grande insécurité. Le peuple se tenait à l'écart des querelles des prétendants qu'il considérait comme les affaires internes de la dynastie. Les couches notables ne prenaient qu'une part très modeste dans les luttes des prétendants; elles ne prétendirent à un rôle plus indépendant qu'à l'époque suivante, où elles réclamèrent le droit de gouverner et même de régner. — Les formes roumaines du principe dynastique s'approchent sur plusieurs points de celles des peuples chrétiens avoisinants, mais elles divergent sur d'autres points fondamentaux. En même temps on constate une analogie complète avec l'usage des peuples turcs et notamment avec celui des Tatars Kiptchak. Il faut donc croire que l'usage roumain s'est développé sous l'influence de ce peuple. L'emploi du terme „os“ dans le sens de „sang“ et de „lignage“, l'habitude de marquer la descendance masculine au fer rouge et, enfin, le droit égal des descendants légitimes et illégitimes le prouvent d'une manière frappante.

ANDRÉ FISCHER: Contributions à l'organisation primitive de la société romaine.

C'est l'importance sociale et constitutionnelle des *tribus* et des *curiae* romaines qui a la plus grande portée parmi les problèmes de l'organisation sociale de la Rome ancienne. L'auteur met en relief — à l'aide des méthodes modernes de l'histoire de la religion, de la philologie, de l'archéologie, de l'ethnologie et de l'histoire du droit — l'origine ancienne et sacrée des *tribus*. Les *curiae*, au contraire, seraient, d'après l'auteur, les institutions sociales et de droit public de l'État se basant sur les lignages, qui survivent à la chute de la royauté et nous conduisent à l'époque de la république. L'institution sociale et publique caractéristique de l'*interrex* et de l'*interregnum* a ses fondements dans les *curiae*. Le fait de la survivance sous la république de l'institution de l'*interrex* constitue les bases solides des efforts en vue de la reconstruction de l'organisation de droit public de la royauté patriarcale.

NICOLAS KOMJÁTHY: La notion de l'État au moyen âge.

Les notions de la vie politique et de la sociologie modernes ne sont pas propres à caractériser la structure politique et sociale du moyen âge. L'État et la Société n'étaient, ni dans la réalité ni dans l'opinion publique, aussi nettement, et aussi rigidement détachés qu'ils le furent après les révolutions bourgeoises des XVIIIe et XIXe siècles. La structure de la vie du moyen âge ne pourrait être mise au jour que par la description détaillée des fonctions des groupements sociaux en suivant strictement les sources contemporaines.

ELEMÉR MOÓR: Contributions à la question des toponymes de la Hongrie orientale.

Cette étude s'occupe de deux ouvrages de M. Étienne Kniezsa (*Les toponymes de la Hongrie orientale*, dans le volume *Hongrois et Roumains*, Bp. 1943 et *La formation des toponymes parallèles*, Bp. 1944), dont les étymologies, la méthode et les résultats relatifs à l'histoire des établissements sont soumis à une critique. Ses objections regardent surtout deux points. Contrairement à l'avis de M. Kniezsa qui considère les anciens Slaves de Transylvanie comme des Slaves méridionaux, M. Moór cherche en eux des Slaves occidentaux. La formation des toponymes parallèles (qui sont en corrélation au point de vue du sens) se base, d'après M. Kniezsa, sur la même manière de voir simultanée; tandis que M. Moór remonte la cause de la correspondance des toponymes parallèles à un procédé de traduction, thèse qu'il appuie par l'étude des toponymes croates de la Hongrie occidentale.

ÉTIENNE KNIEZSA: Observations à la question des toponymes.

C'est une réponse aux objections faites par M. Moór dans l'article précédent. D'une part, l'auteur présente de nouveaux arguments pour faire ressortir l'impossibilité de la présence des Slaves occidentaux en Transylvanie; d'autre part il complète son matériel de preuves en vue d'infirmer la thèse de la traduction des toponymes soutenue par M. Moór. Les toponymes parallèles croates de la Hongrie occidentales ne peuvent servir de preuves contre la simultanéité de la formation des toponymes parallèles.